

Гісторыя
і археалогія
Полацка
і Полацкай
зямлі

2007

ВІСНИК
ПОЛАЦКА
І ПОЛАЦКАЙ
ЗЕМЛІ
2007

**Ministry of Culture of the Republic of Belarus
Department of Culture of Vitebsk Regional Executive Committee
Polotsk National Historical and Cultural Museum-Reserve**

History and Archaeology of Polotsk and Polotsk land

Scientific articles and materials
of the 5th International Conference

Polotsk 2009

Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Упраўленне культуры Віцебскага аблвыканкама
Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік

Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі

Матэрыялы V Міжнароднай
навуковай канферэнцыі

(24–25 кастрычніка 2007 г.)

Полацк 2009

63.3 (4Бєі)

Г51

Укладальнік

Т.А. Джумантаева, нам. дырэктара па навуковай рабоце Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

Рэцэнзенты

С.В. Тарасаў, канд. гіст. навук

А.А. Трусаў, канд. гіст. навук

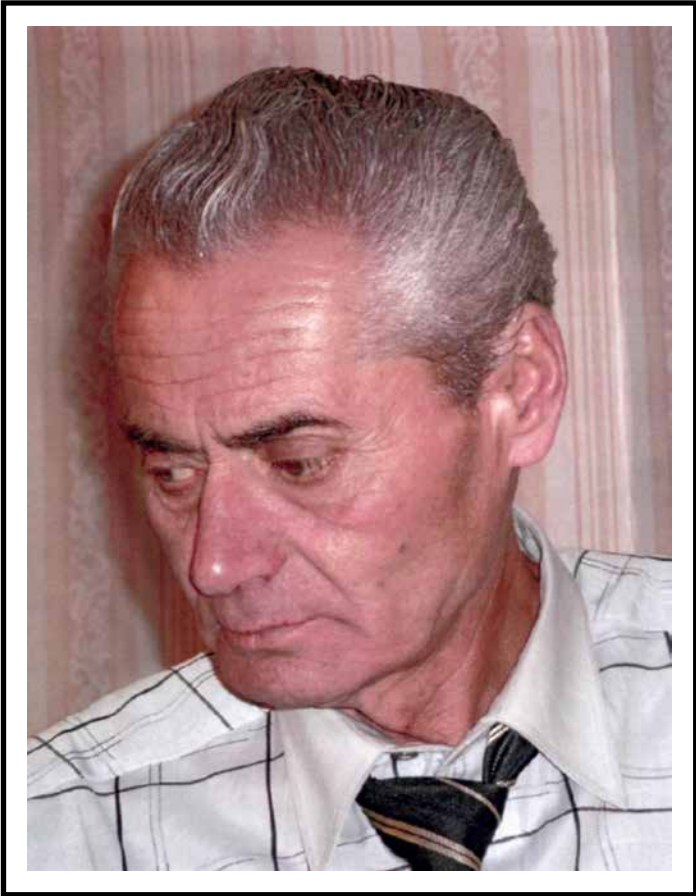
Г51 **Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы** V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24–25 кастрычніка 2007 г.). — Полацк: НППГКМЗ, 2009. — 394 с.: іл.

У зборніку апублікаваны даклады V Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі», якая праходзіла 24–25 кастрычніка 2007 г. на базе Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.

У дакладах удзельнікаў знайшлі адлюстраванне разнастайныя праблемы гісторыі, археалогіі і інфарматыкі Полацкай зямлі і сумежных тэрыторый ад старажытнасці да нашых дзён.

ББК 63.3 (4Бєі) + 79.1 (4Бєі)

Асаблівасці мовы і арфаграфіі аўтараў захаваны

Памяці Валянціна Навумавіча РАБЦЭВІЧА

Імя Валянціна Навумавіча Рабцэвіча (1934–2008) – выдатнага беларускага нумізмата, доктара гістарычных навук, прафесара – яшчэ пры жыцці вучонага стала своеасаблівым брэндам беларускай нумізматыкі.

В.Н. Рабцэвіч нарадзіўся ў в. Краснае Кіраўскага раёна Магілёўскай вобласці ў сям’і кадравага ваеннага. Дзяцінства прайшло па месцы службы бацькі ў г. Кушка (Туркменія). Гады вайны ён правёў з бабуляй і мамай – медсястрой кушкінскага шпіталя. У пасляваенныя гады сям’я знаходзілася ў Аўстрыі, дзе ў саставе групы савецкіх войскаў працягваў службу бацька. Затым адбыўся пераезд у г. Гомель. Тут у 1952 г. Валянцін закончыў сярэдняю школу.

У 1957 г., атрымаўшы дыплом гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, В.Н. Рабцэвіч працуе навуковым супрацоўнікам Арганізацыйнай групы Дзяржаўнага музея БССР. У 1959 г. паступае ў аспірантуру Адзела нумізматыкі Дзяржаўнага Эрмітажа (г. Ленінград). У 1965 г. пад кіраўніцтвам заснавальніка савецкай нумізматычнай школы І.Р. Спасакага паспяхова абараняе кандыдацкую дысертацыю «Тапаграфія манетных скарбаў Беларусі», у якой прыводзіцца апісанне больш за 1000 скарбаў і адзінкавых манетных знаходак і даецца аналіз гісторыі грашовага абарачэння на тэрыторыі Беларусі.

В.Н. Рабцэвіч – аўтар 4 манаграфій, больш за 100 навуковых і 300 энцыклапедычных артыкулаў. Манаграфія вучонага «Нумізматыка Беларусі» (1995) ператварылася ў шырока вядомую энцыклапедыю гісторыі грашовага абарачэння на тэрыторыі Беларусі. Узорам сапраўднага навуковага даследавання можна лічыць працу «Расійска-польскія» манетныя эмісіі эпохі Пятра I» (1995), якая стала асновай яго доктарскай дысертацыі (1996). Работа над гэтай тэмай дазволіла вырашыць шэраг пытанняў, што стаялі перад вучонымі папярэдніх пакаленняў, і скласці выразнае ўяўленне аб спецыфіцы некаторых грашовых эмісій Расіі на рубяжы XVII – XVIII стст., якія прызначаліся для абарачэння за яе межамі.

У навуковай дзейнасці Валянцін Навумавіч нязменна выяўляў найвышэйшую патрабавальнасць, карпатліва вывучаў і правяраў атрыманыя вынікі, імкнуўся да прастаты і лаканічнасці выкладання. Ён часта ўспамінаў словы свайго настаўніка, Івана Рыгоравіча Спасакага, аб тым, што вучоны ніколі не павінен забываць – піша ён, у першую чаргу, для чытача.

Працягваючы развіццё традыцый беларускай нумізматыкі, В.Н. Рабцэвіч здолеў падняць яе на ўзровень самастойнай галіны беларускай гістарычнай

навукі. Навуковая спадчына вучонага будзе вывучацца многімі пакаленнямі нумізматаў.

Валянцін Навумавіч быў цудоўным педагогам. На пачатку 1960-х гг. ён упершыню ў нашай краіне распрацаваў і на працягу сарака пяці гадоў чытаў курс нумізматыкі студэнтам гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Валодаючы дарам ператвараць лекцыйны матэрыял у захапляльнае апавяданне, В.Н. Рабцэвіч справядліва карыстаўся папулярнасцю ў студэнцкім асяроддзі.

На аснове сваёй прыватнай калекцыі, бясплатна перададзенай у 1960-я гг. ўніверсітэту, В.Н. Рабцэвіч стварае на гістарычным факультэце нумізматычны кабінет. Гэты кабінет стаў першым і адзіным нумізматычным зборам, створаным пры вышэйшай навучальнай установе на тэрыторыі СССР.

Збор гэтага музея і зараз з'яўляецца адным з самых значных у нашай краіне і выкарыстоўваецца для навучання студэнтаў-гісторыкаў.

Шмат гадоў вучоны ўзначальваў археалагічныя экспедыцыі, аб'ездзіўшы з імі амаль усю Беларусь.

Многія гады свайго жыцця В.Н. Рабцэвіч аддаў барацьбе за ўзнаўленне законнасці і перадачу ў Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі на пастаяннае захоўванне ўнікальнага помніка гісторыі і культуры – знакамітага паяснога набору канца XIV – 1-й трэці XV стст.

В.Н. Рабцэвіч – лаўрэат прэміі імя У.І. Пічэты, узнагароджаны залатымі знакамі Беларускага і Польскага нумізматычных таварыстваў.

Рэдкая абаяльнасць, таварыскасць, шырокая эрудзіраванасць Валянціна Навумавіча заўсёды прыцягвала да яго людзей. І самая большая ўзнагарода для гэтага чалавека – гэта доўгая добрая памяць пра яго.

Змест

Памяці Валянціна Навумавіча Рабцэвіча.....	7
Падсумаванне	11

Гісторыя

Баўтовіч М.М. Дарогі Торвалада Кодрансана	15
Варонін В.А. Падзеі 1307 года ў Полацку: спроба крытычнага разбору...	30
Васильев Б.Г. Личное письмо фресок Спасо-Преображенского собора XII в. Евфросиньевского монастыря Полоцка	41
Галубовіч В.У. Інструкцыя полацкай шляхты на элекцыйны сойм 1632 г.	59
Дзярновіч А.І. Градская сядзіба Полацка XVII ст. (паводле інвентара з Радзівілаўскага архіва)	65
Елинская М.М. Геральдика Полотчины в контексте административно-территориального развития региона (XVI–XXI вв.)	76
Кобринец В.А. «Чистые» клады российских монет XVII в. на Витебщине	90
Колабава І.Н. Полацкія фальшываманетчыкі першай паловы XIX ст. ...	100
Лавыш К.А. Художественные связи средневекового Полоцка со странами восточно-византийского мира	103
Лобач У.А. Да пытання аб сакральнай тапаграфіі старажытнага Полацка	112
Мацук А.У. Адносіны магнатаў і шляхты да выбараў полацкага ваяводы за панаванне Аўгуста III	120
Нароўская А.М. Семантычная характарыстыка беларускага жылла Віцебскай губерні (канец XIX – пачатак XX стст.)	129
Пуцко В.Г. Аге Saera Полоцкой земли XI–XIII вв.	133
Сагановіч Г.М. Полацк і Нямецкі ордэн: ад вайны да васалітэта і саюза.....	144
Сарабьянов В.Д. Образ монашества в росписях Спасской церкви Евфросиньева монастыря	152
Селицкий А.А. Евфросиния Полоцкая у истоков просвещения Полоцкого края. Регистр со святыми мученицами и преподобными в келии-молельне Евфросинии в Спасо-Преображенской церкви в Полоцке (середина XII в.)	177
Скобцова Д.А. Роспись жертвенника и дьяконника Спасо-Преображенской церкви Евфросиниева монастыря в Полоцке (предварительные замечания о программе декорации)	188
Янссон И. Королевские/княжеские центры эпохи викингов в Скандинавии и на Руси	208
Ярошевич А.А. Иконы из экиманской церкви в коллекции Полоцкого историко-культурного заповедника	233

Grzebień L. Rękopisy archiwalne dotyczące jezuitów połockich w archiwum jezuitów krakowskich	238
Kadulska I. Akademia Połocka u progu działalności	245

Археалогія

Дук Д.У. Археалагічныя раскопкі на старажытным полацкім гарадзішчы ў 2007 г.	255
Емяльянчык В.А. Антрапалогія двух грунтовых могільнікаў курганнага перыяду (да пытання аб этнічнай сітуацыі на тэрыторыі Полацкай зямлі ў X–XIII стст.)	279
Клімаў М.В. Аб фарміраванні Ліснянскай воласці ў Полацкім княстве.....	287
Кошман В.І. Гарадзішча Свіслач – памежны замак Полацкай зямлі ў XII–XIII стст. (некаторыя вынікі даследавання 2000, 2005–2007 гг.)..	295
Левко О.Н. Полоцкая земля в современной белорусской, российской и украинской историографии	305
Плавінскі М.А. Раннесярэднявечны Полацк: тапаграфічная структура і пытанні храналогіі	307
Салаўёў А.А. Вынікі натуральных даследаванняў на першым паверсе корпусу «А» і «Г» Полацкага езуіцкага калегіума падчас рамонтна-рэстаўрацыйных работ	316
Тарасаў С.В. Пячатка з Полацка XII ст. Альбо яшчэ раз да пытання аб «полацкім матрыярхаце»	337
Штыхаў Г.В. Дасягненні і перспектывы археалагічнага вывучэння Полацка	352

Інфарматыка

Балькіна Е.Н. Электронное учебное издание нового поколения «Русская живопись XVIII – нач. XX века»: описание и методика обучения	361
Гагарина Д.А. Модели семантических сетей для исторической науки и образования	370
Корниенко С.И. Историография в условиях компьютеризации исторической науки: состояние, проблемы, перспективы	373
Носевич В. Л. Новый тип источников по дописменной истории и роль исторической информатики в его освоении	376
Оськин А.Ф. Один метод построения социального прогноза	381
Полевой Н.А. Нейросетевое моделирование развития теоретических представлений о всемирно-историческом процессе	385
Сидорцов В.Н. Эффект логистического распределения в историческом анализе	388
Звесткі аб аўтарах	392

Падсумаванне

Навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі»

24–25 кастрычніка 2007 г. у г. Полацку адбылася V-я Міжнародная навуковая канферэнцыя «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі». Мы, удзельнікі канферэнцыі з Беларусі, Расіі, Польшчы, Украіны і Швецыі, адзначаем, што дадзеная канферэнцыя стала традыцыйнай і выключнай з’явай у навуковым і культурным жыцці Беларусі і сумежных краін. Тэматыка канферэнцыі ахоплівала разнастайны спектр пытанняў археалогіі, гісторыі і культуры Полацка і Полацкай зямлі, яе суседзяў. У выступленнях і дыскусіях былі прадстаўлены вынікі навуковых пошукаў і дасягненняў, якія напрацаваны за час, што прайшоў ад папярэдняй IV канферэнцыі (2002 г.). Навуковыя даклады паказалі, што гісторыка-культурная спадчына Полацка і Полацкай зямлі мае багаты, практычна невычарпальны патэнцыял, які патрабуе і надалей глыбокага і рознабаковага вывучэння і прапаганды.

Удзельнікі канферэнцыі канстатуюць, што Полацк – найстаражытнейшы горад Беларусі, калыска беларускай дзяржаўнасці – мае ўсе падставы для таго, каб стаць буйным навуковым, культурным і турыстычным цэнтрам краіны і Еўропы.

З гэтай мэтай мы лічым неабходным:

- Зварнуцца да Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь з прапановай аб стварэнні аўтарскага калектыву для напісання і выдання да 1150-годдзя Полацка, якое будзе адзначацца ў 2012 годзе, навуковага выдання па гісторыі горада.
- Асабліваю ўвагу надаваць ахове, зберажэнню і вывучэнню археалагічнай, архітэктурнай і ўсёй гісторыка-культурнай спадчыны Полацка. Прасіць Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь выйсці з прапановай у адпаведны структуры па забеспячэнні прававой падтрымкі такіх паняццяў, як «музей-запаведнік», «унікальная гістарычная тэрыторыя», «культурна-гістарычны ландшафт».
- Ухваліць ідэю ўключэння матэрыяльна-культурных каштоўнасцяў (помнікаў) Полацка (у першую чаргу Спаса-Праабражэнскай царквы XII ст. з унікальным фрэскавым роспісам) у Спіс сусветнай спадчыны ЮНЕСКА. Зварнуць увагу Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь на неабходнасць забеспячэння спрыяльных умоў для захавання помніка пры правядзенні рэстаўрацыі помніка архітэктурны XII ст., Спаса-Праабражэнскай царквы, і недапушчэння ніякіх дзеянняў, скіраваных на змяненне тэмпературна-вільготнаснага рэжыму, якое можа стварыць пагрозу існавання, або прывесці да знішчэння унікальнага фрэскавага роспісу XII ст.

- Ухваліць і падтрымаць працу Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка па стварэнні ў горадзе сеткі музеяў і падтрымаць планы па стварэнні новага музея гісторыі горада і музея археалогіі. З гэтай мэтай звярнуцца да ўрада краіны і Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь з просьбай аб перадачы запаведніку будынка былога Дома афіцэраў па вул. Льва Талстога, д. 8.
- Рэкамендаваць Міністэрству адукацыі РБ і Полацкаму дзяржаўнаму універсітэту разгледзець пытанне аб адкрыцці на гісторыка-філалагічным факультэце кафедры археалогіі і дапаможных гістарычных дысцыплін.
- Звярнуць увагу гарадской адміністрацыі Полацка на неабходнасць пашырэння працы тапанімічнай камісіі з прыцягненнем вядучых гісторыкаў і іншых навукоўцаў з мэтай аднаўлення назваў вуліц і плошчаў гістарычнай часткі горада. Надаць назвам полацкіх вуліц імёны даследчыкаў полацкай гісторыі.
- Зважаючы на вялікую навуковую і культурную значнасць такой гісторыка-культурнай каштоўнасці, як «Каз’янкаўскі скарб X ст.», падрыхтаваць і выдаць навуковы каталог скарба.
- Звярнуцца да Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь з прапановай аб музеефікацыі унікальных помнікаў археалогіі XII ст.: Бельчыцкага манастыра, царквы-пахавальні ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры і царквы на Верхнім замку ў г. Полацку.
- Выдаць матэрыялы V-й Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі» асобным зборнікам.

Гісторыя

Дарогі Торвалада Кодрансана

Баўтовіч М.М.

Нарадзіўся Торвалад (Þorvaldur Кодрánsson) у сям’і карэннага ісляндца Кодрана недзе каля 950 г. Тэрмін «карэнны» вымагае тут пэўных тлумачэньняў. Ісляндзкая выспа была адшуканая ў 861 г. вандроўнікам Гардарам Сварарсанам. За часы валадараньня (872–930) ў Нарвэгіі караля Харальда Прыгожыя Валасы (Harald Haarfagr), які гвалтам далучаў да сваіх ўладаньняў іншыя паўночныя землі, у Ісляндыю зьбеглі больш за 10 000 нарвэсцаў. Гэтыя ўцекачы і сталіся першымі пасяленцамі. Адзін зь першых ісляндзкіх летапісаў, «Кніга аб засяленьні», апавядаючы пра род Эйлва Арла [LNB: 3.6], паведамляе пра ягонага сына Кодрана зь Цясьніннае Ракі (Кодрán at Giljá). Пра нашчадкаў Кодрана гэты летапіс ня згадвае, аднак «Аповед пра Торвалада Вандроўніка», падаючы той самы радавод, дадае, што ў Кодрана было два сыны: старэйшы Орм і малодшы Торвалад [РРV: 1]. Кодран болей любіў старэйшага сына, хаця ягоная добрая знаёмая прарочыца Тордыс прадказала, што вялікая будучыня належыць малодшаму. У 965 г. у Ісляндыі была праведзеная адміністрацыйная рэформа, у адпаведнасьці зь якой краіна сталася падзеленай на квадры, кожная зь якіх дзялілася яшчэ на тры акругі са сваім асобным сходам (тынгам). Выключэньнем была Квадра Паўночнае Зямлі (Norðlendingafjórðungi), дзе жыла сям’я Торвалада, у якой былі ўтвораныя чатыры акругі. Мястэчка Гілья знаходзілася ў Азяровай Даліне (Vatnsdal), што ўваходзіла ў акругу Мядзьвежага возера (Húnavatnssýsla). Тынгі зьбіраліся штовесну дзеля вырашэньня агульных праблемаў і разьвязаньня спрэчак. Справы, якіх ня здолелі вырашыць на акруговых або квадравых тынггах, перадаваліся на вышэйшы сход (alþing), што зьбіраўся ўлетку. Зь цягам часу Орм завёў сваю гаспадарку, нарадзіў нашчадкаў. Малодшы сын працягваў жыць з бацькамі (Мал. 1).

Калі Торвалад набраўся сілаў, дык вырашыў пашукаць шчасьця за межамі сваёй радзімы. Краіна паходжаньня продкаў, Нарвэгія, на той час знаходзілася пад кантролем Даніі, валадаром якой быў Харальд Сіні Зуб (Harald Blaatand). Таму малады ісляндзец скіраваўся ў гэтую краіну выспаў. Сагі не паведамляюць, якія мясьціны наведаў ён. Ці то быў у Роскільдэ, новай сталіцы краіны, закладзенай каралём Харальдам, ці то ў старым Елінгу, заснаваным папярэднім уладаром Гормам Старым. У Даніі Торвалад пазнаёміўся з сынам дацкага караля Свэйнам (960–1013), якога пазьней прызвалі Вілабародым (Sveinn Tjúguskegg). Кароль ня надта прызнаваў сына, бо быў той пазашлюбным дзіцём. З гэтае прычыны, пасталеўшы, амбітны Свэйн вырашыў сам здабываць сабе славу. Ён пачаў зьбіраць дружыны дзеля заморскіх паходаў. Найбольш яго вабіла багатая Брытанія. Ісляндзкія

крыніцы не падаюць назваў канкрэтных мясьцінаў, куды былі скіраваныя ўдары ачольваемых Свэйнам дацкіх вікінгаў, да якіх далучыўся Торвалад. Тутака можа дапамагчы Англа-саксонская хроніка. Пасля таго, як у 954 г. у бойцы ля Стэймара загінуў нарвэскі кароль Эйрык Крывавая Сякера (Eirikur Blóðox) і зьнікла вікінгаўскае каралеўства Ёрку (Jorvik) і Паўночнае Ўмбрыі, хроніка цягам 25 гадоў не паведамляе пра нейкія напады данаў. Справа ў тым, што караля Харальда, акрамя неабходнасьці цэнтралізацыі ўлады, не абыходзіла праблема падпарадкаваньня Нарвэгіі, якую ён вырашыў у 970 г., паставіўшы там падкантрольнага намесьніка Хакона Сігурдсана. Аднак галоўную праблему – супрацьдзеянне войску Ота I, імператара Сьвятой Рымскай імперыі, – вырашыць ня здолеў і нават страціў частку паўднёвых земляў з буйным горадам Хэдэбю. Толькі з 980 г. хроніка пачынае зноў паведамляць пра напады дацкіх вікінгаў. Напады гэтыя доўжыліся два гады і былі скіраваныя на гарады паўднёваўсходняга ўзьбярэжжа: Сэндвіч, Саўтгэмптан, Портлэнд [ASC: part 3] (Мал. 2).

У часе аднога з такіх нападаў войска пад пачалам Свэйна здабыло перамогу і захапіла шмат здабычы. Аднак гэта дацкаму прынцу падалося замала, і ён вырашыў рушыць далей. У выніку атрымаў паразу, быў схоплены і зьняволены. Пэўна, чакаў яго незайздросны лёс, калі б не дапамога Торвалада, што дазволіла Свэйну здабыць свабоду. Маладога ісьляндца чакала кар'ера ўдалага ваяра. Ён мог застацца з прынцам і здабыць шмат дабротаў, бо ў 986 г. Свэйн стаў каралём Даніі, у 1002 – Нарвэгіі, а ў 1013 – Англіі. Але душа прагнула іншага. Частку здабытых у паходах сродкаў Торвалад выдаткоўваў на выкуп захопленых людзей і вяртаў ім волю. На такую пазыцыю ўплывала ня толькі выхаваньне ў дэмакратычным ісьляндскім асяродку, але найперш засваеньне хрысьціянскага сьветагляду.

Далей сагі паведамляюць, што Торвалад пакінуў службу і пачаў падарожнічаць. У часе вандроўкі ў Саксоніі быў ахрышчаны біскупам Фрыдрэкам [FfV: 3]. Крыніцы не даюць адказу на пытаньне, чаму Торвалад прыняў хрост у Нямецчыне. Ахрысьціцца, не пакідаючы Даніі, не складала праблемы. Сьвяты Ансгар яшчэ ў 850 г. заклаў цэрквы ў дацкіх гарадах Хэдэбю і Рыбэ. У 965 г. кароль Харальд Сіні Зуб абвясціў краіну хрысьціянскім каралеўствам, дзе дзеялі тры эпархіі з цэнтрамі ў Хэдэбю, Рыбэ, Аргусе. Згаданыя эпархіі падпарадкоўваліся Гамбурска-Брэменскаму архібіскупу, якому рымскі папа Агані ў 948 г. даручыў апекавацца царквой у Скандынавіі. Падаецца, што да Брэмену, гораду дзе месціўся пасад Гамбурска-Брэменскай эпархіі, Торвалад паехаў, каб атрымаць ад архібіскупа блаславеньне і падтрымку ў рэалізацыі ўзьніклай у яго ідэі прынесці сваім ісьляндскім землякам праўдзівую веру. Царкоўны храніст Адам Брэменскі ня згадвае біскупа зь імем Фрыдрэк [AB: 2.4]. Аднак той мог быць адным з так званых падарожных біскупаў, што займаліся ўладкаваньнем царкоўнага жыцьця ў

краінах, дзе яшчэ не было сталае гэрархіі. Такім, да прыкладу, быў Сьвяты Мэйнард. Высьвячаны Гамбурска-Брэменскім архібіскупам Гартвігам II, ён стаўся першым біскупам закладзенай у 1188 г. эпархіі Ікскуль у Рутэніі, катэдра якой у 1201 г. была пераведзеная ў Рыгу. Атрымаўшы бласлаўленьне на місію, Торвалад і Фрыдрэк недзе ў 981/2 г. выбраліся ў Ісляндыю.

Паведамленьні пра ісляндзкую місію сустракаюцца ў значна большай колькасьці сагаў і маюць больш падрабязнасьцяў, бо ў складальнікаў была вялікая колькасьць відавочцаў, што дазваляла намаляваць дакладнейшую карціну. У некаторых сагах зьвесткі зусім караценькія. Аднак прывязкі розных падзеяў да місіі і частыя спасылкі на яе дазваляюць думаць аб значнасьці ейнага ўплыву на духоўнае і сацыяльнае жыцьцё Краіны Лёду. Першы ісляндзкі гісторык Ары Торгільсан (Ari Þorgilsson) у сваёй «Кнізе аб ісляндцах» толькі згадвае біскупа Фрыдрэка, які «прыехаў у часы паганства» [ÍLB: 8]. Паводле грунтоўнейшага «Аповеду пра Торвалада Вандроўніка», базай місіянерскай групы, якая складалася з 13 чалавек, напачатку была Гільля, дзе гаспадаром быў Кодран. Торвалад быў галоўнай кантактнай асобай, бо біскуп не валодаў мовай, а да таго ж быў чалавекам чужым для жыхароў Азяровае даліны ды і ўсёй Ісляндыі. Торваладаў бацька спачатку не хацеў пакідаць веру продкаў, але пасля таго, як здарыўся цуд і ахвярны камень, апырсканы сьвятой вадой, раскалоўся на часткі, ахрысьціўся. Тады ж былі ахрышчаныя і іншыя сваякі (Мал. 3).

Наступнай вясной місія рушыла на захад у Вярбовую даліну (Vídidal) і асела ў двары Сутока Ручаёў (Lækjamót) [GS: 13]. Гэтае месца сталася цэнтрам місійнае дзейнасьці на наступныя чатыры гады. Тут Торвалад пазнаёміўся з Вігдыс, жонкаю Торкеля Зграбалы, які стаяў на чале тынгу Мядзьвежага возера. Увосень ейны бацька Олаў ладзіў паганскае сьвята і запрасіў на яго Торвалада зь біскупам. На ўрачыстасьці зьехалася багата людю з розных паселішчаў Азяровае даліны. Былі тут і два бэрэскі (шалёныя ваяры-чараўнікі), абодвух звалі Хаўк. Яны зьбіраліся, скарыстоўваючы чараваньне, прайсьці празь вялікае вогнішча. Але біскуп Фрыдрэк перад тым асьвяціў агонь, і абодва чараўнікі згарэлі. Прысутныя на сьвяце, убачыўшы гэткае дзіва, пайшлі да хросту. Ахрысьціліся гаспадар Олаў і прысутны галава тынгу Торкель Зграбала. У памяць аб здарэньні мясцовасьць празвалі Цясьнінай Хаўкоў (Haukagil). Падзея была надзвычайная, таму апісаньне яе знайшло адностраваньне ў некалькіх сагах [LNB: 3.4; ÞÞV: 1; KS: 8; VDS: 46].

З пашырэньнем колькасьці прыняўшых Хрыста пачала нарастаць і апазыцыя місійнай дзейнасьці, якую праводзілі біскуп і Торвалад. Ужо не такой удалай выглядае паездка на захад у паселішча з назовам Лагчына (Hvamm), дзе яны спыніліся ў жончынай сястры Атлі Моцнага Фрыдгерды. Ейны сын Скегі пачаў насьміхацца з Торвалада, але той даў яму вельмі ўдалы адказ, які прысутным прыйшоўся даспадобы. У выніку гэтае паездкі хрысьцілася

пэўная частка людзей у Квадры Заходніх Фьёрдаў (Vestfirðingafjórðungi). У Квадры Паўночнае Зямлі вера ў Хрыста ўсё шырылася, што штурхала супраціўнікаў на радыкальныя меры. Напачатку Кляўфі з Пратокаў (Fljótum), сабраўшы групу зь дзесяці асобаў, спрабаваў спаліць першую царкву ў Грэбні (Ási), што ў даліне Х'ялці (Hjaltadal). Пазьней тое самае намагаўся зрабіць з большым гуртом Арнгеір (Мал.4).

Найбольш праблемаў зьявілася пасля таго, як у наступным годзе Торвалад адважыўся на альтынг у Тынгвэдліры (Þingvellir) абвяшчаць веру ў Хрыста. На яго ўзнялося багата паганцаў, між якіх асабліва вылучаўся Хэдын з Узьбярэжжа Выспавага фьёрду (Eyjafjarðarströnd), які шмат ачарняў Торвалада і зьневажаў веру. Пасля альтыngu, карыстаючыся падтрымкаю паганскае часткі, два насьмешнікі склалі абразьлівую вісу (верш) пра веру ды паўсюдна агучвалі яе. Торвалад быў надзвычай абураны, не стрымаўся і ў бойцы забіў абодвух. Трэба адзначыць, што для ісляндзкага тагачаснага грамадства такое здарэньне было шараговай падзеяй, бо звычай ваяўнічых вікінгаў, якія цягам IX–XI стст. трымалі ў страху Эўропу, вымагалі збройнага вырашэньня і пры меншых абразях. Забойства некага не зьмяняла статусу забойцы ў грамадстве, абы толькі была вырашаная праблема кампэнсацыі сям'і забітага. Калі ж канфлікт не ўдавалася залагодзіць забойца асуджаўся на пэўны тэрмін выгнаньня. Гэтак за забойства суседзяў быў асуджаны на тры гады выгнаньня адкрывальнік Грэнляндый знакамiты Эйрык Руды, а Торкель Зграбала празь нейкі час пасля асуджэньня вярнуўся ў Ісляндыю і стаў на чале тынгу. Грэты, герой аднайменнае сагі, увогуле не пакінуў краіны і цягам амаль 20 гадоў караў пазбаўленьнем жыцьця тых, хто намагаўся забіць яго. Пэўна, і Торвалад за свой учынак быў асуджаны, але ня зьехаў. Місіянэры падаліся на поўнач да Ўзьбярэжжа Мысавага Фьёрду (Skagaströnd) у месца большае патрымкі місіі і працягвалі закладаньне хрысьціянскіх асяродкаў.

Наступнай вясной Торвалад зь біскупам выбраліся на тынг Мыса Чапляў (Hegranes). Гэтая паездка была павязаная зь вялікімі складанасьцямі, бо ў дарозе натоўп паганцаў намагаўся іх забіць, але ўрэшце ўсё скончылася добра. Тым самым летам вялікі гурт паганцаў колькасьцю блізу 200 чалавек на конях намагаўся захапіць іхную рэзыдэнцыю ў Лайкьямоўце і спаліць усю місію разам зь біскупам. Але Бог бараніў сваіх слугаў. У часе руху празь цясьніну коні спужаліся й паляцелі. Шмат жывёлаў пабіла і паламала ногі, шмат верхнікаў звалілася з коняў і разьбілася насмерць. Нападнікі ўбачылі, што маюць вялікія праблемы. Паўстала пытаньне, ці здолеюць яны жывымі дабрацца да сваіх хатаў, а ня тое што зьнішчыць нянавісных хрысьціянаў. Міжсобку параіўшыся, паганцы вырашылі вярнуцца.

Група пражыла ў Сутоцы Ручаёў яшчэ год, але ўрэшце Торвалад і біскуп Фрыдрэк былі змушаныя пакінуць Ісляндыю. Сталася гэта ў 986 г. пасля

пяці гадоў нястомнае працы. Як апавядае «Сага аб грэнляндцах», адбылося гэта, «калі Эйрык Руды з 25-цю караблямі каляністаў паплыў да Грэнляндыі і за 15 год да часу, калі хрысьціянства стала законам у краіне» [GLS: 1]. У тым самым годзе, калі адплылі місіянеры, у краіне здарылася «вялікая няўрода і шмат люду памерла ад голаду» [STAK: 1](Мал. 5).

Ацэньваючы плённасьць працы місіі, частка сучасных дасьледнікаў уважае яе за няўдалую. Калі браць пад увагу змушаны ад'езд кіраўнікоў, дык гэта выглядае на праўду. Калі ж зважаць на гістарычную пэрспэктыву, дык такая адзнака ня можа лічыцца слушнаю. Па-першае, таму, што місія адпрацавала пяць гадоў, час значны. Даўжэй гэтага тэрміну да часу абвешчання ў 1000 г. хрысьціянства законам ніводная місія не працавала. Пазьнейшыя місіі Стэфні Торгільсана (996 г.) і Тангбранда (998–999 гг.) дзейлі ў іншых рэгіёнах і былі менш значнымі. Па-другое, за згаданы час былі збудаваны самае малое тры царквы: у Хаўкагілі, Аўсі, Холці, і, магчыма, у Лайкьямоўце і Гільлі. На чале сфармаваных парафіяў былі пастаўленыя сьвятары [PФV: 5], якія, пэўна, працягвалі працу і пасля ад'езду біскупа. Улічыўшы, што ў той час самай населенай часткай краіны была Квадра Паўночнае Зямлі [LNB: 3.0], а дзейнасьць місіі ахоплівала 4 з 13 акругаў (Хунавонт, Хэгранэс, Вадлаватн і Торснэс), колькасьць ісьляндцаў, прыняўшых хрысьціянства, магла скласьці 15–20 %. Значнасьць місіі пацьвяржаецца і тым, што ў 1056 г. менавіта тут, у даліне Х'ялці (Hjaltadal) у Холюме недалёка ад Асі, дзе была збудаваная першая царква, закладзеная эпархія для Паўночнае Ісьляндыі. У скрыпторыі пры катэдры ад 1199 г. вялося перапісваньне багаслужбовых тэкстаў. Тут у 1530 г. выйшла першае ў краіне друкаванае выданьне, а ў 1584 г. пабачыла сьвет першая Біблія ў ісьляндзкай мове.

Адплыўшы зь Ісьляндыі, Торвалад зь біскупам прыплылі ў якісьці нарвэскі порт, дзе нейкі час знаходзіліся. Нечакана Торвалад стрэнуў тут таго самага Хэдына, які абражаў яго і зьневажаў веру Хрыстову на альтынгу. Той прыехаў у Нарвэгію, каб нарыхтаваць будаўнічага лесу. Аднавіўся стары канфлікт, у выніку Хэдын загінуў. Біскуп, калі атрымаў вестку пра забойства, прыняў рашэньне скончыць сваё падарожжа па Скандынавіі і вярнуцца ў Саксонію, дзе неўзабаве ў цішы і сьвятасьці адыйшоў да Бога.

Торвалад жа падаўся ў Данію. У крыніцах наўпрост пра гэта ня пішацца, але пасля сумеснага падарожжа на ўсход ягоны спадарожнік Стэфні вярнуўся менавіта сюды [KS: 43]. Тут у сына Кодрана зьявілася ідэя наведаць Сьвятую Зямлю, дзе прыйшоў у сьвет Сын Божы. Пэўны час спатрэбіўся на падрыхтоўку. Падарожжа мусіла быць працяглым, бо плаваньне зь Ютляндыі (Данія) да швэдзкае цьвердзі Aldeigjuborg (Старая Ладага) займала, паводле сагаў, каля месяца. Гэтая ж вандроўка з стаянкамі, волакамі, рознымі іншымі складанасьцямі магла доўжыцца каля 6 месяцаў.

Трэба адзначыць, што ў сярэднявеччы існавалі тры шляхі, якімі скандынавы падарожнічалі да Візантыі і Палестыны. Адзін зь іх, так званы «заходні», праходзіў морам вакол Пэрынэйскае паўвыспы і далей Міжземным морам. Шлях гэты быў даволі небяспечным з прычыны актыўнасьці ў рэгіёне войскаў халіфату і арабскіх піратаў. Існаваў другі шлях – «паўднёвы», што пралягаў празь Нямецчыну ў Італію, і дзе ў Рыме або Генуі, сеўшы на карабель, можна было, адолеўшы тое самае Міжземнае мора, дасягнуць мэты падарожжа. Гэты шлях таксама ня быў бяспечным, зважаючы на тых самых піратаў, а таксама на сталыя канфлікты Сьвятое Рымскае Імпэрыі з Вугоршчынай. Торвалад жа абраў трэці шлях, «усходні» (Austurveg). Хаця ён быў пэўна даўжэйшым за паўднёвы, але на той час бяспечнейшым. Шлях пралягаў з Балтыцкага мора ў Ліўскую затоку, далей уверх па Дзьвіне, якую ў сагах менавалі Дунай (Дупа), да волака ў Дняпро (Непр), і гэтым водным гасьцінцам да Чорнага мора (Мал. 6).

Пачаў Аўстурвэг асвойвацца вікінгамі ад пачатку IX ст. Пэўна, тады полацкія мury зьведалі моц зброі вікінгаў, на чале якіх стаяў легендарны дацкі конунг Фрода I, сын Хадынга [SG: 2.1.7]. Урэшце ў 839 г. няўрымсьлівыя вандроўнікі дасягнулі Канстантынопалю, які яны назвалі Miklagarðr, то бок Вялікі Горад. Як мяркуюць на падставе знаходак латыскія архэолягі, ужо ад пачатку X ст. на Дзьвіне існавалі падкантрольныя Полацку (званаму ў сагах Palteskja), прыгарады Кукенойс і Гэрцыке. Рака скарыстоўвалася ня толькі ў рэгіянальным, але і ў транскантынэнтальным гандлі. Сьведчаньнем таму шмат рэчаў іншаземнага паходжаньня, у ліку якіх знойдзеныя ў Казьнянках і Струньні пад Полацкам скарбы манэтаў Арабскага халіфату, бітых на розных манэтных дварах у першай палове X ст. Урывак у «Кнізе з Пляскатае выспы» (Flaterjabók) паведамляе пра тое, што на гэтым Усходнім шляху Торвалад меў сустрэчу з будучым нарвэскім каралём Олавам Тругвасанам (Ólafur Tryggvason) і падштурхнуў таго да хросту Ісляндыі. Але гэтая падзея наўрад ці мела месца ў рэальнасьці, бо, паводле сагаў, Олаў нарадзіўся недзе ў 960/961 г., ва ўзросьце дзевяці гадоў трапіў у Ноўгарад (Hólmgarðr) да двара князя Ўладзіміра, дзе прабыў яшчэ 9 гадоў і потым ад'ехаў на захад. То бок гэты рэгіён Олаў пакінуў недзе каля 978 г., а можа нават і раней, бо «Сага аб Олаве Тругвасане» [ÓST: 8, 21] ня згадвае ані пра пазьнейшы канфлікт Ноўгарада зь Кіевам або Полацкам, ані нават пра ўцёкі Ўладзіміра ў Швэцыю дзеля найму вікінгаў, што паводле «Аповесці мінулых часоў» адбылося каля 977 г. [ПВЛ: год 6485]. Пасьля ад'езду прэтындэнт на нарвэскую карону жыву ў Памор'і, Ірляндзіі, Ангельшчыне, і толькі там недзе каля 985 г. прыняў хрост. Згаданы ўрывак зьяўляецца пазьнейшым улучаньнем, каб падкрэсьліць пераемнасьць працэсу хросту Ісляндыі ад першае місіі да прыняцьця хрысьціянскае веры на альтынгу пад ціскам тагачаснага караля Олава.

Торвалад з спадарожнікамі дасягнулі Візантыі ў 988 г., пасля таго, як браты-імпэратары Базыль і Канстантын пагадзіліся на прапанову кіеўскага князя Ўладзіміра і аддалі за яго сваю сястру Ганну, пры ўмове, што той верне захоплены ім Хэрсанэс (Корсунь), і калі войскі Базыля II Баўгарактонаса ў бойцы пры Абідосе разьбілі аддзелы паўсталага ваяводы Барды Фокі. Крыніцы сьцісла паведамляюць пра тое, што Торвалад абыйшоў усю Грэцыю і прыйшоў у Міклягард. Каб выказаць нейкія меркаваньні пра лад жыцьця Торвалада ў згаданы пэрыяд, трэба зірнуць на стан тагачаснае Візантыйскае імпэрыі. Ад 976 г. на чале дзяржавы, як было згадана, стаяў Базыль II. Кіраваньне не было лёгкаім: частыя спробы захопу ўлады ў сталіцы, сталыя канфлікты на межах. У такіх варунках імпэратар мусіў трымаць мабільнае і вернае войска. Як падае «Аповесьць мінулых часоў», яшчэ князь Уладзімір, пасля таго, як захапіў Кіеў і ня здолеў разьлічыцца за аказаныя паслугі з нанятай вараскай дружынай, адпусьціў яе па заробкі ў Візантыю [ПВЛ: год 6488]. У 987 г. вараская дружына ў Канстантынопалі складалася з 6000 ваяроў. «Сага аб Грэты», апісваючы знаходжаньне ў 1030-х гадах у Канстантынопалі Тарстэйна Дромунда, паведамляе, што тут склаўся значны скандынаўскі асяродак, ня толькі ваяры, але і гандляры і іхныя сем'і [GS: 86, 90]. Вараскія дружыны былі самымі надзейнымі імпэратарскімі аддзеламі. У 1081 г. візантыйскі ваявода Аляксей Камнін, плянуючы захоп улады, шукаў шляхоў, каб незаўважна прабрацца ў горад. Цэзар Ян ня раіў яму зьвяртацца «да варагаў, барбараў з Туле, што насілі на плячах двухбаковыя сякеры. Яны трывалей за ўсіх трымаюцца сваіх старых звычаяў, славу нязьменнае вернасьці, здабытак продкаў варагі захоўваюць нібы каштоўную спадчыну, запавяданую іхнымі бацькамі, яны ніколі не парушаюць яе. Няма чаго размаўляць зь імі аб здрадзе, бо пераважна за вернасьць яны і абраныя ў імператарскае ахоўнае войска.» Цэзар параіў завесьці перамовы зь нямецкімі наймітамі. Гэта мела посьпех. Здрада немцаў адкрыла Аляксею дарогу да ўлады. Калі ж ён стаўся імпэратарам, варагі пакляліся яму ў такой самай вернасьці. Дзеля чаго тутакж мова пра вараскія аддзелы ў візантыйскім войску і вялікую павагу да іх з боку імпэратараў? Таму што, на нашу думку, у Канстантынопалі Торвалад уступіў у вараскую дружыну і, маючы багатую вайсковую практыку ў Даніі і Ангельшчыне, пэўна, стаў не апошнім ваяром. «Сага аб спаленым Ньяле» падае падобную гісторыю пра Кальскэга, які ў часы Свэйна Вілабародага ахрысьціўся ў Даніі, а потым зьехаў у Візантыю, дзе «стаў рыцарам Гасподнім» [BNS: 81]. «Аповед пра Торвалада Вандроўніка» паведамляе пра ўшанаваньне Кодрансана ня толькі імпэратарам але і патрыярхамі Грэцыі ды Сырыі. Натуральна, наведаньне ісяляндцам Сьвятой Зямлі, куды ўжо не адно стагодзьдзе цягнуліся пілігрымы з Эўропы, Азіі й Афрыкі, не магло быць прычынай вялікае павагі. На тую пару прыпадаюць дзье вялікія выправы войскаў імпэрыі. Першая была

скіраваная ў Македонію (991 г.) супраць Баўгарскага царства, царква якога аддзялілася ад Канстантынопальскага патрыярхату і сталася аўтакефальнай. Другая – у Сырыю (995 г.) дзеля вяртаньня захопленых раней арабамі земляў і вызваленьня хрысьціянаў ад рэлігійнага ўціску. Частка Сырыі пасья працяглага, амаль 300-гадовага, панаваньня арабаў была вызвалена ў 969 г. войскамі імператара Нічыпара II Фокі. Вольна сталі пачувацца хрысьціяны, што належалі да антыяхійскага патрыярхату. Кожны чарговы ўдалы паход супраць арабаў уважаўся за перамогу хрысьціянства. Пэўна ў тым паходзе ў Сырыю Торвалад і паказаў сябе сапраўдным ваяром Хрыстовым, такім, што ня толькі імператар і патрыярхі канстантынопальскі Мікалай II Хрызавэрг (984–996) і антыяхійскі Агапі II (978–996), але і ваяводы ды старэйшыя манастыроў усёй Грэцкае імперыі (Візантыі) ушанавалі яго [РФV: 10]. Маюцца звесткі, што Торвалад наведаў Ерусалім (Jórsala), хаця ў тую пару гэта было складаным, бо ў часе актывізацыі вайсковых дзеяньняў між Візантыяй і халіфатам стаўленьне да хрысьціянаў пагаршалася. Гэтак у 939 г. арабы разбурылі царкву Багародзіцы ў Аскалоне, тройчы бурывуся храм Уваскрышаньня ў Ерусаліме, у 966 г. па-зьяврынаму быў закатаваны ерусалімскі патрыярх Ян VII.

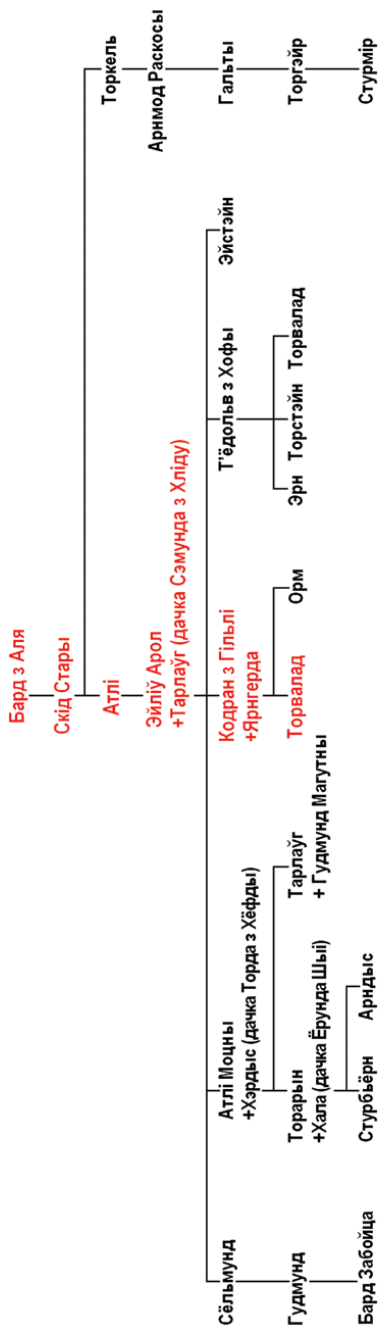
Пэўна, прыняўшы да ўвагі жаданьне самога Торвалада, імператар прызначыў яго «старэйшым і правадыром над усімі князьмі ў Русляндзі і ва ўсёй Зямлі Гарадоў (Garðaríki)» і паслаў зь місіяй у Austurveg, то бок дарогай з грэкаў у варагі. Высылка імператарам місіі на поўнач тлумачыцца тым, што хрыстыянізацыя паўночна-ўсходняе Эўропы не была працэсам аднаактавым і на гэтым абшары дзейлі розныя канкураваўшыя між сабой місіі, як усходнія, гэтак і заходнія. Яшчэ ў 961 г. імператар Сьвятое Рымскае імперыі Ота I высылаў да Кіева місіянэра Адальбэрта. У 989 г. у Корсуні ў часе шлюбу князя Ўладзіміра з цэзароўнай Ганнай прысутнічае прысланы з Канстантынопалю мітрапаліт Міхаіл. Але ад 991 г. на чале мітраполіі стаяць мітрапаліты Лявон і Ян, павязаныя з аўтакефальнай Ахрыдзкай баўгарскай мітраполіяй. Зважаючы на працяглую вайну Візантыі з Баўгарыяй, ёсьць падставы ўважаць Торваладаву місію за несымэтрычны адказ Канстантынопаля на актыўную дзейнасьць баўгарскае царквы ў паўночных землях. Візантыя намагалася рознымі шляхамі забясьпечыць сабе спакой у прычарнаморскіх стэпах. Баўгарская дзяржава і царква былі падпарадкаваныя толькі ў 1018 г. пасья заваёвы рамэямі баўгарскае сталіцы Ахрыды. Пасья гэтага зьявілася магчымасьць уладкаваньня адзінай Кіеўскай мітраполіі Канстантынопальскага патрыярхату, што было кананічна аформлена ў 1037 г. «Аповед пра Торвалада Вандроўніка» паведамляе, што сын Кодрана на ўласныя сродкі збудаваў ля галоўнае царквы Яна Хрысьціцеля манастыр. Той манаскі прытулак сярод люду атрымаў назву манастыра Торвалада. «Сага аб хросьце» удакладняе, што знаходзіўся ён ля Полацка [KS: 44]. Паўстае

пытаньне, чаму Торвалад асеў менавіта ў Полацку, хаця прызначаны быў для ўсёй Руслянды. Тут трэба прыгледзецца да тагачасных мясцовых рэаліяў. Пасьля забойства ў 960 г. нарвэскага караля Хакона Добрага пачаліся рэпрэсіі супраць ягоных прыхільнікаў з боку сыноў Эйрыка Крывавай Сякеры. Шмат паважных людзей пакінулі радзіму. Такімі выгнанцамі сталі і будучы кароль Олаў Тругвасан і князь Рагвалод (Rögnvald або Ragnvald – «моц багоў»). Ён пакінуў краіну разам з жонкай, сынамі, дачкой Рагнэдай (Ragneid – «гонар багоў») і дружнай ды знайшоў прыстанак у Полацку. У часе прыбыцьця Торвалада ў сталіцу Полацкага княства па дарозе ў Візантыю тут ўжо пэўна былі адасланя зь Кіева ў 988 г. Ізаслаў з Рагнэдай і частка былое нарвэскае дружны князя Рагвалода. Пры канцы X ст. Полацкая зямля не ўваходзіла ў сфэру дзейнасьці Кіеўскай царквы, таму ў рускіх летапісах пра закладаньне катэдры ў Полацку і ня згадваецца. Веданьне гэтых рэаліяў і вызначыла месца дзейнасьці пасланца Канстантынопальскае царквы. Збудаваўшы манастыр і праводзячы хрыстыянізацыю разам з князем Ізаславам, без спрыяньня якога (Cuius regio, eius religio – Чыя ўлада, таго і вера) такая дзейнасьць была б немагчымай, і першай манахіняй Анастасьсяй (Рагнэдай), Торвалад стаўся той асобаю, якая дзейна ўплывала на хрост Полацкай зямлі. На жаль, ніводная з пайменаваных асобаў да збору беларускіх сьвятых ня трапіла, хаця выразнае паведамленьне пра набожнасьць Ізаслава маецца ў Ніканаўскім летапісу, а «Сага аб хросьце» паведамляе, што менавіта ў Полацку Торвалад называюць сьвятым. Манастыр, дзе правёў апошнія гады Торвалад, знаходзіўся ля высокае гары ў Дроўне (Dröfn) [PǫV: 10; KS: 44]. Узяўшы пад увагу адметнасьць хросту Паўночнае і Ўсходняе Эўропы, што адбывалася паводле схэмы «князь-дружина-горад-вёска», не выпадае шукаць пазначанае ў сагах месца недзе далёка, але непасрэдна ля Полацка. Манастыр Яна Хрысьціцеля на Востраве ў Полацку згадваецца ўжо ў Дабрылавым эвангельлі 1164 г. Зусім верагодна, што недзе тут (можа на месцы сёньняшніх экіманскіх могілак) знаходзіцца ягоная магіла. Спачыў Торвалад у манастырскай цішы на мяжы тысячагодзьдзяў. «Сага аб хросьце» паведамляе аб 14-ці гадах вандраваньняў ісьляндца, але пункт адліку няясны. Калі браць за пачатак вандраваньня ад’езд зь Ісьляндыі, дык памёр сын Кодрана ў 1000 г. Калі ж за пачатак лічыць ад’езд з Даніі, бо ісьляндцы паездку ў Нарвэгію або Данію за вялікае падарожжа не лічылі, дык тады дата сьмерці можа быць ссунутая да 1003 г. Са спачынам Торвалада Кодрансана, а таксама князя Ізаслава (+1001) і княгіні Рагнэды (+1000) скончыўся пачатковы этап хрыстыянізацыі Полацкай зямлі. Кампілятар «Сагі аб хросьце», які быў схільным да дакладнага пазначэньня датаў і месцаў падзеяў, дадае, што празь 50 гадоў, то бок у часы Ўсяслава Чарадзея, іншы вандроўнік імем Бранд наведваў магілу Торвалада і засьведчыў наяўнасьць у Полацку культу шанаваньня гэтага Сьвятога.

Крыніцы

- AB – Adamus Bremensis. Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum (Дзеянні архібіскупаў Гамбургскай царквы).
- ASC – The Anglo-Saxon Chronicle (Англа-саксонская хроніка).
- BNS – Brennu-Njáls saga (Сага аб спаленым Ньяле).
- ÍLB – Íslendingabók (Кніга аб ісляндцах).
- GLS – Grænlandinga saga (Сага аб грэнляндцах).
- GS – Grettis saga (Сага аб Грэты).
- KS – Kristni saga (Сага аб хросьце).
- LNB – Landnámabók (Кніга аб засяленьні).
- ÓST – Heimskringla. Ólafs saga Tryggvasonar (Зямное кола. Сага аб Олаве Тругвасане).
- SG – Saxo Grammaticus. Gesta Danorum (Дзеянні данаў).
- STAK – Svaða þáttur og Arnórs kerlingarnefs (Аповед пра Свады і Арнора Старэчага Носа).
- VDS – Vatnsdæla saga (Сага аб людзях Азяровае даліны).
- ÞÞV – Þorvalds þáttur víðförla (Аповед пра Торвалада Вандроўніка).
- ПВЛ – Повесть временных лет (Аповесць мінулых часоў).

Радавод Торвалада Кодрансана

Зроблены на падставе: Landnámabók: 3.6 i Forvalds þáttu víðforla: 1

Мал. 1. Радавод Торвалада Кодрансана.

Мал. 2. Напады дацкіх вікінгаў на Брытанію ў 980–982 гг.

Мал. 3. Адміністрацыйны падзел Ісланды ў X ст.

Мал. 4. Выгляд даліны Х'ялці (XIX ст.).

Мал. 5. Лэйв Эрыксан – сучасьнік Торвалада і хрысьціцель Грэнлянды.

Мал. 6. Шлях Торвалада Кодрансана да Візантыі.

Падзеі 1307 года ў Полацку: спроба крытычнага разбору

Варонін В.А.

Падзеі 1307 года ў Полацку належаць да хрэстаматыйных сюжэтаў айчыннай гісторыі эпохі сярэднявечча. Коротка апісаныя ўжо славытым расійскім гістарыёграфам М.М. Карамзіным¹, у далейшым яны рэгулярна паўтараліся ў самых разнастайных навуковых і папулярных працах, пакуль нарэшце не ператварыліся ў дату «канчатковага ўваходжання Полацкай зямлі ў склад Вялікага княства Літоўскага». У такой якасці 1307 г. і сёння фігуруе ў самай разнастайнай літаратуры: ад спецыяльных навуковых даследаванняў да энцыклапедыі і школьных падручнікаў па гісторыі Беларусі. Здавалася б, такая папулярнасць павінна грунтавацца на сур'ёзных навуковых падставах, на надзейна высветленых фактах. Аднак зварот да літаратуры і асабліва да крыніц паказвае, што пытанне даследавана далёка не бездакорна. Таму паспрабуем яшчэ раз разгледзець гэту праблему, галоўны акцэнт зрабіўшы на разборы першакрыніц.

Да сённяшняга дня найбольш грунтоўна і дэталёва падзеі пачатку XIV ст. у Полацку даследаваў В.Я. Данилевич. Ён скрупулёзна разгледзеў усе вядомыя яму крыніцы, пералік якіх папоўніўся да нашага часу хіба што толькі поўным выданнем матэрыялаў працэсу 1312 г., і на іх падставе рэканструяваў ход падзей наступным чынам. У трэцяй чвэрці XIII ст. невядомы нам па імені літоўскі князь валадарыў у Полацку. Будучы ахрышчаным і не маючы законных нашчадкаў, ён запісаў сваё княства «дзеля збаўлення сваёй душы» Рыжскай царкве, г. зн. арцыбіскупу. Пасля яго смерці Полацк перайшоў да немцаў. Аднак крыжакі пачалі прыціскаць мясцовае насельніцтва, у выніку чаго палачане звярнуліся па дапамогу да вялікага князя літоўскага Віцены, і ён у 1307 г. завалодаў Полацкам². Такая версія падзей як быццам задаволіла ўсіх і стала кананічнай на многія дзесяцігоддзі. Так, у 50–80-я гг. яе безагаворачна прытрымліваліся і перадрукоўвалі ў шматлікіх працах, у тым ліку акадэмічных шматтомных гісторыях Беларусі, А.П. П'янку³ і С.А. Шчарбакоў⁴.

¹ Карамзин Н.М. История государства Российского. Т. 4. М., 1992. С. 96.

² Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896. –С. 152–154.

³ История Белорусской ССР: в 2 т. 1-е изд. Т. 1. Минск, 1954. С. 57; История Белорусской ССР: в 2 т. 2-е изд. Т. 1. – Минск, 1961. С. 65.

⁴ Шчарбакоў С.А. Барацьба беларускага народа супраць нямецкай агрэсіі ў XIII–XV стст. // Весті Акадэміі Навук БССР. Серыя грамадскіх навук. 1966. № 1. С. 66; Полоцк: Исторический очерк. Изд. 2-е, перераб. и дополн. Минск, 1987. С. 31; Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. Т. 1. Мінск, 1972. С. 120.

Апошнім часам праблема стала ўсё часцей прыцягваць увагу даследчыкаў, якія спрабавалі прапанаваць свой уласны погляд на яе. Нярэдка гэты погляд разходзіўся са схемай В. Данілевіча: у адных выпадках мацней, у іншых слабей.

Разбіраючы падзеі пачатку XIV ст. у Полацку, Д. Аляксандраў прызнаў, што яны маюць пад сабой рэальны гістарычны грунт, але факт захопу Полацка Віценом палічыў сумніўным. Ён зрабіў акцэнт на мірным характары аб'яднання («уніі») Полацкага княства з ВКЛ, а Віцень, на думку даследчыка, аказаў толькі некаторую дапамогу палачанам супраць немцаў⁵. Не спыняючыся адмыслова на гэтай яго ацэнцы падзей, нельга не здзівіцца, што Д. Аляксандраў абапіраўся ў сваіх выкладках толькі на хроніку М. Стрыйкоўскага і залежную ад яе «Хроніку Літоўскую і Жамойцкую» – да ўсяго іншага, пераказваючы іх звесткі з істотнымі скажэннямі і незразумелымі спасылкамі⁶. Храналагічна блізкія да падзей лацінамоўныя матэрыялы першачарговай важнасці чамусьці засталіся цалкам па-за яго ўвагай. Такая праца з крыніцамі збядняе факталагічную базу аўтара і, як вынік, вельмі зніжае верагоднасць яго інтэрпрэтацый.

Трэба адзначыць, што версія Данілевіча знайшла і больш жорсткіх крытыкаў. Да іх ліку належаць, у прыватнасці, Г.Л. Харашкевіч⁷ і Г. Сагановіч⁸.

Сапраўды, прапанаванае Данілевічам бачанне ходу падзей даўно ўжо патрабуе больш уважлівага разгляду. Па-першае, яно не пазбаўлена супярэчнасцей, і перш за ўсё ў храналагіі крыніц. Па-другое, даўно ўжо наспела неабходнасць прааналізаваць матэрыялы працэсу 1312 г., якія даследчык выкарыстаў у нязначнай ступені. Яны зберагліся толькі фрагментарна, а ўсе захаваныя ўрыўкі былі апублікаваны ўжо пасля выхаду ў свет манаграфіі Данілевіча – у 1910 г.

Паводле свайго характару і паходжання крыніцы можна падзяліць на дзве групы.

Да першай належаць ліст рыжскага арцыбіскупа Фрыдрыха (Пернштэйна) 1305 г., була папы рымскага Клімента V 1310 г., а таксама матэрыялы рассядавання 1312 г. Ёсць і іншыя, пазнейшыя матэрыялы, якія можна аднесці да гэтай групы, але ўсе яны толькі паўтараюць тры пералічаныя крыніцы.

Другую групу крыніц складаюць невялікі твор беларуска-літоўскага летапісання, польскі пераклад якога носіць назву «Wielkiego Księstwa Litewskiego Kroniczka krótko pisana», а таксама хроніка Мацея Стрыйкоўскага.

⁵ Гл.: Александров Д.Н., Володихин Д.М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках. М., 1994. С. 39.

⁶ Напрыклад, «Хроніка Літоўская і Жамойцкая», на якую спасылаецца аўтар (ПСРЛ. Т. 32 М., 1975. С. 32), і блізка не ўтрымлівае тых звестак, якія ён хоча там бачыць.

⁷ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. и коммент. А.Л. Хорошкевич (далее – ПГ). Вып. 3. М., 1980. С. 124–125.

⁸ Сагановіч Г. Інфлянцкія немцы ў Полацку ў XIII і пачатку XIV ст. // Беларускі Гістарычны Агляд. 2000. Сш. 1 (12). С. 104–105.

Самым раннім з вядомых на сённяшні дзень сведчанняў пра падзеі вакол Полацка з'яўляецца пасланне, адпраўленае рыжскім арцыбіскупам Фрыдрыхам Пернштэйнам у апостальскую сталіцу 14 верасня 1305 г. з Рыгі.⁹ У гэтым лісце, поўным абвінавачанняў на адрас крыжакоў, рыжскі арцыбіскуп адзначае і такое. Паводле яго слоў, браты-рыцары, якія былі паселены ў рыжскай правінцыі дзеля абароны тутэйшай царквы і ўсіх хрысціян, забыліся на гэта сваё прызвание і «ўпусцілі на карысць няверных замак пад назвай Полацк (Plozk), які знаходзіцца на граніцы язычнікаў, належачы да арцыбіскупа». Непасрэдна за гэтым вельмі кароткім паведамленнем ідзе яшчэ адзін закід у бок крыжакоў, а менавіта продаж імі за 300 марак тым жа язычнікам-літоўцам замка Дынабург. У якасці падагульнення арцыбіскуп падкрэсліў, што з прычыны страты гэтых зямель як самі рыцары, так і ўсе хрысціяне былі адсунуты ад усяго гэтага пагранічча.¹⁰

Няма ніякіх сумненняў у тым, што папская канцылярыя ў Авіньёне грунтавалася менавіта на інфармацыі рыжскага арцыбіскупа, калі рыхтавала булу Клімента V ад 19 чэрвеня 1310 г.¹¹ Сярод іншага вядома, што ў 1306–1311 гг. Фрыдрых Пернштэйн знаходзіўся ў Авіньёне.¹² Ды і па свайму антыкрыжацкаму тону була вельмі нагадвае пасланне Пернштэйна 1305 г.

Була 1310 г. адрасавана брэменскаму арцыбіскупу Іаану і равенскаму каноніку, папскаму капелану Альберта дэ Медыялана. У ёй абвінавачанне братоў-рыцараў у страце Полацка (разам з абвінавачаннем у неўтрыманні ў хрысціянскай веры Міндоўга) належыць ужо да ліку галоўных, а апавяданне пра саму падзею – больш разгорнутае і дэталавае. Згодна з гэтым апавяданнем, крыжакі ўпусцілі на карысць літоўцаў «каралеўства Полацк (regnum Poloczech), якое полацкі кароль, наверхнуты да веры Хрыстовай, не маючы законных нашчадкаў, калісьці перадаў ... Рыжскаму касцёлу дзеля збаўлення сваёй душы». У выніку два кафедральныя касцёлы, якія былі заснаваны на тэрыторыі гэтага каралеўства, былі знішчаны. Пасля ж пераходу ў рукі язычнікаў-літоўцаў згаданых замка і каралеўства паграніч-

⁹ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten / Herausgegeben F. Bunge (далей – LECUB). Bd. 2. Reval, 1855. Nr DCXVI. P. 24–31.

¹⁰ Ibid. P. 27.

¹¹ Ibid. Nr DCXXX. P. 47–55. Найноўшыя выданні былы разам са змястоўным гістарычным каментаром і перакладам на беларускую мову нядаўна падрыхтаваў А. Жлутка, гл.: Жлутка А.А. Ліст папы Клімента V 1310 г. аб становішчы ў Лівоніі і ў суседніх краінах у другой палове XIII – пачатку XIV ст. // Беларускі археаграфічны штогоднік. 2006. Вып. 7. С. 147–166; Міндаў, кароль Літвы, у дакумэнтах і сьведчаннях = Mindowe, rex Lithowiae, in litteris et testimoniis / Уклад., пераклад на белар. мову, камэнт. А. Жлуткі (далей – МКЛ). Мінск., 2005. № 4. С. 90–95.

¹² ПГ. Вып. 3. С. 123; Жлутка А.А. Ук. сач. С. 151; LECUB. Bd 2. Nr DCXIX. P. 35 – ліст Фрыдрыха Пернштэйна з Авіньёна ад 2 ліпеня 1306 г.

ныя землі, заселеныя хрысціянамі, былі спустошаны, а самі верныя былі выгнаны адтуль, а потым часткова перабіты, а часткова трапілі ў няволю¹³.

Г.Л. Харашкевіч лічыць, што ў абодвух цытаваных лістах гаворка ідзе зусім не пра Полацк, а ўсяго толькі пра аднайменны невялікі замак на граніцы. Уласна, на гэтым і грунтуецца яе скептычнае стаўленне да версіі пра захоп Полацка спачатку немцамі, а потым у 1307 г. літоўцамі¹⁴. Усё ж, як падаецца, мае рацыю Г. Сагановіч, і ў пасланнях згаданы менавіта Полацк – цэнтр Полацкага княства¹⁵. Між іншым, ён быў не толькі буйным горадам, але і сапраўды замкам. Апрача таго, Полацк названы каралеўствам, а яго ўладар – каралём, што сведчыць пра высокі статус і значныя памеры ўладання. І, нарэшце, наўрад ці на тэрыторыі невялікага пагранічнага замка, хай сабе і з акругай, маглі быць заснаваны два кафедральныя касцёлы.

Таксама не выпадае сумнявацца ў тым, што і ў першым, і ў другім выпадку гаворка ішла пра той самы горад і пра тыя самыя падзеі.

Пераказаныя вышэй звесткі знаходзяць важныя дапаўненні ў матэрыялах расследавання меркаваных злоўжыванняў Тэўтонскага ордэна ў Інфлянтах, праведзенага ў 1312 г. па даручэнні Клімента V папскім інквізітарам Франчэска дэ Маліяна. Гэтыя матэрыялы вядомы ў нас значна горш – хаця б у параўнанні з перапіскай паміж Рыгай і Авіньёнам, чаму варта спыніцца на іх больш падрабязна¹⁶.

Була Клімента V, у якой выкладалася даручаная дэ Маліяна справа, была дадзена ў Авіньёне 11 мая 1311 г.¹⁷ Пад кіраўніцтвам папскага інквізітара на працягу лютага – ліпеня 1312 г. была апытана вялікая колькасць сведкаў, паказанні якіх дайшлі да нас толькі часткова. Сведкаў было найменш 24. Гэта былі духоўныя асобы, у тым ліку дастаткова высокага рангу: прыёры манастыроў розных ордэнаў, пробашчы, канонікі. Абвінавачанні супраць Ордэна было вельмі многа, яны былі сфармуляваны ў 230 артыкулах. Сутнасць полацкай справы была выкладзена ў артыкуле пад нумарам 14. Ён пачынаўся са слоў: «Таксама, што каралеўства...» і, відаць, у цэлым паўтараў фармулёўку папскай булы ад 19 чэрвеня 1310 г.

З дванаццаці сведкаў, паказанні якіх наконт Полацка захаваліся, сяме́ра казалі, што нічога пра гэту справу не ведаюць¹⁸. Двое спаслаліся на тое, што гэтыя факты шырока вядомыя ў Інфлянтах («est publica fama in

¹³ LECUB. Bd. 2. Nr DCXXX. P. 50; МКЛ. С. 92, 94–95.

¹⁴ ПГ. Вып. 3. С. 124–125.

¹⁵ Сагановіч Г. Ук. сач. С. 104.

¹⁶ Выбарачна матэрыялы расследавання публікаваліся некалькі разоў (пералік публікацый гл.: МКЛ. С. 95), але поўнаасцю – толькі аднойчы: Seraphim A. Das Zeugenverhor des Franciscus von Moliano (1312). Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens. Konigsberg, 1912.

¹⁷ Preussisches Urkundenbuch. Bd. 2. Lieferung 1. Konigsberg, 1932. Nr 32. P. 20–21.

¹⁸ Seraphim A. Das Zeugenverhor des Franciscus von Moliano (1312). P. 7, 46, 63, 78, 99, 111, 141.

Луоніа»)¹⁹. Яшчэ двое сцвярджалі, што гэта праўда, але калі ў іх запыталі, адкуль яны гэта ведаюць, фактычна зноў апелывалі да распаўсюджаных у Інфлянтах чутак.²⁰ І толькі адзін сведка, прыёр цыстэрцыянскага манастыра ў Фалькенаў* Генрых, здолеў паведаміць нешта больш канкрэтнае. Ён сказаў, што чуў апавяданне пра Полацк ад канверса** свайго ордэна, які знаходзіўся там падчас падзей, «і ад многіх іншых годных веры мужоў». Паводле гэтых звестак, калі «кароль Полацка і людзі яго каралеўства былі навернуты да веры і займелі сваіх біскупаў і пралатаў і іншых клірыкаў, згаданыя браты [рыцары Ордэна – В.В.] сталі так моцна ўціскаць людзей названага каралеўства, што яны паклікалі сабе на дапамогу і на абарону язычнікаў. І вось гэтыя язычнікі прыйшлі і потым выгналі згаданых братоў і іншых верных з названага каралеўства, і некаторых з іх забілі, і некаторых вывелі ў палон, у выніку чаго тыя кафедральныя касцёлы, пра якія ёсць згадка ў артыкуле, былі пазней разбураны»²¹.

Як відаць, звесткі прыёра Генрыха вельмі падобныя да інфармацыі булы Клімента V. У гэтым няма нічога дзіўнага, бо апасродкавана, праз фармулёўку артыкула абвінавачання, гэты сведка ведаў змест булы. Магчыма, адыгралі сваю ролю таксама асобы, якія запісвалі сведчанні, бо яны маглі карыстацца якраз узорам булы. Праўда, ёсць і некаторыя істотныя разыходжанні ці, хутчэй, дапаўненні. Напрыклад, згодна з булай, да веры быў навернуты толькі «полацкі кароль», а са слоў прыёра вынікае, што разам з ім былі ахрышчаны таксама яго падданыя – мясцовыя жыхары.

Крыжакі спрабавалі абергнуць абвінавачанні. Пракуратар ордэна склаў аб'ёмны адказ, у якім быў прадстаўлены погляд рыцараў у тым ліку і на гісторыю з Полацкам. З яго вынікае, што ордэнскія ўлады адмаўлялі абвінавачанні ў тым, што менавіта паводзіны крыжакоў сталі прычынай выгнання католікаў-немцаў з Полацка. Больш таго, калі зыходзіць з адказу пракуратара, рыцары адмаўлялі сам факт усталявання каталіцкіх святароў, прапаведнікаў і вернікаў у Полацку. У гэтым адказе адзначана, што «горадам і замкам Полацкам валодаюць няверныя рускія, і яны былі ўладальнікамі ўвесь час ад заснавання названага горада і замка», што «епархія Полацкай царквы населена нявернымі рускімі, і населена ўжо сто гадоў і больш і [населена] ад такога часу, да якога... не сягае людская памяць» і што, нарэшце, «людзі, якія жывуць у згаданым каралеўстве, ёсць і былі нявернымі ўвесь названы час»²².

¹⁹ Ibid. P. 90, 122–123.

²⁰ Ibid. P. 118, 130.

* Фалькенаў – паселішча недалёка ад Дэрпта (цяпер Тарту ў Эстоніі).

** Канверс – свецкая асоба, якая жыве ў манастыры без складання манаскіх шлюбаў.

²¹ Seraphim A. Op. cit. P. 27.

²² Ibid. P. 200, 202.

Да другой групы крыніц належаць усяго дзве хронікі, звесткі якіх вельмі кароткія і не такія багатыя на дэталі. У сваёй славуце «Хроніцы польскай, літоўскай, жамойцкай і ўсёй Русі» Мацей Стрыйкоўскі занатаваў: «Я знайшоў у старых рускіх летапісах, з якіх маю некалькі асобнікаў, што Літва ў 1307 годзе ўзяла Полацк, але як і пад кім, – не напісана»²³. Аўтару гэтых радкоў удалося высветліць, што крыніцай паведамлення Стрыйкоўскага была кароткая хронічка, якую знаходзім у складзе некалькіх беларуска-літоўскіх летапісаў. У гэтай хроніцы сабраны сціслыя запісы пра розныя падзеі з гісторыі Вялікага княства Літоўскага XIV–30-х гадоў XVI стст. Запісы даволі блытаныя і да таго ж у розных копіях твора многія з іх змешчаны пад рознымі датамі. Напрыклад, запіс «Літва ўзяла Полацк» у адным выпадку мае 1307, а ў другім – 1360 год. Аднак, якая б дата ні фігуравала ў праграфе, цытаваная звестка пра Полацк з’явілася ў хроніцы ў выніку шэрагу памылак яе складальніка. Мяркуючы па ўсім, ён прыняў за Полацк горад Пултуск у Мазовіі, на які літоўцы сапраўды здзейснілі напады ў 1324, 1337 і 1368 гг.²⁴ Праўда, існуе таксама верагоднасць таго, што аўтар хронікі першапачаткова пісаў пра захоп Полацка Скіргайлам у 1387 г., а пазней, у выніку памылкі перапісчыка, гэты год ператварыўся ў 1307²⁵. Незалежна ад таго, якая з гэтых гіпотэз з’яўляецца больш слушнай, усё паказвае на тое, што паведамленне хронікі пра захоп Полацка ў 1307 г. – гэта вынік памылкі і не больш за тое.

У давяршэнне ўсяго, 1307 год, як меркаваны год захопу Полацка літоўцамі, супярэчыць даце і зместу цытаванага вышэй паслання рыжскага арцыбіскупа Фрыдрыха Пернштэйна 1305 г.

Яшчэ адным, хоць і ўскосным сведчаннем супраць 1307 г. з’яўляецца той факт, што 2 ліпеня ўказанага года літоўцы ваявалі пад Рыгай²⁶. Наўрад ці яны здзяйснялі б адначасовыя напады на такія аддаленыя мясцовасці ў сітуацыі, якая, наадварот, патрабавала канцэнтрацыі іх сіл на адным накірунку.

Вясвятленне ходу і дэталей падзей сутыкаецца з цэлым шэрагам цяжкасцей, якія абумоўлены ў першую чаргу характарам крыніц. На жаль, ніводная з першай групы крыніц не называе ніякіх імён і дат. Да таго ж ледзь не ўся найбольш каштоўная інфармацыя паходзіць з аднаго кола – кола арцыбіскупа – і адпаведным чынам апрацавана. Гэта датычыць як паслання самага Фрыдрыха Пернштэйна 1305 г., так і булы 1310 г. папы Клімента V.

23

Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkich Rusi. Królewiec, 1582. S. 381.

24

Дэталёвы разгляд сюжэта гл.: Варонін В. «Wielkiego Księstwa Litewskiego Kroniczka krótko pisaną» // Беларускі Гістарычны Агляд. 2004. Сш. 1–2 (20–21). С. 46–51.

25

Меркаванне А. Белага, выказанае ў вуснай размове.

26

Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae [in:] Scriptores Rerum Prussicarum / Herausgegeben E. Strehlke. Leipzig, 1863. P. 56.

Трэба прызнаць, што рыжскі арцыбіскуп не пашкадаваў чорнай фарбы, калі характарызаваў дзейнасць Тэўтонскага ордэна ў Інфлянтах ледзь не за ўвесь перыяд яго існавання. Усе магчымыя і немагчымыя грахі, злачынствы і няўдачы немцаў ва Усходняй Прыбалтыцы ён прыпісаў менавіта рыцарам. Пернштэйн абраў для сваіх скаргаў вельмі зручны момант, бо абстаноўка тых гадоў вельмі спрыяла яго спробам узяць верх над Ордэнам. Наадварот, ордэнцы знаходзіліся ў вельмі складаным становішчы. На мяжы XIII–XIV стст. у грамадстве Лацінскай Еўропы разгарнулася шырокая крытыка ваенна-манаскіх ордэнаў. Некаторыя ставілі пад сумненне саму мэтазгоднасць іх існавання²⁷. Аднак справа не абмежавалася толькі крытыкай. На працягу 1307–1312 гг. па ініцыятыве французскага караля Філіпа IV Прыгожага быў разгромлены ордэн тампліераў. 22 сакавіка 1312 г. – якраз у тых дні, калі папскі інквізітар Франчэска дэ Маліяна апытваў сведкаў у Рызе, – Клімент V абвясціў пра скасаванне ордэна рыцараў Храма. Пра гэтыя падзеі было добра вядома ў Еўропе, у тым ліку на ўсходнім узбярэжжы Балтыкі. У такой сітуацыі інфлянцкія рыцары былі вымушаны толькі абараняцца: вельмі ўжо пераканаўча і красамоўна выглядаў прыклад тампліераў. Згодна з усімі правіламі паводзінаў адказчыка ў судзе, пракуратар Ордэна ўсё адмаўляў.

З улікам вышэйсказанага, мы павінны ставіцца да полацкіх звестак рыжскага арцыбіскупа вельмі асцярожна, не прымаючы ўсё на веру. Аднак пры гэтым нельга сумнявацца ў гістарычнасці саміх гэтых падзей. Яны, безумоўна, не былі ўсяго толькі прыдумкай арцыбіскупа і іншых ворагаў Ордэна. Нягледзячы на тое, што рыцары не жадалі ўвогуле нічога прызнаваць, мы валодаем паказаннямі сведкаў – у прыватнасці, цыстэрцыянскага прыёра з Фалькенаў, якія немагчыма ігнараваць. У выніку мы вымушаны канстатаваць, што пакуль што можам рэканструяваць падзеі ў Полацку толькі ў самых агульных рысах. Яны разгортваліся наступным чынам.

Відаць, пад улывам дзейнасці нямецкіх каталіцкіх прапаведнікаў полацкі князь разам са сваімі падданымі прыняў хрост паводле заходняга абраду. У Полацкай зямлі з'явіліся каталіцкія клірыкі і былі заснаваныя дзве каталіцкія епархіі. Князь таксама склаў дакумент, сілай якога перадаваў правы на Полацк рыжскай кафедры. Аднак крыжакі, якія з'явіліся ў Полацку, пачалі ўціскаць мясцовых жыхароў. Палачане звярнуліся па дапамогу да язычнікаў-літоўцаў, якія выгналі з Полаччыны і крыжакоў, і ўсіх астатніх немцаў-католікаў. Пры гэтым некаторыя з іх былі забітыя, а некаторыя трапілі ў палон. Пазней былі разбураны і каталіцкія кафедральныя храмы.

Выкладзеная версія не пазбаўлена супярэчнасцей. Напрыклад, незразумела, якім чынам у Полацку, запісаным на рыжскую кафедру, сталі

²⁷ Гл.: История крестовых походов / Под ред. Дж. Райли-Смита. Москва, 1998. С. 246–248.

гаспадарыць манахі-рыцары. І гэта, заўважым, у той час, калі арцыбіскуп і рыжане востра канфліктавалі з крыжакамі. Першы прыкметны канфлікт паміж імі выбухнуў у 1268–1269 гг., а ў 1297 г. справа дайшла да вайны, якая цягнулася з перапынкамі да 1330 г.²⁸ Відаць, арцыбіскуп і яго прыхільнікі нешта недагаворвалі. Напэўна, гэта былі такія дэталі падзей, якія выставілі б іх саміх не ў найлепшым святле. Аднак пакуль што мы, на жаль, не можам сказаць нічога пэўнага пра гэтыя непрыемныя для арцыбіскупа факты.

Верхняй храналагічнай мяжой падзей у Полацку трэба лічыць дату пасланьня Фрыдрыха Пернштэйна – 14 верасня 1305 г. Вызначыць ніжнюю значна цяжэй, бо давядзецца абапірацца толькі на ўскосныя ўказанні. Скарга Фрыдрыха Пернштэйна на крыжакоў утрымлівае вялікую колькасць фактаў, аднак усе яны належалі да нядаўняга мінулага. Сярод гэтых фактаў няма, напрыклад, аднага з галоўных і пастаянных абвінавачанняў на адрас крыжакоў – няўдачы з хрышчэннем Міндоўга. Аднак Фрыдрых не мог не ведаць пра яго. Гэта абвінавачанне фігуруе ў многіх ранейшых актах, у тым ліку, між іншым, у «артыкулах» пракуратараў рыжскага арцыбіскупа Іаана супраць ордэнаў, датаваных 1299 г.²⁹ І разам з тым ні ў гэтых пунктах, ні ў падобных абвінавачаннях, высунутых супраць крыжакоў пракуратарам горада Рыгі ў тым жа 1299 г., няма ані слова пра страту крыжакамі Полацка³⁰. І гэта нягледзячы на тое, што такі факт выглядаў бы ў гэтых дакументах вельмі да месца. Думаецца, гэта можна растлумачыць толькі тым, што падзея адбылася пазней.

Зусім няшмат мы ведаем пра асобу полацкага князя, які аказаўся ў цэнтры падзей. Фармулёўка папскай булы як быццам указвае на тое, што ён быў язычнікам. Паводле ж паказанняў прыёра Генрыха, «навернуты ў веру» быў не толькі полацкі «кароль», але і яго падданыя. Язычніцтва князя яшчэ неяк можна дапусціць (хаця літоўскія князі-язычнікі, каб атрымаць удзел на Русі, як правіла, хрысціліся), але язычніцтва палачан у XIII ст. – нонсэнс. Менавіта на гэта ўказваюць апраўданні крыжакоў – і, трэба прызнаць, цалкам слушна. Але адначасова ў гэтых апраўданнях жыхары Полацка названы «нявернымі рускімі», што таксама вельмі паказальна. Для немцаў сапраўднымі хрысціянамі былі толькі католікі. Такім чынам, выраз «навернуты да веры» ці «навернуты да веры Хрыстовай» неабавязкова азначае хрышчэнне язычніка. Ён можа датычыцца таксама праваслаўнага па веры князя. Паведамляецца таксама, што князь не меў «законных нашчадкаў». У гэтым выразе насцярожвае слова «законны». Не зусім зразумела, як яго трэба трактаваць: ці такім чынам, што ў князя былі незаконныя, з пункту

²⁸ Жлутка А.А. Ук. сач. С. 149.

²⁹ LECUB. Bd 1. Reval, 1853. Nr DLXXXIV. P. 738.

³⁰ Vide: Ibid. Nr DLXXXIV DLXXXV. P. 737–750.

гледжання каталіцкага кліру, дзеці, ці гэта ўсяго толькі ўстойлівая моўная формула і ён увогуле не меў дзяцей?

Тэарэтычна такім князем мог быць Таўцівіл. Вядомы факт яго хрышчэння ў Рызе – праўда, гэта здарылася яшчэ да таго, як ён стаў княжыць у Полацку.³¹ Аднак Таўцівіл меў сына³², якога, як было высветлена не так даўно, звалі Юрыем.³³ Да таго ж Таўцівіла цяжка падазраваць у асаблівых сімпатыях да немцаў, у тым ліку да рыжскага арцыбіскупа. Літаральна за год да гібелі, у 1262 г., ён на чале 500 палачан і літоўцаў у саюзе з наўгародцамі хадзіў на Юр'еў (Тарту)³⁴. Прымаючы ўсё гэта пад увагу, наўрад ці Таўцівіл мог запісаць сваё княства на арцыбіскупа і «Рыжскую царкву». Не адпавядае княжанню Таўцівіла ў Полацку і высветленая вышэй ханалогія падзей.³⁵

Іншых полацкіх князёў другой паловы XIII ст. мы ведаем вельмі кепска. Пераемнікам Таўцівіла быў, відаць, Ізяслаў, але яго княжанне ў Полацку наўрад ці было доўгім і выходзіла за межы 60-х гадоў³⁶. Пасля Ізяслава полацкі стол заняў, праўдападобна, Канстанцін. В.Я. Данилевіч датаваў яго другое княжанне ў Полацку прыблізна 1271 г. і лічыў, што пасля Полацка ён перайшоў у Віцебск³⁷. Пазнейшых полацкіх князёў аж да 1326 г., калі тут валадарыў брат Гедыміна Воінь³⁸, мы ўвогуле не ведаем.

У сувязі з гэтым хацелася б звярнуць увагу на факт, які, здаецца, яшчэ не разглядаўся у сувязі з гісторыяй Полацка. На пачатку 1293 г. прадстаўнікі нямецкіх гарадоў былі адпраўлены ў пасольства ў Ноўгарад да наўгародцаў і да «караля» – вялікага князя ўладзімірскага, якім на той момант быў Андрэй Аляксандравіч. Вялікі князь не захацеў выслухаць немцаў асабіста, але загадаў накіраваць да іх для перагавораў у Герцыке сваіх прадстаўнікоў – «чатырох з князёў караля» (*quatuor ex principibus regis*). Аднаго з іх звалі Даўмонт (*Dovmundus*), другога Сурэле ці Свееле (*Surele, Sweele*), трэцяга Везцеле (*Wezcele*), чацвёртага Канстанцін (*Constantin*)³⁹. Не выклікае

³¹ Ипатьевская летопись [в:] Полное собрание русских летописей. Т. 2. 2-е изд. / Подг. А.А. Шахматова. СПб., 1908. С. 816.

³² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Подг. к изд. А.Н. Насонова (далее – НПЛ). Москва – Ленинград, 1950. С. 84, 313.

³³ Кузьмин А.В. Торопецкая знать в XIII веке. Из истории Смоленской земли [в:] *Russia Mediaevalis*. 2000. Т. X, 1. С. 73. Прим. 86, са спасылкай на: Конев С.В. Синодология 2: Ростовский соборный синодик [в:] Историческая генеалогия. Екатеринбург – Нью-Йорк, 1995. С. 106.

³⁴ НПЛ. С. 83, 312; Псковская 3-я летопись [в:] Псковские летописи. Вып. 2 / Под ред. А.Н. Насонова. М., 1955. С. 82.

³⁵ Пар.: Сэларт А. Полацкі князь Канстанцін і гісторыя Інфлянтаў у трэцяй чвэрці XIII ст.// Беларускі Гістарычны Агляд. 2004. Сш. 1–2 (20–21). С. 11.

³⁶ Пра Ізяслава гл.: ПГ. Вып. 1. Москва, 1977. № 2. С. 36–37; там жа. Вып. 3. С. 118–123.

³⁷ Данилевич В.Е. Ук. сач. С. 151, 251.

³⁸ НПЛ. С. 98, 341, 458.

сумненняў, што гэтыя былі вельмі значныя паводле свайго статусу князі, і прынамсі двух з іх можна ідэнтыфікаваць. Даўмонт – гэта славуць пскоўскі князь 1265–1299 г. Пра Канстанціна ўжо ішла гаворка вышэй⁴⁰. Можна пагадзіцца з версіяй В.Я. Данілевіча, паводле якой гэты князь уладарыў спачатку ў Полацку, а потым у Віцебску. На апошняе дастаткова надзейна ўказвае пасланне рыжан да віцебскага князя Міхаіла, датаванае мяжой XIII і XIV стст., з якога вынікае, што яго бацька Канстанцін у свой час таксама княжыў у Віцебску. Канстанцін меў і другога сына, імя якога застаецца невядомым⁴¹. У дакуменце 1293 г. Канстанцін выступае ўжо, хутчэй за ўсё, як віцебскі князь.

Лагічна дапусціць, што два астатнія князі, згаданыя ў акце, паходзілі з таго ж рэгіёна, і першы княскі стол, які прыходзіць на памяць, – гэта Полацк. Там, падобна, і княжыў Сурэле/Свееле альбо Везцэле. Абодва імя – літоўскія. Датаваны 1 мая 1291 г. дакумент Тэўтонскага ордэна згадвае літоўскага нобіля, уцекача да немцаў Сіргеле (Syргеle), які атрымаў ад іх землі ў Самбі⁴². Падабенства імён відавочнае, дзейнічалі згаданыя асобы таксама ў адзін час. Тым не менш, гаварыць пра іх ідэнтычнасць у дадзеным выпадку ўсё ж не выпадае: вельмі ўжо адрозніваліся іх статус і рэгіён дзейнасці. Не да канца зразумела, чаму полацкі і віцебскі князі былі прадстаўнікамі вялікага князя ўладзімірскага на перагаворах з немцамі. Магчыма, усё тлумачыцца саюзніцкімі адносінамі: сапраўды, у кантактах з немцамі іх ядналі супольныя інтарэсы, і гэтыя інтарэсы лягчэй было адстойваць разам. Аднак і ў залежнасці полацкага і віцебскага князёў ад вялікага князя ўладзімірскага напрыканцы XIII ст. няма нічога неверагоднага. Праўда, складана меркаваць пра ступень гэтай залежнасці.

Літоўскае паходжанне полацкага князя яшчэ само па сабе не азначае,

³⁹ LECUB. Bd. 1. Nr DXLVI. P. 684; Hansisches Urkundenbuch. Bd. 1 / Ed. K. Hohlbaum. – Halle, 1879. Nr 1093. P. 378. Розныя публікатары дакумента па-рознаму чыталі імя другога князя. Існуюць прынамсі два варыянты прачытання, прыведзеныя вышэй у тэксце. Аўтар гэтых радкоў, на жаль, не меў магчымасці азнаёміцца з арыгіналам акта, чаму вымушаны прыводзіць абедзве версіі. У дакуменце не ўказана гадавая дата, хоць ёсць дзённая – 26 сакавіка. Публікатары прапаноўвалі розныя гады: 1291, 1292, 1300. Новая даціроўка грунтуюцца на наступных фактах. З тэкста акта вынікае, што ў гэты час рускі «кароль» знаходзіўся ў Ноўгарадзе. З летапісаў вядома, што вялікі князь уладзімірскі Андрэй Аляксандравіч прыбыў у Ноўгарад і «седе на столе» ў сырапусны тыдзень (з 8 па 14 лютага) 1293 (6801) г., што цалкам адпавядае дзённай даце ліста нямецкіх прадстаўнікоў, напісанага па выніках перагавораў. Апрача таго, у лісце згаданы сярод іншых «пан Андрэй», якога «кароль» паслаў на перагаворы да немцаў. У ім няцяжка пазнаць наўгародскага пасадніка Андрэя, які, згодна з паведамленнем наўгародскага летапісца, у тым жа 1293 г. хадзіў з вялікім князем Андрэем Аляксандравічам у Таржок (гл.: НПЛ. С. 327–328).

⁴⁰ Нягледзячы на нядаўні спецыяльны артыкул, прысвечаны Канстанціну (Сэларт А. Ук. сач. С. 3–24), праблему гэтага загадкавага князя нельга лічыць вырашанай.

⁴¹ Русско-Ливонские акты / Подг. к изд. К.Я. Напьерского. СПб., 1868. № XLIX. С. 26–27.

⁴² Гл.: Baranauskas T. Lietuvos valstybes istakas: monografija. Vilnius, [2000]. P. 239.

што ўвесь час свайго панавання ў горадзе ён заставаўся язычнікам. Зусім не выключана, што ён быў ахрышчаны паводле праваслаўнага абрада. Хоць яго хроснае імя нам невядомае, усё ж трэба мець на ўвазе, што нават у выпадку хрышчэння літоўскага князя на Русі яго і надалей называлі там, як правіла, старым княскім імем. Гэта вельмі выразна прасочваецца, напрыклад, у выпадку з Даўмонтам. Нягледзячы на яго хрышчэнне пад імем Цімафей, як рускія, так і замежныя крыніцы практычна заўсёды называюць яго менавіта Даўмонтам.

Смерць князя Сурэле/Свееле ці Везцэле каля 1300 года прывяла ў дзеянне механізм перадачы Полацкага княства пад уладу немцаў, зафіксаваны ў яго меркаваным тэстаменце. Аднак у далейшым падзеі разгортваліся неспрыяльна для немцаў. Відаць, вялікую ролю ў гэтым адыгралі няўзгодненыя калі не варожыя, дзеянні прадстаўнікоў рыжскага арцыбіскупа і рыцараў-крыжакоў. Полацк быў страчаны імі і перайшоў пад уладу літоўскіх уладароў. Адным з наступстваў гэтых падзей было тое, што княская ўлада ў Полацку была дыскрэдытавана. Датаванае 1309 годам пасланне з Полацка ў Рыгу сведчыць пра тое, што горадам у гэты час кіраваў тутэйшы епіскап Якаў, які прызнаваў вярхоўную ўладу вялікага князя літоўскага Віценья⁴³.

Сама тэорыя аб канчатковым уваходжанні Полацкай зямлі ў склад Вялікага княства Літоўскага ў 1307 г. з'яўляецца вельмі спрэчнай. Прычым справа нават не ў памылковасці даты. На сённяшні дзень у гістарыяграфіі не дадзена пераканаўчага тлумачэння, у чым палягала прынцыповае адрозненне становішча Полацкай зямлі да і пасля меркаваных падзей мяжы XIII і XIV стст.

---

⁴³ ПГ. Вып. 1. № 3. С. 37–38; там жа. Вып. 3. С. 123–126.

Личное письмо фресок Спасо-Преображенского собора XII в. Евфросиньевского монастыря Полоцка

Васильев Б.Г.

Исследование техники письма художников подводит к решению вопросов об индивидуальных манерах, о художественных традициях и о времени исполнения произведения. В стенописях храмов изучение индивидуальных манер помогает говорить о составе художественной артели, выявить руки ведущего мастера и его помощников.

Сегодня благодаря многолетним реставрационным работам из-под слоев записей и копоти раскрыта значительная часть живописного ансамбля Спасо-Преображенского собора Евфросиньевского монастыря Полоцка XII в.¹ Вслед за обретением новых расчищенных изображений открывается возможность более полного исследования храмовой декорации, иконографии и художественных особенностей фресок².

Подробного анализа приема письма личного этого памятника до сих пор не проводилось. Объем раскрытых фресок удачно охватывает различные регистры и компартименты интерьера, что позволяет со значительной долей уверенности судить о мастерах и их работе.

Стенопись Спасского собора оказалась в ряду памятников монументального искусства, которые характеризуются стилистическим единством ансамбля. Надо полагать, что роспись создана единовременно одной артелью под руководством опытного мастера. Им определялась колористическая гамма фресок и общие принципы композиционного построения росписи. Он согласовывал с заказчиком программу и определял иконографию сюжетов. Руководитель артели Спасского храма выступил проводником живописного направления в развитии стилистики на Руси, что подтверждается главными параметрами техники росписи памятника. Почерк ведущего мастера, судя по набору художественных средств и по качеству работы, представлен в письме личного архангелов на восточной подпружной арке (Рис. 1). Работа начиналась с прописки фона светло-желтой охрой в один слой по размеченной плоскости для головы и нимба святого. По желтому фону светло-красной линией выполнялся предварительный контурный рисунок

---

¹ Ракицкий В. Спасаўская царква 12 ст. у Полацаку. Насыценны жывапіс. Полацак, 1998 (набор открыток, комментарии).

² Селицкий А.А. Система росписи собора Спасо-Евфросиньевского монастыря в Полоцке// ДРИ. Художественная культура X – первой половины XIII в. М., 1988. С. 177–194.

головы и основных деталей лица. Фон светлой желтой подкладки-инкарната с подготовительным рисунком по силуэту личного перекрывался зеленым санкирем. Темно-красным цветом художник очерчивал основные детали и прокладывал притенения по овалу лица, под линиями бровей. Фон санкиря оставался открытым по силуэту темно-красных линий в теневых местах: на переносице, по силуэту рисунка глаз, века. Одним или двумя слоями охры проводилось высветление формы. Поддруснянка губ, щек и верхнего века завершали моделирование. Фон нимба покрывался ещё одним слоем охры. В этом приеме художник последовательно прокладывал до шести слоев, достигая совершенства живописной структуры, приближенной к работе иконописца. Аналог данному способу письма мы находим в церкви св. Климента 1153–56 гг. Старой Ладogi на примере работы одного из ведущих мастеров артели, руководившего украшением основного объема храма.³ Этот прием нам известен по работе византийских мастеров в церкви св. Пантелеймона в Нерези, над образами «Страшного суда» Дмитриевского собора во Владимире, или Петра Александрийского в Нередице⁴.

В ликах средневеков и старцев графические тени и света приобретают эффект стилизации, известной нам по мозаикам и фрескам XI–XII вв. В письме личного евангелистов на парусах широкие плоскости охристых высветлений сочетаются с линейными светами, прописанными по ритму теневых линий. Этот почерк, автор которого строго следует реалистической форме деталей личного и особенностей возраста персонажей, идентичен манере исполнения архангелов подпружных арок.

Главным выразителем графического направления в Спасо-Евфросиньевском соборе стал мастер пророка Михея на западном склоне северной подпружной арки (Рис. 2). Прочтение способа работы показывает сложную последовательность моделирования личного: охристая основа, зеленый санкирь, два слоя пробелов и проработка теней контурной красной линией с растушевкой до двух слоев. Зеленые ленты санкиря оставлены открытыми в глазных впадинах, на нижних веках, под нижней губой. Техника письма идентична работе мастера архангелов на восточной подпружной арке. Отличия заметны в осветленных вохрениях на лице пророка и в приеме графической локализации выпуклых деталей формы. Высветления выполнены белилами по слою желтой охры, что создает подчеркнутый контраст светотени вкупе с графикой и с намеченным резким по цвету красным рисунком деталей и теней, овала румянца на щеке. Художник великолепно владеет

³ Васильев Б.Г. Фрески церкви св. Климента 1153 г. в Старой Ладoge. Ч. II. Стилистика росписи// Староладожский сборник. Вып. 3. СПб. – Старая Ладoga, 2000. С. 73–74.

⁴ Васильев. К вопросу о личном письме мастеров фресок Нередицы (по материалам коллекции НГОМЗ)/Новгород и Новгородская земля. История и археология. Вып. 18. Великий Новгород, 2004. С. 330.

рисунком и живописью, тонко ощущает структуру объёма. В его арсенале классические традиции монументализма, выраженные в постановке фигуры, в разделке складок одежды и в представлении развернутого свитка. В лике многослойная живопись органично согласована с яркой линейной стилизацией формы, которая особенно ощущается в построении асимметричных зон светотени на лбу, на щеках. Свиток в руках пророка с греческой надписью не оставляет сомнений о византийской выучке этого мастера. Сходную систему конструирования личного мы встречаем на фресках Велюсы, в «Деисусе» Софии Константинопольской 1122 г., в мозаиках Гелати и Чефалу.

Рассмотрим нюансы многослойного приема. Надо полагать, что проявление зеленого санкиря в тенях на завершающей стадии работы не было повсеместным по храму. Автор «Благовещения» на предалтарных столбах полностью перекрывал зеленый санкирь слоем желтой охры. В моделировании световых частей он применил рассечение разбеленной охры по границе с тенями, а вся теневая плоскость построена на отношении светов с желтым фоном. В этом приеме основную роль играли конструирующие темно-красные линии по внутреннему овалу лика и деталей личного без дополнительных оттушевок красным цветом. В лике Богоматери правая от зрителя часть тронута огнем, отчего охра желтая приобрела темно-красный цвет (Рис. 3). При этом подчеркнем, что и архангелы на подпружных арках, и лики в «Благовещении» представлены в одной возрастной группе. Это важно, поскольку усиление роли теневого рисунка в личном хорошо прочитывается на примере сопоставления образов Богоматери в упомянутом сюжете с ликами Анны пророчицы в «Сретении» и Праматери Анны на склоне триумфальной арки алтаря (Рис. 4, 5). Теневой линии, проведенной от нижнего века на скулу у Праматери, сопутствует графическая разделка щеки и носогубной складки в лике пророчицы. Прибавляется притенение красным цветом. Заметим, что во всех случаях сохраняется многослойное моделирование с зеленым санкирем, а объединяет эти лики, кроме того, силуэт овала и очерк деталей личного. Похожая ситуация встретилась в письме личного пророков Соломона и остальных персонажей этого ряда в барабане церкви св. Георгия Старой Ладogi⁵. Сохранение образца овала женского лика и необходимость в подчеркивании определенной характеристики изможденного возрастом или испытаниями хорошо читается у автора Марии Египетской в группе праведных жен «Страшного суда» Георгиевского храма Ладogi⁶. В лике архангела Гавриила Спасо-Преображенского собора в Мироже автор применил сложную и едва ли не самую раннюю в

⁵ Васильев Б.Г. Техника и технологические приемы фресок Георгиевской церкви//Церковь св. Георгия в Старой Ладoge. М., 2002. С. 306.

⁶ Васильев Б.Г. Техника и технологические приемы фресок Георгиевской церкви//Церковь св. Георгия в Старой Ладoge. М., 2002. С. 309.

стенописях Древней Руси схему тонкой линейной разделки в моделировании носогубной складки. Этот пример явной стилизации в конструировании деталей личного повторяется и в ликах апостолов сюжета «Явление Христа на море Тивериадском» этого храма. Сложившаяся в последних исследованиях датировка Мирожа 1137–42 гг. порождает вопрос о динамике последовательного развития графического течения в стилистике стенописей Древней Руси. Мастера Спасского собора, как будто, отстают в освоении графики, открывая широкую дорогу многим вариантам живописного и живописно-графического направления.

Параллельное образцу работы мастера пророка Михея направление стилизации светотени на фресках собора Полоцкой обители замечено в западном рукаве средокрестья. Автор неизвестного седовласого мученика, расположенного на южном простенке между парой столбов, тщательно очертил симметричными контурами надбровные дуги, лобные полушария, гребень носа с «ласточкой» переносицы, скулы, носогубные складки. Штрихами намечен румянец. На этапе моделирования художник с подчеркнутой тщательностью двумя слоями вохрений перекрывает каждую ячейку между обозначенными складками. Из-за осыпей темно-красного пастозного мазка на месте зрачка глаза на этом и на многих других ликах открылся предварительный рисунок овала зрачка, выполненного тонкой темно-красной линией. Помимо упомянутого, внимание привлекает подчеркнутая симметрия, создающая эффект нарочитой орнаментализации формы лика и его деталей (Рис. 6). Симметричное построение светотени и «приторможенная» ритмика рисунка могут служить приметами письма местного мастера, чему не противоречит и место расположения святого старца в западном рукаве на мало просматриваемом участке в простенке, и значительный контраст в работе над образами рассматриваемого мученика или, например, пророка Михея.

Почерку предшествующего мастера подражал автор св. Ермолая на западной стене южного рукава наоса. Художник моделирует светотень лика по желто-коричневой основе, перекрывающей фон санкиря, открытого в качестве тени на верхней и частично – на нижней губе. Фон санкиря взят за подкладочный под волосы прически, бороды и усов. Специфика работы раскрывается в характере двухслойных высветлений, прописанных широкими полосами, едва соответствующими форме рельефа лика старца. Этот творческий импульс в прокладке пробельных мазков коснулся и в письме белков глаз, где слои вохрений частично перекрывают контурный темно-красный рисунок. Полосы вохрений перекликаются по характеру с графическими белильными высветлениями в два слоя на прядях волос. На щеках и на лбу они вполне приемлемы, но белки глаз, обозначенные короткими охристыми прямыми мазками, легче принять за позднюю правку. Однако эта небрежность, в которой ощущается уверенность и несомненное дарование, помогает

создать художнику индивидуальный образ, близкий образам Кирилловской церкви в Киеве или «народным» типам из числа фресок Нередицы (Рис. 7). В ряду древнерусских стенописей около середины столетия это едва ли не самый ранний пример явного «приземленного» типажа.

Своеобразными чертами характеризуется манера автора изображения святого, расположенного над фреской со св. Ермолаем, чей почерк узнается по оригинальному силуэту крупной верхней губы, а также по изящному контуру носогубных складок, переходящих от крыльев носа к щекам (Рис. 8). Эта линия на теневой стороне получилась в виде зигзага. Со стороны потока света, идущего по замыслу художника от окна на южной стене, зигзаг складки прерывается на щеке, а силуэт складки высветляется пробельной линией. В.Д. Сарабьянов определил этого святого как врача-бессеребряника Иоанна⁷. Возможна иная атрибуция молодого мученика. Железный обруч с кольцом на шее принадлежит святым Сергию или Вакху, погибшим за веру при императоре Максимиане. С обручами и с кольцами на обручах святые Сергий и Вакх известны на энкаустической иконе VII в. в собрании музея западного и восточного искусства в Киеве⁸. Другой вариант интерпретации персонажей с обручами, которые истолковываются как атрибут «знатного мужа», приводит М.И. Соболева на примере изображений неизвестных мучеников в росписи Мирожского собора Пскова⁹. Разница в рисунке заметна в обрамлении кольца драгоценными камнями обручей мучеников в Мирже и обручами с кольцами на изображении св. Сергия в Полоцком соборе. Прямых повторений манеры мастера священномученика Сергия, ориентируясь на рисунок носогубного треугольника и оригинальную стилизацию светотени на щеках, среди раскрытых в интерьере Спасского собора фресок не удалось обнаружить, но, в целом, прием сходен с работой над образами апостолов в сцене «Вход в Иерусалим» или ангелов в алтарной «Евхаристии». Интересно сопоставить манеры письма личного в изображениях святых Ермолая и Сергия, расположенных в одном простенке друг над другом. Это, несомненно, работа разных художников. В связи с этим наблюдением открывается одно из положений в организации работы художественной артели, которое объясняет отличия в почерке исполнения святых на подпружных арках или в сюжетах ансамбля.

В композиции «Вход в Иерусалим» для личного художник применил единый технический прием с зеленым санкирем, со слоями вохрений и

⁷ Сарабьянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и её фрески. М., 2007. С. 108.

⁸ Bank A.G Art Byzantine. Leningrad, 1977. Pl. 112–113. S. 291; Лазарев В.Н. История византийской живописи. М., 1986. С. 52.

⁹ Соболева М.И. Стенопись Спасо-Преображенского собора Мирожского монастыря в Пскове// ДРИ. Художественная культура Пскова. М., 1968. С. 49., прим. 61. Ил. На стр. 47, 49.

усиленным контуром деталей темно-красными линиями, что читается на центральной фигуре сюжета исключительно благодаря осыпям (Рис. 9). Уверенному в исполнении классическому контуру лица Иисуса Христа противопоставляется быстрый, эскизного характера, рисунок деталей лица мальчика на пальме (Рис. 10). Линии бровей, носа, глаз проведены одной широкой полосой, губы – прямой короткой полосой. Вохрения и пробела очерчены мазками, едва намечающими объемные части формы. Этот обобщенный рисунок применил автор головок грешников в огненной реке «Страшного суда» на западной стене храма, где зеленый санкирь едва заметен из-под осыпей сплошной прописки желтого цвета, исполнявшего роль инкарната в бессанкирном письме (Рис. 11).

Особого внимания заслуживает метод письма ликов двух персонажей на откосах окна северного рукава трансепта. Лик святого старца на восточном откосе написан по желтой основе, поверх которой по всему овалу лика, кроме прически головы и бороды, прописан красный цвет розового тона (Рис. 12). Рисунок деталей и притенения выполнены темно-красными линиями, высветления – белилами в два слоя. Пряди прически и бороды очерчены белилами. Синий фон изображения проложен по серой рефти. Слой светло-желтой охры сохранился очень хорошо, а его отсутствие на лике свидетельствует о действительном применении красного фона как основного для моделирования. Последнее замечание крайне важно, чтобы снять вопрос о возможном воздействии огня на эту зону храма. Напомним, что в лике Богоматери из «Благовещения» охра желтая изменила цвет на темно-красный под воздействием огня. Хорошо заметный желтый фон на бороде неизвестного мученика свидетельствует о первоначальном прокраске лика красным фоном санкиря. Нет следа пожухлости от огня и на рядом расположенных с окном фигурах осла, мальчика на пальме и Иисуса Христа из правой части композиции «Вход в Иерусалим». В этом же цветовом режиме создан образ молодого святого мученика на западном откосе этого окна. В противоположном окне южной стены лики такой же пары святых моделированы слоями вохрений по зеленому санкирю. Прямой аналог письму по красному санкирю ранее обнаружен среди фрагментов с личным письмом из нартекса церкви св. Климента 1153–56 гг. в Старой Ладогe¹⁰. Красный санкирь отмечен М.И. Артамоновым на нескольких персонажах северной стены и на северной стороне барабана¹¹. Отождествление золота и пурпура в разработанной символике цвета в Византии нашло живой отклик у художников, обогативших красными нимбами колористический строй росписей, икон, миниатюр.¹² Выборочная замена золотых нимбов на красные встречается в мозаиках Базилики Сан Винченцо в Галлиано 1007 г., Неа

¹⁰ Васильев Б.Г. Фрески церкви св. Климента 1153 г. в Старой Ладогe. Ч. II. Стилистика росписи//Староладожский сборник. Вып. 3. СПб.– Старая Ладога, 2000. С. 74–76. Рис. 10.

Мони на Хиосе, в росписи трапезы монастыря на Патмосе конца XII в.¹³, в миниатюрах Остромирова Евангелия и Изборника 1073 г.¹⁴ На рубеже XII–XIII вв. красными нимбами украшены иконы Богоматери Умиление (Акафистная) и Богоматери Белозерской¹⁵. Привлекает внимание замеченный А.М. Лидовым красный нимб Христа Эммануила в церкви св. Врачей в Кастории¹⁶. Г.З. Быкова подметила в Изборнике Святослава применение красной охры не только в качестве фона для нимбов, но и для основы ликов¹⁷. В живописи личного розовую карнацию прописывали художники фресок капеллы Киликар в Гереме ок. 900 г.¹⁸ Более активный по тону красный цвет разработан в ликах персонажей капеллы Дирекли Килисе 979–1025 гг., капеллы Adaç alti Kilise¹⁹. Нимбы в этих памятниках раскрашивались желтым или голубым цветом²⁰. Н.И. Толмачевская в росписи Саорбиси в Тедзамском ущелье XII в. отметила письмо лика диакона красно-коричневой краской «с контурным рисунком черт и резкими белыми штрихами»²¹.

Параллельные примеры с «покраснением» лика в результате воздействия огня, известные на лице Богоматери в «Благовещении» рассматриваемой здесь росписи, а также на фресках собора Снеготорского монастыря, храма Покрова в Довмонтовом городе Пскова; Ковалево и Спаса на Ильине в Новгороде, – как будто располагают к осторожному анализу красносанкирного приема письма. Однако нельзя исключать иконографические и художественные традиции, которые могли послужить основой для данного колористического решения в личном письме.

¹¹ Артамонов М.И. Мастера Нередицы // Новгородский исторический сборник. Вып. 5. Новгород, 1939. С. 39.

¹² Каждан А.И. Цвет в художественной символике Никиты Хониата // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. М., 1973. С. 133; Бычков В.В. Эстетика // Культура Византии второй половины VII–XII вв. М., 1989. С. 449.

¹³ M. Chatzidakis. Patmos. Mosaiken-Wandmalereien. Athen, 1990. Pl. 31.

¹⁴ Grabar A. La Peinture Byzantine. Geneve, 1953. S. 112; Grabar A. La Peinture Romane. Geneve, 1958. S. 40; Попова О.С. Книжная миниатюра XI–XV вв. // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Вып. 3. М., 1983. С. 12; Быкова Г.З. Технично-технологические особенности рукописи Изборника 1073 года // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Вып. 3. М., 1983. С. 106.

¹⁵ Салько Н.Б. Живопись Древней Руси XI – нач. XIII веков. Л., 1982. Илл. 193, 196.

¹⁶ Лидов А.М. Образы Христа в храмовой декорации и византийская христология после схизмы 1054 г. // ДРИ. Византия и Древняя Русь. СПб., 1999. С. 159.

¹⁷ Наумова М.Н. Пигменты миниатюр Изборника 1073 года // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Вып. 3. М., 1983. С. 109.

¹⁸ Restle M. Byzantine Wall painting in Asia Minor. Recklinghausen, 1967. S. 246, 266.

¹⁹ Restle M. Op. cit. S. 521; Thierry N et M. Nouvelles Eglises rupestres de Cappadoce. Region du Hasan Dag. Paris, 1963. Pl. 40.

²⁰ Restle M. Op. cit. S. 269, 521.

²¹ Толмачевская Н.И. Фрески в Древней Грузии. Тифлис, 1931. С. 10.

В нижних регистрах росписи ансамбля раскрыты изображения на южной стене и на гранях столбов. В письме персонажей на столбах прослеживается общий для памятника способ моделирования ликов с подкладкой зеленого санкиря, со слоями вохрений и красным контурным рисунком деталей личного. В очерке линий губ, носа, глаз и бровей заметно упрощение формы и, соответственно, схематизация приема работы. Однако все эти видимые «недостатки» мастерства – не более как следы подготовительного рисунка и осыпей моделировочных слоев краски. Вряд ли эти персонажи выглядели слабее по качеству, чем, например, мученицы этого же регистра на южной стене под сводами западной пары столбов. Лики святых мучениц, в свою очередь, обнаруживают полное сходство с методом письма автора «Деисуса» в келье Евфросиньи Полоцкой, что вместе с нюансами рисунка деталей личного и приемом письма одежды помогают уверенно датировать весь ансамбль одним временем (Рис. 13, 14)²².

Общность приема письма личного на фресках Спасо-Преображенского собора женской обители Полоцка и церкви св. Климента 1153–1156 гг. в Ладоге открывают возможность рассмотреть обе стенописи во взаимосвязи между собой и на фоне основных тенденций развития стилистики византийского мира середины XII в.

Фрески церкви св. Климента в Ладоге нам известны по фрагментам из раскопок XX в. Приметы художественного свойства этого памятника, среди которых важное место занимают прием письма одежды и орнамент, знаменуют следующий этап стилизации в сравнении с раскрытыми росписями Полоцкого собора²³. Личное письмо мастеров Спасо-Преображенского храма, в свою очередь, наследует традициям, заложенным на рубеже XI–XII вв., и живо перекликается с приемами рисунка и моделирования на образцах сохранившихся русских стенописей первой половины XII в. Среди известных древнерусских фресок в этом ансамбле мы встречаемся с одним из ранних примеров многослойной живописи. Функция санкиря в проработке объемной формы максимально показана мастером архангелов подпружной арки. На основной части росписи санкирь играет минимальную роль, и вполне мог быть заменен теневыми линиями. О параллельной приверженности художников к бессанкирному методу можно судить по отмеченным примерам полного перекрытия санкиря в Полоцком храме, а далее – по целому ряду стенописей второй половины XII в. Опыт пластического моделирования, как мы видели, соседствует с эффективной стилизацией деталей личного, что с особой выразительностью проявилось в

²² По мнению В.Д. Сарабьянова, фрески кельи созданы в нач. XIII в. См.: Сарабьянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и её фрески. М., 2007. С. 171.

²³ Васильев Б.Г. Фрески церкви св. Климента 1153 г. в Старой Ладоге. Ч. II. Стилистика росписи// Староладожский сборник. Вып. 3. СПб.– Старая Ладога, 2000. С. 68, 70.

работе над образами пророка Михея и мучеников в западном рукаве собора. Поэтапное совершенствование живописного многослойного метода заметно на фресках церквей св. Климента в Ладоге и Пантелеймона в Нерези.

Обзор личного письма в целом по раскрытым фрескам дает нам примерную картину работы артели художников под руководством мастера архангелов на подпружных арках. Трудно сказать, насколько этот мастер мог сменить манеру пластического моделирования на прием стилизованной графики в образе пророка Михея. Накопленная практика в изучении техники письма личного на фресках XII в. позволяет в подобной ситуации рассматривать индивидуальные манеры художников. С таким примером соседства живописного и графического моделирования личного мы встретились на фресках церкви св. Георгия в Ладоге, где автор Вседержителя из «Вознесения» рассматривается отдельно от мастера пророческого ряда барабана²⁴. В Полоцком соборе лик архангела из «Благовещения» не мог писать автор архангела на склоне подпружной арки, которая является продолжением южной грани того же столба. Индивидуальной манерой обладали автор мученика в западном рукаве и художник, писавший лик св. Ермолая. К ним примыкает автор сцен «Лоно Авраамово» и сюжета с грешниками в огненной реке. Персоналия на столбах и мученицы на южной стене, равно как и фрески кельи, написаны в единой манере, но почерк этого мастера может быть отождествлен и с другими изображениями ансамбля, включая сюжетные сцены. Уточнить сферу его деятельности можно будет при дальнейшей реставрации фресок собора.

Одежда написана гораздо сдержаннее, и по ритмике складок очевидно тяготение художников к монументализму XI – первой половины XII вв. Не менее важную роль в датировании ансамбля играет орнамент, раскрытые участки которого напрямую перекликаются с образцами простейших стеблей и медальонных вариаций в росписях раннего XII в., в том числе в стенописях Новгородской земли.

В Спасском соборе Евфросиньевского монастыря перед нами открылся один из интереснейших моментов эволюции стиля византийского мира. Весь потенциал господствующего в стенописи храма живописного приема раскрывается под кистью ведущего мастера артели. Во многих композициях этот прием применен формально, без должного выявления объемной формы, что можно объяснить, прежде всего, устойчивостью традиции бессанкирного приема и безусловным исполнением требований главного мастера в прокладке санкиря.

²⁴ Васильев Б.Г. Техника и технологические приемы фресок Георгиевской церкви//Церковь св. Георгия в Старой Ладоге. М., 2002. С. 307–308; Сарабянов В.Д. Стилистические основы фресок Георгиевской церкви и византийская монументальная живопись второй половины XII века//Церковь св. Георгия в Старой Ладоге. М., 2002. С. 221–222.

Общая композиционная схема росписи может быть определена как архитектурная. Вторжение ковровой системы прослеживается на примерах некоторых сюжетов, судя по продлению «Входа в Иерусалим» в апсиду жертвенника и по разделению этой композиции окном на две части. Характерной для храмовой декорации оказалась плотность размещения максимального количества сцен и персоналии: начало изобразительных регистров с минимальным отступом от пола, размещение святых в откосах окон, предельная ограниченность в орнаментации плоскостей. В стенописях Древней Руси этот прием уплотнения программы, похоже, остался без дальнейшего применения. Цокольная зона интерьера ещё не тронута реставраторами, а замеченная панель мраморировки на восточной грани северо-восточного столба настраивает на дальнейшие открытия полилитии и весьма возможного применения завес в алтарной зоне храма. Необычайно широким оказался диапазон масштабов персонажей, что позволило развернуть цикл алтаря, праздников, житийных сцен Евфросиньи Александрийской и ктиторскую композицию в крохотной капелле на хорах. Масштабирование в храме можно считать образцовым: размеры персонажей последовательно возрастают по мере их удаления от зрителя. Руководил артелью византийский мастер, чей почерк угадывается на фресках церкви св. Климента Старой Ладogi. Там же в деталях повторяется редкий пример письма по красному санкирю. Артели отличаются составом местных художников и успешным воплощением накопленного ими опыта работы в монументальной живописи.

По опыту разборки больших коллекций фрагментов фресок и, отсюда, соответствующей необходимости в изучении второстепенных деталей в рисунке личного, одежды, орнаментации, – считаю необходимым отметить полное отсутствие в соборе Полоцка арочных и медальонных обрамлений персоналии и сюжетов. Если этот нюанс храмовой декорации является веянием времени или художественной традиции, то фрески церкви св. Климента с богатым набором этой формы представляют яркий образец активного её внедрения в живописное убранство интерьера. В ближайшем окружении стенописей Спасского собора Полоцка, свв. Климента и Георгия в Ладoge арочное обрамление применили художники Мирожя и храма-усыпальницы Евфросиньевского монастыря Полоцка²⁵. Будем ли мы в этом вопросе ориентироваться на влияние романского искусства или видеть связь художников с миниатюрой и прикладным искусством Византии, во всех случаях фрески Спасского собора остаются вне зоны распространения арочных или меда-

---

²⁵

Васильев Б.Г., Медникова Е.Ю., Егорьков А.Н. Стенопись храма-усыпальницы Евфросиньевского монастыря в Полоцке первой половины XII века (по материалам коллекции М.К. Каргера)//Погибшие святые. Охраняется государством. Сб. мат 4 Росс. научно-практ. конф. Вып 10. Ч. II. СПб., 1996. С. 58.

льонных конструкций. Стенопись храма вполне обладает замечательными признаками для поиска ближайших источников, на которые ориентировались художники. К ним, в частности, относятся некоторые упомянутые особенности композиционного решения изображений на стенах, рисунок медальонов в барабане и в замках подпружных арок, оригинальный пример украшения ножки табурета²⁶ фигурой льва, как это сделал автор евангелиста на северо-западном парусе.

На сегодняшний день можно уверенно говорить об участии в единовременном украшении Спасо-Преображенского собора не менее шести художников, работа которых строго распределялась по компартаментам интерьера, а в пределах сюжетов – по иерархии персонажей. Из них по степени упрощенной стилизации приема письма личного выделяются три манеры вероятнее всего русских помощников византийского ядра артели. Фактический материал по истории эволюции техники личного письма фресок Древней Руси позволяет датировать ансамбль собора Полоцкой обители второй четвертью XII в. Исторические условия и ранее проведенные изыскания ограничивают хронологию строительства и росписи между 1143–1161 гг.²⁷ Сравнительный анализ образцов личного письма мастеров и отдельных художественных особенностей фресок Спасского и Климентовского соборов свидетельствует в пользу более раннего появления стенописи Полоцка, то есть, до 1153 г.

---

²⁶

Васильев Б.Г. Заметки о технике письма мастеров Спасо-Преображенского собора Евфросиньевского монастыря Полоцка//Сборник статей в честь 70-летия Вал. А. Булкина. СПб., 2007. (В печати).

²⁷

Хозеров И.М. Белорусское и смоленское зодчество XI–XIII вв. Минск, 1994. С. 50. К 1150 г. строительство церкви относил П.А. Раппопорт. См.: Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. САИ. Вып. Е 1–47. Л., 1982. С. 96.

Рис. 1. Архангел, южная плоскость восточной подпружной арки

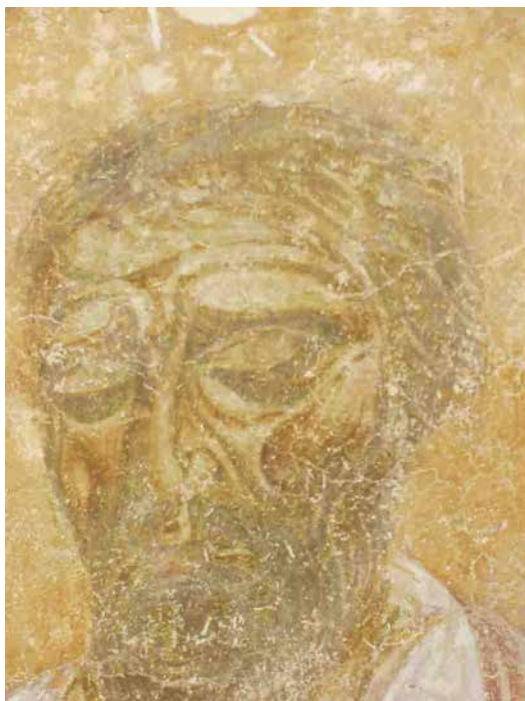

Рис. 2. Пророк Михей,
западная плоскость
северной подпружной арки

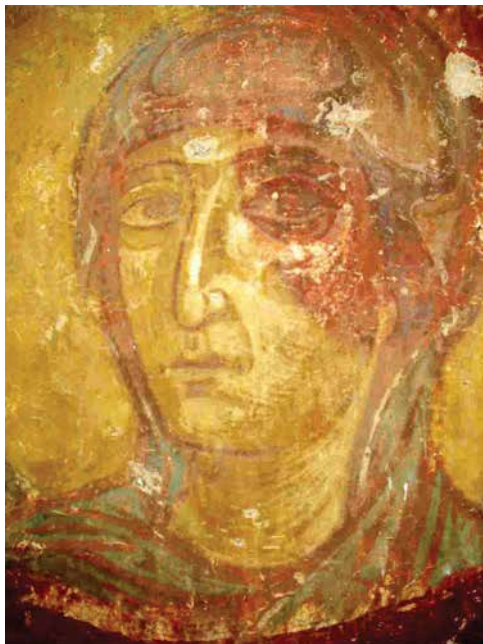

Рис. 3. Богоматерь,
«Благовещение», северо-
восточный столб

Рис. 4. Пророчица Анна,
«Сретение», северо-восточный
столб

Рис. 5. Праматеръ Анна, триумфальная арка

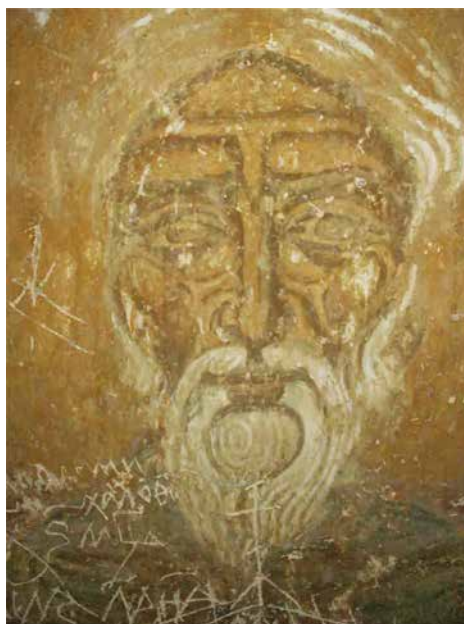

Рис. 6. Неизвестный святой мученик, простенок южной стены западного рукава трансепта

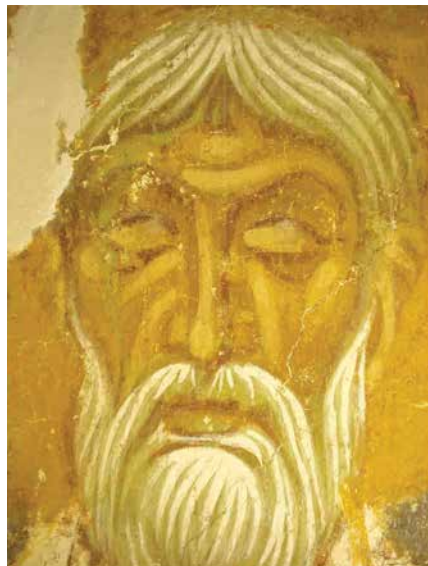

Рис. 7. Святой Ермолай, простенок западной стены южного рукава трансепта

Рис. 8. Святой Сергей – ?, простенок западной стены южного рукава трансепта

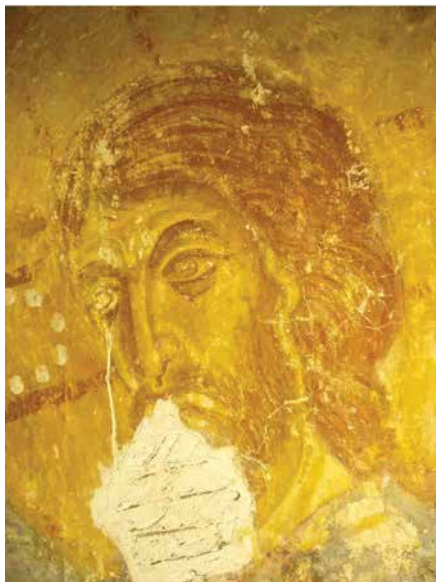

Рис. 9. Иисус Христос, «Вход Господен в Иерусалим», северная стена

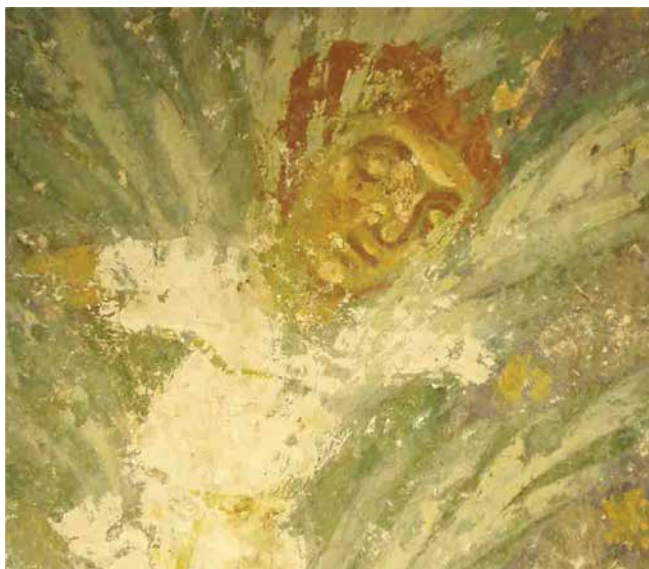

Рис. 10. Мальчик на пальме, «Вход Господен в Иерусалим», северная стена

Рис. 11. Мученик в огненной реке,
«Страшный суд», западная стена

Рис. 12. Неизвестный святой мученик, восточный откос окна северной стены

Рис. 13. Иисус Христос, «Деи Xristos», восточная ниши кельи Ефросиньи Полоцкой

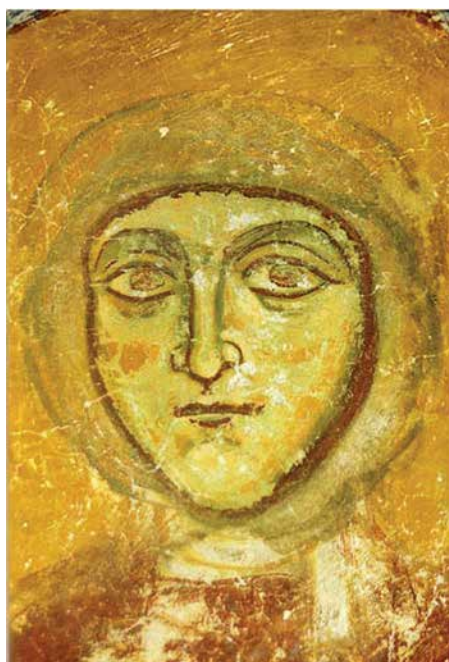

Рис. 14. Неизвестная святая мученица, южная стена

Інструкцыя полацкай шляхты на элекцыйны сойм 1632 г.

Галубовіч В.У.

Удзел павятовых элітаў Вялікага Княства Літоўскага ў працы форумаў Рэчы Паспалітай застаецца надалей малавядомым пытаннем для навукоўцаў і грамадскасці. Аднак жа гэта старонка гісторыі ўяўляецца важнейшай для ўсведамлення самабытнасці нашай мінуўшчыны, а таксама для выхавання павагі да традыцыяў самакіравання, якія існавалі раней і павінны набываць больш рэальныя абрысы ў сучаснасці. На жаль, не так шмат вядома пра парламенцкія традыцыі Полаччыны часоў шляхецкай рэспублікі.

Дадзены тэкст з'яўляецца вынікам вывучэння інструкцыі, складзенай полацкай шляхтай для сваіх паслоў на элекцыйны сойм, які адбываўся 27 верасня – 20 кастрычніка 1632 г. Дакумент захаваўся ў складзе другога аддзела Архіва Радзівілаў, што знаходзіцца ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве. Тэкст інструкцыі – гэта копія, напісаная на польскай мове і размешчаная на чатырох старонках¹. Самі пастулаты былі запісаны ў Полацку на перадсоймавым сойміку 13 жніўня 1632 г.

Інструкцыя вызначае склад дэлегацыі ад павета на элекцыю. У час бескаралеўя колькасць паслоў на соймы не была абмежаваная двума шляхціцамі. Так, ад Полаччыны абралі самых уплывовых у ваяводстве і дасведчаных у публічных справах асоб: з ліку полацкіх земскіх ураднікаў – Рамана Крыштапа Корсака, падкаморыя, Даніэля Шчыта, земскага падсудка, Юзафа Кланюскага, стольніка, Марціна Гедройца, падстоля, Міхала Тышкевіча, земскага пісара, а таксама іншых – Валерыяна Яўгеля, полацкага гараднічага, Яна і Ежага Стаброўскіх, кашталянічаў парнаўскіх, Юзафа і Пятра Корсакаў Удзельскіх, Крыштапа Есмана, Андрэя Кунінскага. Палова з абраных паслоў былі ўраднікамі. Для некаторых паслоў гэты форум быў вызначальным нюансам для далейшай палітычнай кар'еры. Магчыма, тое, што на сойм выпраўлялася такая прадстаўнічая дэлегацыя, якая магла самастойна вырашаць актуальныя задачы, паўплывала на невялікі памер інструкцыі. Адметна, што прыведзены ў інструкцыі склад дэлегацыі на сойм не цалкам супадае з рэальным спісам шляхціцаў Полацкага ваяводства, якія падпісалі элекцыю Уладзіслава Вазы. Вядомы польскі даследчык часу бескаралеўя 1632 г. Уладзімір Качароўскі ў спецыяльным даследаванні літвінскай рэпрэзентацыі на сойме, акрамя пералічаных вышэй, выявіў яшчэ шэсць асоб, якія паставілі подпісы ад імя Полацкага ваяводства: Балтазар Дароўскі, Стэфан Есман,

---

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dział II, sygn. № 1066.

Пётр Казімір Юзафавіч, Казімір Кунінскі, Ян Румбольд, Антоні Селява². Паўнамоцтвы гэтых асобаў не выклікалі сумненняў, пра што сведчыць улік іх подпісаў падчас галасавання. Незразумела, на якой падставе адбылося павелічэнне колькасці дэлегацыі, але можна дапусціць, што на гэта часткова паўплывалі разасланыя з канцылярыі польнага гетмана ВКЛ Крыштапа Радзівіла «Пункты, падання на рэляцыйныя соймакі Вялікага Княства Літоўскага», у якіх шляхта княства заклікалася да масавага прыбыцця на элекцыю³. Цікава, што нават гэтае павелічэнне акурат на адну траціну не змяніла факта, што палачане мелі ў Варшаве колькасна найменшую (18-ці асавую) дэлегацыю ў параўнанні з іншымі ваяводствамі ВКЛ⁴. Нездарма Г. Віснэр адзначае, што палачане не выявілі масавага жадання ехаць да Варшавы насуперак просьбам гетмана⁵. Не было на сойме і полацкіх сенатараў. Дарэчы, іх адсутнасць на соймах і соймаках даказвае нязначны ўплыў мясцовых ваяводаў і кашталянаў на палітычнае жыццё павятовай шляхты.

Сумарна інструкцыя ўтрымлівае 18 асобных пунктаў (хаця не выключана, што падзел зроблены пазней), часам вельмі лаканічных, якія полацкія паслы павінны былі рэалізаваць на сойме. Першыя пункты інструкцыі традыцыйна прызначаліся для праблем агульнадзяржаўнай значнасці. Безумоўна, важнейшым абавязкам паслоў восенню 1632 г. з'яўлялася абранне новага караля: «супольна з іншымі Іх Міласцыямі Панамі Пасламі і ўсімі станами... да Варшавы прыехаўшы згодна справы Рэчы Паспалітай абмяркоўваць і дай Божа новага Гаспадара шчасліва назваць і абраць». Нельга тут не заўважыць, што ў інструкцыі не канкрэтызуецца, за каго належала аддаць галасы полацкім паслам. Напэўна, палачане ў канцы лета яшчэ не мелі аднадушнасці па гэтым пытанні, у адрозненне ад сваіх суседзяў з Віцебска, якія безальтэрнатыўна патрабавалі на сваім соймаку абрання Уладзіслава Вазы⁶.

Аднак па важнасці элекцыя не саступала, на думку палачан, вырашэнню падчас сойма некаторых іншых задач, сярод якіх на першым месцы стаяла

² Koczorowski W. Litwini wśród elektorów Władysława IV // Rocznik Białostocki. T. XVII. Warszawa, 1991. S. 207. Аўтар праз абдрук ці ўслед за крыніцамі падаў няправільна прозвішчы Андрэя і Казіміра Кунінскіх, называючы іх Рунінскімі. ³ Wisner H. Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku. Warszawa, 1982. S. 150.

⁴ Koczorowski W. Litwini wśród elektorów Władysława IV // Rocznik Białostocki. T. XVII. Warszawa, 1991. S. 197. Аднак, калі ўлічыць, што некаторыя ваяводства складаліся з некалькіх адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак, то Полаччына не выглядала так непрадстаўніча: за Віцебскае і Смаленскае ваяводства, якія складаліся з двух паветаў, подпісы паставілі адпаведна 23 і 19 шляхціцаў.

⁵ Wisner H. Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku. Warszawa, 1982. S. 161.

⁶ Российская Национальная Библиотека в Санкт-Петербурге. Отдел рукописей. Автографы Дубровского № 132, с. 1.

зацвярджэнне пастаноў канвакацыйнага сойма: «Найперш тыя пункты, якія ад паноў паслоў нашых з канвакацыі мінулаі⁷ былі прынесеныя і нам на гэтым соймаку прадстаўляліся пахваліўшы, згодна падтрымаўшы іх на грунтоўнае зацвярджэнне і пацвярджэнне (abrobowanie) панам паслам нашым даручаем». Гэтыя пастановы, а да таго ж тое, што датычылася «парушэння правоў (exorbitanty) у нашай Рэчы Паспалітай» паслам належала ажыццявіць яшчэ да «элекцыі і намінавання Новага Пана».

Тры асобныя пункты дакумента ўтрымлівалі просьбы ад прадстаўнікоў трох асобных канфесій: уніятаў, праваслаўных і пратэстантаў. Парадак, відаць, адлюстроўваў памер уплыву канфесіі. Цікава, што каталікі не выступалі ў якасці пакрыўджаных, хаця самі складалі большасць рэпрэзентацыі і прадстаўлялі інтарэсы іншых канфесій. Такім чынам, другі па парадку пункт, зафіксаваны ў інструкцыі, быў інспіраваны полацкім уніяцкім архіепіскапам Антоніем Селявам. Не выключана, што апошні таксама асабіста прысутнічаў на соймаку, як гэта рабіў пазней, і што з'яўлялася ўвогуле адметнасцю мясцовых парламенцкіх традыцый у Полацкім ваяводстве. Што ж прымусіла іерарха прасіць падтрымкі ў шляхты? Адказ можна знайсці ў змесце дакумента: «Панове Русь неуніяты ў дыяцэзіі Яго Міласці архіепіскапства Віцебскага і Мсціслаўскага ў Магілёве і Мсціслаўлі пэўныя цэрквы адабралі, што ўчынілі пры адсутнасці Яго Міласці, пасля чаго выйшлі з-пад духоўнага падпарадкавання і Яго Міласці самому, а таксама іншым будучым у уніі духоўным і свецкім асобам розныя шкоды чыняць, нарэшце пагражаюць жыццю». Паслам даручалася паспрыяць, каб уніятам была гарантавана бяспека, а «пасля каранацыі дай Божа паспяховай Новага Пана, патрабавалася вырашыць паміж духавенствам грэцкага набажэнства уніятам і неуніятамі, каму з іх належаць правы, якія абодва бакі сабе прыпісваюць». З'яўленне гэтага пункта, на думку Л. Івановай, ёсць сведчаннем таго, што унія «пачала пранікаць у самасвядомасць беларускай шляхты»⁸. З гэтым трэба сапраўды пагадзіцца, бо на Полаччыне зафіксаваныя выпадкі пакідання праваслаўя якраз дзеля уніі.

У трэцім па ліку пункце шляхта патрабавала дазволу мець у Полацку праваслаўную царкву: «Унесена просьба ад Іх Міласцяў Паноў абывацеляў полацкіх шляхецкага народу Русі неуніятаў, каб па прыкладу местаў Вільні, Мсціслаўля і Магілёва ў месце Полацкім для іх вольнага набажэнства была дадзена царква, каб яны маглі мець свабоднае набажэнства і трымаць святара, аб чым маюць старацца паслы». Супольна з палачанамі выступала па

⁷ Гэтымі пасламі былі Юзаф Кланюўскі, падстолі, і Крыштап Корсак, падкаморы полацкі: Wisner H. Litwa wobec elekcji Władysława Wazy // Rocznik Białostocki. T. XVII. Warszawa, 1991. S. 33.

⁸ Іванова Л. «Пункты заспакаення грэчаскай веры» 1632–1635 г. // 3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэскай уніі). Мн., 1996. С. 74.

гэтым пытанні віцебская шляхта, якая патрабавала аднаўленне праваслаўнай царквы ў Віцебску⁹.

Побач з гэтым пунктам стаяла просьба «Іх Міласцяў паноў абывацеляў рэлігіі евангелісцкай». Гэтыя прасілі, «каб зборы ў месцах на старажытных месцах вольна і бяспечна будаваліся, таксама ж і шляхта ў сваіх маёмасцях зборы для набажэнства свайго магла свабодна будаваць». Тое, што інструкцыя трапіла ў Архіў Радзівілаў, ды яшчэ ўтрымлівала пункт аб падтрымцы пратэстантаў, сведчыць пра залежнасць полацкага перадсоймавага соймака ад Радзівілаўскай партыі на чале з польным гетманам. Доказам гэтага стала падзяка ад шляхты Крыштапу Радзівілу ў асобным пункце інструкцыі. Мясцовыя абывацелі падкрэслілі, што «вельмі важна, калі асобы зацныя ў адной з намі вольнасці народжаныя [з намі] застаюцца ў час любой аказіі, што бачым па асвечаным князі Яго Міласці Крыштапе Радзівіле, гетмане Вялікага Княства Літоўскага». Акрамя таго, адзначалася наступнае: «паны паслы нашыя маюць пра тое прасіць князя Яго Міласць, каб і надалей у той сваёй ахвоце да Рэчы Паспалітай, Айчыны нашай супольнай заставаўся, а да таго пра ўзнагароду за заслугі князя Яго Міласці перад Рэччу Паспалітай ў дай Божа новага Пана павінны пацікавіцца». Больш таго, сярод выпраўленых на сойм паслоў былі не проста пратэстанты¹⁰, але людзі, асабіста шчыльна звязаныя з К. Радзівілам, да якіх належыць аднесці Яна Стаброўскага і Пятра Казіміра Юзафовіча¹¹.

Асноўная ж маса пастулатаў стаяла на абароне інтарэсаў шляхецкай карпарацыі. Адзін з самых вялікіх пунктаў у інструкцыі быў прысвечаны праблеме інфільтрацыі ў прывілеяваны стан новых людзей: «павялічылася на многа новай шляхты, якая па волі Іх Міласцяў каралёў шляхецтва сабе набыла і вольнасці шляхецкія ўжываць наважваецца, адсюль належала актуалізаваць права, каб не так лёгка атрымлівалі шляхецтва...». Далей апісваецца тыповая для XVII ст. працэдура пацвярджэння прыналежнасці да шляхты, прычым акцэнт зроблены на канчатковым санкцыянаванні надання шляхецтва соймам: «калі хто маючы на шляхецтва прыватны прывілей, а на сойме не атрымаў яго пацверджання і да канстытуцыі не ўпісаў, каб ніякай сілы такія прывілеі не мелі і такія шляхтай сябе называць не

⁹ Росийская Национальная Библиотека в Санкт-Петербурге. Отдел рукописей. Автографы Дубровского № 132, с. 1 авд.

¹⁰ Цалкам верагодна, што пратэстантызм вызнавалі пералічаныя Стаброўскія, Корсакі, Кунінскія. Прастаўнікі гэтых родаў аселях на Полаччыне, належалі да пратэстантаў: Augustyniak U. W służbie hetmana i Rzeczypospolitej: klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Warszawa, 2004. S. 317, 354–355; Liedkie B. Od prawosławia do katolicyzmu. Rusczy moiżni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych. Białystok, 2004. S. 120, 197.

¹¹ Augustyniak U. W służbie hetmana i Rzeczypospolitej: klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Warszawa, 2004. S. 299, 377.

наважваліся». Традыцыйна адстойвала шляхта свае інтарэсы ў вайсковай справе, адзначаючы: «Вялікая ў тым шкода і знеслаўленне народу нашаму ад таго дзеіцца, што абмінаючы дасведчаных у рыцарскіх справах асобаў нашага народа, іншаземцам і неаселым людзям лісты прыпаведніа на роты выдаюцца», улічваючы злоўжыванні і беспакаранасць замежных наймітаў ад паслоў патрабавалі, «каб ніякіх іншаземцаў на паслугу Рэчы Паспалітай не наймалі, а калі б і рота была іншаземная, каб ротмістр нашага народа, шляхціц добра асела быў».

Дастаткова многа прапаноў на соймаку датычылася лакальных інтарэсаў: патрабавалі перанесці сесіі гродскага і земскага суда, датычныя Невеля, са Смаленска ў Невель, рэстаўрацыі Полацкага замка: «каб быў будаваны і неабходным забяспечаны, а таксама цэйхгаўз прыведзены ў адпаведнасць», і, што асабліва цікава, аднаўлення права на вольную элекцыю полацкага ваяводы. Палачане пастулявалі: «Элекцыя вольная Яго Міласці ваяводы полацкага паводле старадаўняга права належнага Полацкаму ваяводству нададзенае трэба ва ўсім пацверджана і апрабаваная». Адметна, што гэтае патрабаванне праходзіла ў XVII ст. скразной лініяй праз некаторыя пастановы полацкай шляхты, па меншай меры, з часу рокаша Зэбжыдоўскага 1606–1607 гг., але выступала не ў кожнай інструкцыі. Так, пункт ужо не фіксуецца ў пастулатах полацкай шляхты на каранацыйны сойм 1633 г., не было яго і ў вядомай інструкцыі 1640 г., але толькі ў 1647 г. у зборы законаў з’яўляецца канстытуцыя, пацвярджаючая права полацкай шляхты на элекцыю ваяводы¹². Такім чынам, гэты пункт інструкцыі 1632 г. належыць разглядаць як этап шматгадовай парламенцкай барацьбы мясцовай шляхты за свае правы.

Сярод іншых праблем, узятых у інструкцыі, трэба назваць пастулат пра ўнармаванне па ўзоры Браслаўскага павета прававых адносінаў полацкіх абывацеляў з Інфлянтамі, дзе полацкія абывацелі трывалі розныя несправядлівасці, у прыватнасці, з пошукам збеглых падданах.

Прапановы з Полацка датычыліся і вырашэння зямельнага пытання на Севершчыне: «Добра розных дамоў, якія з Северскай зямлёй па ласцы Божай а за шчаслівым панаваннем святой памяці караля Яго Міласці зыйшоўшага Жыгімонта адваявання, каб былі кожнаму аддадзены каму належалі», а акрамя гэтага, патрабавалі «добра Северскія, якія розна раздадзены на ленным праве, каб на вечнае ўладанне пацвярджаліся».

Дакумент утрымліваў толькі дзве петыцыі, прычым першая з іх па велічыні была самым значным пунктам інструкцыі. Тут выкладалася просьба полацкай шляхты аб вяртанні Даніэлю Шчыту, полацкаму падсудку, шасці тысячаў польскіх злотых, на што мелася і адпаведная гарантыя зыйшоўшага караля, але грошы гэтыя паслы не маглі выпатрабаваць даўно і з гэтай

---

¹² Volumina legum. T. IV. Petersburg, 1859. S. 66.

просьбай на сойм ездзілі, як аказваецца, не першы і не апошні раз¹³. Акрамя гэтага, палачане прасілі за «Яго Міласць Пана Яна Лісоўскага падваяводу полацкага, каб яму з скарбу Вялікага Княства Літоўскага вярнулі выдаткаваную на пяхоту полацкага замка суму».

Рэпрэзентацыя ад Полаччыны на элекцыйным сойме, без сумнення, была максімальна рэалістычнай з пункту гледжання адлегласці ваяводства і магчымых праблем з усходу і, напэўна, была абраная з ўлікам палітыка-рэлігійнай арыентацыі абывацеляў. Рэлігійнае пытанне было асноўным сярод закранутых у інструкцыі, пры чым полацкая шляхта здолела знайсці кампраміснае рашэнне з улікам інтарэсаў розных канфесій, уключыўшы ў дакумент прапановы ад трох канфесій. У інструкцыі знайшлі адлюстраванне важнейшыя лакальныя праблемы Полацкага ваяводства, але адметна, што напрыканцы лета, г.зн., напярэдадні ўварвання маскоўскіх войскаў на тэрыторыю ВКЛ, палачане яшчэ не адчувалі нарастання бяспекі, прынамсі гэта не адлюстравалася ў тэксце інструкцыі, што выклікае асаблівае здзіўленне на тле закліку аб пагрозе з маскоўскага боку «ужо да вайны гатовага» ад віцебскай шляхты, соймкі якой адбыўся толькі на дзень пазней за полацкі¹⁴. Нарэшце, варта адзначыць, што многія з узятых у дакуменце пунктаў сапраўды адлюстраваліся ў канктэтных дакументах, зацверджаных падчас сойма¹⁵.

Палачане галасавалі на элекцыйным сойме за Уладзіслава Вазу, зрэшты, так як і некалькі тысяч шляхціцаў усёй Рэчы Паспалітай. Аднадушнасць палітычнага народа «шляхецкай рэспублікі» ў 1632 г. мела для ВКЛ сваё вымярэнне, паколькі літвіны ўпершыню салідарызаваліся ў сваім выбары з караняжамі. Поруч з усёй шляхтай ВКЛ палачане, такім чынам, зрабілі чарговы крок на шляху далейшага збліжэння дзвюх частак федэрацыі.

¹³ Галубовіч В.У. Каранацыйны сойм 1633 г. і полацкая шляхта // Сімяон Полацкі: светапогляд, грамадска-палітычная і літаратурная дзейнасць (матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі 18–19 лістапада 2004 г.). Полацк, 2005. С. 36.

¹⁴ Российская Национальная Библиотека в Санкт-Петербурге. Отдел рукописей. Автографы Дубровского № 132, с. 2 адв.

¹⁵ Тут маюцца на ўвазе пункты пра заспакаенне просьбаў прываслаўных, недапушчэнні іншаземцаў да ўрадаў і іншыя, якія ўвайшлі ў «*Артыкулы Пактаў Канвента*»: Volumina legum. T. III. Petersburg, 1859. S. 362–365.

Гарадская сядзіба Полацка XVII ст. (паводле інвентара з Радзівілаўскага архіва)¹

Дзярновіч А.І.

Сярод матэрыялаў «Архіва Радзівілаў» у варшаўскім Галоўным Архіве Старажытных Актаў² (Archiwum Główne Akt Dawnych, далей – AGAD) захоўваецца цікавы дакумент, важны для даследавання ўрбаністыкі Беларусі і ВКЛ XVII ст. – а менавіта інвентар гарадской сядзібы Полацка 1685 г. Гэты дакумент быў складзены ў сувязі з набыццём полацкай сядзібы³ дзеля патрэбаў Людвікі Караліны княжны Радзівіл, маркграфіні Брандэнбургскай (27.02.1667–23.03.1695). Непасрэдна акцыю набыцця здзяйсняў Геранім Набароўскі, войскі Мазырскі і адміністратар Себежскі⁴.

---

¹ Праца ў варшаўскім архіве стала магчымаю дзякуючы дапамозе «Касы Мяноўскага» – Фундацыі Падтрымкі Навуці, за што аўтар выказвае падзяку гэтым інстытуцыям.

² Падрабязней пра гісторыю архіва гл.: Иконников В.С. Опыт русской историографии. Т. 1, кн. 2. Киев, 1892. С. 1239–1241; Barwiński E. Archiwum Książąt Radziwiłłów w Nieświeżu: Rys jego historii i sprawozdanie z poszukiwań // Archiwum Komisji Historycznej PAU. 1909 г., Т. XI. S. 1–10; Buczek K. Archiwa polskie // Nauka Polska. 1930, Т. XII. S. 76–81; Jakubowski J. Archiwum państwowe Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego losy // Archeion. 1931, Т. IX. S. 1–17; Tuhan–Taurogiński B. Geneza powstania Archiwum Radziwiłłów oraz wartość zbiorów dla nauki polskiej. Warszawa, 1955 (mps w Zb. Rękopisów BNW, nr. 9067); Леонтьева Т.Е. Несвижский архив князей Радзивиллов: (Обзор документальных материалов) // Научно-информационный бюллетень Архивного управления при СМ БССР. 1961, № 2(9). С. 12–25; Леонтьева Т.Е. Документальные материалы фонда князей Радзивиллов как исторический источник // Вопросы архивоведения и источниковедения в БССР. Материалы научной конференции архивистов и историков, посвящённой 50-летию архивного строительства в СССР. Мн., 1971. С. 306–319; Smoleńska B., Zielińska T. Archiwalia // Archeion. 1962, Т. XXXVIII. S. 187–195; Zielińska T. Archiwa Radziwiłłów i ich twórcy // Archeion. 1978, Т. LXVI. S. 105–129; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Informator o zasobie / Opracowanie zbiorowe pod red. Teresy Zielińskiej. Warszawa: AGAD, 1992. S. 195–203; Галенчанка Г.Я. Архівы Радзівілаў // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. Т. 1. Мн., 1993. С. 170–172; Дзярновіч А.І. Архівы Радзівілаў // Дзярновіч А.І. «...in nostra Livonia». Дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносінаў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV – першай палове XVI ст.: Сістэматызацыя і актывы аналіз. Т.І. Мн., 2003. С. 96–103.

³ Аперация па набыццё полацкай нерухомасці аналізавалася: Гардзееў М. Акты па аперациях з нерухомасцю ў полацкіх магістрацкіх кнігах другой паловы XVII ст. // Полацкія гістарычныя запіскі. Т. I, 2004. С. 50–58.

⁴ Звестак пра яго захавалася мала. Геранім Набароўскі, гербу «Любіч», кальвініст, быў жанаты двойчы (першы раз у 1660 г. на Ганне Валадковічавай, другім шлюбом – з Крысцінай Самуэлеўнай Длускай, стольнікавай Інфлянцай). Ягоны ўрад войскага Мазырскага фіксуецца ад 15.07.1679 (Дадзеныя выкарыстання з яшчэ неапублікаванай працы праф. Анджэя Рахубы па ўрадніках Мазырскага пав. Аўтар выказвае словы падзякі за прадастаўленую магчымасць азнаямлення і выкарыстання інфармацыі).

Біржанскія Радзівілы

Вельмі каларытнай з'яўляецца фігура княжны – гэта не проста дачка князя Багуслава Радзівіла, але таксама мецэнатка і рэлігійная дзяячка. Яна рана асірацела (31.12.1669) і паводле тэстаменту бацькі атрымала велізарныя маёнткі ды ў дадатак 11 апекуноў. Цэнтрам лагыфунды стаў Слуцк, а ў лік маёнткаў уваходзіў таксама Себеж, які ў 1650 г. атрымаў у якасці ўзнагароды за перамогу ў Лоеўскай бітве 1649 г. дзед Людвікі Караліны. кашталян Віленскі Януш Радзівіл. Сама княжна нарадзілася ў Каралеўцы (Кёнігсбергу), выхоўвалася ў кальвінісцкім (рэфармацкім) атачэнні, да якога прыналежалі біржанскія Радзівілы. Маючы перманентныя фінансавыя клопаты ды перадаючы ў заставу розным асобам свае маёнткі, Людвіка Караліна заўжды дбала, каб у гэтых дамовах заставаў захавань сваё права падтрымкі духоўных асобаў розных канфесіяў⁵.

Аднаму з апекуноў княжны, курфюрсту Брандэнбургскаму Фрыдрыху Вільгельму, удалося заключыць шлюб Людвікі Караліны са сваім малодшым сынам маркграфам Людвігам (8.07.1666–7.04.1687). Супраць гэтага шлюбу выступілі нясвіжскія Радзівілы, а таксама ім быў незадаволены кароль Ян III Сабескі, які хацеў ажаніць Людвіку Караліну са сваім сынам Якубам. У далейшым абставіны першага шлюбу Людвікі Караліны з Людвігам і другога шлюбу з электарам Нойбургскім Карлам Філіпам, а таксама маёмасныя наступствы шлюбаў сталі падставай для ўзнікнення спрэчак за спадчынныя ўладанні біржанскіх Радзівілаў, што атрымалі назву «Нойбургскіх маёнткаў»⁶.

Сама ж Людвіка Караліна пасля шлюбу жыла ў Берліне ды кіравала сваёй маёмасцю ў Вялікім Княстве праз адміністратараў. Вось менавіта чаму мы сустракаем у інтытуляцыі інвентара полацкай гарадской сядзібы імя Гераніма Набароўскага, бо як адміністратар радзівілаўскага Себежа ён веў справы княжны і маркграфіні ў Паўночна-Усходняй Беларусі.

Полацкія кальвіністы

Цяпер пра тое, навошта названая сядзіба ў Полацку была патрэбная Людвіцы Караліне? Тут мы можам пакуль абысціся здагадкамі. Княжна актыўна займалася рэлігійна-дабрачыннай дзейнасцю, падтрымліваючы найперш кальвіністаў⁷.

⁵ Degiel R. Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birzańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w. Warszawa, 2000. S. 46.

⁶ Гл. падрабязней абставіны справы «Нойбургскіх маёнткаў»: Lesiński J. Spory o dobra neuburskie // Miscellanea historico-archivistica. T. 6. Warszawa, 1996. S.; Kamiński A. Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku: Dzieje polityczne. Poznań, 2002.

⁷ Фундацыі і пацвяржэнні прывілеяў евангелікам-рэфарматам ВКЛ гл.: Lukdaitė I. Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje XVI a. trečias dedimtmetis – XVII pirmas dedimtmetis. Vilnius, 1999. P. 440, 452–453, 464.

У 1682 г. яна распарадзілася праводзіць набажэнствы рэфарматаў у сваім віленскім палацы, а таксама паабяцала выдаткаваць сродкі на пабудову збораў у розных гарадах Вялікага Княства⁸.

Гісторыя ж полацкай пратэстанцкай грамады, праўдападобна, адлічваецца ад канца 50-х – пачатку 60-х гадоў XVI ст.⁹ Побач з Віцебскім, Полацкі кальвінскі збор быў адным з нямногіх у ВКЛ мяшчанскіх (уласна гарадскіх) збораў¹⁰. Падчас заняцця Полацка войскамі Івана IV у лютым 1563 г. мясцовыя пратэстанты былі тэрарызаваныя¹¹. Пасля вяртання Полацка Вялікаму Княству ў 1579 г. пратэстанты сутыкнуліся ўжо з ідэалагічнымі апанентамі – езуітамі, якія называлі гэты беларускі горад «другой Індыяй»¹² (пэўна, з-за складанасцяў контррэфармацыйнай катэхізіцыйнай дзейнасці). Тым не менш мяркуецца, што Полацкі збор быў закладзены Мікалаем Монвід-Дарагастайскім у 1579 г., а падчас вайны 1632–1634 г. збор быў спалены¹³ (расійскія войскі ўзялі Полацк у чэрвені 1633 г.). Збор быў адноўлены ў 1636 г. дзякуючы фундацыі Марціна Гедройца на агульную суму 300 коп. літоўскіх грошаў¹⁴ і размяшчаўся каля рынку ці нават на самім рынку¹⁵. У інвентары збора 1636 г. досыць падрабязна апісваецца рэлігійна-грамадскі цэнтр полацкіх рэфарматаў¹⁶. Фактычна, гэта гарадская сядзіба, прыстасаваная пад патрэбы кальвіністаў – у інвентары значацца вялікая брама, новы дом з дзвума пакоямі (у адным з іх сталовая), сенцамі, кладоўкай, гаспадарчымі пабудовамі. У пакоях былі лавы, пастаўленыя па кругу, дзве «белыя» печы, аздобленыя зялёнай кафляй, і адна «чорная» печ «да пячэння хлеба». Структурна падобны збор з’яўляецца гарадской сяд-

⁸ Грышкевіч А. Людвіка Караліна Радзівіл // Славутыя імёны Бацькаўшчыны. Вып. II. Мн., 2003. С. 170–171, 174.

⁹ Иванова Л.С. Из истории реформационной церкви в Полоцке (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.) // Русское Средневековье. 2000–2001 гг.: Источники. М., 2002. С. 71. Праўда, рабілася ўказанні на існаванне кальвінскага збору ў Полацку ўжо ў першай палове XVI ст.: Россия: Полное географическое описание нашего отечества. Верхнее Поднепровье и Белоруссия / Под ред. В.П. Семенова. СПб., 1905. С. 503. Часам таксама не ўлічваецца, што «лотрамі» маглі называць у ВКЛ таксама кальвіністаў: Полоцк: Исторический очерк. Мн., 1987. С. 55.

¹⁰ Иванова Л.С. Из истории реформационной церкви в Полоцке (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.) // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі (Навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годдзю Полацка). Тэзісы дакладаў. Полацк, 1992. С. 25.

¹¹ Mienicki R. Egzulanie Połoccy (1563–1580 r.) // Ateneum Wileński. R. 9, 1933/1934. S. 45.

¹² Tazbir J.P. Skarga, szermierz kontrreformacji. Warszawa, 1978. S. 79.

¹³ Бібліятэка Акадэміі навук Літвы, Аддзел рукапісаў (далей – БАНЛ, АР). F 40, № 242, арк. 20.

¹⁴ БАНЛ, АР. F 40, № 242, арк. 21.

¹⁵ Baranowski A. Urbanistyka Połocka w okresie baroku // Kwartalnik architektury i urbanistyki. T. XXXIX, z. 1. 1994. S. 28

¹⁶ БАНЛ, АР. F 40, № 245, арк. 7.

з'ява і вельмі падобны на сядзібу, што апісваецца ў інвентары 1685 г., які публікуецца. Тут важна ўказаць на спецыфіку кальвінісцкай тэалогіі: для евангелікаў-рэфарматаў збор не з'яўляецца такім сакральным месцам, як для прадстаўнікоў артадаксальных і традыцыйных плыняў хрысціянства праваслаўя і каталіцтва царква і касцёл. Для кальвіністаў збор – гэта месца для супольнай малітвы і рэлігійна-грамадскі асяродак. Таму для іх функцыю збора можа выконваць і грамадзянская пабудова.

У Полацкага збора не было сталага багатага патрона, ён пераважна існаваў за кошт невялікіх фундацый мясцовых шляхты і месцічаў¹⁷. Як сцвярджаў адзін з мясцовых казнадзеляў, «збор апусцеў часткова з-за непрыяцеля Масквіціна, часткова – праз занядбанне панамі-патронамі»¹⁸. Падзеі другой трэці XVII ст. прывялі да руйнавання збора. Былы казнадзей збора ў Койданаве Гойскі ў сваім тэстаменце 1648 г. прасіў Віленскі Сінод звярнуць асабліваю ўвагу на Полацкі збор, «разбураны, спалены ды спустошаны»¹⁹. Гаротны стан Полацкага збора канстатаваў у 1651 г. Віленскі Сінод. А ў 1652 г. Сінод звярнуўся да гетмана польнага Януша Радзівіла (дзядзькі Людвікі Караліны), прадстаўніка Біржанскай кальвінісцкай лініі, з просьбай аб дапамозе ў аднаўленні Полацкага збора. У 1653 г. у спадзяваннях на аднаўленне збор быў аддадзены пад апеку Янушу Радзівілу²⁰. Такім чынам, Полацкі збор апынуўся пад апекай біржанскіх Радзівілаў.

Паводле матэрыялаў візітацыі (інспектавання) у 1669 г. збораў, што знаходзіліся на тэрыторыі дыстрыкта (пратэстанцкай правінцыі) Белая Русь, гэта значыць на паўночным усходзе сучаснай Беларусі, робіцца зразумелым, што рэфармацыйная грамада ў Полацку працягвала існаваць, хоць пляч збора быў у руках полацкіх езуітаў, якія пабудавалі там касцёл²¹. Езуітам перайшлі таксама пляцы, на якіх жылі полацкія мяшчане, што выконвалі павіннасці на карысць збора. Юрыдычнай падставай для такіх дзеянняў полацкіх езуітаў стаў прывілей караля Яна Казіміра на гэтыя зямельныя ўчасткі. Калі ж кальвіністы паспрабавалі ў судовым парадку вярнуць сваю ўласнасць, яны не змаглі прад'явіць ніякіх дакументаў («пісанага права») і былі вымушаныя спыніць судовую справу²².

¹⁷ Иванова Л.С. Из истории реформационной церкви в Полоцке... // Русское Средневековье. 2000–2001 гг. С. 74.

¹⁸ Merczyng H. Zbory i senatorowie protestancy w Dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1904. S. 95.

¹⁹ БАНЛ, АР. F 40, № 75, арк. 78а.

²⁰ Иванова Л.С. Из истории реформационной церкви в Полоцке... // Русское Средневековье. 2000–2001 гг. С. 74.

²¹ Tworek St. Materiały do dziejów kalwinizmu w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. T. XIV, 1969. S. 210; Без-Корнилович М.О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с привоскоуплением и других сведений к ней же относящихся. СПб., 1855. С. 87, спас. 4.

²² Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. T. 2. Poznań, 1843. S. 59.

Такім чынам, існаваўшая ў другой палове XVII ст. у Полацку евангельска-рэфармацыйная (кальвінісцкая) грамада знаходзілася ў досыць цяжкім становішчы з-за адсутнасці ўласнага збора ды праблемаў у дачыненнях з езуітамі. Патронамі полацкіх кальвіністаў у сярэдзіне стагоддзя сталі біржанскія Радзівілы-кальвіністы. Але пачатак вайны 1654–1667 гг. не дазволіў Радзівілам аказаць дзейную дапамогу сваім аднаверцам. Таму вельмі магчыма, што Людвіка Караліна, якая вельмі рэдка наведвала Айчыну сваіх продкаў і не мела асабістай патрэбы ў полацкай рэзідэнцыі, у 1685 г. набыла двор у Полацку менавіта дзеля патрэбаў мясцовых кальвіністаў, пазбаўленых месца для супольнай малітвы. Але гэтае меркаванне з’яўляецца пакуль толькі гіпотэзай. Рэч у тым, што ў далейшым мы не знаходзім звестак пра полацкі кальвініскі збор.

Тапаграфічнае размяшчэнне сядзібы

Паводле яснага ўказання ў інвентары, набытая ва ўласнасць Радзівілаў сядзіба знаходзілася на *Запалоцці* – адным з пасадаў Полацка, які ўзнік у канцы X–XI ст. уздоўж правага берага Дзвіны на паўднёвы захад ад Верхняга замка²³. Археалагічныя дадзеныя сведчаць, што ва ўласным сэнсе гарадскім пасадам Запалоцце з сельскага паселішча-прадмесця стала ў XII–XIII стст.²⁴ Пасад развіваўся ад вусця Палаты ўздоўж Дзвіны, практычна не маючы якіх-небудзь прыродных абмежаванняў. З поўначы і захаду межы пасаду вызначылі запалоцкія абарончыя збудаванні. Паводле вынікаў археалагічных даследаванняў 2004 і 2006 гг., Запалоцкі пасаду ў XI–XII стст. меў наступныя памеры: даўжыня – 1300 м, плошча каля – 21 га.²⁵ У другой палове XII – пачатку XIII ст. палачане пакінулі заходнюю частку Запалоцця²⁶. Такім чынам, Запалоцкі пасаду спыніўся ў сваім тэрытарыяльным росце. «Полацкая рэвізія 1552 г.» падае колькасць мяшчанаў (ці, дакладней, дамовых гаспадарак) Запалоцця – 191²⁷. Пасля Вялікага і Экіманскага пасадаў гэта была трэцяя па колькасці насельніцтва частка горада.

Важнай з’яўляецца прыгадка паркану. Сведчанні пра абарончую сістэму Запалоцця досыць бедныя. Упершыню «стары перакоп» (роў) і

²³ Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX–XIII вв. Мн., 1975. С. 33.

²⁴ Тарасаў С.В. Полацк IX–XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998. С. 66–67.

²⁵ Дук Д.У. Да вынікаў археалагічных раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 г. // Археалагічны зборнік. Вып. 1. Мн., 2006. С. 52–57; Дук Д.У. Палата, Запалоцце, Полацк – пачатак сярэднявечнага горада // Беларускі гістарычны часопіс. 2007, № 3. С. 33–34. Георгі Штыхаў да таго ж падае шырынню пасада ад Дзвіны – каля 200 м. (Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX–XIII вв. С. 33).

²⁶ Дук Д.У. Палата, Запалоцце, Полацк... С. 35.

²⁷ Полоцкая ревизия 1552 года / Къ изданию приготовиль И.И. Лаппо. М., 1905. С. 23–25.

былы астрог прыгаданыя ў судовай справе Полацкага гродскага суда ад 1533 г.²⁸ У «Полацкай рэвізіі 1552 г.» запалоккія ўмацаванні не фіксуюцца, хоць падрабязна апісваюцца ўмацаванні Верхняга замка і Вялікага пасада. Таксама не прыгадваецца сістэма абароны Запалокцыя ў апісанні паходу маскоўскіх войскаў 1563 г. («Кніга Полацкага паходу»)²⁹. Хоць вядома, што пасля ўзяцця расійскімі войскамі Полацка цар Іван IV загадаў баярыну П. Шуйскаму «острог за Полотою... заделати накрепко»³⁰. На чарцяжы С. Пахалавіцкага 1579 г. мы ўжо бачым адбудаваныя ўмацаванні³¹. Наступная ўжо прыгадка запалоккіх умацаванняў адносіцца да 1654–1655 гг., калі ў Запалокці проста прыгадваецца «острог стоячий»³². У літаратуры больш прыгадак пра запалоккія ўмацаванні не было вядома. І вось цяпер мы маем вельмі канкрэтную прыгадку пра тое, што парканы ў Запалокці існавалі і ў 1685 г.

Цікавыя тапанімічныя звесткі інвентара. Месцазнаходжанне набытай сядзібы ўказваецца наступным чынам: «idąc od Połoty Rzeki Ulicą Wielką ku Parkanowi». Вуліца Вялікая з'яўлялася адной з цэнтральных гарадскіх вуліц Полацка. У даследчыкамі яна атаясамліваецца з сучаснай вул. Леніна, якая цягнецца ўздоўж Дзвіны ад самага Верхняга замка³³. Але гэта вуліца размешчана ў Вялікім пасадзе месце Полацкага, як яно прыгадваецца ў інвентары Полацкай архіепіскапіі 1601 г.: «...дом небожика владыки в месте Полоцком на Великой улице»³⁴. З інвентара вынікае, што вуліца Вялікая мела свой працяг і на Запалокці. Прыгаданы ў прывілеі вялікага князя Аляксандра бернардынам ад 1498 г. «шырокі мост» праз Палату³⁵, праўдападобна, якраз злучаў гэтыя дзве розныя часткі вуліцы. Магчыма, якраз трасіроўку вул. Вялікай на Запалокці мы бачым на шведскім плане Полацка 1707 г.³⁶

²⁸ Справы Полацкага гродскага суда 1533–1539 гг. // Беларускі архіў. Т. 2. Мн., 1928. С. 192–195; Тарасаў С.В. Полацк IX–XVII стст. С. 58.²⁹ Гл.: Книга полоцкого похода 1563 г. (Исследование и текст) / Подг. К.В. Петров; Науч. ред. Г.П. Енин // Рукописные памятники. Российская национальная библиотека. Вып. 9. СПб., 2004.

³⁰ Сапунов А.П. Река Западная Двина: Историко-географический обзор. Витебск, 1893. С. 427–428; Тарасаў С.В. Полацк IX–XVII стст. С. 59.

³¹ Тарасаў С.В. Полацк IX–XVII стст. С. 59, 102 (мал. 1).

³² Витебская старина / Сост. А.П. Сапунов. Т. IV. Витебск, 1885. С. 299.

³³ Тарасаў С.В. Полацк IX–XVII стст. С. 72–73.

³⁴ Гл.: Тарасаў С.В. Полацк IX–XVII стст. С. 72, 179.

³⁵ Гл.: Дук Д. Лакалізацыя асобных тапаграфічных аб'ектаў Полацка XVI–XVII стст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2006, № 6. С. 41–42.

³⁶ Гл.: Чантурия Ю.В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.: Средневековое наследие, Ренессанс, барокко, классицизм. Мн., 2005. С. 273, іл. 187 (Российский государственный военно-исторический архив, Москва. Ф. 846, воп. 16, спр. 22367).

На фіксацыйным плане 1778 г.³⁷ і іншым плане канца XVIII ст.³⁸, а таксама на практных планах перапланіроўкі Полацка 1788 г.³⁹ і 1793 г.⁴⁰ таксама можна пабачыць вул. Вялікую на запалоцкім яе ўчастку.

Апроч таго, з інвентара 1685 г. вынікае, што сядзіба таксама знаходзілася «z drugiey Strony Zaulka ku Dzwinié idącego».

Сядзіба

Інвентар дае даволі падрабязнае апісанне полацкай гарадской сядзібы другой паловы XVII ст. Сядзібная брама знаходзілася з боку завулка, які спускаўся да Дзвіны. Брама мела як вялікія вароты, так і меншую «форту» (фортку ?) з завесам і клямкай для ўваходу. Вароты былі забяспечаны жалезным бегуном з жалезнай пяткай, а таксама мелі 50 жалезных цвікоў.

Па правую руку ад брамы знаходзіўся сам сядзібны дом, які ў пачатку інвентара названы «дом будынак». Такое азначэнне магло належаць да мураванкі, але, праўдападобна, зыходзячы з характару забудовы пасада, дом быў драўляным. Дом меў «палату белую» (izba biała)⁴¹, г. з. печка ў пакоі была забяспечана комінам, і камору (кладоўку) пры ёй, а таксама сенцы з яшчэ адной каморай. Апроч таго, камора магла выкарыстоўвацца як ляцёна – летняе жыллё⁴². Печка ў палаце была паліваная – г. з. аблямаваная паліванай кафляй; комін патрабаваў рамонту. З мэблі ў палаце інвентар называе стол сталярнай работы, лавы дзве спорыя (вялікія) і дзве малыя, «przyszafel» – падобна, нейкая разнавіднасць шафы. Камора была абстаўлена наступным чынам: вялікая лава, гаспадарчая печ чорная, але з выведзеным комінкам. Характэрная дэталі – вокны дома (два ў палаце, адно ў каморы) «шклянныя ў дрэве зробленыя». Менавіта на працягу другой паловы XVII ст. у маёнтках беларускай шляхты і заможных мяшчанаў алавыя і свінцовыя рамы паступова былі заменены драўлянымі⁴³. Апроч таго, акно каморы выходзіла

³⁷ Сапунов А.П. Река Западная Двина... С. 428; Чантурия Ю.В. Градостроительное искусство Беларуси... С. 274, іл. 188.

³⁸ Российский государственный архив Военно-морского флота, СПб. Ф. 3, воп. 25, спр. 2455; Чантурия Ю.В. Градостроительное искусство Беларуси... С. 275, іл. 189.

³⁸ Российский государственный архив Военно-морского флота, СПб. Ф. 3, воп. 25, спр. 2455; Чантурия Ю.В. Градостроительное искусство Беларуси... С. 275, іл. 189.

³⁹ Чантурия Ю.В. Градостроительное искусство Беларуси... С. 170, іл. 102.

⁴⁰ Российский государственный исторический архив. Ф. 485, воп. 1, спр. 241; Чантурия Ю.В. Градостроительное искусство Беларуси... С. 276, іл. 190.

⁴¹ Разгляд тэрміналогіі жылых пабудоў Полацка XVI–XVIII ст. паводле інвентароў гл.: Дук Д.У. Полацк XVI–XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада. Наваполацк, 2007. С. 205–206.

⁴² Лакотка А.І. Нацыянальныя рысы беларускай архітэктуры. Мн., 1999. С. 265.

⁴³ Молчанова Л.А. Очерки материальной культуры белорусов XVI–XVIII вв. Мн., 1981. С. 28.

на вуліцу, таму мела дзве аканіцы на завесах. Усе чацвёрэ дзвярэй будынка таксама былі на завесах. Дзверы ў палаце мелі зашчэпку, дзверы ў абодвух каморах былі забяспечаныя ўнутранымі замкамі, а дзверы ў каморцы сенцаў мелі дадаткова яшчэ зашчэпку. Камора ў сенцах была крытая дзевяццю апрацаванымі дошкамі (tarcisy), а рэшта – простымі дошкамі.

За сенцамі з каморай знаходзіўся свіран з засекамі. Дзверы свірна мелі ўнутраны замок. У свіран можна было трапіць непасрэдна з каморы сенцаў, дзверы паміж імі былі на завесах. Пад свірнам знаходзіліся сутарэнні (piwnica), у якія вялі дзверы на завесах. За свірнам размяшчалася павець, крытая старымі драціцамі, за павеццю – старая лазня. Для захоўвання паліўнага матэрыялу (opał) мелася асобная пабудова, названая ў інвентары таксама сенцамі. Гэтае памяшканне размяшчалася з боку гароду; двое дзвярэй у ім (адныя з боку гароду) былі на бегунках. Гарод быў засеяны гароднінай. Трэба адзначыць, што ў інвентары ўжываецца тэрмін «ogród», што па-польску азначае «сад». Але з апісання відавочна, што ў сапраўднасці пры сядзібе меўся гарод, а не сад. Праўдападобна, тут адчуваецца ўплыў беларускай мовы на польскую. Гарод з боку вуліцы быў абнесены частаколам ці «астрогам». Другія дзверы з гэтых «паліўных сенцаў» вялі на падвор’е, дзе па левому боку знаходзілася яшчэ адна жылая пабудова («добрая палата») з чорнай печку. Уваход у гэтую хату быў праз дзверы, што мелі жалезны крук уверсе, а таксама завесу. Паміж гэтай хатай і брамаю знаходзіўся «хлявок» без дзвярэй. За хлевам месціліся стайня і павець. Увесь комплекс быў пакрыты драціцамі.

Такім чынам, сядзібны комплекс меў дзве жылыя пабудовы – адна галоўная, камфартабельная, і яшчэ адна хата (флігель). Пры галоўным будынку мелася камора і сенцы з яшчэ адной каморай. Сядзіба вылучалася добрымі архітэктурна-канструкцыйнымі вартасцямі, была добра забяспечаная службовымі і дапаможнымі пабудовамі – меліся свіран, дзве павеці, пабудова для дроваў, хлёў, стайня. Як можна зразумець з тэксту інвентара, многія пабудовы мелі супольныя дахі, сумяшчаючы ў сабе рысы двара-комплекса⁴⁴ і вяночнага двара⁴⁵. Але падобная гарадская сядзіба хутчэй нагадвала фальварак і істотна адрознівалася ад вясковага двара⁴⁶.

Публікацыя дакумента

Публікацыя дакумента праводзіцца з увагай на прынятыя правілы па выданні польскамоўных крыніц ранняга Новага часу⁴⁷. У аснову перадачы

⁴⁴ Сергачёв С.А. Белорусское народное зодчество. Мн., 1992. С. 88–90.

⁴⁵ Локотко А.И. Белорусское народное зодчество: Середина XIX–XX в. Мн., 1991. С. 70–78.

⁴⁶ Локотко А.И. Национальные рысы... С. 264.

⁴⁷ Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku / Pod red. K. Lepszego. Wrocław, 1953.

тэкста дакумента пакладзены прынцып палітарнай яго перадачы. Тэкст выдаецца без купюраў і адвольных дапаўненняў, арфаграфія тэксту захоўваецца, словы не скарачаюцца. Такім чынам, тэкст узнаўляецца з максімальным набліжэннем да арыгіналу. У публікацыі не праводзіцца ў адпаведнасці з сучаснымі правіламі польскай мовы замена літары *u* на *j* і *i*, альбо *i* на *j*, *x* на *ks*. Адноўленыя ў скарачэннях літары падаюцца ў круглых дужках **()**. Вынасныя літары і склады ўстаўлены ў радок і перададзены курсівам. Захоўваюцца ўсе знакі пунктуацыі. Большасць знакаў пунктуацыі (коскі) расстаўлены публікатарам, апроч абумоўленых выпадкаў, калі гэтыя знакі ёсць ў тэксце (знакам ^T пазначаюцца тыя знакі пунктуацыі, якія ёсць ў тэксце). Вялікія і малыя літары ў пачатку слоў расстаўленыя паводле сучасных правілаў. Геаграфічныя элементы тытула пішуцца з вялікай літары, бо увесь тытул носіць строга афіцыйны характар. Канец радка пазначаны адной вертыкальнай рыскай «|», канец аркуша пазначаецца дзвюма вертыкальнымі рыскамі «||».

1685.05.23, [Полацк]. – Інвентар полацкай гарадской сядзібы, набытай войскім Мазырскім, адміністратарам Себежскім Геранімам Набароўскім у патрэбах Людвікі Караліны княжны Радзівіл, маркграфіні Брандэнбургскай.

Копія XVII ст.: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, Dz. XXIII, Teka 24, plik 3 (Akta Miejskie Polockie), k. 78–80.

[78]⁴⁸

⁴⁹ Inwentarz domu kupionego w Połocku przez Jego m(iło)sci Pana | HERonima z Naborowa Naborowskiego woyskiego Mozyrskiego, | administratora Siebieskiego, na potrzebie Najasnieyszey | X(ę)zny JEy M(iło)sci Paniey Margrabiney Brandeburskiej, w | roku 1685⁵⁰ kupionego⁵¹. |⁵²

⁵³ Dom budynek na Zapołociu,^T idąc od Połoty rzeki ulicą Wielką | ku parkanowi, mającę się z jednej strony domu y placu Jego Msci | Pana Dadziboga Stabrowskiego⁵⁴,^T a z drugiey strony zaułka ku | Dzwinie idącego, do ktorego budynku wrota wiezone wielkie | z forą, mającą w sobie antabę zelazną z klamką z ulicy.^T Te | wrota mają w sobie biegun zelazny z piętą także zelazną, w sa|mych wrotach y forcie gozdzii zelaznych wielkich No 50⁵⁵, a forta | sama na zawiasach.^T |

Idąc z wrot na podworze tego domu po prawey ręce,^T izba | biała s komorą przy niey, sien⁵⁶ s komorą do schowania rzeczy⁵⁷ | w tey izbie, piec polewana s kominem naprawy potrzebuiaça,^T stol | roboty stolarskiej,^T ław dwie sporych,^T małych dwie,^T przyszafel | ku policy wysoko przyrobiony, okien szklanych w

⁴⁸ Сучасная пагінацыя; ніжэй маецца архіўная паметка (ранейшая пагінацыя), перакрэсленая гарызантальна пасярэдзіне: [18].

⁴⁹ Павялічаная літара.

⁵⁰ Лічба году падкрэслена ў рукапісе і заканчваецца значком (росчырк пярэ?), падобным на ? (магчымы ўплыў кірыліцы).

⁵¹ Гэтыя тры словы напісаныя пасярэдзіне радка.

⁵² Наступны абзац праз 2–3 інтэрвалы.

⁵³ Павялічаная літара.

⁵⁴ Адзін са Стаброўскіх фігуруе ў полацкім актыкацыйным лісце ад 20.02.1650: «Jan Stabrowski, towarzysz chorągwie xiążęcia jego m(iło)sci pana hetmana» (*Актовая книга полацкага магiстрата 1659 г.: Зборнік дакументаў / Склаў і падрыхтаваў да друку М.Ю. Гардзеў. Мн., 2006. № 136, с. 140*). Магчыма, што гэта той жа шляхціч Іван Стаброўскі, які ў 1621 г. (запіс ад 10 чэрвеня) аддаў свой дом па вул. Вялікай над Дзвіной на шладкаванне ў ім часовай праваслаўнай царквы (*Витебская старина / Сост. А. Сапунов. Т. V, ч. 1. Витебск, 1888. С. 122*).

⁵⁵ Лічба падкрэслена і заканчваецца значком, падобным на ?.

⁵⁶ Дыякрытычны знак над п у выглядзе гарызантальнай рысачкі.

⁵⁷ Радок заканчваецца знакам =.

drzewo robio|nych dwie, iedne naprawy potrzebuie. W komorze takze okno szkła|ne w drzewo robione, ława iedna spora y piec gospodarzka czar|na s kominkiem wywiedzionym,[†] okiennice dwie na zawiasach | s przemknionym prętem z ulicy na zamknięcie onych.[†] W tym bu|dynku drzwi czwory wszystkie na zawiasach.[†] W izbie we drzwiach | przywiesna zaszczepekka, w obu komorach zamki wewnętrzne,[†] komora | w sieniach będąca tarcicami kryta, których tarcic N° 9⁵⁸, a reszta | deszczkami kryta. Do tey ze komorki z sieni zaszczepekka przywiesna. | Za tą komorą swiren spory z zasiekami,[†] ze wewnętrzny zamkiem | do niego. Drzwi na zawiasach między swirnem y komorą z sieni | będącą⁵⁹, || [79] pod spodem piwnica rąbiona, do ney drzwi na zawiasach. Za swirnem | powiatka dranicami staremi kryta, za powiecią łazna stara. Na opa| zgodna⁶⁰ sień⁶¹ ku ogrodowi maiąca się, w ktorey drzwi dwoi na biegu|nach stare, iedne ku ogrodowi, w którym teraz warzywo posiane – | ten ogrod od ulicy wszystek częstokołem, abo raczy ostrogiem obwie|dziony, przez sien drugie drz(w)i na podworze idąc po lewie [...] ⁶² Izdebka | dobra z piecem czarnym, maiące do siebie drzwi dobre, do których kruk | zelazny w wierzchu ieden, y zawiasa iedna. Od izdebki powracaiać | ku wrotom chlewek beze drzwi,[†] od chlewku tak ze staynia z powiecią. | Ten wszystek budynek dranicami kryty y zamiotem oparkowany. || [80]⁶³ ||

Палеаграфічныя каментарыі (знешнія прыкметы рукапісу)

Папера, карычневае чрніла. Почырк выразны, раўнамерны.

Дакумент уяўляе сабой два аркушы (паўаркушы) памерам 207,5 x 330 мм, складзеныя ўдвая па вертыкалі. Апроч таго, дакумент быў сагнуты ў чатыры аднолькавыя стосы па гарызанталі.

Архіўная пагінацыя старонак: 78 (старая пагінацыя – 18), 79, 80.

*Філігрань (арк. 80) уяўляе сабой фігуру блізкую да авалу (дыяметры 50 і 33 мм) з двума бакавымі выразамі пасярэдзіне; зверху і знізу авалу, а таксама ўнутры яго ёсць акружнасці. Аналагаў не выяўлена*⁶⁴.

Панцюзю (вертыкальныя лініі на паперы) – 8.

Асаблівасці арфаграфіі: Ужыванне загалоўных літар не да канца паслядоўнае. У тэксце крыніцы не адрозніваюцца літары z, ź, ż; s і ś; c і ć; î і ó. У той жа час у тэксце выразна пададзеныя l і ł; a, e.

⁵⁸

Лічба падкрэслена і заканчваюцца значком, падобным на ?.

⁵⁹

Гэтае слова напісана ўнізе старонкі ў правым баку радка.

⁶⁰

Zgodny – *nadający się, stosowny, odpowiedni* (Reczek S. *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. S. 644).

⁶¹

Дыякрытычны знак над п ёсць ў тэксце, толькі нахілены злева направа.

⁶²

Слова прачытваецца кепска, магчыма stronie.

⁶³

Архіўныя паметы іншым почыркам і атрамантам, размяшчэнне надпісаў на старонцы гарызантальнае: 1685. May 23. | 18o15. | No 10. Fasc(ykuły) 54. Nesweiskiey ||

⁶⁴

Laucevičius E. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. Atlasas*. Vilnius, 1967.

Геральдика Полотчины в контексте административно-территориального развития региона (XVI–XXI вв.)

Елинская М.М.

Территориальные официальные символы – гербы и флаги современной Беларуси и, в частности, Витебской области, как и в других странах, имеющих давние геральдические традиции, ярко и неповторимо отражают историю и культуру, природно-ландшафтные особенности и занятия жителей, конфессиональное многообразие. В этом смысле наиболее наглядным примером является так называемый Полоцкий регион, который в течение более тысячи лет претерпевал различные административно-территориальные преобразования.

Строго следуя исторической терминологии, используемой в белорусской историографии, понятие «Полоцкая земля» – территория в бассейнах рек Березина, Вилия и Западная Двина – существует с летописных времен и имеет несколько синонимов. В Ипатьевской летописи (862 г.) она названа Полоцкой волостью, в «Повести временных лет» (1092 г.) – Полоцкой областью, а Лаврентьевской летописи (1128 г.) – Полоцким княжеством. Наиболее древними городами, входившими в его состав, были Минск, Витебск, Усвяты, Друцк, Логойск, Лукомль, Заславль. Одно из самых древних государственных образований восточных славян с центром в г. Полоцке, как известно, в начале XVI в. было преобразовано в Полоцкое воеводство в составе Великого княжества Литовского. До конца XVIII в., занимая стратегически важное положение, Бешенковичи, Глубокое, Дисна, Друя, Лепель, Освея и Ушачи выделились как крупные ремесленные и торговые центры. С 1793 г. в состав Российской империи вошли левобережная часть города и территория Полоцкого воеводства, а в 1796 г. в результате объединения Могилевского и Полоцкого наместничеств (12.05.1778–12.12.1796) была создана Белорусская губерния с центром в Витебске. С этого времени Полоцк оставался поветовым городом Белорусской, а с 1802 г. Витебской губернии. Административно-территориальная единица БССР Полоцкая область (20.09.1944–08.01.1954) включала населенные пункты Браслав, Докшицы, Друя, Миоры и др.

Таким образом, расположение городов на территории административно-территориальных единиц (Полоцкое княжество, одноименные воеводство, наместничество и область), центром которых являлся Полоцк, охватывает в настоящее время большую часть всей Витебской области, за исключением ее юго-восточной части (Толочинского, Оршанского и части

Лиозненского районов). В данном историко-географическом контексте позволительно говорить и о геральдике этих городов и всего региона в целом. Некоторые из этих официальных геральдических символов насчитывают многовековую историю, другие составлены в наши дни на основе исторических реалий Полотчины и с учетом классических канонов геральдики.

Очевидно, что первым геральдическим знаком, обозначавшим Полоцкую землю, следует считать родовой герб Гедиминовичей «Колюмны», поскольку с начала XIV в. представители этого рода княжили в Полоцке. О значимости этого символа свидетельствуют хронисты, указывая, что во время Грюнвальдской битвы 1410 г. десять хоругвей из Полоцкой земли были с изображением «Колюмны». Наряду с гербом «Погоня», «Колюмны» олицетворял власть в Великом княжестве Литовском, обозначал земли, чеканился на монетах.

В 1504 г. создано Полоцкое воеводство, а со второй половины XVI в., в соответствии со Статутом Великого княжества Литовского 1566 г., за ним было юридически закреплено использование герба «Погоня», как, впрочем, и за другими воеводствами белорусских земель.

Тем не менее, социокультурный и политический феномен «Колюмны» продолжает оставаться весьма значительным. Более того, он приобретает знаковый статус. Завоевание в 1563 г. Иваном IV Васильевичем Полоцка во время Ливонской войны в этом же году нашло свое «отражение» и в титулатуре царя. В грамотах, отправленных за рубеж, и в печатях, скреплявших международные договоры, в которых были зафиксированы новые владения, появляется титул «полотцкий»¹. «Соответствующие» изменения произошли и в изображении большой государственной печати, которую ученые относят к 1577 г.² и рассматривают как памятник, отражающий концепцию государственной власти Ивана IV. На оборотной стороне этой печати центральную фигуру двуглавого орла окружают 24 эмблемы, среди которых, наряду с «печатью города Ревале», «печатью города Кеси» и других, присутствует герб «Колюмны» с надписью «печать Полотцкая». Появление последней на уникальном сфрагистическом памятнике правового характера, каковым является государственная печать, ученые связывают с завоеванием города.

Для полноты освещения геральдики Полотчины следует упомянуть и о другой государственной печати Российского государства конца XVII в. Она была прорисована в «Дневнике путешествия в Московию, 1698 и 1699 гг.», который был опубликован в Санкт-Петербурге в 1906 г. Его автор И.Г. Корб – «член делегации», как мы сказали бы сегодня, посланной австрийским им-

¹ ПСРЛ. М., 1965. Т. XIII. С. 363; Соболева Н.А. Указ. соч. С. 163.

² Соболева Н.А. Очерки истории российской символики: От тамги до символов государственного суверенитета. – М.: Языки славянских культур; Знак, 2006. – 488 с.: ил. – (Studia historica). С. 157–165.

ператором к русскому двору для переговоров о войне с Турцией. На печати, на которой центральной геральдической доминантой выступает двуглавый орел, размещены гербы великих княжеств, а также гербы Полоцкого, Мстиславского и Витебского воеводств с изображением «Погони». А.Б. Лакиер замечает: «Сравнение этих гербов с полным титулом Петра Великого и надписью на его государственной печати доказывает строгое соответствие между титулом государя и атрибутами его герба»³.

Официальный геральдический символ самого Полоцка – герб – является одним из первых территориальных гербов Беларуси. Литовский исследователь Э. Римша в своем фундаментальном труде приводит прорисовку, пожалуй, наиболее древней печати города, датируемую 1499 г.⁴ Однако широкое распространение полоцкий герб с изображением трехмачтового корабля с развернутыми парусами получает позже – в XVI–XVII вв. Король польский Стефан Баторий (1576–1586) в «Жалованной подтвердительной грамоте городу Полоцку на Магдебургское право, с представлением жителям его разных преимуществ и льгот» от 15 июня 1580 г. подтвердил использование городского герба с его описанием: «А къ справованью потребъ мѣстскихъ, надаем имъ до печати мѣстский герб, корабль окрентовый, которого и передь тымъ мѣсто Полоцкое уживало: которую печать въ схованью радецкомъ мѣти, и, водльъ обычаю и вольности мѣста нашего Виленьского и мѣста Троцкого, к справованью и печатованью всякихъ справъ и потребъ мѣстскихъ, листов, минутъ и выписов, всякихъ товаровъ ихъ уживати мають. Такъ тежъ придаемъ тому мѣсту другую печать лавничую, фигуру Внебо-взятыя Панны Маріи; в которую печать уживати мають для выписовъ и запечатованья домовъ отъ умерлыхъ, коморъ, тестаментовъ и иныхъ рѣчей мѣстскихъ»⁵. Полоцкий герб с различными изографическими вариантами геральдического сюжета приводится в работах белорусских авторов⁶.

Герб Городка с изображением золотого льва также, как и полоцкий, относится к XVI в. В геральдике он носит определенное название – стоящий лев, смотрящий впрямь (англ. a lion statant guardant) или стоящий леопард. Изображение животных в различных позах или их отдельных частей (половина животного – верхняя – нижняя часть, правая – левая сторона туловище, голова, лапа и т. д.), которые имеют конкретные назва-

³ Лакиер А.Б. Русская геральдика. – М.: Книга, 1990. С. 178.

⁴ См.: Rimša E. Lietuvos didžiosios kunigaikštystės miestų antspaudai. – Vilnius: Žara. – 1999.

⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Том третий. 1544–1587. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца. 1848. – С. 256.

⁶ См., например, Цітоў А. Геральдыка беларускіх местаў (XVI пачатак XX ст.). – Мн.: Польша, 1998; Рассадзін С.Я., Міхальчанка А.М. Гербы і сцягі гарадоў і райёнаў Беларусі. – Мн.: Беларусь, 2005.

ния, закрепились в геральдике с момента ее формирования и характерно для всех без исключения стран, как в прошлом, так и настоящем. По всей видимости, это объясняется тем, что каждый представитель животного мира является не только элементом окружающего человека мира, но несет в себе более глубокую смысловую нагрузку, отражая мировоззрение людей, их менталитет и духовность. Причем в различных культурах одно и то же животное наделяется свойствами различного характера, иногда прямо противоположного. В то время, когда создавался герб Городка, в классической европейской геральдике лев был тесно связан с понятиями национальной гордости и мужества, с борьбой за независимость.

В XVI–XVII вв. еще ряд городов, находясь в составе Полоцкого воеводства, получили гербы от верховных правителей Великого княжества Литовского, в чьей власти было даровать привилегии и вольности. 20 января 1569 г. по привилею короля польского Сигизмунда II Августа Дисна получила магдебургское право и, как один из атрибутов самоуправления, герб, в котором начертана ладья с распущенным парусом и развевающимся флагом на мачте – символом торговли на судоходной реке Западная Двина на пути «из варяг в греки».

В 1570 г. Сураж получил такие же права и вольности, как Витебск, а годом раньше герб: в серебряном поле крепость с тремя башнями, как знак строительства в городе замка витебским воеводой С. Заборожанским.

Улла своим гербовым сюжетом – в красном поле замок-крепость – в некотором смысле «обязана» Ивану IV Грозному. В начале Ливонской войны по его приказу на полуострове, образованном при впадении реки Улла в Западную Двину, на месте нынешнего городского поселка, был построен замок с крепостными укреплениями, который был полностью уничтожен в период войны 1654–1667 гг.

Жителям Витебска 17 марта 1597 г. королем Сигизмундом III Ваза была пожалована грамота на магдебургское право и герб с образом Иисуса Христа, под которым положен обнаженный меч рукоятью вправо. В своем изображении витебский герб сочетает религиозную и оборонительную символику. На протяжении всей своей истории Полоцкая земля являлась местом военных столкновений – таково ее геополитическое положение. Именно святость и идея любви жителей к родному краю, городу, всегда отличавшихся чувством высокого патриотизма и рыцарского самосознания, отличает раннюю геральдику Полотчины.

Друей герб был получен 8 марта 1618 г. от маршалка дворного Яна Станислава Сапеги. Он подписал привилею об основании рядом с Друей нового города, принадлежащего Сапегам, с расчетом превратить его в важный оборонный, торговый и ремесленный центр. Согласно этому привилею, город получил магдебургское право и герб с изображением витины – речного судна с развернутым парусом на волнах.

В городских гербах XVIII в., которые жаловались как польскими, так и российскими монархами, отчетливо прослеживается геральдическая традиция этих стран. Так, христианские святые и символы – одни из наиболее распространенных сюжетов в городской геральдике Беларуси периода Речи Посполитой. Король польский Август III в 1758 г. пожаловал Ушачам герб с изображением Святого Лаврентия, Станислав Август Понятовский в 1767 г. наделил местечко Сиротин (с 1927 г. – Шумилино) символом с Архангелом Михаилом, а в 1792 г. город Браслав получил герб, в котором главным геральдическим элементом является треугольник с изображением глаза Божьего на фоне золотого солнца.

По указу Екатерины II 21 сентября 1781 г. были учреждены гербы городов Полоцкого наместничества. Гербы были созданы в Санкт-Петербурге специалистами Герольдмейстерской канторы. Их изография полностью отвечала общей концепции развития «геральдического искусства» России конца XVIII в., а именно: в верхней доминирующей части герба размещался либо государственный герб Российской империи, либо губернский, в нижней – собственно гербовое изображение населенного пункта. В гербах Полоцка, Витебска, Городка, Дриссы и Суража – это «на коне воин, держащий в правой руке саблю; на левой руке надет красный щит с двойным на оном крестом». Гербы Полоцкого наместничества были созданы, как и большинство гербов России «времен Очакова и покоренья Крыма», в 1775–1785 гг., то есть в период проведения реформы местного управления. Развитие городского герботворчества осуществлялось под руководством и личном участии князя М.М. Щербатова, который, по словам специалистов, был знатоком практической геральдики. Созданию новых гербов предшествовала работа по сбору сведений из городов, в том числе белорусских, о существующих гербах. Далеко не всегда на запрос Герольдмейстерской канторы о «ранее сочиненных» гербах ответ был положительным⁷. Что касается белорусских земель, то из Могилевской провинции сообщалось, что она герба не имеет⁸. А вот из бывших Полоцкого, Витебского, Мстиславского и других воеводств в Герольдию были присланы рисунки с их гербами, то есть «Погоней». Этот символ и был взят как доминирующий для геральдики всего Полоцкого наместничества. Позже, 20 июля 1852 г., уже другой император – Николай I – «высочайше утвердил» герб города Лепеля с аналогичным сюжетом: в верхней части изображен герб Витебский, в нижней, червленой – серебряный скачущий конь, с таким же всадником, держащим в правой руке поднятый меч. Герб увенчан городской короной⁹.

⁷ Елинская М.М. Статус городского герба в дискурсе истории. – Архивы и делопроизводство 2007 г., № 3. – С. 103–108.

⁸ Соболева Н.А. Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв. – М.: Наука, 1981. – С. 103.

⁹ Винклер фон П.П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в полное Собрание законов. Репринтное воспроизведение издания 1899 года. СПб.: Планета. 1990. – С. 83.

Как уже говорилось выше, это вполне соответствовало и официальной политике Российской империи. В полном титуле Алексея Михайловича, Павла I, Александра II и Александра III присутствуют определения «полоцкий», «витебский», «мстиславский»¹⁰. Это отражено и в Большом государственном гербе, утвержденном 11 апреля 1857 г. В окончательном виде он закреплен указом от 3 ноября 1882 г. В нем прослеживается приверженность традиции, ведущей начало от государственной печати Ивана IV Грозного: двуглавого орла обрамляют гербы территорий, входящие в состав русского государства. В гербе 1882 г. вверху справа от государственного символа России расположен сложный многодольный щит французской формы с гербами «княжеств и областей Литовских и Белорусских» – Болостокской, Самогитской, Витебской, Мстиславской, Полоцкой и Литовской. «Полоцкая часть» герба представлена черным всадником в серебряном поле.

В наши дни исторические гербы XVI–XVIII вв. и созданные Герольдией в конце XVIII–XIX вв. включены в Государственный геральдический регистр Республики Беларусь. Причем городскими властями, которые инициируют их официальное утверждение, предпочтение отдается более ранним. Одновременно, начиная с 1994 г., осуществляется разработка новых гербов, в том числе и городов «Полоцкого региона», в которой в полной мере отражено основное тематическое многообразие территориальной геральдики: историческое прошлое, природное разнообразие края, традиционные занятия жителей, шляхетские гербы. Вот некоторые примеры.

В гербе г. Глубокое в символической форме представлена жизнь горожан XVII в., когда город входил в состав Полоцкого воеводства. Две перекрещенные сабли олицетворяют городское ополчение, безанты – процветающий рынок в межвоенный период, а зубчатое деление – городскую стену, не раз защищавшую горожан от неприятелей.

В гербе г.п. Бешенковичи главной геральдической фигурой является алая ладья с золотым грузом: по реке Западная Двина проходил оживленный торговый путь, связывающий многие страны, а в XVII в. в городе была построена пристань, откуда отправлялись суда с товарами в Прибалтику и Западную Европу. В XVI в. г. Чашники последовательно владели князья Лукомские, Кишки, Сапеги, Потоцкие. Именно поэтому в городском гербе изображен стилизованный замок, который венчает «Радван» – родовой герб его последних владельцев, князей Володковичей. В гербе г.п. Освея, входившей в Полоцкое наместничество, размещен родовой герб Я.А. Гильзена, на время владения которого приходится расцвет Освеи. При Яне Августе в местечке были построены знаменитый дворец, костел, разбит парк, основан монастырский госпиталь.

¹⁰ Лебедев В. Державный орел России. М., 1995. – С. 122, 126, 128, 129.

В гербах ряда населенных пунктов, некоторое время относившихся к Полоцкой области, изображены характерные представители животного и растительного мира: лебедь (г. Миоры); лось (г.п. Россоны), рыбы (г.п. Подсвилье), брусника (г.п. Шарковщина). Впрочем, следует отметить, что перечисленные геральдические фигуры и символы далеко не исчерпывают глубокого семантического значения, заложенного в каждый из гербов.

Работа современных геральдистов осуществляется в соответствии с Указом Президента Республики Беларусь от 7 августа 2002 г. № 441 «Об образовании Геральдического совета при Президенте Республики Беларусь и некоторых мерах по совершенствованию порядка учреждения и государственной регистрации орденов, медалей и официальных геральдических символов»¹¹. Гербы Полотчины занимают достойное место в городской геральдике Беларуси.

---

¹¹ «Указ Президента Республики Беларусь от 7 августа 2002 г. № 441 – Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 15 августа 2002 г., № 91. – С. 61–66.

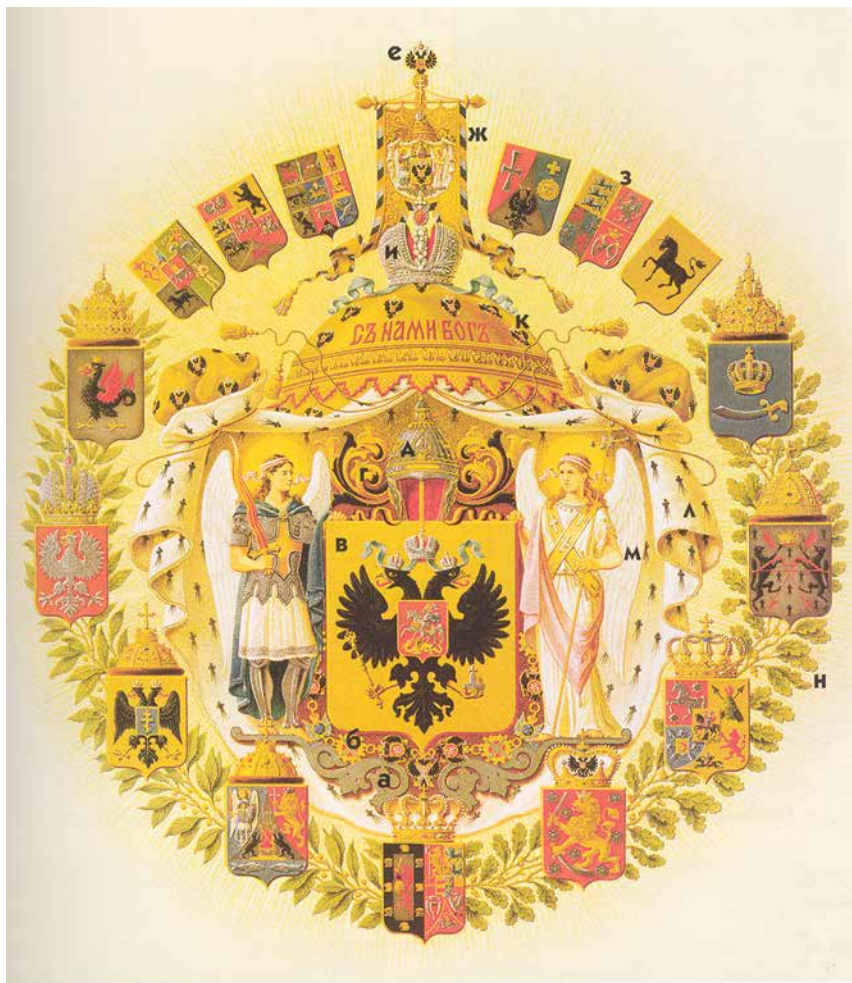
Государственная печать 1577 г. Ивана IV.

Печать Ивана Грозного.

Рисунок Корба

Герб Российской империи 1882 г.

Бешенковичи

Браслав

Витебск

Витебск (Винклер)

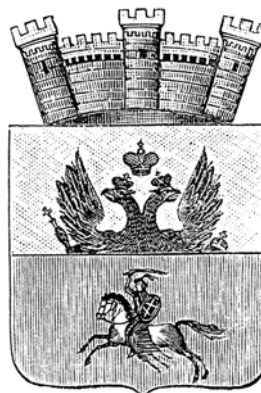
Городок

Городок (Винклер)

Дрисса (Винклер)

Лепель (Винклер)

Друя

Глубокое

Миоры

Освея

Полецк

Полецк (Винклер)

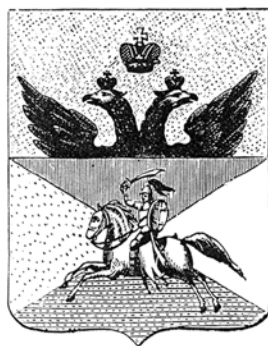
Подвилье

Россоны

Сураж

Сураж (Винклер)

Улла

Ушачи

Чашники

Шарковщина

Шумилино

«Чистые» клады российских монет XVII в. на Витебщине

Кобринец В.А.

Денежное хозяйство Беларуси, важнейшего экономического и политического региона Великого княжества Литовского, в XVI–XVII вв. развивалось в общеевропейском русле. Ее денежный фонд формировался на основе разнообразных великокняжеских эмиссий Виленского монетного двора, монет Польши, Восточной Прибалтики и государств Западной Европы.

Актовые материалы многократно сообщают об интенсивно-регулярных торговых контактах Великого Княжества (с 1569 г. в составе Речи Посполитой) с Российской державой, но находки ее монет в Беларуси – явление редкое. Причины разноречивости этих двух (письменных и нумизматических) в равной мере достоверных источников кроются, прежде всего, в безнадежной отсталости русской монетной системы рассматриваемого периода.

Основным денежным номиналом в России была «проволочная» серебряная копейка (ее фракции в 1/2 [денга] и в 1/4 [полушка] представлены малотиражными спорадическими эмиссиями). Сырьем для чеканки копейки служили западноевропейские талеры, из которых до 1626 г. выжигались лигатурные примеси, в результате чего достигалась проба порядка 960°. С 1626 г. технологическая обработка сырья прекращается: чеканка стала осуществляться из неочищенного талерного серебра (960°–875°). Неуклонно понижалась и масса копейки: с 1533–1535 гг. – 0,68 г, 1610–1612 гг. – 0,50–048 г, 1626 – 0,47–0,46 г, 1645 – 0,46–045 г, с 1698 г. – 0,28 г.

Крохотная (в среднем – 14 x 7 мм), но высококачественная копейка неправильной оваловидной формы была неудобной для счета и обращения. Она являлась непомерно дорогой платежной единицей среди разменных биллоновых номиналов, бытовавших на рынках Княжества (от солида до полуторагрошовика), а по метрологическим параметрам – слишком мелкой среди полноценных монет (от трехгрошовика до талера).

Негативную роль играл также неоднократный запрет московского правительства на вывоз монетного серебра за пределы России. Именно этими обстоятельствами был обусловлен фактический бойкот российских денежных эмиссий в рыночном обращении Беларуси.

В 1654–1663 гг. правительство царя Алексея Михайловича попыталось «модернизировать» российскую монетную систему через выпуск по принудительному курсу обращения некоторых новых номиналов в серебре (рубль, полуполтина) и в меди (полтина, алтын, грошевик), сохранив «проволочную» основу чеканки. Почти полный их перечень содержится в «Росписи денежной казны» Полоцка, составленной 20 июля 1661 г.: «...ефимков с

признаком и рублевиков и полтинников (50 копеек) и четвертин (25 копеек) и грошевиков (2 копейки) и алтынников (3 копейки) – на 111 рублей на 17 алтын на 2 денги...» (Рябцевич 1995, с. 222; Попов (ред.) 1894, с. 409). Названные «ефимки с признаком» и четвертины эмитировались в серебре, а рублевики, полтинники, алтынники и грошевики – в меди. Одновременно осуществлялась эмиссия огромного количества медных «проволочных» копеек с принудительным курсом обращения. Итогом непродуманной денежной политики русского правительства стал Медный бунт 1662 г. в Москве и волнения в других городах России. Царь и его советники были вынуждены отказаться от нововведений и вернуться к прежней денежной системе.

Непопулярные как средство платежа, российские монеты, тем не менее, пользовались в Беларуси неугасавшим спросом как высокопробное сырье для ювелирного дела и «полуфабрикатов» для женских украшений.

Достоверные данные о белорусских кладах XVI в. с копейками отсутствуют. Весьма сомнительна информация о кладе с исключительно русскими монетами из Оршанского района (Приложение 1 – № 7).

«Денги Московские» зафиксированы письменными источниками XVI в. лишь 8 раз (Рябцевич 1995, с. 172–173, 198). Они отметили первоначально только факты присутствия монет России на территории Великого княжества Литовского, но не участия их в денежном обращении.

В XVII в. ситуация существенно изменилась: известны клады, содержащие (в виде незначительных примесей) копейки, что свидетельствует об их участии (правда, незначительном) в рыночной жизни Беларуси.

Письменные источники конца XVI–XVII в. донесли до нас курсы обмена копейки на польско-литовские номиналы: 0,9 польского гроша (1582 г.), 1 польский грош (1610 г.), 1,5 польского гроша (1622 г.), 1,6 литовского гроша или 2 польских гроша (1655 г.), 3 польских гроша (1676 г.). (Шлапінський 1997, с. 69; Рябцевич 1995, с. 200, 223).

Среди нумизматических памятников Беларуси особое место занимают «чистые» клады российских монет, состоящие исключительно из образцов денежных дворов Московской державы. Эти депозиты не могут рассматриваться как памятники денежного обращения Беларуси. Выше уже упоминалось о полубойкоте русских монет на рынках Великого княжества Литовского. Тем не менее, они в какой-то мере участвовали в рыночной жизни, так как в кладах присутствуют в виде небольшой примеси с польско-литовскими и западно-европейскими монетами. «Чистые» клады несомненно, будучи сокрытыми, так и не вошли в денежное обращение и могут рассматриваться отнюдь не как реликты денежного обращения Княжества, а как памятники наиболее значительных общественно-политических событий («чрезвычайных» обстоятельств) на территории Великого княжества Литовского – войн России с Речью Посполитой (Смоленская война 1632–1634 гг., 13-летняя война 1654–1667 гг.).

Царь Михаил Федорович (1613–1645) и его отец патриарх Филарет воспользовались периодом бескорольевья в Речи Посполитой, возникшего после смерти Сигизмунда III Вазы (1587–1632), и осенью 1632 г. направили под Смоленск 40-тысячное войско под командованием боярина М.Б. Шеина. Для предотвращения солдатских бесчинств им «было жалованье большое, русских и немецких солдат полковникам, ротмистрам и пешим людям положены были кормовые деньги помесечно без перевода» (Соловьев 1961, с. 163).

В первой половине 1633 г. русские войска проникли вглубь Великого княжества Литовского. Как свидетельствует жалоба полоцкого подвоеводы Яна Лисовского от 6 июля 1633 г., русское войско «...нападши ... все место Полоцкое и Заполотье сплюндровало (разрушило. – В. К.) и попалило. За чим як лянтвойта, так бурмистра и иншых много добрых колекгов в месте позабывало, а иншых в полон живых побрано, также замок вышний ледво се одержал...» (АСЗР 1867, с. 271–272]. Взяты были также посады Велижа, Усвят, Озерища, Мстиславля, Кричева...

«Чистые» клады с русскими монетами времени войны за Смоленск зарегистрированы в районах наиболее активных боевых действий русских войск на территории современной Беларуси (Приложение 1 – № 1, 2, 4).

Из перечисленных ниже кладов второй четверти XVII в. (Приложение 1 – № 1, 2, 4) самым крупным является клад из д. Стопырево Толочинского района (Приложение 1 – № 4) общим весом в 3 ф. 50 зол. (т. е. порядка 2530–2550 монет). Не исключено, что он является казной одного из отрядов русских войск. Возможно также, что человеком, сокрывшим клад, мог быть какой-нибудь иноземец в значительном чине, бежавший из России.

Новая война между Россией и Речью Посполитой (1654–1667 гг.) значительно расширила ассортимент русских монет, пришедших на территорию Беларуси. На оккупированной территории Беларуси они не находили широкого применения на белорусских рынках (особенно это касается выпусков «проволочных» медных монет). Документы того времени засвидетельствовали решительный бойкот именно русской меди. 12 ноября 1655 г. царская грамота, адресованная Витебскому воеводе Ф.Ф. Долгорукову, сообщает: «Били челом Нам, Великому Государю, драгунскаго строю Лаврентьева полку Скрымзера начальныя люди – маеор Афонасий Дубасов с товарищи, а сказал: дают де им Наше жалованье кормовыя денги ефимками серебряными и медными алтынники и грошевикиами, а тех де серебряных и медных ефимков (полтинников. – В. К.) и алтынников и грошевиков в Витепске всяких чинов люди за товары и за харчи и за конский корм не емлют» (Абеледарский Л.С., Волков М.Я. (сост.) 1963, с. 359; Рябцевич 1995, с. 193). В челобитной 1657 г. полоцкая шляхта просит, «чтоб шли одне денги серебряныя, понеже для медных денег дороговизнь всякого хлеба... для чего убогия люди не токмо до нищеты, и к смерти приближаются...» (А. Сапунов (сост.) 1885, с. 72; Рябцевич 1995, с. 193).

Неудачный ход войны для России привел к тому, что русская серебряная копейка окончательно утрачивает свои и без того непрочные позиции. В 1655 г. она котировалась в 1,6 литовского или 2 польским грошам, а в 1660 г. – 1,5 польского гроша («чеха») (Рябцевич 1995, с. 200, 223). С уходом русских войск клады с исключительно русскими монетами не наблюдаются на территории Беларуси.

Находки «чистых» кладов с русскими монетами с младшими монетами Алексея Михайловича совпадают с местами дислокации русских войск на территории Беларуси (Приложение 1 – № 3, 5, 6, 8, 8-а, 10).

Из перечисленных ниже кладов с младшими монетами Алексея Михайловича (Приложение 1 – № 3, 5, 6, 8, 8-а, 10) наиболее интересен клад из Полоцкого района (Приложение 1 – № 3) общим весом в 24 фунта (т. е. порядка 22 тысяч серебряных монет). Представляется вероятным, что данные этого клада могут быть соотнесены с документами полоцкого гродского суда 20 марта – 22 апреля 1676 г. Согласно им, полоцким мещанам Стефану Гавриловичу и Стефану Кривицкому был предъявлен иск на «сумму пенезей трыста рублев (т. е. 30 тысяч. – В. К.) копеек сребрных московских...». Расследование показало, что в 1660 г. они оба по поручению полоцкого магистрата ездили в Вильно закупать хлеб для войск царских, стоявших под Ляховичами. «Те деньги нам (Гавриловичу и Кривицкому. – В. К.) [оказались] не нужны, потому что царские войска были оттеснены из-под Ляхович войсками королевскими... и [они] отправили за тою же печатью радецкою назад в Полоцк чрез полоцкого возчика Леона Василевича и поручили отдать... [их] Даниилу Михневичу, годичному радце...». Дальнейшее расследование показало, что Даниил не смог предъявить никаких документов о том, куда девались эти деньги. (ИЮМ 1874, с. 340–370).

Приложение 1

«Чистые» клады с русскими монетами на территории Витебской области

1. Верхнедвинский район, конкретное место находки не установлено. 1926. Клад, из состава которого в Белорусский Государственный музей поступили 3 московские копейки Михаила Фёдоровича.

Наиболее вероятное время сокрытия – первая половина XVII в.

Хр.: ?

Фасмер 1929, с. 301, № 18. Харламповіч 1927, с. 336, № 139.

2. Гор. Полоцк, городской район Экимань. 1992. Клад, содержащий 221 российскую серебряную монету XVII в. К настоящему времени сохранились 135 копеек Михаила Федоровича.

Наиболее вероятное время сокрытия – между 1632 и 1634 гг.

Хр.: Национальный Полоцкий историко-культурный музей-заповедник.

3. Полоцкий район, конкретное место находки не установлено. 1911. Клад российских серебряных монет – копеек Алексея Михайловича общим весом в 24 фунта (9828,288 г: порядка 22000 экз. – В. К.).

Наиболее вероятное время сокрытия – между 1654 и 1667 гг.

Хр.: ?

Известия ИАК 1911, с. 132.

4. Дер. Стопырево (ныне – Стопурево) Орианского района. 1901. Клад российских серебряных монет – копеек Ивана IV, Федора Ивановича, Бориса Федоровича, Дмитрия Ивановича, Василия Ивановича и Михаила Федоровича общим весом в 3 фунта 50 золотников (1441,785 г: порядка 2530–2550 экз. – В. К.).

Наиболее вероятное время сокрытия – между 1632 и 1634 гг.

Хр.: ?

АГЭ, оп. 5, д. 16, л. 92. АИИМК РАН: ф. 1 – д. 293 (1895), л. 250 об. – 251; д. 201, л. 114. НИА РБ, оп. 1, д. 14. ОАК 1903, с. 120. Mikołajczyk 1987, s. 137.

5. Хутор Козики Верхнедвинского района. Начало 1920-х гг. Клад российских серебряных монет; известны 12 экз. – копейки Михаила Федоровича (10) и Алексея Михайловича (2).

Наиболее вероятное время сокрытия – третья четверть XVII в.

Хр.: ?

Фасмер 1929, с. 301, № 19. Харламповіч 1927, с. 336, № 140.

6. Хут. Узлы (ныне – не существует) Дубровенского района. 1889. Клад российских медных монет общим весом «около 5 фунтов» (ок.

2047,56 г: порядка 4400 экз. – В. К.): Алексей Михайлович, копейки. Известны 349 послереформенных копеек.

Время сокрытия – между 1655 и 1663 гг.

Хр.: ?

МгГВ 1889, № 82. Рябцевич, Титок 1969, с. 434, № 3. Рябцевич 2001, с. 73, № 18. Mikołajczyk 1987, s. 152.

7. Оршанский район, конкретное место находки не установлено.

1926. Монеты Ивана IV.

Хр.: ?

Савецкая Беларусь 1926, 38, с. 5.

8. Гор. Орша, ул. Зеленая. 2000. Клад из 117 монет общим весом в 51,9 г. Россия (царство) – Борис Годунов, копейка, м. дв. Псков (1600) (1; ПС); Михаил Федорович, копейка, м. дв. Москва, (1614) (1; мос/ква), (1616) (2; из них 1 – мос/ква, 1 – мо), (1617) (3; из них 2 – мос/ква [1 пробита], 1 – о/М), (1619) (5; из них 2 – о/М, 1 – мос/ква, 2 – м), (1621) (1; м), 1624 (3; все – о/М [1 – развёрнута]), (1625) (8; все – о/М, [2 с двойным ударом штемпеля]), (1627) (1; о/М Б-О), (1629) (1; о/М), (1632) (1; о/М), (1633) (2; все – о/М [1 – пробита]), (1635) (2; все – о/М), (1637) (1; о/М), (1639) (1; о/М), (1641) (4; все – о/М), (1642) (4; из них 3 – о/М [1 – пробита], 1 – к-мос/ква-ч с двойным ударом штемпеля), (1641 или 1642) (1; о/М), (1643) (2; все – о/М), (1645) (2; все – о/М), (1637–1645) (1; о/М), (без определения года) (1; о/М, односторонка), м. дв.?, (1640-е) (2), (без определения года) (1); Алексей Михайлович, копейки, м. дв. Москва, (32; о/М, из них 3 с двойным ударом штемпеля), копейка, м. дв.?, (30, из них 3 с двойным ударом штемпеля, на одной аверс и реверс на двух сторонах), денга (1; двойной удар штемпеля; развёрнута); неопределённые копейки XVII в., м. дв. Москва, (после 1645) (1; о/М), без определения года (1; о/М, односторонка), м. дв.?, (после 1640) (1 с двойным ударом штемпеля). Определение автора.

Время сокрытия – между 1655 и 1661 гг.

Хр.: музейное фондохранилище музейного комплекса «История и культура Оршанщины».

Бектинеев 2000, 7 (96), с. 4 (при названных 117 монетах перечислено 116 экз.).

8-а. Гор. Орша, около Ильинской церкви. 2000. Клад из 1126 экз. общим весом в 505,4 г. Россия (царство) – Иван IV Васильевич, копейка, м. дв. Новгород (ПС) (1547), денга (ДС) (после 1547); Борис Фёдорович, копейка, м. дв. Псков (ПСРЗ) (1599); Владислав Жигимонтович, копейка, м. дв. Москва (1611); шведская оккупация Новгорода, копейки, м. дв. Новгород (PIN) (1611–1615), (НРГ) (1615–1617); Михаил Фёдорович, копейка, м. дв. Москва

(1614) (12; мос/ква, из них 1 пробита и 1 развернута из трубочки), (1614?) (1; мос/ква (?), пробита), (1615) (1; мос/ква, пробита), (1616) (30; 7 – мо [2 развернуты], 4 – мо/сква, 4 – мо/сквя, 15 – мос/ква [2 развернуты, 1 пробита и развернута]), (1617) (32; 1 – м, 1 – мо/сква, 1 – мо/сквя, 28 – мос/ква [3 с попыткой свернуть, 1 с двойным ударом и пробита]), (1618) (22; 5 – м [1 с двойным ударом], 9 – мо, 1 – мо/сквя, 5 – мос/ква, 1 – мос/ква (?), 1 – о/М), (1619) (30; 13 – м [1 с попыткой свернуть, 1 развернута, 1 с двойным ударом штемпеля], 1 – мо/сква, 1 – мо/сква(?), 1 – мо/сквя [пробита], 4 – мос/ква [1 развернута], 10 – о/М [1 с попыткой свернуть]), (1620) (5; 1 – м, 1 – мо/сква, 3 – о/М), (1621) (2, о/М), (1622) (2, о/М), (1614–1622) (1, мос/ква, односторонка), (1623) (8, о/М), (1624) (9, о/М [1 с двойным ударом]), (1625) (37 – о/М [2 развернуты, 1 с попыткой пробить, 1 пробита]), (1626) (1, о/М), (1627) (5, о/М Б-О [1 развернута]), (1629) (19; 17 – о/М, 2 – о/М Б-О), (1620-е) (1, о/М, двойной удар, развернута, пробита), (1631) (3; 1 – к-м/ос/к-ч, 2 – к-мос/ква-ч), (1632) (10; 7 – к-мос/ква-ч [1 пробита], 3 – о/М), (1633) (7; 1 – к-м/ос/к-ч, 6 – о/М), (1632 или 1633) (1, о/М, двойной удар штемпеля), (1634) (1, о/М), (1635) (12, о/М [1 с двойным ударом штемпеля, 1 пробита]), (1636) (6; 4 – к-мос/ква-ч, 2 – о/М), (1637) (6; 2 – к-мос/ква-ч, 4 – о/М [1 с двойным ударом штемпеля]), (1639) (18, о/М [2 с двойным ударом штемпеля, 1 с попыткой свернуть]), (1630-е) (3, о/М), (1640) (1, к-мос/ква-ч), (1641) (23, о/М [3 развернуты, 1 с попыткой свернуть, 1 с двойным ударом]), (1642) (36; 3 – к –мос/ква-ч, 33 – о/М [2 развернуты, 2 с двойным ударом штемпеля, 1 перечеканка]), (1639–1642) (1, о/М, односторонка), (1641 или 1642) (1, о/М), (1643) (36; 4 – к-мос/ква-ч [1 с двойным ударом], 33 – о/М [1 с попыткой свернуть, 3 с двойным ударом штемпеля, 1 развернута, 1с двойным ударом штемпеля и развернута]), (1641–1643) (1, к-мос/ква-ч, двойной удар; попытка свернуть), (1641–1643) (4, о/М [1 с двойным ударом штемпеля]), (1642 или 1643) (3, о/М [двойной удар штемпеля, перечеканка]), (1644) (14, о/М [1 с двойным ударом штемпеля]), (1645) (31, о/М [2 с двойным ударом штемпеля, 1 развернута, 1с попыткой свернуть]), 1644 или 1645) (1, о/М), (1644–1645) (1, о/М), (1645?) (1, о/М), (1640-е) (7, о/М [2 с двойным ударом штемпеля]), (после 1624 г.) (2, о/М, из них 1 с двойным ударом штемпеля), (после 1630 г.) (1, о/М), (после 1641 г.) (1, о/М, двойной или тройной удар штемпеля), с неопределенной датой (9, о/М [1 односторонка, 1 с двойным ударом штемпеля, 1 развернута]), м. дв. Новгород (5; из них 1 с попыткой свернуть, 1 Н/РКЕ, 1 развернута), м. дв. Псков, (1617) (2, ПС), (1627) (1, ПС), (1617 или 1627) (14, ПС), м. дв. (?) (до 1616), (1), (1619) (1), (1619?) (1), (1610-е) (5; из них 1 с двойным ударом штемпеля), (1618–1620) (1, пробита и развернута), (до 1620) (1), (1621) (1, развернута), (до 1622) (1, с двойным ударом), (1623) (1), (1635) (1), (1630-е) (3, из них 1 с двойным ударом штемпеля), (1641) (1), (1642) (2, из них 1 с двойным ударом штемпеля),

(1643) (3), (1641–1643) (1), (1640-е) (3) (1), (после 1620) (1, недопробита), (после 1622 г.) (1, с двойным ударом штемпеля), (после 1624 г.) (2), (после 1630 г.) (1), (после 1632 г.) (1), (после 1633 г.) (1), (после 1641 г.) (1, односторонка), с неопределенной датой (4, из них 1 с перечекалкой на обоих сторонах); Алексей Михайлович, м. дв. Москва, копейки (267, о/М, из них 1 развернута, 28 с двойным ударом штемпеля), м. дв. Москва (?), копейки (3, о/М (?), из них 1 с двойным ударом штемпеля), м. дв. Новгород, копейка (1655–1663) (1, НО/ГРД), м. дв. (?), копейки (285, из них 2 односторонки, 1 перечекалка, 43 с двойным ударом штемпеля, 1 с двойным или тройным ударом, 1 с тройным ударом), м. дв. (?), денги (2); неопределенные копейки XVII в. (всего 41; м. дв. Москва, о/М, (после 1629 г.) (1), (после 1640 г.) (5, из них 1 односторонка, 1 с двойным ударом штемпеля), (после 1643 г.) (1), (после 1644 г.) (4, из них 1 односторонка), (после 1645 г.) (1), (с неопределенной датой) (4), м. дв. (?), (после 1629 г.) (3), (после 1640 г.) (7, из них 1 с двойным или тройным ударом штемпеля, 1 с тройным ударом штемпеля), (после 1641 г.) (1, попытка свернуть), (после 1643 г.) (1), (после 1644 г.) (2), с неопределимой датой (11, из них 1 односторонка)). Близкий по времени состав монет кладов 16 и 16-а, один и тот же находчик, осмотр сосуда, в котором был найден клад № 16, позволяют предположить, что это был один клад. Определение автора.

Время сокрытия – между 1655 и 1661 гг.

Хр.: музейное фондохранилище музейного комплекса «История и культура Оршанщины».

9. Сенненский район, конкретное место находки не установлено. 1880-е гг. 59 древних копеечек. Переданы в Могилёвскую классическую гимназию 6 февраля 1889.

Хр.: ?

АИИМК РАН, ф. 1, д. 4, 1884.

10. Дер. Федотово (ныне – не существует) Городокского района. 1902. Клад российских медных монет – копеек Алексея Михайловича («до полутора тысяч»).

Наиболее вероятное время сокрытия – между 1655 и 1667 гг.

Хр.: ?

ВтГВ 1902, № 29. Исторический вестник 1902, с. 1035, № 8. Рябцевич, Титок 1969, с. 434, № 4.

11. Гор. Витебск. 1902. Клад российских серебряных монет XVII в.

Хр.: ?

Исторический вестник 1902, с. 1036, № 9.

Приложение 2.

Эмитенты монет, упоминаемые в тексте

Великое княжество Московское
Иван IV Васильевич (1533–1547)

Россия (царство)
Иван IV Васильевич (Грозный; 1547–1584)
Федор Иванович (1584–1598)
Борис Федорович (Годунов; 1598–1605)
Дмитрий Иванович (Лжедмитрий I; 1605–1606)
Василий Иванович (Шуйский; 1606–1610)
Владислав Жигимонтович (Ваза; 1610–1612)
Михаил Федорович (Романов; 1613–1645)
Алексей Михайлович (Романов; 1645–1676)

Источники и литература

I. Источники

1. Абецедарский, Л.С., Волков М.Я. Русско-белорусские связи (сборник документов 1570–1667 гг.). – Мн.: «Высшая школа», 1963. – С. 534
2. Архив Государственного Эрмитажа (АГЭ) (Санкт-Петербург). Ф. 1.
3. Архив Института истории материальной культуры Российской Академии Наук (АИИМК РАН) (Санкт-Петербург). – Ф. 1, 2.
4. Национальный исторический архив Республики Беларусь (Минск) (НИА РБ). – Ф. 412.
5. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. В 14 т. (АСЗР). – Вильно: печатня Губернского правления, 1867. – Т. 1. – С. 409.
6. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг Витебской и Могилевской губерний (ИЮМ). – Витебск, 1874. – Вып. 5, – С. 416.
7. Сапунов, А. Витебская старина: в 2-х ч. – Витебск: типолитография А. Малкина, 1885. – Т. 4, ч. 2. – С. 394.

II. Литература

8. Бектинеев, Ш. Оршанский клад. // Веды. – 2000. – № 7 (96) – С. 4.
9. Витебские губернские ведомости (ВтГВ). – 1902.
10. Известия Императорской Археологической комиссии (Известия ИАК). Вып. 18. – СПб, 1911.
11. Исторический вестник. – СПб, 1902.
12. Могилевские губернские ведомости. (МгГВ). – 1889.
13. Отчет Императорской Археологической комиссии, (ОАК) . СПб., 1903
14. Рябцевич, В.Н. Нумизматика Беларуси. – Мн.: «Полымя», 1995, – С. 687.
15. Рябцевич, В.Н., Титок В.А. Русская монетная медь XVII в. в кладах Белоруссии и Украины. / Древности Белоруссии. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969). – Мн., 1969. – С. 427–435.
16. Рябцевич, Д.В. Монета России в кладах XVII в. на территории Могилевщины. / Минулая і сучасная гісторыя Магілёва (зборнік навуковых прац удзельнікаў Другой Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць»). – Магілёў: УПКП «Магілёўская абласная ўзбуйненая друкарня», 2001. – С. 71–74.
17. Савецкая Беларусь . 1926. – № 38.
18. Соловьев, С.М. История России с древнейших времен: в 15 кн. – М.: Соцэкгиз, 1961. – Кн. V, т. 9–10. – С. 755.
19. Фасмер, Р.Р. Список монетных находок, зарегистрированных Секцией нумизматики и глиптики Академии истории материальной культуры. / Сообщения Академии истории материальной культуры. – Ленинград, 1929. – Вып. 2. – С. 281–324.
20. Харламповіч, П.В. Манэтных скарбы, знойдзеныя ў Беларусі, у зборах Беларускага Дзяржаўнага музэю. / Сацыяльна-Гістарычная і Гістарычна-Археолёгічная Камісія. Археолёгічны зборнік. – № 1. – Менск: Інстытут Беларускае культуры, 1927. – С. 305–342.
21. Шлапінский, В. Рідкісні монети, що знаходились в посіданні міщан і шляхти Львіва (кінець XVI–XVII ст.). / Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego-dawniejsi dzis – na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainie. Materiały z II Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. – Warszawa, 1997. – S. 63–72.
22. Mikołajczyk, A. Skarby monet z XVI, XVII, i XVIII wieku zanotowane na byłym obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Materiały do inwentaryzacji. / Prace i materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Seria numizmatyczna i konserwatorska. Nr 5: 1985. – Łódź, 1987. – S. 129–196.

Полацкія фальшываманетчыкі першай паловы XIX ст.

Колабава І.Н.

Дакументы канцэлярыі Віцебскага грамадзянскага губернатара першай паловы XIX ст., якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (НГАБ, фонд 1430), фіксуюць шматлікія выпадкі прысутнасці ў абарачэнні на тэрыторыі губерні фальшывых расійскіх асігнацый і манет.

Фальшывыя асігнацыі па паходжанні маглі быць як мясцовай, так і замежнай вытворчасці (выпускі французскага ўрада напярэдадні вайны 1812 г.). Падробныя манеты, у адрозненне ад аналагічных асігнацый, былі прадуктам творчасці мясцовых фальшываманетчыкаў.

Алгарытм дзеянняў улад у выпадках выяўлення папяровага фальсіфіката складаўся такім чынам: падазроны асігнацыі адпраўляліся на экспертызу ў Праўленне дзяржаўнага асігнацыйнага банка, асоба, якая прадставіла такую купюру, абавязана была ўнесці ўзамен сапраўдныя асігнацыі, а ўлады паралельна праводзілі следчыя мерапрыемствы.

Пры значнай колькасці фальшывак французскай вытворчасці ўнутры краіны ўрад, каб пазбегнуць агульнага байкатавання прыёму асігнацый, вымушаны быў дазволіць афіцыйны абмен замежных падробак на сапраўдныя купюры.¹ У выніку пацярпелая асоба атрымлівала адпаведную кампенсацыю.

27.10.1826 г. Віцебскаму губернатару з Асігнацыйнага банка паступіла інфармацыя аб тым, што полацкі месціч Лейба Саламон Кізельштэйн падаў у банк для абмену «асігнацыю в сумму 10 рублевую под № 5158625, а другую 5 рублевую под № 160990... первая оказалась настоящею... а последняя фальшивою». У рапарце полацкі паліцмайстар паведамляў, што, «исполняя по секрету предписание», правёў «в жительстве поименованного еврея... аккуратнейший обыск», але там «никаких фальшивых ассигнаций, равно и инструментов, служащих по деланию оных не оказалось... на допросе Кизельштейн показал, что он по промыслу своему занимается променою разной монеты денег...» і не памятае, калі і ад каго атрымаў гэту купюру.²

15.04.1830 г. «...из Дисненской городской полиции препровожден в Полоцкую... помещицы Антонели Твардоспанской крестьянин Казимир Новицкий для исследования о фальшивой 25 рублевой ассигнации 1813 года под № 7434872, внесенной в городе Полоцке... упомянутым крестьянином в Дисненское поветовое казначейство при уплате за означенную помещицу государственных податей».

---

¹ Маршак М.Б. Наполеоновские подделки русских ассигнаций / М.Б. Маршак //Труды Государственного Эрмитажа. XXVI. – Л.: Искусство, 1986. – С. 50–64.

² НГАБ, ф. 1430, воп. 1, с. 476, арк. 1–15 (27.10.1826–27.10.1829).

У рапарце полацкай гарадской паліцыі Віцебскаму грамадзянскаму губернатару 26.05.1830 г. паведамлялася, што «...дисненская полиция прислала 25 руб. ассигнацию вместе с помянутым крестьянином Казимиром Новицким и его подлинное показание коим он свидетельствовал, что сию ассигнацию при лице полоцкого мещанина Ивана Кобяки достал разменную на серебро в городе Полоцке от незнакомой ему еврейки – за сим того ж дня отысканный оный Кобяко и когда под присягою спрошенный указал ту еврейку тамошнюю мещанку Хиеску Азиковскую, то по учинении... розыску... показала, что она представленную ей 25 руб. ассигнацию в числе прочих дала сказанному крестьянину... но от кого таковую достала не помнит, так как занимается разменом на рынке денег... однако ж ей кажется, что оная ассигнация не фальшивая, каковыми разменами никогда не занималась и... фальшивых ассигнаций не дает». У сувязі з тым, што «такowymi показаннямі остася крестьянин Казимир Новицкий... оправдан... то впредь до разрешения дела... отдать [его – И.К.] на... поручительство».³

22.05.1831 г. полацкая гарадская паліцыя інфармуе Віцебскага грамадзянскага губернатара аб тым, што «сего мая 16 числа полоцкий мещанин Петр Кузменков заметил среди денег, поданных на размен крестьянином Лепельского повета Иваном Герасимовым, фальшивую 20 копеечную серебряную монету по виду медного металла».

На допыце ў паліцыі селянін паказаў, што 22.05.1831 г. «он был по подряду за работника на барже... у полоцкого мещанина... для сплава в Ригу, но по случаю разбития о камень судна... по выгрузке на берег товара», ён быў адпушчаны з таварышамі дахаты «с получением 3 рублей серебром, из коих по размену одного рубля... в корчме Каменной... у корчмаря какого-то немца получил мелкое серебро, в том числе одна монета была желтоватая, но когда сей крестьянин Иван Герасимов не хотел её брать, то корчмарь уверил его Герасимова, что монета не подлежит никакому сомнению и что перемена её в наружном виде последовала от лежания сей монеты с медными деньгами». Гэты дыялог пацвердзілі і яго сябры. Сяляне былі абшуканы, але нічога падазронага ў іх не знайшлі.

У ходзе следства было выяўлена, што ўзгаданую карчму «содержит немец Петров Рихман, занимавшийся серебряным делом...». Вобыск нічога не даў. У далейшым было высветлена, што гаспадар карчмы на самой справе селянін Ліфляндскай губерні Іван Пятроў Рыхман. Дапытаныя яго жонка і сын Андрэй «как в делании фальшивой монеты так равно и в отдаче поддельного 20 копеечника крестьянину Ивану Герасимову не признались». Былі абвергнуты чуткі аб тым, што Рыхман праходзіў шэсць год таму па справе аб фальшывай манеце. У выніку было вырашана наладзіць за карчмаром нагляд.⁴

³ НГАБ, ф. 1430, воп. 1, с. 2031, арк. 1–18 (8.03–11.10.1830).

⁴ НГАБ, ф. 1430, воп. 1, с. 2934, арк. 1–7 (22.05.1831–25.04.1832).

30.06.1832 г. полацкая гарадская паліцыя паведамляе Віцебскаму грамадзянскаму губернатару, што ў «прыбывшай в город Полоцк крестьянки по имени Агафья Кирилова, оказался фальшивый рубль на манер серебряного сделанный из олова». На допыце сялянка паведала, што імя яе «Агафья Кирилова, лет 20, веры униятской, у исповеди причастии ежегодно бывает, грамоты не знает, в штрафах и под судом не бывала, жена крестьянина Якова Алексеева... детей не имеет. Найденный у неё серебряный рубль, который оказался оловянным, дан ей был в деревне матерью... для покупки в городе платка, а когда... стала расплачиваться за платок, то тот час евреями её рубль был признан за фальшивый и затем с таковым доставлена в полицию. Откуда сей рубль взяла мать не знает и кто бы деланием оных занимается не знает. Кроме одного рубля ни сколько более с собой денег не имеет».

Было вырашана, што «поскольку при учиненном обыске у сей крестьянки более подобной подозрительной монеты не найдено, кроме выше показанного рубля, действительно оказавшимся оловянным по образцу старого чекана с форменной образцовой надписью, с портретом императрицы Екатерины 1770 года», адправіць Агаф'ю па месцу жыхарства ў павятовы ніжні земскі суд.⁵

3.11.1839 г. Віцебскаму грамадзянскаму губернатару паступілі звесткі, што ў Дзінабургскай вязніцы знаходзіцца «человек, уличенный в подделке монеты... который... во время исследования о его происхождении принял намерение смертоубийства... Преступник при допросе показал, что фамилия его Кулеша, что он уроженец г. Полоцка... отдан был 1836 года в военную службу, состоял III Корпуса II Дивизии в Охотском Егерском полку I роты, что находясь в таковом в лагере под г. Варшава бежал в г. Броды и там пойман». У сувязі з гэтым гарадскія ўлады Полацка атрымалі загад правесці праверку паходжання Кулешы.⁶

Такім чынам, агляд дакументацыі канцылярыі Віцебскага грамадзянскага губернатара сведчыць пра тое, што ў першай палове XIX ст. у грашовым абарачэнні Полацка знаходзіліся падробныя расійскія асігнацыі і манеты ў шэрагу выпадкаў мясцовай вытворчасці.

Прыведзеныя матэрыялы дазваляюць зрабіць некаторыя абагульняючыя высновы па дзейнасці фальшываманетчыкаў на тэрыторыі Беларусі ў разглядаемы перыяд. У асобных выпадках можна вызначыць рэальны курс падробнай манеты, прасачыць працэс яе вырабу, даследаваць набор прылад фальшываманетчыкаў. Сярод фальсіфікатараў манеты – як жыхары горада, так і вёскі, розныя па сацыяльным статусе (сяляне, месцічы, дваране) і канфесійнай прыналежнасці.

⁵ НГАБ, ф. 1430, воп. 1, с. 3520, арк. 1 (30.06.1832).

⁶ НГАБ, ф. 1430, воп. 1, с. 8082, арк. 1–12 (3.11.1839–13.01.1940).

Художественные связи средневекового Полоцка со странами восточно-византийского мира

Лавыш К.А.

В X–XIV вв. средневековые города Беларуси поддерживали активные контакты со странами христианского и мусульманского Востока (Византия, Сирия, Иран, Средняя Азия, Кавказ). Во время археологических раскопок были найдены византийская и сирийская стеклянная посуда, иранская, сирийская, византийская и золотоордынская керамика, византийские и восточные шелковые ткани, металлические изделия. Наличие многочисленных и разнообразных предметов восточного и византийского импорта свидетельствует о направленности и характере художественных вкусов населения средневековых городов Беларуси. Кроме того, восточные импортные изделия служили образцами для местных мастеров и таким образом сыграли немаловажную роль в распространении восточных мотивов в местном искусстве.

В художественном ремесле средневековых городов Беларуси распространены целый ряд мотивов, заимствованных из восточного и византийского искусства. Среди них выделяются растительные мотивы (трех- или пятилепестковый цветок, сердцевидные пальметты, виноградная лоза, процветший крест) и зооморфные (птицы византийского иконографического типа, грифоны, драконы, львы, барсы). Заимствованные образы подверглись значительной иконографической и стилистической трансформации, адаптируясь в местной среде.

В этом контексте очень интересными являются находки из Полоцка, которые представлены как предметами импорта, так и местными произведениями, выполненными под влиянием византийской и восточной художественных традиций.

Предметы импорта немногочисленны, но выразительны. На территории Верхнего замка в Полоцке найдена маленькая бронзовая фигурка птички, которая, по всей вероятности, является деталью кувшина восточного происхождения, служившей упором для большого пальца при разливе жидкости. Датировается она предположительно XII в. [12, с. 98].

В Полоцке найдены три фрагмента византийских стеклянных браслетов синего цвета с росписью золотом и желтой эмалью. Все три фрагмента принадлежат разным изделиям. Это пока единственные находки подобного типа византийских браслетов на территории Беларуси. Такие браслеты характерны для византийского производства XI–XII вв. [18, с. 105]. Аналогичные стеклянные синие браслеты с росписью золотом и желтой эмалью хранятся в Киевском государственном историческом музее. Они найдены в

Керчи и датируются XI в. Один из полоцких фрагментов расписан золотом. Орнамент геометрический, с основным мотивом ромба с точкой в центре, который повторяется по длине браслета. Два других фрагмента расписаны и золотом, и эмалью. Орнамент также геометрический, с ограниченным включением простых растительных элементов. На одном из них сохранилось два различных элемента орнамента, которые, по-видимому, чередовались между собой. На одном элементе представлена спираль, заключенная в окружность, на другом – две диагональные линии делят поверхность на четыре поля, в которых расположены растительные завитки. Спираль и завитки выполнены золотом, остальные части рисунка – желтой эмалью. На втором фрагменте также чередуются участки с различным орнаментом: на одном изображена косая сетка с кружочками в каждом поле, на другом – изображение наподобие цветка, внешние контуры которого очерчены волнистой линией, сердцевина обозначена кружком. Кружки и цветок выполнены желтой эмалью, остальные детали изображения – золотом.

В Полоцке также были найдены два фрагмента стеклянных сосудов, по-видимому, византийского происхождения. Один из них был расписан золотом, второй – белой и желтой эмалями [4, с. 51].

Из Полоцка происходят и различного типа стеклянные бусы ближневосточного и византийского производства: лимонки, золотостеклянные, ребристые синие различных размеров, глазчатые различных цветовых сочетаний (черные, желтые, зеленые). Каменные бусы представлены бусами из сердолика и горного хрусталя. Традиционно принято считать, что эти бусы импортировались из Средней Азии.

Пожалуй, самым распространенным видом орнамента в искусстве Руси был растительный орнамент. Его прообразом послужили византийские образцы. Византийская растительная орнаментация оказала определяющее влияние на развитие растительного орнамента Руси; более того, можно говорить о переносе византийского растительного орнамента на восточнославянскую почву, поскольку византийские художники принимали непосредственное участие в росписи древнерусских храмов. В полоцких памятниках растительный орнамент представлен очень выразительно. Он украшает и стены полоцких храмов, и предметы художественного ремесла.

Растительный орнамент отражает мир растительности, связан с идеей плодородия и имеет благожелательный характер. Растительный орнамент в произведениях, связанных с христианским культом, да и в более широком круге памятников, имел целью показать не только земной растительный мир, но и существующий наверху, передать символическое видение рая. По наблюдению М.А. Орловой, косвенным подтверждением такого понимания условного растительного орнамента, как обозначения рая, является надпись над одной из заставок болгарской рукописи первой половины XIII в.,

Евангелия попа Добрейшо (София, НБКМ, № 17, л. 121): «...се есть рай иже нарицается парадис» [8, с. 9]. Заставка представляет композицию из шести переплетающихся между собой круглых медальонов, в каждом из которых заключена сердцевидная пальметка с пятилепестковым цветком. По периметру она обрамлена сильно стилизованными изображениями птиц, где читаются головки и крылья. Таким образом, есть основания утверждать, что растительный орнамент имел более широкое и глубокое значение, чем просто отображение растительных сил природы, и с помощью его средств наши предки выражали свои представления о мироздании, использовали его как символ горнего мира. В редуцированных орнаментальных композициях, которые в большинстве случаев украшают предметы художественного ремесла, растительный орнамент, скорее всего, не имел такой развитой семантической нагрузки, но в любом случае его благожелательный характер очевиден.

В росписях храмов растительный орнамент украшал откосы окон, арки, столбы, использовался в качестве разделительного декоративного пояса между сюжетными композициями. На территории Беларуси фрагменты росписей такого характера сохранились в полоцких храмах. На восточной стене алтарной апсиды Софийского собора в Полоцке помещена широкая орнаментальная полоса (100–120 см), образованная треугольными полями. В центре каждого поля расположены три круглых маленьких медальона со стилизованными пятилепестковыми цветками, а в его углах – три больших листа, разделенных цветом (бледно-зеленым и светло-зеленым) на две части. Цвета росписи – охристый, холодный зеленый и белый. Орнамент помещен между Евхаристией и святительским чином, на уровне окон справа и слева по краям апсиды. По предположению А.А. Селицкого, он символизирует триединство Св. Троицы и имеет непосредственную связь с евхаристической темой [13, с. 30]. Семантическая важность этого орнамента подтверждается фактом его расположения в одной из главных частей храма и большими размерами.

На откосах двух боковых окон апсиды раскрыты росписи с основным мотивом пальметты, образованной ветвями и круглым бутонем цветка. Они расположены в треугольных полях, образованных зигзагом. Орнамент выполнен белыми линиями и контрастно выделяется на темно-синем фоне [15, с. 15, ил. 3]. Фрагмент растительного орнамента сохранился у основания одного из северо-восточных столбов храма. Это вариант широко распространенного в искусстве всего византийского круга мотива виноградной лозы. В боковых апсидах в некоторых местах видны следы растительного орнамента, но он настолько плохо сохранился, что трудно сказать о нем что-либо определенное. Все открытые фрагменты древних росписей относятся ко второй половине XI в.

Насыщены растительной орнаментацией фрески Борисоглебской церкви Бельчицкого Борисоглебского монастыря (первая половина XII в.) Растительный орнамент украшал откосы окон, грани лопатки, свободные части стен, не занятые фигурными изображениями. Орнамент нигде не повторялся, и если повторялся рисунок орнамента, то цветовое решение было уже другим. Рисунок орнамента выполнялся по белому фону в большинстве случаев суриком, промежутки часто заполнялись цветом: красно-коричневым, желтым, зеленым, голубым. В отделе рукописей Государственной Третьяковской галереи сохранился эскиз, выполненный акварелью. Он копирует орнамент одного из окон, который представляет собой комбинацию спиралевидных, s-образных растительных завитков, образующих сердцевидные фигуры [13, с. 66]. Откосы крайнего юго-западного окна верхнего ряда украшал орнамент из сердцевидных пальметт, повторенных несколько раз по вертикали проема по принципу зеркальной симметрии. В центре пальметт помещен растительный элемент наподобие трилистника, их вершины завершены ветвями [14, с. 29–30]. Откос другого окна украшен растительным орнаментом, расположенным в треугольных полях, которые образованы зигзагом. Растительные элементы также образуют трехлепестковые цветки и сердцевидные пальметты [15, с. 21–23, ил. 9]. Орнамент, украшавший юго-восточное окно нижнего ряда, известный из описания Н.Н. Воронина, представлял собой сетку, обрамленную по краю широкой темно-красной полосой. Орнамент был нанесен красно-коричневой краской на натуральный фон стены [3, с. 7]. На боковых гранях первой с запада лопатки северной стены был изображен орнамент, состоящий из небольших треугольников, внутри которых помещались стилизованные растительные побеги светло-зеленого цвета в обрамлении красновато-желтых полос по натуральному фону стены [17, с. 26].

Фрагменты растительного орнамента открыты также в Большом безымянном храме Бельчицкого Борисоглебского монастыря. В углу западной части храма М.К. Каргером были обнаружены фрагменты двух декоративных панелей. На нижней панели помещен орнамент, имитирующий мраморную облицовку, а на верхней изображен сложный растительный орнамент, в основу которого положен рисунок процветшего креста. На западной стене И.М. Хозеровым был обнаружен еще один фрагмент растительного орнамента. На белом фоне был изображен волнообразно вьющийся стебель с крупными зелеными листьями. По мнению А.А. Селицкого, рисунок этого орнамента достаточно редкий для древнерусской живописи. Необычен белый фон и раппорт орнамента. Подобного рода мотив был известен еще в античных мозаиках, памятниках Причерноморья IV–VI вв., в XI–XII вв. он характерен для росписей балканских церквей [13, с. 36].

С орнаментацией растительного характера росписей храмов перекликаются близкие по рисунку мотивы на предметах прикладного искусства. Это сходство растительных мотивов объясняется безусловным влиянием Византии на орнаментику как в области прикладного, так и монументального искусства, общими образцами для той и другой области и взаимовлиянием между прикладным и монументальным искусством.

Одним из самых распространенных растительных мотивов является *крин* – трехлепестковый цветок, в усложненном варианте – пятилепестковый. Это исходный элемент, на основе которого создавались разнообразные орнаментальные композиции. В настоящее время ближневосточное происхождение ростка-крина признается всеми исследователями. Этот мотив олицетворял жизнь, вечно возрождающиеся силы природы, являлся символом древа жизни [7, с. 371].

Из простейшего элемента – крина – путем его усложнения, деления, различных комбинаций усложненных вариантов или, наоборот, его половин согласно законам симметрии создавались различные композиции. Самая простая из них – крин, заключенный в круг или сердцевидную фигуру. Из кринов и полукринов образованы оригинальные и изобретательные четырехчастные композиции, круглые розетки и некоторые другие элементы на знаменитом кресте Ефросиньи Полоцкой, выполненным Лазарем Богшей (1161 г.).

Композиция в виде розетки, составленной из пяти кринов в сердцевидных фигурах, обращенных вершинами к центру, вырезана на каменной литейной форме из Полоцка для отливки подвесок (конец XII–XIII вв.) [16, с. 65, рис. 32:8]. Аналогичная подвеска происходит из Давид-Городка (XIII в.) [6, с. 131, рис. 38, 8]. Также из Полоцка происходит поясная накладка с выразительным декором. Она прямоугольной формы, боковые плоскости с фигурными краями. На боковых частях накладки изображены окружности, которые образуют два треугольных поля с ее верхней и нижней стороны, где изображены трилистники, обращенные вершинами друг к другу. Выпуклые детали рисунка, видимо, были позолочены, а выемки – заполнены красной эмалью, остатки которой кое-где сохранились.

В вышивках обуви часто встречается мотив сердцевидной пальметты. Особенно много образцов вышитой обуви происходит из Полоцка. Контур пальметты образован лозой, в центре помещен трехлепестковый или пятилепестковый цветок различных очертаний или фигура наподобие процветшего креста или ось с растительными завитками. Иконографической особенностью этого мотива в вышивке являются осложненные многочисленными завитками очертания сердцевидного контура и центральной фигуры.

Очень распространенным был мотив виноградной лозы. Растительные завитки по направлению побега переносилась то вверх, то вниз, создавая впечатление непрерывного движения. Это общесредневековый, международный

мотив. На предметах, происходящих с территории Беларуси, представлена самая простая его разновидность. Из полоцких находок различные вариации этого мотива имеются на оловянных пластинах створчатых браслетов, выполненные в технике ложной зерни (XIII в.), костяной накладке [9, рис. 35].

Еще одним популярным орнаментальным мотивом является процветший крест, нижний конец которого завершается парными ветвями, часто значительно развитыми и усложненными. По мнению Д.Т. Райса, этот тип креста скорее ближневосточного происхождения, поскольку был распространен среди несторианцев, главный центр движения которых был расположен в Месопотамии. В Византии этот мотив получил распространение в период иконоборчества, он часто встречается в скульптуре, а также повторяется на двух листах знаменитой рукописи Слов Григория Назианзина, созданной вскоре после окончания эпохи иконоборчества по заказу императора Василия I (867–886) [11, с. 69–70].

В Полоцке в слое XIII в. найдена оловянная монетоподобная подвеска с изображением процветшего креста, верхний конец которого изображен в форме трезубца, а нижний переходит в высоко поднимающиеся ветви с завитками [16, с. 70, рис. 34:15]. Горизонтальная черта креста почти не читается, что придает ему стилизованный характер. Очень сходная по стилистике и форме процветшего креста подвеска найдена в Витебске (XII в.) [1, с. 116, мал. 1:13]. Изображение процветшего креста украшает также оборотную сторону свинцовой пломбы и зеленую стеклянную подвеску из Полоцка.

Зооморфные мотивы, заимствованные из восточной и византийской изобразительной традиции, в полоцких находках представлены мотивами птиц византийского иконографического типа и дракона.

Одним из самых распространенных мотивов в древнерусском прикладном искусстве являются птицы. Они значительно преобладают над изображениями животных. Такое же соотношение характерно и для искусства Византии и Ближнего Востока. Большинство изображений птиц отличается устойчивой иконографией, восходящей к византийским образцам. Во многих случаях характерной деталью является двойной хвост, одна часть которого соответствует обычному положению хвоста, а другая полукругом поднимается вверх и часто завершается растительными завитками. Еще одна распространенная иконографическая особенность – изображение ошейников на шеях птиц, которая происходит из восточного и византийского искусства. Голова птицы часто повернута назад.

Видовая принадлежность, как правило, не ясна, это обобщенный образ птицы. В византийских и древнерусских физиологах упоминаются разные виды птиц: орел, павлин, голубь, горлица, ласточка, аист, пеликан, харадр (щегол), цапля, ибис, страус, фантастические птицы Феникс, Сирион (с человеческой головой), Алконост. Если в византийском искусстве изображения

птиц отличаются разнообразием и можно определить, какая именно птица изображена, то в древнерусском искусстве видовые черты птиц нивелируются и появляется обобщенный образ птицы.

Семантику птиц в общих чертах можно определить как охранительную и благожелательную, в христианской традиции связанную с темой рая и спасения души, а в светском аспекте – с представлениями о семейном благополучии. Хищные птицы связаны с символикой власти, однако в искусстве Руси их хищные черты часто нивелированы.

Из Полоцка происходит бронзовая подвеска с изображением птицы очень выразительной иконографической схемы (середина XIII в.). Это изображение Г.В. Штыхов в виду плохой сохранности вещи определил как ящероподобное животное [16, с. 69, рис. 34, 13]. Однако здесь изображена вписанная в круглую форму подвески птица с выраженными хищными чертами и изящной шейкой. Голова ее обращена назад к высоко поднятому процветшему хвосту. Г.В. Штыхов считает, что эта подвеска – брак отливки: центральная часть рабочей полости формы не заполнилась металлом, вследствие чего изделие оказалось испорченным. Из этого можно сделать вывод, что такие подвески могли отливаться местными ювелирами. Аналогичное изображение помещено на монетоподобной подвеске из Витебска (первая половина – середина XII в.) [1, с. 116, мал. 1:17], где показана птица с двойным фантастическим хвостом, нижняя его часть опущена вниз, а верхняя, так же, как на подвеске из Полоцка, поднимается полукругом вверх, голова птички также обращена назад к процветшему хвосту. Подобная схема изображения птицы, вписанной в круг, с повернутой назад головой к поднятому хвосту, часто встречается в византийском искусстве [5, с. 97, рис. 151].

На шестиугольном щитке биллонового позолоченного перстня–печати тонкой ювелирной работы, также найденном в Полоцке, выгравирована птица с распростертыми крыльями [16, с. 69–70, рис. 34, 23]. Перстень найден в слое 1230-ых гг. Как отмечает В.Г. Пуцко, такие находки связаны в основном с Киевом и Поднепровьем, аналогичные перстни были найдены в Новгороде, Старой Рязани, известны они также и на Балканах, где встречаются среди инвентаря сербских погребений XII в. [10, с. 68].

В образе дракона соединены протомы зверя, птицы и рептилии. В большинстве случаев – это крылатое существо со змеиным хвостом, в который переходит его тело. В восточнославянском варианте дракон представляет очень неопределенное существо, это скорее свободные вариации на тему дракона. Морда обычно похожа на собачью. Мотив дракона известен культурам многих народов и прошел множество стадий развития от хтонических культов до пережиточного фольклора, пока не выродился в декоративный мотив. Спектр семантики дракона очень широк: он олицетворял как доброе, охранительное, так и злое начала. Даже в христианской традиции наряду с

апокаліптычным образом дракона и многочисленными змеборческими сюжетами продолжали жить более древние его образы, связанные либо с пережиточными культами, либо с фольклором [2, с. 117]. На украшениях и бытовых предметах он имел покровительственное значение и мало в этом отношении отличался от образа грифона.

Изображение дракона украшает костяную рукоятку ножа, найденного в Полоцке. К сожалению, сохранилась только часть рукоятки, на которой видна половина туловища дракона со змеиным хвостом и часть крыла. Вся поверхность тела дракона покрыта декоративными точками. У основания рукоятки расположены три пояска зигзагов и ряд циркульного орнамента.

На фрагменте костяной пластины, найденной в Полоцке (40-ые гг. XIII в.), врезанной контурной линией изображена голова дракона с высунутым языком, шея его украшена ошейником [16, с. 114, рис. 59]. Очертания изображения лаконичные и геометризованные, голова дракона похожа на собачью, уши торчат вверх.

Таким образом, из Полоцка происходит значительное количество памятников, созданных под влиянием византийской и восточной художественной традиции, а также предметов восточного и византийского импорта. Поскольку Полоцк является крупнейшим средневековым центром на территории Беларуси, очень важно проследить процесс заимствования и трансформации восточных мотивов местными мастерами.

Літэратура

1. Бубенька, Т. Ювелірныя ўпрыгожанні Віцебска X–XIV стст. (па матэрыялах даследвання Ніжняга замка) // 3 глыбі вякоў: гіст.-культурал. зб. / Навук. рэд. А.К. Краўцэвіч – Мн., 1996. – Ч. 1. – С. 110–131.
2. Вагнер, Г.К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. Юрьев-Польской. – М.: Наука, 1964.
3. Воронин, Н.Н. Бельчицкие руины (к истории полоцкого зодчества XII в.) // Архитектурное наследство. – 1956. – № 6. – С. 3–20.
4. Ганецкая, І.У. Шмпарт у Полацку X–XIII стст. Па археалагічных матэрыялах // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Полацк, 2003. – С. 50–58.
5. Даркевич, В.П. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII в. – М., 1975.
6. Лысенко, П.Ф. Города Туровской земли. – Мн.: Наука и техника, 1974.
7. Макарова, Т.И. Симметрия в растительном орнаменте Древней Руси // Древняя Русь и славяне: сб. ст. / АН СССР. Институт археологии; отв. ред. Т.В. Николаева. – М., 1978. – С. 370–378.

8. Орлова, М.А. Орнамент в монументальной живописи Древней Руси. Конец XIII – начало XVI века. – М., 2004.
9. Очерки по археологии Белоруссии: в 2 ч. / АН БССР, Ин-т истории. – Мн.: Наука и техника, 1970–1972. – Ч. 2 / под ред. Г.В. Штыхова, Л.Д. Поболя. – 1972.
10. Пуцко, В. Полацк у гісторыі старажытнарускай дзяржавы // Мастацтва. – 1996. – № 6. – С. 67–71.
11. Райс, Д.Т. Искусство Византии: Перевод. – М.: Слово, 2002.
12. Раппопорт, П.А., Шолохова Е.В. Дворец в Полоцке // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1981. – Вып. 164. – С. 96–98.
13. Селицкий, А.А. Живопись Полоцкой земли XI–XII вв. – Мн., 1992.
14. Сяліцкі, А.А. Весткі з архіва // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1982. – № 4. – С. 28–31.
15. Церашчатава, В.В. Старажытна-беларускі манументальны жывапіс XI–XVIII стст. – Мн., 1986.
16. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк. – Мн., 1975.
17. Шчакаціхін, М. Фрэскі Полацкага Барысаглебскага манастыра // Наш край. – 1925. – № 1. – С. 18–27.
18. Шапова, Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. – М., 2004.

Да пытання аб сакральнай тапаграфіі старажытнага Полацка

Лобач У.А.

Агульным месцам у гістарычных даследаваннях, прысвечаных эпасе Сярэднявечча, з’яўляецца абсалютна справядлівае сцвярджэнне, што горад уяўляе сабой адміністрацыйны, сацыяльна-эканамічны, гандлёвы і культурна-рэлігійны цэнтр усёй навакольнай акругі. Аднак, у навуковай літаратуры беларускі раннесярэднявечны горад атрымлівае статус культурнага і рэлігійнага цэнтра чамусьці толькі з прыняццем хрысціянства (будаўніцтвам храмаў, заснаваннем епархій, дзейнасцю хрысціянскіх падзвіжнікаў), быццам культурна-рэлігійнае аблічча насельніцтва першых гарадскіх паселішчаў у рэальнасці было нулеморфным.

Разам з тым, гістарычныя крыніцы і археалагічныя дадзеныя пераканаўча сведчаць пра наяўнасць дахрысціянскіх культавых цэнтраў (свяцілішчаў, капішчаў) у структуры старажытных гарадоў Усходняй Еўропы (Кіеў, Ноўгарад, Пскоў, Тураў і інш.). Пытанне ж пра сакральную (культавую) тапаграфію летапіснага Полацка па-ранейшаму застаецца адкрытым.

Адзіную легендарную звестку пра язычніцкае свяцілішча Полацка, што захоўвалася ў фальклорнай памяці, пераказаў у сярэдзіне XIX ст. Ян Баршчэўскі: «За Палатою, на шырокай раўніне, як люстэрка, адбівае сонечнае святло невялікая пляма вады, якая завецца Валоваю азярынаю. Кажуць, што калісьці яна была ў самім горадзе і да хрышчэння стаялі ля гэтае азярыны святыні Перуна і Бабы Ягі...» [1, с. 140]. Аднак, аналіз падання пры яго супастаўленні з гісторыка-археалагічнымі і культуралагічнымі дадзенымі паказвае, што ў дадзеным выпадку мы маем справу з фальклорным тыпам гістарычнай памяці, калі рэальныя падзеі і з’явы могуць з цягам часу трансфармавацца да непазнавальнасці.

Справа ў тым, што выбар месца для заснавання любога паселішча для чалавека архаічнай традыцыі, якому ўласцівае міфалагічнае ўспрыняцце рэчаіснасці, – справа не толькі (і, магчыма, не столькі) утылітарна матываваная, але і рытуальна напружаная. Паказальна, што нават у XIX – пач. XX ст. выбар месца для будаўніцтва простага хаты быў звязаны ў беларусаў з цэлым блокам міфалагічных уяўленняў і паграбаваў правядзення шэрагу магічных аперацый [2, с. 35–68]. У гэтым сэнсе, выбар месца для ўзвядзення свяцілішча (дома багоў) для палачан IX–X стст. тым больш не мог быць выпадковым. Як трапна адзначыў М. Эліадэ, у архаічных грамадствах «людзі не вольныя ў выбары свяшчэннага месца. Ім дадзена шукаць і знаходзіць яго з дапамогай таемных знакаў» [3, с. 26]. Пры гэтым важна разумець, што «ў

«вуснай» культуры ў інфармацыйных мэтах максімальна выкарыстоўваліся, калі так можна выразіцца, падручныя сродкі. Прыроднаму і культурнаму атачэнню чалавека (элементам ландшафта, начынню, часткам жылля, ежы, адзежы і да т.п.) надаваўся знакавы характар» [4, с. 11]. Адсюль, лес, гара, поле, балота і дом, мост, калодзеж, апрача свайго першаснага ўласнага значэння, надзяляліся у міфалагічнай свядомасці і значэннем вышэйшым – сімвалічным. Так, напрыклад, рака – гэта прыродны вадаём, які пастаянна цячэ па пракладзеным вадой рэчышчы ад вытоку ўніз да вусця, але адначасова – «дарога ў іншасвет, які знаходзіцца на другім беразе ці на выспе пасярод мора, куды ўпадае рака» [5, с. 406]. Такім чынам, капішча Перуна – бога Грымотніка, суаднесенага ў міфалагічных уяўленнях славян з небам, – ужо па вызначэнні не магло размяшчацца на забалочанай пойме Валовай азярыны. Іншымі словамі, палачане не маглі паставіць стод Перуна, якога кіеўляне і наўгародцы ўшаноўвалі на ўзвышшах, ля балоцістага возера.

Гістарычная тапаграфія Полацка паказвае, што аптымальным локусам для ўшанавання багоў вышэйшай, нябеснай сферы (у т.л. і Перуна) з'яўляўся высокі бераг Дзвіны ля вусця Палаты, вядомы ў навуковай літаратуры як «Верхні замак». На карысць гэтай гіпотэзы гаворыць шэраг фактараў.

Суток рэк у народнай традыцыі беларусаў Падзвіння нават у XIX–XX стст. выступае як сакральна вылучаная прастора, месца рэалізацыі шматлікіх рытуальных практык. Так, на Віцебшчыне яшчэ ў 1920-х гг. існавала перакананне, што «ваду для замоў знахары павінны браць на сутоках, дзе рэчкі зліваюцца (тут і далей вылучана мной – У.Л.) і супраць цячэння» [6, с. 406]. У гаспадарчай магіі беларусаў дзеля засцеражэння каровы ад сурокаў і забеспячэння яе добрай удойнасці трэба было «у Чысты Чачвер да ўзыходу сонца чарпаць ваду ў тым месцы, дзе два ручая зліваюцца разам. Гэтай вадой трэба мыць у кароў вымя і саскі і прыгаворваць: «Як ета вада прыбуваіць, штобы так малако прыбувала ў кароў» (Віцебскі пав.) [7, с. 211]. Начное абліванне хворага дзіцёнка вадой (узятай з трох калодзежаў), якое адбывалася на сутоках, лічылася дзейным сродкам ад начніц і крыксаў [8, с. 555, № 1144]. Сакральны статус сурокаў, магчыма, вынікае з міфалагічных уяўленняў пра крыніцы з «мёртвай» і «жывой» вадой, спалучэнне і выкарыстанне якой у лекавых мэтах азначала «смерць» хворага і «нараджэнне» здаровага чалавека [9, с. 498–499]. Культывы характар сурокаў рэк быў вядомы ў Сярэднявеччы і літоўцам, на што ўказвае паведамленне «Хронікі літоўскай і жамойцкай»: «Той же Свиндорог зробил местце хорошее на пуцы подля реки Вилии, где река Вилня впадает в Вилию, на погребение свое и просил сына своего Гермонта, абы на том местцу было жеглище, где бы его мертвого, ведлуг обычаю поганского спалили, и приказал ему, абы по смерти его на том местцу, где его спалит, абы и иных княжат литовских и бояр знаменитых палено мертвых, и абы уже трупов не было палено индей, только там» [10, с. 31].

Ускосным сведчаннем асаблівага, сакральнага статуса сутокаў рэк, як локуса не меркаванага для штодзённых (прафаных) патрэб – пражывыння – з’яўляецца той факт, што палявыя археалагічныя разведкі не выявілі культурнага пласта на месцах упадзення ў Дзвіну рэк Нача, Обаль, Сосніца, Ушача, хаця з практычнага гледзішча яны з’яўляюцца зручнымі для заснавання паселішча¹.

Гара (узвышша) у беларускай (шырэі – індаеўрапейскай) міфапаэтычнай традыцыі найчасцей выступае як трансфармаваны вобраз Сусветнага дрэва і, адпаведна, маркіруе Цэнтр Сусвету. «Усялякі холм і ўзвышша – рэ-прэзентанты неба; на гары ўшаноўваецца бог неба, чалавек сустракаецца з богам. Гара – вобраз верха і вышыні, але не абсалютнага верха, як неба, а як бы медыятыўнага – шляху на верх, у вышыню на неба» [11, с. 207]. Злучанасць гары са светам сакральнага абумовіла яе культывае ўшанаванне, уключанасць у важнейшыя рытуалы і выкарыстанне вобразу «Сусветнай гары» ў фальклорных тэкстах абрадавага характару.

Менавіта на гары («холму») было размешчана Кіеўскае свяцілішча князя Уладзіміра: «И нача княжити Володимир в Кieve един, и постави кумиры на холму вне двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его сребрену, а ус злат, и Хърса; Дажьбога, и Стрибога и Симарьгла, и Макошь» [12, с. 30].

Ушанаванне гор, як боскіх, сакральна вылучаных месцаў, вядома і на тэрыторыі Беларусі. Яшчэ ў XII ст. Кірыла Тураўскі наракаў на мясцовае насельніцтва за тое, што клала «трэбы горам» [13, с. 377]. Устойлівасць гэтага культу сярод насельніцтва ВКЛ ужо ў XVI ст. засведчыў Міхалон Ліцвін [14, с. 86]. У XIX – пачатку XX ст. у народнай свядомасці яшчэ захоўвалася гістарычная памяць пра асобныя горы, як свяцілішчы дахрысціянскіх часоў. Так, пра «Мар’іну горку» ля мястэчка Навасёлкі Мінскай губерні захавалася паданне, што на ёй «былі паганскія могілкі і там адбываліся трызны..., пляскі на вялікім камяні, які стаяў пасярод гары...» [15, с. 224]. Адносна «Чорнай гары», ля в. Тапары Невельскага павета, мясцовае насельніцтва прытрымлівалася пераканання, што на ёй «стаяла паганская кумірня і прыносіліся паганскія афяры» [16, с. 230]. У Рэчыцкім павеце была вядомая гара «Святая грыва», на якой калісьці «тварыліся ідальскія трэбы», а ў XIX ст. яшчэ працягвалі святкаваць Купалле.

Сакральны характар гары на сутоку Дзвіны і Палаты ў часы ранняга Сярэднявечча пацвярджаецца і тым фактам, што тэрыторыя Верхняга замка – ідэальная (у абарончым, стратэгічным, гаспадарчым планах) для размяшчэння на ім гарадскога паселішча – практычна не была заселена да апошняй чвэрці XI ст.(!), а на натуральным узвышшы вакол Сафійскага сабора рэшткаў жылой і рамесніцкай пабудовы раней XV–XVI ст. не выяўлена ўвогуле [17, с. 508; 18, с. 36–37]. На такое выгоднае і прэзентабельнае

¹ Выказваю шчырую ўдзячнасць за прадстаўленую інфармацыю М. В. Клімаву, навуковаму супрацоўніку Ін-та гісторыі НАН Беларусі.

месца не быў перанесены нават двор полацкіх князёў, што да к. XIII ст., як паказваюць найноўшыя археалагічныя даследаванні, знаходзіўся на старажытным полацкім гарадзішчы. У XII–XIII стст. «князь з дружынай, як і раней, жылі на гарадзішчы, а Верхні замак з яго культавай і грамадзянскай забудовай выкарыстоўваўся для адміністрацыйна-цырыманіяльных мэтай» [19, с. 10]. Вышэйпазначаныя акалічнасці могуць сведчыць толькі пра тое, што ў IX–X стст. тэрыторыя ўзвышша (гары) на сутоку Дзвіны і Палаты тым больш не магла прызначацца для утылітарна-гаспадарчых патрэб, але выкарыстоўвалася ў рэлігійна-культавых мэтах старажытных палачан (узгадайма, што і кіеўскае свяцілішча размяшчалася «вне двора теремнаго»). Менавіта тут, з вялікай доляй верагоднасці, і знаходзілася свяцілішча, прысвечанае вярхоўным багам.

Папярэдні тэзіс выдатна карэлюецца з фактам пабудовы на Верхнім замку Сафійскага сабора – храма выключна сімвалічнага не толькі ў культурна-рэлігійным, але і дзяржаўна-палітычным плане, які ўвасабляў незалежнасць, «моц і веліч маладой дзяржавы» [20, с. 24–25]. Практыка ж узвядзення першых хрысціянскіх храмаў на месцах язычніцкіх свяцілішчаў – з’ява шырока распаўсюджаная ў еўрапейскай гісторыі. Так, яшчэ ў 601 г. папа Рыгор Вялікі раіў місіянерам, як абыходзіцца з паганскімі капішчамі: «Калі храмы ў Брытаніі пабудаваны добра, пажадана, каб яны ператварыліся з месцаў ушанавання д’ябла ў месцы ўшанавання ісціннага Бога: народ, убачыўшы, што ягоныя храмы не разбураюць, лягчэй развітаецца з заблуджэннем у сваім сэрцы і, спазнаўшы, і ўзлюбіўшы ісціннага Бога, лягчэй будзе наведваць тыя месцы, да якіх ён ужо прызвычаіўся» [21, с. 76]. Практыка «асіміляцыі» паганскіх культавых месцаў хрысціянскай царквой вядомая і на ўсходнеславянскіх землях, пра што сведчыць яшчэ аўтар «Аповесці мінулых часоў», гаворачы пра лёс кіеўскага свяцілішча: «Но преблагий Бог не хотя смерти грешником, на том холме ныне церкви стоит, святого Василья есть...» [12, с. 30]. Мураваная царква XIII ст., якой папярэднічала драўляная, была пабудавана і на Пярыньскім халме, дзе знаходзіўся паганскі культавы цэнтр наўгародцаў [22, с. 258]. На месцы капішча ў Тураве, якое функцыянавала ў X ст., таксама быў узведзены спачатку драўляны, а потым і мураваны хрысціянскі храм [23, с. 98–101].

Вельмі паказальным у нашым выпадку з’яўляецца *феномен сучаснай рэміфалагізацыі культавых аб’ектаў Верхняга замка* (крыніцы, камяна-ахвярніка каля яе і Барысава камяня), што выразна фіксуецца палявымі этнаграфічнымі даследаваннямі. Вада крыніцы, нягледзячы на тое, што яе не пасвянчаюць святары, лічыцца лекавай ці проста «вельмі добрай». Акрамя таго, сярод палачан, асабліва ў субкультуры дзяцей і падлеткаў, існуе перакананне, што, пакаштаваўшы тройчы вады з крыніцы і паклаўшы далонь на ахвярнік, варта загадаць жаданне і яно мусіць спраўдзіцца. З падобнай

мэтай, але найбольш лекавальнай скіраванасці, наведвальнікі Верхняга замка тройчы абыходзяць Барысаў камень, дакранаюцца ці прыкладаюцца да яго. У абодвух выпадках вельмі часта ахвяруюцца грошы. Уражвае той факт, што падобная рэміфалагізацыя адбываецца на ўзроўні рэактуалізацыі ментальных архетыпаў (локус, які структурна ўвабраў у сябе сутокі рэк – крыніцу – гару і камень (храм) на ёй, увасабляе цэнтр усёй сакральнай прасторы і сусветную вось, дзе камунікацыя чалавека з іншасветам мае найбольш эфектыўны характар), а не з’яўляецца вынікам знаёмства з рэальна існуючай традыцыяй, пра якую яшчэ памятаюць старажылы Запалоцця. «– *Можжа Вы нам раскажаце пра тую крынічку, што на гары каля Сафійі? Вот гавораць, што святой называецца?* – Так усе гавораць, так усе называюць. – *А чаго «святая»?* – Ну как жа! Патаму што Сафійскі сабор радам жа, цэрква гэта. І тут жа крынічка, яна і зімой і летам цякла. Не замерзаець. – *А вот, можжа, гэта вада памагала ад чаго, вот даўней?* – Ад усяго памагала. Калі ў мяне сэрца забаліць, пап’ю гэтай вадзічкі, мне кажацца лучша. Калі печань баліць, пайду, вот, я часта хажу ў горад, набяру бутылачку вады... Да, вот ад дурнога вока, ад дурнога глаза, да. Дажа многія прыходзяць іздалека. Як вот, Грамы, напрымер, у нас тут, гэты раён там, з (вуліцы) Марыненкі прыходзяць. Спугаецца вот рабёнчак, ці спугаецца сам другі раз, бальшы. Пап’еш гэтай вадзічкі, кажацца лучша. А Бог яе знаіць! Вочы баляць – памый вочкі. Стань раніцай – памый вочы. – *Ну, вот, а на якія празнікі хадзілі больш?* – На Крышчэнне. Вот ідуць з пустымі (бутэлькамі). Тут дажа очарадзь. На Крышчэнне. – *І цяпер стаіць?* – І цяпер, і цяпер, я вот хажу кажды раз і цяпер стаіць очарадзь... Ай, і так ідуць людзі, вот бывае на ўсякія празнікі ідуць людзі, народу сабіраецца, ідуць сюда піць, хто з сабой набраць» [24, с. 199–200]. Не выключана, што выхад грунтовых вод (крыніцы) на схіле Верхняга замка меўся і ў папярэднія гістарычныя эпохі, што цалкам лагічна з гледзішча геамарфалогіі і магло толькі падвышаць сакральны статус гэтага ўзвышша ва ўяўленнях старажытных палачан. Прынамсі, на фотаздымках XIX – пач. XX ст., якраз на тым месцы, дзе зараз знаходзіцца крыніца, добра заўважная цалкам вытаптаная плячовачка і сцежкі, што вядуць да яе.

Папярэднія развагі не ставяць пад сумненне і **культавы характар Валовай азарыны**, адлюстраваны ў паданні, якое пераказаў Ян Баршчэўскі. Валова возера цяпер знаходзіцца ў межах Полацка (раён Грамы) і ўяўляе сабой невялікае, амаль ідэальна круглае ў плане (даўжыня – 250, шырыня – 200 м) возера з забалочанай поймай шырынёй да 150 м. Па стане на X ст., калі можна весці размову пра адкрытае функцыянаванне паганскіх свяцілішчаў, возера знаходзілася на значнай адлегласці (каля 2 км на паўночны ўсход) ад Полацкага замчышча і размяшчалася, хутчэй за ўсё, у лясным забалочаным масіве. Само найменне возера выводзіць нас на іншага персанажа паганскага пантэона – Велеса (Воласа), бога- апекуна жывёл і багацця, бо корань vel-/

vol-, «якім у асноўным міфе пазначаюць праціўніка галоўнага героя, най-
больш сустракаецца ў назвах вадаёмаў і населеных пунктаў, размешчаных
на тэрыторыі рассялення крывічоў (гэтыя тапонімы цягнуцца ад Вільні
праз Віцебшчыну – на Смаленшчыну і Пскоўшчыну) [25, с. 185]. Значную
колькасць азёр з падобнымі найменнямі знаходзім на тэрыторыі полацкіх
крывічоў, прычым большасць з іх маленькія і круглыя (авальныя) па форме.
Паданні пра некаторыя з азёр ускосна сведчаць пра іх колішні культавы ха-
рактар. Так, пра возера Велле (Расонскі р-н) захавалася наступнае паданне.
«На азяры тым каплічка ці цэрква нейкая стаяла. Дык гэтую цэркву, хто яго
ведае, што там было, разрылі. А іконы неслі адтуль (зімой – У.Л.) праз азяро
у Горсплю. Ну і расказывалі, дзе няслі сталі на вадзе тры паласы. Во тры
іконы няслі і тры паласы стала. І ў ціхую, да і ў любую пагоду, гэтыя паласы
ёсць» [26]. Заўважым, што малыя, акруглыя формы маюць практычна ўсе
«Святыя» азёры Полацкай зямлі (тры з іх у межах сучаснага Полацкага ра-
ёна), і гэта падаецца невыпадковым. Бо круг у архаічнай традыцыі – «адзін
з найбольш значных міфапэтычных сімвалаў, які адлюстроўвае ўяўленні
пра цыклічны час і пра асноўныя формы структуравання прасторы (падзел
на «сваё» і «чужое», дзе круг выступае як мяжа замкнёнай, ахоўваемай
прасторы)» [27, с. 11]. Гэтая акалічнасць немалаважная, калі ўлічыць, што
язычніцкія капішчы былі «звычайна круглай формы», а пераважную частку
культавых месцаў складалі «аб’екты натуральнага паходжання» [28, с. 9].
Таму, у вызначэнні месца тэафаніі (праявы боскага) чалавек дахрысціян-
скай эпохі натуральным чынам звяртаў увагу на круглае ў плане і невялікае
(форма круга прасочваецца візуальна) возера, якое ў міфапэтычнай трады-
цыі ўспрымалася як «вока», «акно» з «таго» свету. Паказальна, што шэраг
азёр Віцебшчыны, надзвычай малых і, як правіла, лясных ці забалочаных,
паводле народных ўяўленняў, з’яўляюцца надзвычай глыбокімі, топкімі ці
ўвогуле бяздоннымі і маюць падобныя назвы: «Акно», «Акенца» (Полацкі
р-н), «Акністае» (Мёрскі р-н), «Вокнішча» (Гарадоцкі р-н). Падкрэсленай
«бяздоннасцю» і «мярцвянасцю» характарызуецца і возера Связец (Полацкі
р-н), дзе нібыта «увалілася царква»: «Гэта возера зараз як бяздоннае і ніякай
рыбы не водзіцца. Вот дажа карасёў налавілі ў сажалке і запусцілі ў возера.
А назаўтра прыйшлі – карасі усе ўверх брушкамі плаваюць» [29]. У той жа
час, Велес/Волас і выяўляе сутнасную сувязь не толькі са стыхійай вады,
але і «з хтанічным светам наогул і са смерцю ў прыватнасці» [30, с. 210].
Прыгаданы ў сувязі з Валовай азярынай вобраз Бабы Ягі таксама падаецца
невыпадковым, бо на падставе лінгвістычных дадзеных ён суадносіцца з
вобразам змяі, якая мае хтанічны характар і з прычыны гэтага мае непас-
рэднае дачыненне да царства памерлых [31, с. 34]. Магчыма, гаворка ідзе
пра персанаж, ізаморфны ўласна Велесу, бо апошні і сам мае «змяіную
прыроду» [30, с. 210]. У любым выпадку, паведамленне Яна Баршчэўскага

з вялікай доляй верагоднасці гаворыць менавіта пра свяцілішча Велеса/Воласа ў ваколіцах Валовай азярыны.

Такім чынам, можна меркаваць, што ў структуры старажытнага Полацка дахрысціянскіх часоў вылучаліся дзве культавыя (сакральныя) зоны: узвышша на сутоку Дзвіны і Палаты (Верні замак), выключныя рэлігійна-культавыя функцыі якога захоўваліся на працягу ўсяго Сярэднявечча, і Валова азярына – месца ўшанавання Вялеса/Воласа. Падобная схема сакральнай тапаграфіі вядомая і ў Кіеве, дзе ідал Перуна стаяў на гары, а Вялеса – у ніжняй частцы горада, на Падоле, ля ракі Пачайна [22, с. 421]. Характэрна, што і ва Уладзіміры на Клязьме, капішча Вялеса/Воласа існавала па-за межамі ўласна горада, у яго бліжэйшых ваколіцах, дзе пазней быў заснаваны Мікольскі-Воласаў манастыр [22, с. 421]. Што датычыць дзівоснага перамяшчэння ў паданні самой Валовай азярыны («калісьці яна была ў самім горадзе»), то гэта, хутчэй за ўсё, – цалкам фалькларызаваная ўзгадка пра часы хрысціянізацыі Полацка, калі стод бога Грымотніка быў выдалены з цэнтра горада на перыферыю і мог апынуцца непдалёк ад Валовай азярыны.

Літаратура

1. Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы. – Мн., 1998.
2. Байбурын, А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – М., 2005.
3. Элиаде, М. Священное и мирское. – М., 1994.
4. Байбурын, А.К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб., 1993.
5. Топорков, А.Л. Река // Славянская мифология: энц. словарь. – М., 2002.
6. Шлюбскі, А. Матар’ялы да вывучэння фальклору і мовы Віцебшчыны. – Мн., 1927. – Ч. 1.
7. Иванов, В.В. Приметы и поверья крестьян Витебского уезда Витебской губернии // Зап. С.-Зап. отд. ИРГО. – Вильна, 1910. – Кн. 1. – С. 208–213.
8. Замовы. – Мн., 1992.
9. Лобач, У. Сутокі // Беларуская міфалогія: энц. слоўнік. – Мн., 2006.
10. Полное собрание русских летописей. – М., 1975. – Т. 35.
11. Брагинская, Н.В. Небо // Мифы народов мира: энциклопедия. – М., 1991. – Т. 2. – С. 206–208.
12. Старажытная беларуская літаратура: зборнік. – Мн., 1990.
13. Мельнікаў, А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі: Жыццё. Спадчына. Светапогляд. – Мн., 2000.

14. Литвин, Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.
15. Шпилевский, П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю. – Мн., 1992.
16. Легенды і паданні. – Мн., 1983.
17. Тарасаў, С.В. Полацкі Верхні замак // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя. – Мн., 1993.
18. Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. : Гісторыя і тапаграфія. – Мн., 1998.
19. Дук, Д. Древо жизни Полоцкого городища // Родина. – 2007. – № 10. – С. 9–11.
20. Раппопорт, П.А. Зодчество Древней Руси. – Л., 1986.
21. Лукьяненко, К. По следам кельтских богов // Атеистические чтения. Вып. 13. – М., 1984. – С. 66–77.
22. Рыбаков, Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1988.
23. Лысенко, П.Ф. Древний Туров. – Мн., 2004.
24. Полацкі этнаграфічны зборнік. – Вып. 1: Народная медыцына беларусаў Падзвіння: у 2 ч. / склад. А.У. Лобач, У.С. Філіпенка. – Наваполацк, 2006. – Ч. 2.
25. Иванов, В.В., Топоров, В.Н. Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976.
26. Запісана аўтарам у 1992 г. ад Гігелевай Н.С., 1920 г.н., у в. Шалашнікі Расонскага р-на.
27. Белова, О.В. Круг // Славянские древности: этнолингв. словарь. – М., 2004. – Т. 3.
28. Русанова, И.П., Тимошук, Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993.
29. Зап. аўтарам у 2002 г. ад Лабоха Н.Н., 1926 г.н., у в. Мікуліна Полацкага р-на.
30. Топоров, В.Н. Боги // Славянские древности: этнолингв. словарь. – М., 1995. – Т. 1.
31. Валодзіна, Т., Прохараў, А. Баба Яга // Беларуская міфалогія: энц. слоўнік. – Мн., 2006.

Адносіны магнатаў і шляхты да выбараў полацкага ваяводы за панаванне Аўгуста III

Мацук А.У.

Існаванне ці адсутнасць права выбару полацкага ваяводы да гэтага часу выклікае дыскусіі сярод айчынных і замежных гісторыкаў. Таму напачатку хацелася б звярнуць увагу на гісторыю з’яўлення права полацкай шляхты абіраць мясцовага ваяводу.

Упершыню інфармацыя аб праве абрання полацкага ваяводы ўпамінаецца ва ўстаўной пацвярджальнай грамаце Полацкай зямлі вялікага князя літоўскага і польскага караля Жыгімонта I Старога ад 23 ліпеня 1511 г. Зразумела, што гэтае палажэнне з’явілася ва ўстаўных граматах папярэднікаў Жыгімонта I. Даследаваўшы тэкст устаўной граматы полацкай зямлі М. Ясінскі, Я. Якубоўскі і М. Макараў зыходзяцца на думцы, што палажэнне аб выбары полацкага ваяводы трэба адносіць яшчэ да найстаражытнейшай устаўной граматы, якая была нададзена Полацкай зямлі вялікім князем Вітаўтам паміж 1392 і 1399 гг.

Пацвярджалася права выбару полацкага ваяводы і наступнікамі Жыгімонта I на пасадзе вялікага князя. Існуе, аднак, істотная праблема, ці заўжды на працягу XVI–XVIII стст. полацкі ваявода абіраўся. І калі ў адносінах да XVI ст. існуе вялікі сумніў, што полацкі ваявода абіраўся, то ў XVIII ст. можна ўпэўнена казаць аб выбарах полацкага ваяводу.

Мэтай дадзенага выступлення, аднак, з’яўляецца не ўстанаўленне, наколькі была перарывунай традыцыя выбару полацкага ваяводы ці калі полацкая шляхта аднавіла сваё права абіраць ваяводу. Усе гэтыя пытанні – тэмы больш грунтоўных даследаванняў. Нас жа цікавяць адносіны магнатаў і шляхты ВКЛ да выбараў полацкага ваяводы за панаванне Аўгуста III (1733–1763).

Як вядома, у панаванне Аўгуста III да 1754 г. урад полацкага ваяводы заставаўся вакантным. І толькі ў 1754 г. полацкім ваяводам стаў Аляксандр Сапега, які і займаў гэты ўрад да 1775 г. З дакументаў Метрыкі ВКЛ вядома, што да выбару ў 1753 г. Аляксандра Сапегі полацкім ваяводам былі яшчэ дзве няўдалыя спробы полацкай шляхты на элекцыйным сойміку абраць полацкага ваяводу.

На падставе вядомых дакументаў нам удалося ўстанавіць усіх магнатаў, якія былі кандыдатамі на ўрад полацкага ваяводы за панаванне Аўгуста III. Гэта былі Юры Радзівіл, Ігнат Агінскі, Караль Юзаф Сапега, Міхал Антоні

---

¹ Падрабязней: Мацук А. Традыцыя выбараў полацкага ваяводы ў XVIII ст. (паводле Метрыкі ВКЛ). Актуальныя пытанні даследавання і выдаўніцтва Метрыкі ВКЛ. Мінск, 2006. С. 1–127.

Сапега і Аляксандр Сапега. Як бачна, на полацкае ваяводства прэтэндавалі прадстаўнікі вядучых магнацкіх родаў ВКЛ. Вельмі цікавым выглядае, з якога ўрада гэтыя магнаты хацелі перайсці на ўрад полацкага ваяводы: Юры Радзівіл не займаў ніякага ўраду і толькі быў любашаньскім старостам, Ігнат Агінскі – абозным ВКЛ, Караль Юзаф Сапега – польным пісарам ВКЛ, Міхал Антоні Сапега – падляшскім ваяводам, Аляксандар Сапега – надворным падскарбіем ВКЛ. І калі з Радзівілам, Агінскім, Каралем Юзафам і Аляксандрам Сапегамі адразу зразумела, што для іх полацкае ваяводства было значным кар’ерным ростам, то ў адносінах Міхала Антонія Сапегі не ўсё так адназначна. Для Міхала Антонія Сапегі замена падляшкага на полацкае ваяводства ў першую чаргу тлумачыцца жаданнем атрымаць урад у ВКЛ, бо менавіта ў Княстве разгортвалася яго палітычная дзейнасць і тут знаходзіліся яго асноўныя ўладанні. І адмова ад полацкага ваяводства была звязана толькі з атрыманнем Міхалам Антоніем Сапегам урада падканцлера ВКЛ у 1752 г.

Іншыя магнаты не бачылі ў праве полацкай шляхты выбіраць ваяводу чагосьці незвычайнага. Адзін з лепшых правазнаўцаў XVIII ст. і адначасова лідэр магнацкай групы Чартарыйскіх падканцлер ВКЛ Міхал Чартарыйскі не бачыў у праве выбару полацкага ваяводы нічога незвычайнага для заканадаўства ВКЛ і нават выступаў ініцыятарам старання Міхала Антонія Сапегі атрымаць у 1748 г. універсалы на элекцыйны соймкі полацкага ваяводства.² Такое ж стаўленне было і ў іншых магнатаў. Віленскі каад’ютар Юзаф Станіслаў Сапега таксама бачыў звычайнай справай выбар полацкай шляхтай мясцовага ваяводу, але лічыў, што таму яно будзе вельмі «каштоўным» у 1748 г. для яго брата Міхала Антонія Сапегі.³ У той жа час станоўча адносіўся да старання аб полацкім ваяводстве свайго пляменніка Аляксандра Сапегі ў 1753 г. Вельмі абрадваўся яго выбару полацкім ваяводам і ўжо не звяртаў увагі, што для гэтага прыйшлося патраціць вялікія фінансавыя сродкі (каля 4 тысяч чырвоных злотых).⁴

Віленскі ваявода і вялікі гетман ВКЛ Міхал Казімір Радзівіл у канцы 1752 г. лічыў, што яго васемнацігадовы сын вельмі малады, каб старацца аб урадзе полацкага ваяводы. Адначасова заяўляў, што наваградскі ваявода Юры Радзівіл слушна, як даўні прэтэндэнт да ўраду полацкага ваяводы, напэўна, не дасць нікому быць абраным на гэты ўрад, бо і сам застаецца прэтэндэнтам да яго.⁵ Сапегі імкнуліся пры дапамозе брата гетмана ВКЛ Гераніма Фларыяна Радзівіла прымусяць Юрыя Радзівіла адмовіцца ад сваіх

² Biblioteka Narodowa (далей BN), BOZ 941, s.485–486, 488–489.

³ BN, BOZ 941, s. 485–486, 488–489.

⁴ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (далей LVIA), f. 1135, op. 14, d. 3, J.D. Łopaciński do M.T. Łopacińskiego, 28.01.1753, Wilno, k. 1247.

⁵ Archiwum Główny Akt Dawnych (далей AGAD), Archiwum Radziwiłłów (далей AR), dz.IVa, ks.11, M.K.Radziwiłł do I.Ogińskiego, 08.12.1752, Nieśwież, k. 503.

прэтэнзій да ўрада полацкага ваяводы, бо не выключалася, што той таксама прыбудзе ў Полацк і прапануе сваю кандыдатуру, што прывядзе да зрыву мясцовага элекцыйнага соймака.⁶

Спробы Ігната Агінскага і Юрыя Радзівіла стаць полацкім ваяводам скончыліся нічым, але яны не адмовіліся ад прэтэнзій на яго і ў 1753 г. праз сваіх прыхільнікаў спрабавалі сарваць элекцыйны соймак. Падставай была не толькі барацьба паміж магнацкімі групамі, але і тое, што яны працягвалі лічыць полацкае ваяводства ў сферы сваіх інтарэсаў, нягледзячы на няўдалыя спробы быць абранымі полацкім ваяводам.

Магнаты не толькі не бачылі нічога надзвычайнага ў праве полацкай шляхты абіраць ваяводу, але нават імкнуліся рабіць аналіз палітычнай сітуацыі ў полацкім ваяводстве, каб пазбегнуць зрыву элекцыйнага соймака па выбарах полацкага ваяводы.

У фондах Польскай акадэміі мастацтваў і Польскай акадэміі навук (PAU і PAN) у Кракаве – сігнатура 5999 на лістах 25–27 – захаваўся вельмі цікавы дакумент аб планах выбараў полацкага ваяводы. Ён знаходзіцца сярод рукапісаў, якія захаваліся па магнацкаму роду Агінскіх. На дакуменце захавалася старая архіўная нумерацыя XXIV, II/75. Невядомым архівістам была дадзена і назва «Opozycya przeciwko konkurencyi obożnego Litewskiego Ogińskiego o wojewodztwo Połockie» («Апазіцыя супраць канкурэнцыі літоўскага абознага Агінскага аб полацкім ваяводстве»). Цікава, што пасля «літоўскага» перакрэслена ў дужках (Сапегі генералавіча са знакам ?) і Агінскі надпісана зверху. Абознымі ВКЛ у XVIII ст. былі адзін з Агінскіх (Ігнат) і адзін з Сапегі (Аляксандр). Ігнат Агінскі займаў урад абознага ВКЛ з 6 чэрвеня 1729 г. па 19 верасня 1744 г., калі перайшоў на ўрад надворнага маршалка ВКЛ. Аляксандр Сапегі займаў урад абознага ВКЛ непрацяглы час (менш за два гады) з 26 лістапада 1748 г. па 30 верасня 1750 г., калі перайшоў на ўрад надворнага падскарбія ВКЛ. Гэты ж архівіст адносіць датаванне дакумента да 1742 г. Як бачна, сапраўды тады ўрад абознага ВКЛ займаў Ігнат Агінскі. Аналіз сабраных дакументаў у сігнатуры 5999 сведчыць, што ўсе яны адносяцца да магнацкага роду Агінскіх. Вывучэнне тэксту таксама сведчыць, што размова ідзе пра абознага ВКЛ Ігната Агінскага. На лісце 25 утрымліваецца інфармацыя, што «Полацкія езуіты, якія, пэўная рэч, здаюцца быць вельмі прыхільнымі Дому Ягомосцяў Паноў Агінскіх, у тым ліку і Ягомосць Пану абознаму».

Як казалася вышэй, неведомы архівіст датуе дакумент 1742 г. Дакументы ў справе змяшчаюцца ў храналагічным парадку, і сапраўды выдае, што даку-

⁶ AGAD, AR, dz. IVa, ks. 11, k. 457.

⁷ AGAD, AR, dz. IVa, ks. 11, k. 452. LMAB, f. 139, b. 2554, J.D. Łopaciński do J.S. Sapiehy, 08.01.1753, Połock., p. 183, 184–185.

⁸ Biblioteka PAU PAN 5999, k. 25.

мент аб выбарах полацкага ваяводы быў змешчаны як дакумент пад 1742 г. У той жа час з матэрыялаў Метрыкі ВКЛ нам невядома ніводнага універсала, выдадзенага на выбары полацкага ваяводы, які вызначаў бы тэрмін выбару полацкага ваяводы на 1742 г. З Метрыкі ВКЛ нам вядома, што універсал на элекцыйны соймік па абранні полацкага ваяводы быў выдадзены 22 лістапада 1744 г. Кароль Аўгуст III прызначаў элекцыйны соймік па абранні полацкага ваяводы ў Полацку на 22 лютага 1745 г.⁹ З вялікай доляй упэўненасці можна казаць, што той элекцыйны соймік па абранні ваяводы быў сарваны. На карысць такой высновы кажа пратэстацыя, якая была пададзена супраць элекцыйнага сойма Полацкага ваяводства па абранні полацкага ваяводы 23 лютага 1745 г. да сурагатарскіх кніг Полацкага ваяводства.¹¹

У гэксце дакумента ўпамінаецца мсціслаўскі кашталян Шчыт. Вядома, што Юзаф Шчыт перайшоў з чашнікаўства ВКЛ на мсціслаўскую кашталянню, згодна з прывілеем ад 10 чэрвеня 1740 г., і быў мсціслаўскім кашталянам да сваёй смерці ў 1744 г.¹² Такім чынам, сапраўды дакумент можна аднесці да перыяду 1740–1744 гг. Гэта, у сваю чаргу, яшчэ раз пацвярджае, што ў дакуменце размова ідзе пра абознага ВКЛ Ігната Агінскага, а не абознага ВКЛ Аляксандра Сапегу, бо ён толькі нарадзіўся 11 верасня 1730 г., а гэта значыць, што падчас магчымага выбару полацкага ваяводы яму магло быць толькі ад 10 да 14 гадоў. Магчымы сумніў аўтара ў назве дакумента быў зроблены з-за таго, што якраз Аляксандр Сапега і быў у 1753 г. абраны полацкім ваяводай, а Ігнат Агінскі ніколі не займаў гэты ўрад.

У дакуменце ідзе размова аб тым, што абозны ВКЛ павінен быць на грамнічым і гаспадарскім соймаку і старацца, каб полацкая шляхта прызначыла паслоў да караля Аўгуста III па універсалах на элекцыйны соймік для выбару полацкага ваяводы. Ігнат Агінскі быў вызначаны паслом да Расіі на Радзе Сенату ў Выхове, якая адбылася з 12 па 22 мая 1742 г. Ігнат Агінскі быў у Пецярбургу ад першай паловы сакавіка 1743 г.¹³ (па іншых звестках ужо ад чэрвеня 1742 г. у Маскве).¹⁴ Такім чынам, дакумент дакладна нельга аднесці да пачатку 1743 ці 1744 гг., бо Агінскі да лютага 1744 г. быў у Пецярбургу і не мог прысутнічаць на грамнічым і гаспадарскім соймаках.¹⁵ Ужо 19 верасня 1744 г. Ігнат Агінскі атрымаў урад надворнага маршалка

⁹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ф. Кмф-18, воп. 1, спр. 172, арк. 1411–1412.

¹⁰ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ф. Кмф-18, воп. 1, спр. 172, арк. 1411.

¹¹ Львоўская навуковая бібліятэка імя В.Стэфаніка НАН Украіны ф. 103, воп. 1, спр. 6780, арк. 1.

¹² Biblioteka PAU PAN 5999, k. 25.

¹³ Zielińska Z. Ogiński Ignacy. Polski Słownik Biograficzny, T. XXIII, cz. 3, zes. 98. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1978, s. 608.

¹⁴ Skibiński M. Europa a Polska w dobie wojny o sukcesje austriacką, T. 1. Kraków, 1912. S. 322.

¹⁵ Skibiński M. Europa a Polska w dobie wojny o sukcesje austriacką, Ń. 1. Kraków, 1912, S.505.

ВКЛ. Сапраўды, атрымліваецца, што дакумент можна аднесці толькі да 1741 ці 1742 г. У гэтым выпадку падаецца, што гэта быў 1742 г., бо ў дакуменце ідзе размова, што мсціслаўскага кашталяна можна будзе прымусіць згадзіцца на выбар полацкага ваяводы падчас яго прысутнасці на сойме пры дапамозе караля Аўгуста III. Як вядома, сойм быў запланаваны на 1742 г. Выглядае сумніўным, што ўжо перад грамнічымі і гаспадарскімі соймамі 1741 г. выношваліся б такія планы ў адноснах да сойму 1742 г. Такім чынам, размова ідзе аб 1742 г., і дакумент распавядае аб раней невядомых планах правядзення выбараў полацкага ваяводы магнацкім родам Агінскіх.

Дакумент быў названы невядомым архівістам «Апазіцыя супраць канкурэнцыі літоўскага абознага Агінскага аб полацкім ваяводстве». Насамрэч дакумент складаецца з двух частак. «Апазіцыі» і «Рэзультата на тыя апазіцыі» (маецца на ўвазе дзеянні, якія трэба прадпрыняць, каб удалося правесці выбары полацкага ваяводы Ігната Агінскага).

На жаль, нам невядомы аўтар гэтага дакумента. З тэксту бачна, што ён вельмі добра арыентаваўся ва ўнутрыпалітычнай сітуацыі ў Полацкім ваяводстве. Таму можна меркаваць, што аўтарам дакумента быў шляхецкі прыхільнік Агінскіх з Полацкага ваяводства. З аналізу тэксту вынікае, што ён не атаясамлівае сябе ні з адным шляхецкім родам, аб якім ідзе размова ў дакуменце. А ўпамінаемыя ім шляхецкія роды Корсакаў, Рыпінскіх, Сваляньскіх належалі да мясцовай эліты. Са слоў аўтара, галоўным саюзнікам Агінскіх у Полацкім ваяводстве з'яўляўся полацкі земскі суддзя Траян Глазка. Да якога ён і сам ставіцца прыхільна.¹⁶ Аднак, няма ніякіх падстаў сцвярджаць, што і сам аўтар належаў да роду Глазкаў.

У дакуменце даецца вельмі цікавая ацэнка ўнутрыпалітычнай сітуацыі ў Полацкім ваяводстве з мэтай устанавіць, наколькі магчыма правесці выбары Ігната Агінскага полацкім ваяводам. Заўважаецца, што галоўныя перашкоды выбару Агінскага маглі зыходзіць з боку лідэраў мясцовай павятовай эліты мсціслаўскага кашталяна Юзафа Шчыга і полацкага гродскага сурагатара Антонія Корсака. Цікава, што аўтар дакумента заўважае, што яны былі ў першую чаргу не супраць Агінскага, а ўвогуле супраць выбараў полацкага ваяводы. Першы трымаў у заставе некаторыя ўладанні полацкай эканоміі, якія мог бы забраць полацкі ваявода.¹⁷ Корсак жа, згодна з прывілеем на полацкую гродскую сурагаторыю, «усім горадам з жыдоўскім кагалам у тым горадзе знаходзячымся, мясцовымі правінтамі, каршчызнай, грунтамі і плошчай так як усе ўладары, якія ён па памерлым Буйніцкім атрымаў»¹⁸ Зразумела, што з выбарам полацкага ваяводы ён усё гэта губляў.

¹⁶ Biblioteka PAU PAN 5999, k. 25v.

¹⁷ Biblioteka PAU PAN 5999, k. 25.

¹⁸ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ф. Кмф-18, воп. 1, спр. 171, арк. 252–253.

Прычым, калі Шчыт мог сфарміраваць значную партыю пасэсараў полацкай эканоміі (у першую чаргу з шляхецкага роду Рыпінскіх), тыя апасаліся, што новы полацкі ваявода захацеў бы вярнуць застаўленьня ўладанні полацкай эканоміі. Полацкі гродскі сурагатар са сваімі прыхільнікамі мог проста пастарацца, каб на гаспадарскім сойміку быў абраны дырэктарам адзін з братаў полацкіх харужычаў Корсакаў, якія былі варожымі Агінскім і таму былі супраць выбару паслоў да караля па універсал на выбар полацкага ваяводы.¹⁹

Каб Шчыт і Корсак не перашкаджалі выбару полацкім ваяводам Агінскага прапаноўваліся дыяметральна розныя шляхі. Шчыта меркавалі на будучым сойме ўгаварыць у прысутнасці караля пагадзіцца на кандыдатуру Ігната Агінскага на полацкае ваяводства і абяцаць пакінуць яму ў заставе ўладанні ад полацкай эканоміі.²⁰ У сваю чаргу, неабходна было ад імя горада распачаць справу ў асэсарскім судзе з полацкім гродскім сурагатарам, бо ён не пільнаваў і не абараняў крыўдаў горада. Гэта справа разам са справай падскарбія ВКЛ Яна Салагуба ў Скарбовым Трыбунале з полацкім гродскім сурагатарам аб «няслушным выбіранні замкавага [падатку] са стругаў і чаўноў правам скасаванага».²¹ Прыхільнікаў полацкага гродскага сурагатара Антонія Корсака, полацкіх харужычаў Корсакаў, планавалася перацягнуць на свой бок, паабяцаўшы ім полацкія ўрады – у першую чаргу планаваныя гродскія ўрады.²²

Пэўныя праблемы для абознага ВКЛ выклікала і справа аб забудаванні полацкімі езуітамі тэрыторыі замка і пляцаў горада (у тым ліку нават і месца, дзе адбываўся попіс полацкай шляхты), бо полацкія езуіты падтрымлівалі Агінскіх. Полацкая шляхта настойвала, аднак, на падачы справы да асэсарскага суда.²³

На жаль, невядома, якое рашэнне прыняў Ігнат Агінскі на падставе зробленага аналізу ўнутрыпалітычнай сітуацыі ў Полацкім ваяводстве. Як было сказана вышэй, нічога невядома аб выдачы Аўгустам III універсалу на элекцыйны соймік полацкага ваяводы ў 1742 г. Аднак, гэта не сведчыць аб тым, што абозны ВКЛ пасля аналізу ўнутрыпалітычнай сітуацыі ў Полацкім ваяводстве адмовіўся старацца аб урадзе полацкага ваяводы. Магчымай прычынай адмовы ад старання аб урадзе полацкага ваяводы можа быць і ад'езд у 1742 г. Ігната Агінскага паслом у Расію.

Неабходна яшчэ звярнуць увагу, што адначасова на элекцыйным сойміку па выбарах полацкага ваяводы магло быць прапанавана некалькі кандыдатаў. У 1745 г. адначасова на ўрад полацкага ваяводы прэтэндавалі любашаньскі староста

---

¹⁹ Biblioteka PAU PAN 5999, k. 25–27v.

²⁰ Biblioteka PAU PAN 5999, k. 25.

²¹ Biblioteka PAU PAN 5999, k. 26.

²² Biblioteka PAU PAN 5999, k. 26v.

²³ Biblioteka PAU PAN 5999, k. 25–25v.

Юры Радзівіл і польны пісар ВКЛ Караль Юзаф Сапега. Прычым, на думку Юрыя Радзівіла, не было нічога дзіўнага, што на элекцыйным соймаку будзе два кандыдаты. Ён пагаджаўся саступіць, але толькі «без страты для гонару нашага».²⁴ У выніку, праўда, увогуле вырашыў не ехаць на полацкі элекцыйны соймак, што тлумачыў пільнымі справамі на Трыбунале ВКЛ. Хаця магчымай прычынай была ўпэўненасць, што элекцыйны соймак не скончыцца выбарам ваяводы.²⁵

8 студзеня 1753 г. надворны падскарбі ВКЛ Аляксандр Сапега на элекцыйным соймаку быў абраны полацкім ваяводам. Яго выбар адбыўся шмат у чым дзякуючы дзейнасці ў Полацкім ваяводстве інстыгатара ВКЛ Мікалая Тадэвуша Лапацінскага. Яго лісты ў 1752 і 1753 гг. таксама паказваюць, што спачатку быў праведзены падрабязны аналіз палітычнай сітуацыі ў Полацкім ваяводстве. Гэтыя лісты сведчаць, што Лапацінскі сутыкнуўся з тымі ж праблемамі, што і невядомы прыхільнік Агінскага ў 1742 г. Зноў для выбару полацкага ваяводы неабходна было абяцаць пасэсарам уладанняў полацкай эканоміі, што новы ваявода не будзе выкупаць гэтыя ўладанні з заставы.²⁶ Цяжкімі былі і перамовы з полацкім гродскім сурагатарам Траянам Корсакам (займаў урад ад 1 лютага 1749 г.), які проста не хацеў выбару полацкага ваяводы, бо тады губляў бы кіраўніцтва мясцовай адміністрацыяй.²⁷

У 1753 г. выбар полацкага ваяводы, згодна з поглядамі Мікалая Тадэвуша Лапацінскага, быў магчымы толькі пры супрацоўніцтве шляхецкіх родаў Грабніцкіх і Корсакаў.²⁸ Якія і павінны былі паміж сабой узгадніць размеркаванне павятовых урадаў, бо «Полацк на тые дзве партыі падзяліўся».²⁹ Прычым такое супрацоўніцтва магло быць толькі пры значнай фінансавай падтрымцы надворнага падскарбія ВКЛ.³⁰ У выніку ўдалося прымірыць варагуючыя шляхецкія роды і правесці выбар Аляксандра Сапегі полацкім ваяводам. Сапегам выбар Аляксандра Сапегі полацкім ваяводам каштаваў каля 4 тысяч чырвоных злотых.³¹

²⁴ AGAD, AR, dz. IV, teka 18, koperta 217, J. Radziwiłł do M.K. Radziwiłła, 30.12.1744, Dzieciot, k. 48, 50.

²⁵ AGAD, AR, dz. IV, teka 18, koperta 218, J. Radziwiłł do M.K. Radziwiłła, 06.02.1745, Nowogrodek, k. 3.

²⁶ LVIA, f. 1135, op. 14, d. 3, J.D. Łopaciński do M.T. Łopacińskiego, 19.11.1752, Wilno, k. 119. LVIA, f. 1135, op. 14, d. 3, J.D. Łopaciński do M.T. Łopacińskiego, 10.12.1752, Wilno, k. 131–131v.

²⁷ Lietuvos Mokslų Akademijos centrinės bibliotekos (далей LMAB), f. 139, b. 2559, M.T. Łopaciński do J.S. Sapiehy, b.d., b.m., p. 152. LMAB, f. 139, b. 2559, M.T. Łopaciński do J.S. Sapiehy, b.d., b.m., p. 153.

²⁸ LMAB, f. 139, b. 2558, M.T. Łopaciński do J.S. Sapiehy, 04.01.1753, b.m., p. 62–62v. LVIA, f. 1135, op. 14, d. 3, J.D. Łopaciński do M.T. Łopacińskiego, 19.11.1752, Wilno, k. 119–120. LMAB, f. 139, b. 2559, M.T. Łopaciński do J.S. Sapiehy, b.d., b.m., p. 151–152v. LMAB, f. 139, b. 2559, M.T. Łopaciński do J.S. Sapiehy, b.d., b.m., p. 153–154v.

²⁹ LMAB, f. 139, b. 2554, J.D. Łopaciński do J.S. Sapiehy, 30.12.1752, Ikazań., p. 176–176v.

³⁰ LMAB, f. 139, b. 2558, M.T. Łopaciński do J.S. Sapiehy, 04.01.1753, b.m., p. 62v.

³¹ LMAB, f. 139, b. 2559, M.T. Łopaciński do J.S. Sapiehy, b.d., b.m., p. 144.

Выбар Аляксандра Сапегі полацкім ваяводам праз сваіх прыхільнікаў няўдала спрабавалі сарваць гетман ВКЛ і віленскі ваявода Міхал Казімір Радзівіл, наваградскі ваявода Юры Радзівіл, маршалак ВКЛ Ігнат Агінскі. Некаторыя, як прыхільнікі Агінскага Прусцы, нават спрабавалі сарваць элекцыйны соймік на дробнай і даўняй справе аб тым, што яшчэ Леў Сапега вывеў з уладанняў іх продкаў да Дуброўна 90 халопай. Аднак і іх удалося ўгаварыць не перашкаджаць выбару Аляксандра Сапегі полацкім ваяводам.³²

Неабходна заўважыць, што калі не ўдавалася правесці выбар полацкага ваяводы ў прысутнасці самога кандыдата, то гэта была абраза магнату і ўсяму роду. Менавіта таму 4 студзеня 1753 г. Ян Дамінік Лапацінскі паведамляў, што кандыдат на полацкае ваяводства Аляксандр Сапега паедзе да Полацка толькі тады, калі, выехаўшы туды 3 студзеня, яго брат Мікалай Тадэвуш Лапацінскі на падставе нарады з мітрапалітам Фларыянам Грабніцкім зробіць выснову: ці рэальна правесці выбар полацкім ваяводам надворнага падскарбія ВКЛ.³³ Была і іншая прычына, па якой магнат не спяшаўся прыязджаць раней у Полацк. Так, Мікалай Тадэвуш Лапацінскі лічыў, што ранні прыезд кандыдата на полацкае ваяводства Аляксандра Сапегі не толькі не дапаможа яго выбару, але і пацягне новыя просьбы і прэтэнзіі мясцовай шляхты да яго.³⁴

І апошняе, на што хацелася звярнуць увагу, гэта на адносіны полацкай шляхты да выбараў полацкага ваяводы. Як ужо было сказана вышэй, выбарам полацкага ваяводы вельмі доўга перашкаджалі розныя прыватныя справы полацкай шляхты. У той жа час, у 1753 г. полацкая шляхта паказала вялікую зацікаўленасць у выбары полацкага ваяводы. Дастаткова сказаць, што згодна з назіраннямі Яна Дамініка Лапацінскага, на элекцыйным соймаку полацкага ваяводы сабралася шмат шляхты, што яна нават уся не змясцілася ў соймакавую шопу і была вымушана правесці соймік каля соймакавай шопы. Лапацінскі нават падае цалкам нерэальную лічбу – каля 4 тысяч шляхты.³⁵ У той жа час, полацкая шляхта не была ўпэўнена ў станоўчым выніку соймака і была вельмі здзіўлена, што без пратэстаў полацкім ваяводам быў абраны Аляксандр Сапега. Прычым такім вынікам былі здзіўлены нават і лідэры мясцовай павятовай эліты. Так, нават адзін з лідэраў мясцовай шляхты інфлянцкі кашталян Ян Аўгуст Гільзен «меў за сарваны той соймік і непадобны да дайшоўшы».³⁶

³² AGAD, AR, dz. IVa, ks. 11, k. 452. LMAB, f. 139, b. 2554, J.D. Łopaciński do J.S. Sapiehy, 08.01.1753, Połock., p. 183, 184–185.

³³ LMAB, f. 139, b. 2558, J.D. Łopaciński do J.S. Sapiehy, 04.01.1753, b.m., p. 62.

³⁴ LMAB, f. 139, b. 2558, M.T. Łopaciński do J.S. Sapiehy, 10.12.1752, Wilno, p. 132.

³⁵ LMAB, f. 139, b. 2554, J.D. Łopaciński do J.S. Sapiehy, 08.01.1753, Połock., p. 182.

³⁶ LMAB, f. 139, b. 2559, M.T. Łopaciński do J.S. Sapiehy, b.d., b.m., p. 143–144.

Такім чынам, выбары полацкага ваяводы былі звычайнай справай для магнатаў і шляхты ВКЛ. Магнаты ВКЛ нават праводзілі спецыяльны аналіз палітычнай сітуацыі ў Полацкім ваяводстве, каб даведацца, наколькі рэальны іх выбар полацкім ваяводам. На падставе яго яны рабілі слушныя высновы, што перашкодай іх выбару была як дзейнасць іншых магнатаў-прэтэндэнтаў, так і дзейнасць полацкага гродскага сурагатара і пасэсараў уладанняў полацкай эканоміі, якія не хацелі выбараў новага ваяводы, бо бачылі ў ім пагрозу сваім інтарэсам.

Семантычная характарыстыка беларускага жытла Віцебскай губерні

(канец XIX – пачатак XX стст.)

Нароўская А.М.

Прастора, у якой жыве чалавек, характарызуецца пэўнай семантычнай дыскрэтнасцю: розныя часткі яе маюць адпаведныя характарыстыкі – станоўчыя і адмоўныя. І таму выбар месца для будаўніцтва новага жылля быў непасрэдна звязаны з выяўленнем існай інфармацыі аб той альбо іншай частцы прасторы.

Жыллё – гэта месца, дзе чалавек мог знайсці сховішча не толькі ад кепскага надвор'я, але ад злых сіл, няшчасцяў і хвароб. І таму невыпадкава, калі ў Полацку ў 1092 г. з'яўляюцца, як сведчыць Радзівілаўскі летапіс, наўі, то людзі знаходзяць сховішча ў харомінах: «В лето 6600 Предивно бысть чудо Полотъске, в мѣсте: бывъши ноци, тутън (топот) станяше, по улици яко человеци рищуще беси. Аще къто вылезяше ис хоромины, хотя видети, абие уязвен будяше невидимо от бесов язвою и с того умираху. И не смеяху излазити ис хором. По семь же начаша в дъне являтися на коних и не бе их видети самех, но конь их видети копыта. И тако уязвляху люди полотъскыя и его область. Тем и человеки глаголаху яко навие биють полочань»[1, с. 271–272].

У Радзівілаўскім летапісе ёсць мініяцюра, прысвечаная зладзействам наўяў у Полацку. Злыя духі, як вядома, нябачныя, але ж ва ўяўленні мастака гэта брыдкія істоты (чудзішчы), якія скачуць верхам па вуліцах Полацка. Жыхары зачыняюць стаўні і замыкаюць дамы.

Такім чынам, жыллё надзялялася не толькі ўтылітарна-практычнымі, але і рытуальна-ахоўнымі функцыямі. Менавіта з домам суадносіліся важнейшыя характарыстыкі жыцця чалавека, уяўленні аб прасторы і часе, асаблівасці сацыяльнай арганізацыі, вераванняў. Такі высокі статус жылля накладваў адбітак на ўсю звязаную з будаўніцтвам абраднасць, што праяўлялася ў складаных рытуалах.

Ад выбару месца для жылля залежалі дабрабыт і шчасце сям'і. Згодна са звесткамі з прац Н.Я. Нікіфароўскага, беларусы Віцебскай губерні выкарыстоўвалі шэраг перасцярог. Найбольш небяспечным лічылася месца, дзе раней праходзіла дарога. У адпаведнасці з павер'ямі беларусаў, калі жыллё будзе стаяць у гэтым месцы, то жылцы павыміраюць. Семантычнае значэнне дарогі ў традыцыйных уяўленнях добра вядомае, яна аб'ядноўвае свой свет і чужы, а на ўзроўні рытуальна-міфалагічных значэнняў з'яўляецца пачаткам ці працягам свету мёртвых.

Не раілася будаваць жыллё і там, дзе былі знойдзены чалавечыя косці, дзе воўк ці мядзведзь «аблажыў і зарэзаў буйную стачыніну», дзе чалавек парэзаў руку бо нагу да крыві (тапаром, нажом або касой), дзе перакуліўся воз ці зламалася аглобліна, дзе раней стаяла лазня. Непажадана было будаваць жыллё і на месцы «хаты, спаленай перунамі ці пакінутай у выніку хвароб». [2, с. 134–135].

З улікам вышэйсказанага, у рамках традыцыйных уяўленняў, прастора, у якой жыве чалавек, не мае «нейтральных» частак. Любое месца мае адмоўную альбо станоўчую характарыстыку. Неабходна толькі выявіць яе. З гэтай мэтай праводзіліся розныя рытуальныя дзеянні. Адпаведна да выбару месца для жылля ставіліся і ў іншых народаў. Так, напрыклад, у рукапісным трактате XIX ст. аб узвядзенні Палаца ў Швеба, што ў Бірме, будаўніцтва жылля прыраўніваецца да гульні са змяёю альбо тыграм.

Гаспадар доўга і асцярожна выбіраў месца, якое несла на сабе пэўны сімволіка-ідэйны сэнс і было звязана асацыятыўна з уяўленнямі аб дабрабыце і шчасці. Перавага аддавалася раней абжытым, выпрабаваным месцам, дзе ўжо калісьці стаяла хата, у якой добра жылі. Шчаслівым месцам лічылася і тое, на якое клалася рагатая скаціна. Згодна са славянскай міфалогіяй, хатняя жывёла выступала сімвалам хатняга дабрабыту.

Найбольш распаўсюджаным з'яўляўся наступны метады вызначэння месца для будаўніцтва: па кутах будучага жылля гаспадар насыпаў кучкі зерня. Калі ўранку наступнага дня зерне было некрутаным, то месца лічылася добра выбраным. Варажба падобнага роду заснавана на прынцепах мадэлявання жыцця сям'і на канкрэтным месцы. З дапамогай сімвалічных сродкаў, рытуальных вымярэнняў выводзіліся асноўныя параметры арганізаванай прасторы – вызначэнне куткоў, цэнтра. Адрозніваўся іерархія куткоў: чырвоны – пячны. Такім чынам, устанаўліваўся неабходны мінімум семіятычных характарыстык жылля на ўзроўні прасторавай сімволікі.

Існавалі таксама іншыя метады вызначэння месца для будаўніцтва жылля. Беларускі народ данёс да сярэдзіны XIX ст. магічную ідэаграму, закладзеную ў вызначэнне дома як мадэлі Сусвету. Па звестках этнографа В.В. Багданава, беларусы у сяр. XIX ст. на месцы будучай сядзібы чарцілі квадрат, які не павінен быў быць большы за 9 крокаў, яго дзялілі крыжападобнай фігурай на 4 часткі. Пасля гэтага гаспадар сям'і ішоў «ва ўсе чатыры бакі і прыносіў з чатырох палёў чатыры камяні, якія ўкладвалі ў цэнтрах малых квадратаў». Такое планавае дзяленне квадрата крыжом заключала ў сабе касмічныя катэгорыі, якія выражаліся ў свядомасці чалавека прасторавымі, часавымі і энергетычнымі характарыстыкамі.

Па звестках Н.Я. Нікіфароўскага, на тэрыторыі Віцебскай губерні існавала яшчэ адна мадэль пабудовы жылля: «калі аблюбована месца для сядзібы на сваёй вячніні ці на чужанцы», то гаспадар збірае з чатырох розных палёў

па аднаму негладкаму камню, нясе іх у шапцы на галаве ці «зыпазушшу» пры голым целе, кладзе на выбранае месца чатырохкутнікам, бакі якога не павінны быць больш чым дзевяць крокаў і «жызнаіць» месца і пакладзены камень. А ўвайшоўшы ў сярэдзіну чатырохкутніка, кладзе шапку на зямлю і чытае «пацыру» з прыбаўленнем просьбы да «дзядоў» дапамагчы ў будаўніцтве «аблюбаванай сялібы» [3, Там жа, с. 134].

Такім чынам, як першая, так і другая мадэль уяўлялі сабою ідэальны квадрат, бакі якога не павінны былі быць больш за дзевяць крокаў ці 9 метраў (па палявых дадзеных). Гэтымі ідэаграфамі беларусы асвяталі, ачышчалі свшчэнную зямлю для стварэння мадэлі Светабудовы – Жылля.

Даволі істотнымі ў народным дойлідстве былі выбар і нарыхтоўка будаўнічага матэрыялу, які павінен быў адпавядаць не толькі утылітарна-практычным, але і сімвалічна-рытуальным функцыям.

Лес нарыхтоўвалі ў зімовы час, калі раслінныя сокі адыходзілі ў корань. Пры гэтым выбіралі дрэвы, з якіх ніколі не здабывалі смалу-жывіцу. Нарыхтаваны ўзімку будаўнічы матэрыял хутчэй падсыхаў, а галоўнае, меў больш трывалую драўніну. Старажытны звычай раіў сячы лес на зыходзе зімы ці нават ранняй вясной, сімвалічна звязваючы гэта з абуджэннем жыцця. Звяргалі ўвагу і на месячны каляндар: найбольш спрыяльнай парой для нарыхтоўкі лесу лічылася поўня.

Згодна з этнаграфічнымі звесткамі Н.Я. Нікіфароўскага, у Віцебскай губерні забаранялася ў будаўніцтве выкарыстоўваць дрэвы, паваленыя бурай, – вываратні: па павер'і, злыдні могуць пасяліцца і ў новую хату, і яна будзе разбурана стыхіяй. Не дазвалялася таксама будаваць хаты і хлявы з сухастою, бо «сухоты» могуць перайсці на іх жыхароў. Сухое дрэва як антытэза жывому, зялёнаму вызначала і характар асацыятыўна-вобразнага мыслення і ў звычайным уяўленні звязвалася з хваробай і смерцю.

Забаранялася пры будаўніцтве жылля выкарыстоўваць «свшчэнныя дрэвы», якія раней раслі на могілках, альбо на месцы, дзе стаяла царква, часоўня – дрэвы раслі побач, яны асвяталіся і іх нельга было выкарыстоўваць пры будаўніцтве. Свшчэннымі лічыліся і дрэвы-адзіночкі.

У будаўніцтве не раілася выкарыстоўваць старыя дрэвы, бо сваім доўгім жыццём яны атрымалі права на жыццё да старасці. Дрэвы з анамаліямі – ўрослы камень у ствол, сплеченыя разам дрэвы і г. д. Н.Я. Нікіфароўскі піша: «існавала забарона выкарыстоўваць дрэвы з нарастам (гузам), таму што ў жыхароў будуць «кылдуны» (калтун), дрэвы з «прыстоям» (бо як быццам бы гаспадарская дачка-дзяўчына народзіць пазашлюбнае дзіця).

Вельмі важным была і арыентацыя ссечанага дрэва. На пабудову не павінны былі выкарыстоўваць дрэвы, якія ўпалі на поўнач, ці завіслыя пры сячэнні, таму што у доме будуць паміраць людзі. Накірунак дрэва на поўнач звычайна семантызаваўся з поўначчу, якая звязвалася з уяўленнямі аб ночы, зіме, смерці, прадонні і г. д.

У Віцебскай губерні былі зафіксаваны і абрады ахвярапрынашэння, якія былі звычайна звязаны з укладкай першага вянца. Яшчэ ў XIX ст. былі распаўсюджаны ахвярапрынашэнні пеўня, курыцы, дробных жывёл, [4, с. 14]. Аб гэтым сведчаць і палявыя даследаванні [5].

Такім чынам, выбар месца для будаўніцтва жылля быў заснаваны на прынцыпе мадэлявання жыцця сям’і на канкрэтным месцы. З дапамогай сімвалічных сродкаў, рытуальных вымярэнняў выводзіліся асноўныя параметры арганізаванай прасторы (вызначалася іерархія кутоў, цэнтра і перыферыі, свайго і чужога). З улікам сказанага, устанаўліваўся неабходны мінімум сяміятычных характарыстык дома на ўзроўні прасторавай сімвалікі. Вызначаўся і часавы аспект. Зафіксаваны ахвярапрынашэнні пры будаўніцтве жылля. Даволі істотнымі ў народным дойлідстве былі выбар і нарыхтоўка будаўнічага матэрыялу, які павінен быў адпавядаць не толькі ўтылітарна-практычным, але і сімвалічна-рытуальным функцыям.

Літаратура

1. Шахматов, А.А. Повесть временных лет. – Пг., 1916. – С. 271–272.
2. Никифоровский, Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи... в Витебской Беларуси. – Витебск, 1897, – С. 134–135.
3. Там жа, С. 134.
4. Никольский, Н.М. Жывёлы у звычаях, абрадах і вераньях беларускага селянства // Працы сэкцыі этнографіі Беларускай Акадэміі навук. – Вып. 3. – Мінск, 1933. – С. 14.
5. Матэрыялы экспедыцый Беларускага дзяржаўнага музея народнай архітэктуры і побыту ў Браслаўскі, Полацкі, Міёрскі р-ны Віцебскай вобл. у 1988 г.

Are Saera Полоцкой земли XI–XIII вв.

Пуцко В.Г.

Основные положения этой статьи, изложенные в докладе на научной конференции, посвященной 1000-летию Полоцкой епархии и Православной Церкви на Беларуси, в 1992 г.¹, сегодня могут быть дополнены новыми историческими фактами. В этом заслуга прежде всего белорусских археологов, последовательно вводящих в научный оборот разнообразные ранее неизвестные памятники. Сакральные среди них представляют особый интерес, как отражающие характер элитарного направления средневековой духовной культуры на территории, которая непосредственно соприкасалась с католическим миром.

Археологические свидетельства о распространении христианства у славян в ряду исторических источников самые надежные, поскольку определяют не только эпоху христианизации, но и большей частью культурную ориентацию новопросвещенных. Сейчас наука располагает ценными материалами, обнаруженными на землях Великой Моравии, в Далмации, Болгарии, Сербии, в Киевской Руси². Анализ инвентаря из различных некрополей способен дать представление о темпах христианизации каждого отдельного региона, и курганный могильник летописного Изяславля в этом плане не представляет исключение³. По этим данным, в небольшом окраинном городе Полоцкой земли христианство окончательно утвердилось к середине XI в. Подобные материалы позволяют определить степень достоверности письменных источников, особенно в тех случаях, когда в них налицо явные противоречия.

В Киевской Руси, как известно, основным материалом, из которого строили храмы и выполняли значительную часть церковной утвари, равно как и нательных крестов, было дерево. Его недолговечность порой порождает ошибочные суждения о якобы крайне незначительном проникновении христианства в народную среду. В то же время эволюция погребального обряда, с преобладанием с конца X в. труположений, говорит об ином. Присутствие в погребениях предметов металлопластики, естественно, способствует более определенным выводам. Однако находки распределяются очень неравномерно,

---

¹ Пуцко В.Г. *Ars Saera древней Полоцкой земли // Тэзісы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 1000-годдзю Полацкай епархіі і Праваслаўнай Царквы на Беларусі. Мінск, 1992. С. 69–70.*

² Pucko V. *Počátky křesťanského umění u Slovanů // Jubilejní sborník k 1100. výročí smrti sv. Metoděje, arcibiskupa Velké Moravy. Praha, 1985. S. 199–235.*

³ Заяц Ю.А. *Распространение христианства в городах Полоцкой земли (по материалам археологии) // Тэзісы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 1000-годдзю... С. 21–22.*

и применительно к обширному пространству древней Полоцкой земли пока суммировать их данные явно преждевременно. Поэтому стоит обратиться к более известным фактам, характеризующим духовную культуру XI–XIII вв.

Время учреждения Полоцкой епархии относится ко времени св. Владимира (980–1015). Именно тогда должен был появиться первый деревянный епископский храм, впоследствии истребленный сильным пожаром, следы которого обнаружены археологами при раскопках внутри каменного Софийского собора в Полоцке в 1970–1980 гг.⁴ Большой пятинефный каменный храм, возведенный в 1050-х гг., с дополнительным членением перед апсидами, имел обширные хоры, находившиеся в западной части постройки и над ее боковыми нефами. Здесь налицо черты общности оформления внутреннего пространства с кафедральными соборами Киева, Новгорода и Чернигова (в последнем случае хоры были деревянными). И в целом Софийский собор в Полоцке явился сооружением византийско-киевской строительной традиции, хотя со своими индивидуальными особенностями, как любой древнерусский храм; стены и своды покрывали фрески, пол был выложен из керамических плиток.⁵ В «Списке русских городов», составленном в конце XIV в., собор назван семиглавым. Очевидно, таким был и его первоначальный облик. Сегодняшние представления об этом фрагментарно сохранившемся древнейшем каменном храме Полоцка всецело обязаны результатам многолетних археологических исследований, принесших порой неожиданные находки.⁶

Местная архитектурная школа сложилась в Полоцке в XII в., после некоторого перерыва, обозначившегося вслед за строительством Софийского собора. Эти годы оказались не слишком благоприятными для каменного строительства, и только с 1139 г. политические условия позволяют пригласить в Полоцк киевскую строительную артель. Делом ее рук явился Большой собор Бельчицкого монастыря, в плане сходный с киевской церковью Спаса на Берестове, но без лестничной башни и крещальни, и с куполом, опиравшимся не на восточные, а на западные пары столбов, благодаря чему достигнута максимально центрированная композиция.⁷

⁴ Булкин В.А. Софийский собор в Полоцке. (К вопросу о западных апсидах) // Древнерусское искусство: Художественная культура X – первой половины III в. М., 1988. С. 59–63; Трусов О.А. Памятники монументального зодчества Белоруссии. XI–XVII вв.: Архитектурно-археологический анализ. Минск, 1988. С. 10–15.

⁵ Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. Л., 1982. /САИ. Вып. Е 1–47/. С. 93–94. № 161; он же. Зодчество Древней Руси. Л., 1986. С. 30–32; Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. М., 1987. С. 254–259; Трусаў А. Новая рэканструкцыя Полацкай Сафіі // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай вямлі. Полацк, 1998. С. 311–316.

⁶ Подробнее см.: Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. М., 1966; Штыхов Г.В. Древний Полоцк. IX–XIII вв. Минск, 1975; он же. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.). Минск, 1978.

⁷ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. С. 80.

Следующая этапная постройка – храм-усыпальница в Евфросиньевом монастыре. Тогда же, в первой половине XII в., возведена церковь на Нижнем замке. Это четырёхстолпные храмы с одной апсидой и галереями с трех сторон, необычная форма которых наряду с широким применением в храме-усыпальнице мозаики для покрытия пола говорит о более чем вероятном появлении в Полоцке византийского мастера. Может быть, именно поэтому все последующие полоцкие храмы отличаются весьма своеобразными формами. Примером тому может служить маленькая бесстолпная Пятницкая церковь в Бельчицком монастыре, с прямоугольной в плане апсидой; в том же монастыре существовал еще четырехстолпный храм с одной апсидой и двумя полукружиями на боковых фасадах, отчасти напоминавший дотоле неизвестные на Руси триконхи, встречающиеся на Афоне и на Балканах. Все эти сооружения, датируемые 1140–1170-ми гг., говорят не только о мастерстве работавших в Полоцке зодчих, но и об эстетических вкусах финансировавших строительство заказчиков⁸.

Возведенная в 1150-х гг., столетием позже Софийского собора, Спаская церковь в Евфросиньевом монастыре позволяет судить о завершении поисков новых композиционных решений. Строителем ее был «приставник над делателями церковными Иван» – как он назван в Житии преп. Евфросинии Полоцкой, основавшей этот монастырь. Сравнительно небольшой шестистолпный храм с одной апсидой увенчан высоким барабаном главы, поднятым на пьедестал, оформленный с каждой стороны трехлопастной кривой, утверждаемый на подкупольной части, расположенной гораздо выше западного членения. В целом этот тип столпообразного храма, вертикальная устремленность которого созвучна западной готике, явился результатом радикальной переработки и переосмысления византийских традиций на местной почве. В дальнейшем в полоцком церковном зодчестве намечается развитие плановой схемы Большого собора Бельничского монастыря, о чем свидетельствует сооруженная в 1170-х гг. церковь на полоцком детинце⁹.

За пределами Полоцка временами также сооружали каменные храмы. Один из них в относительно хорошем состоянии дошел почти до наших дней (разрушен в 1961 г. и недавно отстроен). Это Благовещенская церковь в Витебске, на берегу Западной Двины, возведенная в XII в. и представлявшая собой сильно удлиненную шестистолпную постройку с одной выступающей наружу полукруглой апсидой (вместо боковых – ниши)¹⁰. В

⁸ Раппопорт П.А. Полоцкое зодчество XII века // Советская археология. 1980. № 3. С. 142–161. См. также: Ганецкая І. Культура Полацкай зямлі: заходнія і ўсходнія ўплывы // Полацк: карані нашага радава. Полацк, 1996. С. 41–44.

⁹ Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. С. 96–99.

¹⁰ Там же. С. 99–100. № 172.

сильно перестроенном виде до 1875 г. простояла Борисоглебская церковь в Витебске, предположительно датируемая тем же временем¹¹. Не так давно было высказано предположение о том, что наиболее ранним витебским храмом являлся посвященный Архангелу Михаилу¹². Фундаменты четырехстолпного, почти квадратного в плане, с тремя апсидами храма обнаружены в детинце древнего Минска, по стратиграфическим данным датированные не позднее 1071–1085 гг.¹³ Вряд ли можно сомневаться в том, что этим перечнем не исчерпываются итоги храмосозидательной деятельности, осуществленной в Полоцкой земле в течение XI–XIII вв., уже не говоря о том, что преобладающее число церковных построек было деревянным. Их традиции, неизбежно адаптируясь в новых исторических условиях, все-таки продолжали жить на протяжении последующих столетий, иногда поражая своими устойчивыми формами¹⁴.

На Полоцкой земле, как и во всем христианском мире, храм был тем местом, где непрерывно осуществлялся синтез различных искусств, одни из которых характеризовали внутреннюю пластическую и декоративную отделку здания, другие – непосредственно богослужебный обиход. О тех и о других сохранились слишком отрывочные данные, и, тем не менее, их следует непременно учесть. Пока неизвестны случаи применения для отделки полоцких храмов XI–XIII вв. каменной резьбы. Но при раскопках церкви на Нижнем Замке найдены обломки резного саркофага из красного шифера, может быть, привозного. Полы в большинстве случаев были выполнены из поливных керамических плиток, и только в одном случае часть пола выложена кусочками смальты. Росписи зафиксированы в большей части храмов, главным образом благодаря находкам остатков штукатурки со следами фресок. Это лишь количественный фактор, позволяющий видеть, что наличие стенописей не оказывалось исключительным явлением. Более обширные фрагменты первоначальной живописи уцелели в алтарной апсиде Софийского собора (часть Евхаристии и орнаменты), хотя и в сильно потертом виде¹⁵. До недавнего времени существовали и были вполне различимы фрески на стенах руин обеих бельчицких церквей XII в., особенно значи-

¹¹ Боровой Р.В., Булкин Вал. А. Из истории церкви Бориса и Глеба в Витебске // Проблемы изучения древнерусского зодчества. СПб., 1996. С. 67–72.

¹² Колединский Л.В. О церкви св. Михаила в Витебске (конец XI – начало XII века) // Там же. С. 72–76.

¹³ Загоруйский Э.М. Возникновение Минска. Минск, 1982. С. 189–202.

¹⁴ См.: Якімовіч Ю.А. Драўлянае дойлідства Беларускага Палесся: XVII–XIX стст. Мінск, 1978.

¹⁵ Церашчатава В.В. Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI–XVIII стст. Мінск, 1986. С. 13–16; Медникова Е., Егорков А. Технологические аспекты росписи Полоцкой Софии // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. С. 191–197.

тельные в Пятницкой¹⁶. Последние в стилистическом отношении несколько напоминали росписи собора Михайловского Златоверхого монастыря в Киеве и церкви Спаса на Берестове¹⁷. На сегодняшний день сохранились только фрески Спасской церкви Евфросиньева монастыря, частично обнаруженные в результате реставрационных работ. Результаты изучения этих стенописей надо рассматривать как предварительные, необходимость соотнесения которых с новыми открытиями становится все более очевидной¹⁸. Работы по украшению храма росписями вероятнее всего относятся к 1157–1161 гг. Их выполнение преп. Евфросиния поручила византийским мастерам, представителям того художественного направления, которое столь ярко отражено в элитарных фресках церкви св. Пантелеймона в Нерези (1164 г.). Выразительные экспрессивные лики Деисуса, Покаяния Давида, преподобных жен, даже при некоторых чертах провинциализма, располагают именно к таким выводам¹⁹.

Время не пощадило древних икон, связанных своим происхождением либо судьбой с Полоцкой землей, в числе которых был и упомянутый в Житии преп. Евфросинии образ Богоматери Эфесской, полученный ею от византийского императора Мануила I Комнина (1143–1180) и константинопольского патриарха Луки Хризверга (1157–1170) и поставленной в церкви Богородицы. Однако иконографический тип самого изображения удаётся воссоздать на основе фрески жертвенника Спасской церкви и свинцовой актовой печати полоцкого происхождения²⁰. Это был образ Богоматери Агиосоритиссы, идентичный чтимым на Руси ее спискам, – Десятиной и Боголюбской, – являвшейся древнейшей иконографической формулой изо-

¹⁶ Шчакаціхін М. Фрэскі Полацкага Барысаглебскага манастыра // Наш край. Мінск, 1925. № 1. С. 18–27; Сяліцкі А. Старажытны полацкі жывапіс // Мастацтва Беларусі. 1984. № 4. С. 39–40; Церашчатава В.В. Старажытнабеларускі жывапіс XI–XVIII стст. С. 16–24.

¹⁷ Пуцко В. Михайлівські фрески // Ант. 1999. № 2–3. С. 30–32; Килессо С.К. Киево-Печерская лавра; Памятники архитектуры и искусства. М., 1975. Илл. 38, 39, 42.

¹⁸ Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли. XI–XII вв. Минск, 1992.

¹⁹ Пуцко В. Стилистические проблемы фресок собора Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. С. 231–248.

²⁰ Пуцко В. Аб іконе Багамацеры Эфескай у старажытным Полацку // Полацк. Кліўленд, 1991. № 8. С. 16–20 /сокращенная версия: Ці той гэта абраз? // Культура. 1992. № 34/42/. С. 4/. Между тем, в литературе усиленно постулируется тезис о том, что это была икона Богоматери Одигитрии, список которой сохранился в Торопце. Утверждение является априорным. См.: Шалина И.А. Об иконе Богоматери Торопецкой // Тэзісы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 1000-годдзю... С. 70–72; она же. Богоматерь Эфесская-Полоцкая-Корсунская-Торопецкая: исторические имена и архетип чудотворной иконы // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси. М., 1996. С. 200–251; она же. Икона «Богоматерь Одигитрия» – древняя святыня Софийского собора в Полоцке // Seminarius Bulkianum. СПб., 1999. С. 121–129.

бражэння Покрова²¹. Столь же важное источниковедческое значение имеют рельефные изображения на свинцовой печати, принадлежавшей самой преп. Евфросинии: на одной стороне изделия воспроизведено Преображение Господне, в честь которого ею создан монастырский храм, существующий донныне в Евфросиньевом монастыре, а на другой – погрудный образ патрональной этой святой подвижнице александрийской преподобной, жившей в V в.²² Если последний выглядит довольно стереотипным, то композиция Преображения Господня, несомненно, воспроизводит иконографическую схему монастырской храмовой иконы. В этом нетрудно убедиться, сопоставив рельеф печати с византийскими иконами комниновского периода, а также со стеатитовыми рельефами, копирующими подобные им живописные образцы²³. Особенностью этой схемы служит то, что большую часть плоскости занимает окруженная ореолом божественного света фигура Христа с предстоящими ему пророками Илией и Моисеем, тогда как поверженные в страхе апостолы буквально распластаны в страхе по земле. Примерно такое же расположение фигур можно отметить, в частности, в фреске церкви св. Пантелеймона в Нерези²⁴. Все это убеждает в точности воспроизведения на свинцовых печатях икон III в., одна из которых являлась храмовой, а другая – особо почитаемой местной святыней. Еще на одной печати помещены свв. Георгий-воин и София. Предполагают, что эта булла могла принадлежать матери преп. Евфросинии.

Такая исключительная точность в следовании византийским иконописным образцам далеко не всегда сохраняется в произведениях каменной пластики малых форм, исторически связанных с Полоцкой землей. Об этом позволяет говорить уже обнаруженная в Полоцке в 1967 г. стеатитовая икона свв. Константина и Елены, датируемая третьей четвертью XII в.²⁵ Ее общая иконографическая схема, предполагающая в центре крест между фронтально

²¹ Пуцко В.Г. «Богородица Десятинная» и ранняя иконография Покрова // Festschrift für F. von Lilienfeld. Erlangen, 1981. С. 355–373; он же, Каргопольская икона Богоматери. (О генезисе иконографии Покрова) // Чтения по исследованию и реставрации памятников художественной культуры Северной Руси, посвященные памяти художника-реставратора Н.В. Перцева. 1902–1981. Архангельск, 1992. С. 77–88; он же, Найдавніші ікони Покрови // Родовід. 1994. Ч. 8. С. 30–37.

²² Пуцко В.Г. Печать преподобной Евфросинии Полоцкой // Беларусь у сістэме еўрапейскіх культурных сувязяў / ГАЗ, № 11/. Мінск, 1997. С. 105–110.

²³ См.: Sotiriou G. et M. *Icones du Mont Sinai*. Athines, 1956. T. I; Kalavrezou-Maxeiner I. *Byzantine Icons in Steatite*. Wien, 1985 (Byzantina Vindebonensia. Bd. XV).

²⁴ Hamann-Mac Lean R., Hellenleben H. *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum 14. Jahrhundert*. GieJen, 1963 (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe II. Bd. 3). Abb. 36.

²⁵ Pucko W. *Połocki relief steatitowy i problem zachodnich wpływów w sztuce ruskiej XII wieku* // Biuletyn Historii Sztuki. 1983. R. XLV. NR 3–4. S. 259–264.

стоящими двумя царственными фигурами, широко распространена в искусстве Византии. Однако в полоцкой находке резко выделяются особенности резьбы, которые не позволяют в ней видеть ни работу греческого мастера, ни близкую копию византийского оригинала. Моделью скорее всего явилась романская переработка, что особенно заметно как в общей трактовке изображений, в манере передачи складок одежд, в характере нимбов, так и в моделировке лиц, в преобладании в резьбе декоративного начала. Указанное изделие вряд ли надо воспринимать в качестве исключительного явления в полоцкой пластике. Об этом позволяет говорить двусторонняя каменная икона миниатюрных размеров, найденная в Минске на замчище. На одной её стороне поясное изображение Богоматери в иконографическом образе Агиосоритиссы, на другой – апостола Петра²⁶. Не исключено, что здесь надо видеть пластическую реплику полоцкой иконы Богоматери Эфесской. Стиль исполнения в целом почти пророманский. Но при такой его характеристике нельзя исключать определенный параллелизм по отношению к константинопольской пластике рубежа XII–XIII вв. В качестве примеров достаточно упомянуть известный стеатитовый панагиар с именем императора Алексея III Комнина Ангела (1195–1203) и киевские стеатитовые образки группы «1200 г.», выполненные греческим столичным мастером в Киеве вскоре после захвата Константинополя крестоносцами в 1204 г.²⁷

Это художественное направление начало было пускать корни и в пластическом искусстве на Полоцкой земле, о чем позволяет судить обнаруженная при раскопках в Минске на замчище икона из сланца с изображением свв. Николы и Стефана, благословляемых Христом-Эммануилом²⁸. Её резьба в целом соответствует приведенной характеристике, за исключением приземистости и, вследствие этого, появившейся нарочитой массивности фигур. В то же время здесь нет схематизма, отличающего резьбу образка из розового сланца с полуфигурой св. Николы, тоже XIII в., из случайных находок в Минске²⁹. Конечно, подобные ремесленные изделия не определяли общий характер сакрального искусства Полоцкой земли: это вторичные явления, хотя и связанные с элитарным течением и в сущности представляющие элементы фольклоризации. Наши современные представления о художественном ремесле этого региона, надо признать, довольно ограниченные,

²⁶ Pucko W. Sredniewieczne kamiennie ikonki z zachodnich obszarów Rusi. // Biuletyn Historii Sztuki. 1993. R. LV. NR 1. S. 11–13. II. 2.

²⁷ Подробнее см.: Пуцко В. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII–XIII вв. // Byzantinoslavica. 1996. Т. LVII. С. 378–384; он же. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров // Byzantinoslavica. 1998. Т. LIX. С. 378–382.

²⁸ Pucko W. Sredniowieczne kamiennie ikonki z zachodnich obszarów Rusi. S. 14–15. II. 10.

²⁹ Там же. С. 15. Илл. 9.

хотя накопившийся материал дает основания говорить в ряде случаев о тесных связях с Киевом³⁰.

Из всех предметов церковной утвари Полоцкой земли, бесспорно, самым знаменитым является большой (высотой 51,8 см) воздвизальный крест-мошевик, выполненный по заказу преп. Евфросинии в 1161 г. мастером-ювелиром Лазарем Богшей из золота и украшенный перегородчатой эмалью и драгоценными камнями³¹. Бессмысленно дискутировать по вопросу о месте изготовления этого креста, который по особенностям выполнения эмалей наметилась тенденция связать с продукцией одной из киевских мастерских³². В ряду известных воздвизальных крестов XII–XIII вв. полоцкий – самый великолепный³³. В него заключены часть Крестного древа, различные христианские реликвии, мощи свв. архидиакона Стефана, Пантелеймона, кровь св. Димитрия Солунского. Не приходится сомневаться в том, что столь же совершенными были находившиеся в Полоцке и литургические сосуды XII–XIII вв., из которых ничего не сохранилось.

На территории Полоцкой земли обнаружен ряд бронзовых литых крестов-энколпионов XII–XIII вв., в основном представляющих предметы киевского художественного импорта, иногда – их местные копии³⁴. Преобладают наиболее распространенные типы изделий. Но, например, в Друцке в культурном слое оказались створки энколпионов с изображениями свв. князей Бориса и Глеба с мученическими венцами в руках и с изображением Богоматери Десятиной. В Минске при раскопках городища на р. Менке найдена бронзовая нагрудная икона с изображением свв. целителей Козьмы и Дамиана, благословляемых Христом-Эммануилом, отлитая с использованием в качестве модели каменной начала XIII в.³⁵ Из Копыси происходит великолепная ажурная бронзовая икона-подвеска с фигурами

³⁰ Подробнее см.: Пуцко В. Художественное ремесло Полоцкой земли (находки, явления, нерешенные проблемы) // Гістарычна-археалагічны зборік. Мінск, 1997. № 12. С. 195–206.

³¹ Алексеев Л.В. Лазарь Богша – мастер-ювелир XII в. // Советская археология, 1957. № 3. С. 224–244. См. также: Алексеев Л.В. Крест Евфросинии Полоцкой 1161 года в средневековье и в позднейшие времена // Российская археология. 1993. № 3. С. 70–78; Алексеев Л.В., Макарова Т.И., Кузьмич Н.П. Крест – хранитель всея Вселенныя: История создания и воссоздания креста прпеподобной Евфросинии Полоцкой. Минск, 1996; Жыватворны сімвал Бацькаўшчыны: Гісторыя Крыжа святой Еўфрасініі Полацкай. Мінск, 1998.

³² Макарова Т.И. Перегородчатые эмали Древней Руси. М., 1975. С. 70–73, 95, 118–121.

³³ Пуцко В. Крыж Еўфрасініі Полацкай і ўзв'язальныя крыжы XII–XIII стст. // Полацка. Кліўленд, 1992. № 4(14). С. 12–17.

³⁴ Алексеев Л.В. Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (кресты и иконки Белоруссии) // Советская археология. 1974. № 3. С. 205–209.

³⁵ Пуцко В., Штыхов Г. Бронзовый образок из городища на р. Менке // Час, помнікі, людзі: Памяць рэпрасаваных археалагў. Мінск, 1993, С. 141–145; Пуцко В. Сярэднявечны бронзавы рэльеф з Менкі // Мастацтва. 1997. № 9. С. 67–68.

свв. Бориса и Глеба, относящаяся к продукции киевского мастера архаизирующего стиля, начала XIII в.³⁶ В количественном отношении, конечно, преобладают изделия местных ремесленников, находимые преимущественно в Полоцке, а также в Витебске, где, в частности, обнаружен и небольшой костяной образок XIII в., отличающийся упрощенной, но в то же время довольно выразительной манерой резьбы³⁷. Новые находки произведений художественного литья и каменной резьбы³⁸ свидетельствуют о том, что материалы, вошедшие в научный оборот, далеки от полноты и в будущем могут быть расширены, позволив осветить и те аспекты развития сакрального искусства Полоцкой земли, говорить о которых пока преждевременно. Как ни велик соблазн приписать местным мастерам почти все из обнаруженных изделий, – все же приходится учитывать общий художественный контекст и особенно продукцию определенных художественных центров. Тем более было бы несправедливо локализовать Полоцкой землей лишь ремесленные вещи: качественный уровень определялся не столько местом изготовления произведений, сколько мастерством ремесленников и социальной средой, к которой принадлежали заказчики. Копии элитарных образцов тоже надо рассматривать как показатель развитых эстетических вкусов.

Если не принимать в расчет серьезно не аргументированные догадки о возможном полоцком происхождении ряда древнейших рукописей, то вполне достоверно локализуемой ранней книгой служит написанное в конце XII в. Полоцкое евангелие, принадлежавшее Троицкому монастырю (Санкт-Петербург, РНБ, Погод. 12)³⁹. Оно представляет пергаменный кодекс, заключающий более 170 листов, переписанный двумя почерками, в два столбца, украшенный тремя заставками и многочисленными киноварными инициалами. При выполнении заставок использовано серебро, что в практике древнерусских скрипториев было большой редкостью. Она более сходна с византийской и южнославянской, тогда как нечто подобное можно видеть в оформлении книг XII в. в Германии. Говоря о христианском искусстве древней Полоцкой земли, нельзя обойти молчанием такие образцы ее своеобразной «каменной графики», как неоднократно привлекавшие внимание исследователей изо-

---

³⁶

Пуцко В. Падвесны бронзавы абразок з Копысы // Мастацтва. 1994. № 2. С. 69–73; он же. Архаізуючы стиль у кійўскаму художняму ремеслі XIII ст. // Історія Русі – Украіні (історико-археологічний збірник). Київ, 1998. С. 222–229; он же. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров. С. 317–319.

³⁷ Бубенька Т.С. Крж XVI ст. з Віцебска // Помнікі мастацкай культуры Беларусі эпохі Адраджэння. Мінск, 1994. С. 245–246; Пуцко В. Візантыйскі след на берагах Дзвіны // Мастацтва. 1998. № 3. С. 49–50.

³⁸ См.: Мяцельскі А. Картаэка поўніцца // Мастацтва Беларусі. 1990. № 6. С. 75; он же. I прашчур прасіў пра тое ж... // Мастацтва. 1992. № 6. С. 32–33.

³⁹ Нікалаеў М. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. Мінск, 1993. С. 23–25.

бражэння триумфальнага креста на Борисовых камях⁴⁰. Как вядома, гэтыя велікія камяні-валуны ў шасці выпадках мелі надпісы благожелательнага характара, з згадкай імяна Бориса. На іншых былі імяна Рогволода і Сулібора, а на некаторых – кресты, высечаныя без надпісаў. Найбольш распаўсюджаным заставаўся думка, згодна якой гэтыя камяні маглі служыць пазначальнымі знакамі Полацкага княства. Е.Р. Романав лічыў, што кресты з надпісамі высечаны ў мэтах хрысціянізацыі народных мас і ў памяць аб прысутнасці князя. А.П. Сапунов убачыў у нанесенні крестав і благочестывых надпісаў Бориса імкненне абезвэдзіць камяні, зладзіць судходства па Дзвіне. М.І. Ермаловіч лічыў, што камяні з надпісамі адзначаюць ваенныя паходы князя Бориса ў 1102 г. на ятвягоў і ў 1106 г. на земгалов⁴¹. Нарэшце, Б.А. Рыбаков, датаваў нанесенне крестав з надпісамі пачаткам мая 1128 г., убачыў у гэтым імкненне асвятліць месца язычэскіх культыв, калі наступствы голада, пачавшага ўлетку 1127 г., прынялі жахаючыя памеры⁴². Апошняе прадпаложэнне здаецца найбольш верагодным, асабліва ў кантэкста барацьбы з язычэскімі перажыткамі, растягнуўшайся на некалькі стагоддзяў⁴³.

Звычаяй зобразэння креста на камях можна разглядаць як агульхрысціянскі, хоць ён мае свае розныя мясцовыя формы выражэння, скажам, ў Арменіі, Грузіі, на Балканах. У Кіеўскай Русі ён ярчэй за ўсё адлюстраваны ў графіці з благожелательнымі надпісамі. Знаючы аб гэтым, можна лепш зразумець прычыны зобразэння триумфальнага креста на Борисовых камях, раней служыўшых фетышамі. У такім выпадку з'яўленне на іх хрысціянскага сімвала значыла вельмі многа ў параўнанні з занесеным на сярэдзіну ракі інфармацыяй аб палітычэскіх падзеях. Хутчэй за ўсё гэта сведчыць аб заключальным этапе хрысціянізацыі Полацкай зямлі. Історычныя лёсы духоўнай культуры Полацкай зямлі, арганічнай часткай якой служыла яе сакральнае мастацтва, вносяць сучаснага даследчыка ў кола больш шырокіх праблем⁴⁴.

⁴⁰ Сапунов А. Дзвінскія ці Борисовы камяні. Віцебск, 1890; Тарановіч В.П. К пытання аб старажытных помніках з історычэскімі надпісамі на тэрыторыі Беларускай ССР // Саветская археалогія. 1946. Т. VIII С. 43–260, з згадкай больш старага літэратуры.

⁴¹ Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскія пераходы. Мінск, 1990. С. 159–162.

⁴² Рыбаков Б.А. Русскія датаваныя надпісы XI–XIV стагоддзяў. М., 1964 /САИ. Вып. Е 1–44/. С. 26–27.

⁴³ Пуцко В. Триумфальны крест на Борисовых камях // Навуковая канферэнцыя «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі». Тэз. докл. Полацк, 1992. С. 51–62; ён жа. Рэлікты славянскага язычэства ў хрысціянскай Русі //Балканаславіка. Прилеп, 1996. Бр. 13–15. 1986–1988. С. 57–65.

⁴⁴ Падробней см.: Пуцко В. Полацк у гісторыі Старажытнарускай дзяржавы //Мастацтва. 1996. № 6. С. 67–71; ён жа. Праблемы сярэднявековага мастацкага спадчыны Беларусі // Кантакты і дыялогі. 1999. № 2–3. С. 3–9; ён жа. Культура сярэднявековага Беларусі паміж Візантыяй і Захадам: вынікі і праблемы вывучэння // Кантакты і дыялогі. 1997. № 4. С. 3–9.

Сравнительно медленное накопление материала, столь поздно начатое и неоднократно прерываемое идеологическими и политическими причинами, сегодня не позволяет сказать несколько больше, не прибегая к домыслам и натяжкам. Но и накопленных исторических фактов достаточно для того, чтобы увидеть общий характер этого искусства, казалось бы, утраченного навсегда. Анализ произведений убеждает в том, что их создание не было самоцелью и реально отражало высокие духовные стремления, характеризующие жизненный уклад лучших представителей тогдашнего общества.

Полацк і Нямецкі ордэн: ад вайны да васалітэта і саюза

Сагановіч Г.М.

Полацкае княства было першым дзяржаўным утварэннем на землях Беларусі, якое сутыкнулася спачатку з нямецкімі місіянерамі ў Ніжнім Падзвінні, а потым і рыцарскім ордэнам, створаным для абароны лацінскага хрысціянства. Яно адзінае са старабеларускіх княстваў непасрэдна межавала з ордэнскай дзяржавай у Інфлянтах. Вось жа, хоць мы найбольш ведаем пра ваенныя канфлікты на самым пачатку суіснавання лацінян і палачан (маюцца на ўвазе апісанні Генрыхам Латышом паходы Уладзіміра Полацкага на нямецкія замкі і Рыгу ў 1203 і 1206 гг., а таксама страта Полацкам сваіх дзвінскіх калоній Кукенойса і Герцыке на карысць немцаў), яны былі ўсяго толькі эпізодам і ніяк не могуць характарызаваць усёй шматстайнасці полацка-інфлянцкіх узаемаадносін. У цэлым сустрэчу заходнееўрапейскага свету з візантыйска-славянскім на Дзвіне можна лічыць дастаткова мірнай. І Полацк, і Рыга, занепакоеныя ўзрастаннем небяспекі з боку паганскай Літвы, выразна арыентаваліся на добрасуседскія ўзаемаадносін¹. Дагаворы 1210, 1212 і 1229 гг. засведчылі, што важным фактарам іх палітыкі было і забеспячэнне ўзаемавыгаднага гандлю па Дзвіне.

Пра характар узаемадачынэнняў Полацка і Рыгі ў 30–40-х гадах XIII ст. цяжка казаць нешта пэўнае з прычыны адсутнасці крыніц, аднак, найвергодней, да ўключэння Полацка ў арбіту ўплываў літоўскай дзяржавы яны істотна не мяняліся. З моманту ж уключэння Полацкага княства ў ВКЛ закрываўся шлях па Дзвіне для рыжскіх купцоў і Ордэна, а таксама для місіі каталіцкага касцёла, што і правакавала канфлікты. Праўда, у позніх заходнееўрапейскіх помніках можна сустрэць інфармацыю пра тое, што ў другой трэці XIII ст. дацкія крыжаносцы ўзялі Ізборск, а потым авалодалі і Полацкам², аднак, відавочна, тут меўся на ўвазе Пскоў: як добра вядома, у Ізборск і Пскоў у 1233 і 1240 г. сапраўды ўваходзіў кантынгент ордэнскага войска³. Што да Полацка, то ён тады, па ўсёй верагоднасці, мог зблізіцца

---

¹ Найбольш паслядоўна пра гэта ў працах М. Гельмана (гл.: Hellmann M. Begegnung zwischen Ost und West auf baltischem Boden im XIII. Jh. // FOG. Bd. 25 (1978). S. 127–128; Idem, Die Anfänge christlicher Mission in den baltischen Ländern // Studien über die Anfänge der Mission in Livland. Hrsg. v. M. Hellmann. Sigmaringen, 1989), але падобныя погляды выказваліся і намогара раней. Гл.: Schlözer K. Livland und die Anfänge deutschen Lebens im baltischen Norden. Berlin, 1850. S. 71–84.

² Pontanus J.I. Rerum Danicarum Historia. Amsterdam 1631. Lib. VI. S. 319.

³ Белецкий С.В., Сатырева Д.Н. Псков и Орден в первой трети XIII в. // Князь Александр Невский и его эпоха. СПб., 1995. С. 84.

з Інфлянцкім ордэнам. Так, па звестках А. Каяловіча, калі Міндоўг спрабаваў сілай заняць Полацк, то абараняцца палачанам дапамагалі нямецкія рыцары⁴. Гэта магло адбывацца ў 1248 ці 1249 гг., падчас вайны Міндоўга з Эрдзівілам і Таўцівілам, калі апошні атрымаў у саюзнікі Інфлянцкі ордэн⁵.

Прыкладна ў сярэдзіне XIII ст. пачаўся перыяд асабліва цесных адносін Полацка з Інфлянтамі. З гэтым часам даследчыкі звязваюць з'яўленне ганзейскай факторыі ў Полацку. Тады ж у Полацку, магчыма, было заснавана лацінскае біскупства (*episcopatus Ruteniensis*), што згадвалася ў папскім пасланні ў 1255 г.⁶ Пра існаванне нямецкага каталіцкага асяродка ў старэйшым беларускім горадзе сведчаць дакументы пачатку XIV ст. Гэта скарга на Інфлянцкі ордэн з боку рыжскага арцыбіскупа Фрыдрыха ад 14 верасня 1305 г.⁷, пасланне папы Клеменса V ад 19 чэрвеня 1310 г.⁸ да брэменскага арцыбіскупа Ёгана і равенскага каноніка Альберта з даручэннем расследаваць справу Ордэна, і самае важнае – паказанні сведак інквізіцыйнага працэсу супраць братоў Нямецкага ордэна ў Інфлянтах, праведзенага папскім капеланам Францыскам Мальянскім у Рызе ў 1312 г.⁹

Разрыў Міндоўга з хрысціянствам пасля 1260 г. і яго канфрантацыя з Ордэнам азначалі змену палітыкі і залежнага тады ад Літвы Полацка. Аднак, пасля ўдзелу палачан на чале з Таўцівілам у паходзе кааліцыйных сіл на ордэнскі Юр'еў у 1262 г.¹⁰ (які можна лічыць адзінкавым эпізодам) адносіны Полацка з немцамі зноў палепшыліся. Даследчыкам добра вядомы мірны дагавор паміж Полацкам і Віцебскам з аднаго боку і Рыгай ды магістрам Інфлянцкага ордэна з другога напісаны ад імя князя Гердзена і датаваны 28 снежня 1264 г.¹¹ У гэтым дакуменце, выдадзеным у Рызе, пацвярджаюцца

⁴ Bonnel E. Über einige Ereignisse aus der Regierungszeit Mindowg's von Lithauen. S. 67.

⁵ Hellmann M. Das Lettenland im Mittelalter. Münster / Köln, 1954. S. 176.

⁶ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch (далей – LUB). Hrsg. v. F.G.v.Bunge. Bd. 1. Riga. № 282.

⁷ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch (далей – LUB). Hrsg. v. F.G.v.Bunge. Bd. 2. Reval, 1855. Nr. 616. S. 24–31. Regesten 710.

⁸ LUB. Bd. 2. Nr. 630, Regesten 714.; Preussisches Urkundenbuch (далей – PUB). Bd. II/1. Nr. 13. S. 7–9; Жлутка А. Ліст папы Клімента V 1310 г. аб становішчы ў Лівоніі і ў суседніх краінах у другой палове XIII – пачатку XIV ст. // Беларускі археаграфічны штогоднік. Вып. 7. Мінск, 2006. С. 147–166.

⁹ Niess U. Hochmeister Karl von Trier (1311–1324). Marburg, 1992. S. 78–82. Тэкст пракаколу рэканструяваў і надрукаваў А. Серафім. Гл.: Seraphim A. Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312). Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens. Königsberg, 1912.

¹⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Рязань 2001. С. 312.

¹¹ RLU. № 25. S. 13; LUB. Bd. 6. № 3036; Полоцкіе граматы XIII – пачатку XVI в. Сост. А.Л. Хорошкевич (далей – ПГ). Вып. 1. № 1. С. 35–36. Большасць даследчыкаў адносіла гэтую грамату да канца 1263 г., і хоць у публікацыі Г. Харашкевіч яна таксама датавана 1263 г., даследчыца піша пра магчымасць адносіць дакумент і да 1264 г. (Гл.: ПГ. Вып. 3. С. 116–117), што падаецца больш верагодным.

(ці ўзнаўляюцца) умовы ранейшага дагавора нейкага князя Канстанціна¹²: палачане і віцябляне абяцаюць «...не вступатися на тую землю, што князь Костянтинъ дал местерю съ своею братьею», а за гэта магістр і браты-рыцары мусілі «...отступить с всею правдою» ад Полацкай зямлі. Факт даравання зямель полацкім князем Канстанцінам па просьбе Ордэна пацвердзіла була папы Урбана IV ад 20 жніўня 1264 г.¹³ У папскім пасланні ёсць інфармацыя, што полацкі князь перадаў Ордэну замак Розітэн (Рэзекнэ) з землямі, г. зн. свае ўладанні ў Паўночнай Латгаліі. Цікава, што гэты полацкі князь як дабрадзеі Нямецкага ордэна згадваўся ў ордэнскіх дакументах і праз стагоддзе. Верагодна, да граматы Гердзена землі, падараваныя полацкім князем, яшчэ лічыліся спрэчнымі, таму Ордэн дамагаўся юрыдычных гарантыяў на іх валоданне, што і атрымаў узамен за абяцанне не ўмешвацца ў справы Полацка. Гаворачы цяперашняй мовай, гэты дагавор гарантаваў тэрытарыяльную цэласнасць абодвум яго суб'ектам.

Наступны дакумент, што завецца «Словам» князя Ізяслава і датуецца 1265 ці найпазней 1266 г., фактычна з'яўляецца гандлёвым пагадненнем Полацка як з Рыгай, так і магістрам Інфлянцкага ордэна¹⁴. Яго тэкст, між іншага, пацвярджае данацыю князя Канстанціна: «Чего ся есме отступили в Ризе, к тому вамъ не приискывати...». Апелюючы да добрай практыкі першых полацкіх уладароў, князь Ізяслаў сфармуляваў у ім прынцып вольнага гандлю з немцамі, вядомы з часоў княжання Ўладзіміра Васількавіча: «Полочаном видѣбляномъ волное торгованье въ Ризе, на Готском берегу и въ Любце»¹⁵.

Такім чынам, калі ўлічваць, што, як засведчылі дакументы, і Гердзень, і князь Ізяслаў рабілі стаўку на мірныя адносіны, можна дапускаць, што пры іх абыходзілася без канфліктаў Полацка з Ордэнам. Праўда, зусім невядома, як доўга княжыў у Полацку Ізяслаў пасля 1265–1266 гг. Аднак і пра войны да нас не дайшло ніякіх сведчанняў. Зацікаўленасць абодвух бакоў у развіцці гандлю на Дзвіне, як і адсутнасць канфесійнага антаганізму, стрымлівалі пераростанне супярэчнасцяў у ваенныя канфлікты ў XIII ст. У суме, на падставе наяўных звестак можна гаварыць пра традыцыйную ў тых часы для Полацка (як і для Пскова) арыентацыю на саюз з Ордэнам, а не на вайну. І гэта не дзіўна, калі ўлічваць, што Ордэн меў сваёй задачай не тэрытарыяльную экспансію на ўсход, не заваёву новых земляў, пра што да гэтага часу нязменна паўтараецца шэрагам гісторыкаў, а найперш абарону хрысціянскай царквы і барацьбу супраць язычнікаў.

¹² Добрую спробу ідэнтыфікаваць таямнічага полацкага князя гл. у: Селарт А. Полацкі князь Канстанцін і гісторыя Інфлянтаў у трэцяй чвэрці XIII ст. // БГА. Т. 11 (2004). С. 3–25.

¹³ LUB. Bd. . №. 380. S. 484;

¹⁴ ПГ. Вып. I. № 2. С. 36–37.

¹⁵ Тамсама. С. 36.

У XIV ст. як уся палітыка Нямецкага ордэна ў Прыбалтыцы, так і яго адносіны з Полацкам мяняюцца, але пры гэтым ваенныя рэйды ордэнскага кантынгенту у межы Полацкай зямлі пачаліся толькі пры Гедыміне, пасля яе ўключэння ў склад ВКЛ, што для Ордэна было паганскай Літвой, якую належала прывесці да хрысціянства. Першы зафіксаваны пісьмовымі крыніцамі паход інфлянцкіх рыцараў на Полаччыну быў праведзены ў 1323 г.¹⁶ Два наступныя паходы ордэнскіх фармаванняў у гэтыя землі адбыліся ў 1333, 1334¹⁷ і магчыма ў 1366 г. А заключаюць гэтую серыю рэйдаў апісаныя Вігандам Марбургскім паходы інфлянцкіх рыцараў на Полацкую зямлю ў 1375 і 1379 гг., калі князь Андрэй Полацкі яшчэ актыўней атакаваў уладанні Ордэна на Дзвіне. Праўда, полацкі князь захоўваў пры гэтым нейкія асаблівыя адносіны з Інфлянцкім ордэнам, рыцары якога прыйшлі Полацку на дапамогу ў 1377 г., калі пасля смерці Альгерда яму давялося адбіваць свой стол ад Ягайлы¹⁸.

Пасля дагавораў Кейстута і Ягайлы з Ордэнам у 1379, 1380 і 1382 гг. (спачатку ў Троках імі было падпісана дзесяцігадовае замірэнне з вялікім магістрам¹⁹, затым Ягайла падпісаў з вялікім магістрам сепаратны мір²⁰, і ўрэшце ён разам са Скіргайлам заключыў т. зв. Дубіскі дагавор аб саюзе з Ордэнам²¹) эпоха канфрантацыі Полацка з інфлянцкімі немцамі зноў адышла ў мінулае. Такім чынам, за амаль двухвяковы перыяд ваеннай барацьбы Ордэна ў Прыбалтыцы непасрэдна на Полацк было скіравана ўсяго 5 рэйдаў яго кантынгенту. Праўда, ордэнскае войска з'явілася пад полацкімі сценамі ў жніўні 1381 г.²², аднак рыцары прыйшлі сюды не самохаць, а як і ў 1377 г., – па запрашэнні свайго саюзніка Скіргайлы, выконваючы ўмовы згаданага вышэй таёмнага дагавора, толькі цяпер яны меліся дапамагчы не князю Андрэю, а Скіргайлу, каб пасадзіць яго на полацкі стол²³.

¹⁶ SRP. Bd. 2. S. 60.

¹⁷ SRP. Bd. 2. S. 67.

¹⁸ Данилевич В. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. Киев, 1896. С. 163; Maciejewska W. Dzieje ziemi Połockiej w czasach Witolda (1385–1430) // AW. R. 8 (1933). S. 4.

¹⁹ Codex diplomaticus Lithuaniae (далей – CDL). Ed. E. Raczyński. Vratislaviae 1845. S. 53–55; Codex diplomaticus Prussicus (далей – CDP). Bd. 3. № 134; Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430 (далей – CEV). Wyd. A. Prochaska. Cracoviae 1882. № 1.

²⁰ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch (далей – LUB). Hrsg. v. F.G.v.Bunge. Bd. 3. Riga. S. 362, № MCLIII. Гэты дагавор незвычайны тым, што з боку ВКЛ ахапляў толькі ўладанні Ягайлы і Полацкую зямлю. Гл.: Rozejm Jagielły z landmistrem inflanckim zatwierdzony w Rydze 27. lutego 1380 // KH. R. XXIII (1909). S. 565.

²¹ LUB. Bd. 3. Riga. S. 393, № MCLIV.

²² Wigand, Tor. Ann., Detmar, Posilge s. 116f.

²³ Гл. запіс Віганда Марбургскага: SRP/ Bd. II (1863). S. 608. Горад гераічна выстаў 3–4 месячную аблогу і потым прызнаў уладу Кейстута, вярнуўшага сабе віленскі стол.

Перамога Ягайлы над Кейстутам і ўмацаванне яго ўлады ў ВКЛ перакрэсліла перспектыву панавання Андрэя Альгердавіча на полацкім стале, які, згодна з воляю Ягайлы, мусіў належаць Скіргайлу. У той сітуацыі дзедзічны полацкі князь Андрэй пайшоў на радыкальны крок: вырашыў падараваць Полацкае княства па ленным праве Ордэну, каб застацца яго ўладаром. Г. Харашкевіч указвае, што такое рашэнне ён прыняў пасля размоў з Вяжылам і баярынам Фёдарам Корсакам – старэйшынам сваёй рады²⁴. Летам 1385 г. прайшлі перамовы полацкага боку з Ордэнам, генеральная капітула якога 3 кастрычніка пагадзілася ўзяць патранат над Андрэем Альгердавічам і яго княствам²⁵. Афіцыйны акт перадачы адбыўся падчас сустрэчы інфлянцкага магістра Робіна фон Эльтца і полацкага князя 10 кастрычніка 1385 г. у Нідрысэ (Інфлянты). Там была падпісана датаваная папярэднім днём ленная грамата (захавалася яе лацінская копія, складзеная прыёрам рыжскага кляштара дамініканаў Мікалаем), у якой Андрэй Альгердавіч абвяшчаў перадачу «магістру і братам Тэўтонскага ордэна ў Інфлянтах» на вечную ўласнасць усяго Полацкага княства («каралеўства») і пераход самога князя з нашчадкамі пад пратэктарат Ордэна з той умовай, што Ордэн верне яму ўладанне ў леннае валоданне і забяспечыць яму з нашчадкамі абарону ад усялякіх непрыяцеляў²⁶. У другой грамаце, датаванай 11 кастрычніка таго ж года і адрасаванай вялікаму магістру Конраду фон Ротэнштайну²⁷, полацкі князь паўтараў умовы перадачы інфлянцкаму магістру сюзерэннага права над сваім уладаннем, якім ён працягвае валодаць як васал. У гэтых пасланнях Андрэй Альгердавіч называе інфлянцкага магістра «братам», а вялікага – «бацькам і дарагім сябрам». Гэта тыповы дагавор аб леннай залежнасці, якімі ў сярэднявечнай Еўропе рэгуляваліся не толькі грамадскія адносіны, але і міжнародныя ўзаемадчынненні. У апошніх дагавор, заключаны ў форме леннага акту, мог не весці да залежнасці дзяржаўнай тэрыторыі васала²⁸. Падобныя ленныя адносіны звязвалі тады з ВКЛ многія паўаўтаномныя княствы, у т. л. Севершчыну, Кіеў, Віцебск, ды і сам Полацк, права валодання якім Андрэю пасля смерці Альгерда пацвярджалі яго браты і Ягайла²⁹. Так што пераход у ленную залежнасць шырока практыкаваўся ў ВКЛ. Звесткі пра тое, што ўваходзіла ў ленную службу васала на карысць сеньёра, утрымліваюць гамагіяльныя акты, складзеныя літоўскімі князямі

²⁴ LUB. Bd. 3. № 126; Codex diplomaticus Prussicus (далее – CDP). Bd. 4. № 33; Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Вып. 3. С. 155.

²⁵ Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. 1.: 1377–1499. Warszawa, 1930. S. 41.

²⁶ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Вып. 1. № 8. С. 45–47.

²⁷ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Вып. 1. № 9. С. 48–50.

²⁸ Koranyj K. Ze studiów nad międzynarodowymi traktatami w średniowieczu // Archiwum Towarzystwa Nauk we Lwowie. Dz. II. R. 19. Z. 1. (Lwów, 1836). S. 8f.

²⁹ CDP. Bd. 4. S. 39.

Ягайлу пасля яго каранацыі. Фармальна ў сваіх асноўных прынцыпах яна не адрознівалася ад заходняй леннай сістэмы³⁰.

Апека такога моцнага сеньёра, якім быў Ордэн, актывізавала полацкага князя і падштурхнула да ваеннага выступу, у які ўключыўся і Святаслаў Смаленскі. Праўдападобна, мэтай полацкага князя было вярнуць Віцебск, спадчыну па маці, тады як князь смаленскі спадзяваўся вярнуць Мсціслаў³¹. Дачакаўшыся ад'езду Ягайлы з братамі на хрышчэнне ў Кракаў, князь Андрэй у лютым 1386 г. распачаў ваенныя дзеянні на поўначы Беларусі. На дапамогу яму пайшло войска Інфлянцкага ордэна, якое каля Лукамля спаткалася з палачанамі. Андрэй Альгердавіч атрымаў Лукамль (у якім у залогу засталіся нямецкія рыцары) і Дрысу з Друяй³². Храністы Ян Длугаш і Мацей Стрыйкоўскі³⁴ сцвярджалі, што немцы дапамаглі яму вярнуць і Полацк, аднак па іншых крыніцах Полацк тады яшчэ і так належаў Андрэю Альгердавічу³⁵. Нечакана ад Лукамля інфлянцкі магістр павярнуў да сваіх межаў, выводзячы палон і выганяючы коняў. Ягайла потым не без падстаў скардзіўся папу на вялікага магістра Конрада Цэльнера, што той у звязцы «з некаторымі князямі рускімі грэцкай веры, а менавіта з Полацка і Смаленска, якіх збунтаваў», пустошыў яго ўладанні³⁶.

Праўдападобна, далейшым дзеянням перашкодзілі нейкія непаразуменні, бо другі саюзнік полацкага князя, Святаслаў Смаленскі, таксама не падыходзіў на Віцебшчыну. Толькі пасля месяца прамаруджванняў ён з'явіўся пад Віцебскам, але, не дачакаўшыся ні князя Андрэя, ні магістра, праз Аршаншчыну пайшоў здабываць свой Мсціслаў³⁷. Аднак час быў страчаны,

³⁰ Prochaska A. Przyczynki krzytyczne do dziejów Unii // Rozprawy AU, Wydział historyczno-filozoficzny. T. 33. Kraków, 1896. S. 72. Сучасную трактоўку леннага права ў Еўропе гл.: Schuler P. – J. Lehnswesen // Sachwörterbuch der Mediävistik. Hrsg. P. Dinzlbacher. Stuttgart, 1992. S. 475–476.

³¹ Koneczny F. Jagiełło i Witold. Cz. 1 Podczas unii krewskiej (1382–1392). Paryż, 1893. S. 58–59. Называючы гэтую вайну «беларускай», Фелікс Канэчны сцвярджаў, што гэта быў вельмі небяспечны для Літвы план, які мог злучыць у адзін пас Інфлянты, Полацк, Смаленск і Маскву, аднак гэта больш за нічым не пацверджаную гіпотэзу.

³² Мацей Стрыйкоўскі сцвярджаў, што немцы дапамаглі яму вярнуць і Полацк (гл.: Strykowski M. Kronika polska, litewska, z mudzka i w szyskiej Rusi. T. 2. Warszawa 1846. S. 76).

³³ Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. Ks. 10 (1370–1405). Warszawa, 1981. S. 206

³⁴ Strykowski M. Kronika polska, litewska, z mudzka i w szyskiej Rusi. T. 2. Warszawa 1846. S. 76.

³⁵ Пра гэта гл.: Данилевич, Василий Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. Киев, 1896. С. 167; Варонін В. Полаччына ў складзе Вялікага княства Літоўскага // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Полацкага раёна. Мінск, 1999. С. 38.

³⁶ Danilowicz I. Skarbiec dyplomatów. T. 1. S. 261. № 524.

³⁷ Хроника Быховца // ПСРЛ. Т. 32. М., 1975. С. 145; Detmar-Chronick mit Vorsetzungen // SRP. Bd. 3. Leipzig, 1866. S. 145.

браты Ягайлы паспелі вярнуцца з Польшчы і сабраць войска. Скіргайла, Вітаўт і Дзмітры Карыбут разграмілі Святаслава Смаленскага 29 красавіка 1386 г. у бітве на Віхры пад Мсціславам, а ў канцы сакавіка наступнага года Скіргайла штурмам авалодаў і Полацкам, падчас барацьбы за які загінуў сын Андрэя Полацкага князь Сымон. Горад зноў – *nota bene* – разам з палачанамі баранілі і нямецкія рыцары. Але інфлянцкі магістр не прыйшоў на дапамогу васалу, што дае падставу гісторыкам выказваць здагадку пра магчымы разрыў леннага акту полацкім князем³⁸. У выніку князь Андрэй, як вядома, быў на 3 гады зняволены і потым загінуў у няшчаснай бітве на Ворскле, пакінуўшы апошняга сына Івана. Але падпісаны ім акт леннай залежнасці Полаччыны ад магістра Нямецкага ордэна быў дэактуалізаваны яго паражэннем, пасля якога Ягайла перадаў Полацк у лен князю Скіргайлу (1388) з правам наследавання па мужчынскай лініі.

Апошні важны эпізод узаемадачыненняў Полацка з Ордэнам звязаны з грамадзянскай вайной у ВКЛ, калі вялікі магістр падтрымаў свайго саюзніка – дэтранізаванага Свідрыгайлу, неафіцыйнай сталіцай якога стаў Полацк. Сюды вялікі князь уцёк пасля вядомага ашмянскага замаху, арганізаванага Жыгімонтам Старадубскім і Сымонам Гальшанскім, і першы ж свой ліст да інфлянцкага магістра напісаў з полацкага замка³⁹. У Полацк жа ўжо праз які месяц магістр накіраваў першую вайсковую падмогу – 80 рыцараў у латах і 300 коннікаў⁴⁰, сюды ж звычайна прыходзіў дапаможны кантынгент і пазней⁴¹. Сапраўды, Полацк стаў не проста рэзідэнцыяй Свідрыгайлы, а фартэцыяй, у якой звергнуты князь знаходзіў прытулак пасля кожнага паражэння і знаходзіў там падтрымку, у якой збіраў і распускаў войска, з якой адпраўляў свае пасланні⁴². Пад апекаю Нямецкага ордэна Свідрыгайла спрабаваў прывесці праваслаўнае насельніцтва ВКЛ да уніі з Рымам і зносіўся ў гэтай справе з Базельскім саборам. Так, у пасланні айцам сабора, напісаным у Полацку 14 ліпеня 1433 г., Свідрыгайла пісаў пра сваіх прадстаўнікоў у Базелі (ордэнскіх дыпламатаў Андрэаса Пфафендорфа і Ёгана Перлінга) і сцвярджаў, што і русіны, якія пад яго панаваннем, прыхільныя да уніі, і сам ён верны святой рымскай царкве⁴³. У тых гадах ў Полацку, пры двары вялікага князя, нямала часу праводзілі ордэнскія дыпламаты, якія абаранялі

³⁸ Koneczny F. Jagiełło i Witold. S. 78; Maciejewska W. Dzieje ziemi Połockiej w czasach Witolda (1385–1430) // AW. R. 8 (1933). S. 11.

³⁹ Danilowicz I. Skarbiec dyplomatów. T. 2. S. 138–139. № 1622.

⁴⁰ Danilowicz I. Skarbiec dyplomatów. T. 2. S. 144. № 1634. У тэксце дакумента, як і ў шэрагу іншых (гл. таксама № 1638, 1640 і інш.), замест Полацка памылкова напісаны Пскоў.

⁴¹ Danilowicz I. Skarbiec dyplomatów. T. 2. S. 145–146. № 1639.

⁴² У свой час гэта справядліва адзначыў Д. Валадзіхін. Гл.: Александров Д.Н., Володихин Д.М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI вв. Москва, 1994. С. 62.

⁴³ Martene E., Durand U. Veterum scriptorum et monumentorum. V.VIII. S. 622f.

інтарэсы верных Свідрыгайлу русінаў у Базелі і Рыме, перадусім гнеўскі комтур Людвіг фон Ландзэе (Ludwig von Landsee) – ключавая фігура ордэнскай палітыкі ў ВКЛ часоў грамадзянскай вайны, адзін з найбольш частых удзельнікаў дыпламатычных місій да Свідрыгайлы⁴⁴, названы гісторыкамі «галоўным дарадцам» гэтага князя⁴⁵. Аднак Свідрыгайлу пераследавалі няўдачы. Вялікі магістр Ордэна пасля першага ж паражэння Свідрыгайлы пад Ашмянамі, у парушэнне саюзніцкіх абавязкаў перад апошнім, пайшоў на збліжэнне з Жыгімонтам Кейстутавічам, а ў канцы 1433 г., у парушэнне саюзніцкіх абавязкаў перад Свідрыгайлам, падпісаў у Ленчыцах дагавор аб міры з Польшчай і ВКЛ Жыгімонта Кейстутавіча. Імператар Сігізмунд Люксембургскі адкрыта асуджаў Паўля Руздорфа за ленчыцкі трактат і патрабаваў выконваць умовы саюзу са Свідрыгайлам⁴⁶. У адрозненне ад палітыкі Мальбарка, інфлянцкі магістр Франке Керскорф (Franke Kerskorf) таксама не жадаў у парушэнне саюзніцкіх абавязкаў⁴⁷ пакідаць у вайне супраць Польшчы аднаго Свідрыгайлу. У красавіку 1434 г. ён інфармаваў Паўля Руздорфа, што высылае ў Літву сваіх рыцараў для ваенных дзеянняў на карысць Свідрыгайлы⁴⁸. Летам гэтыя аддзелы (каля 800 чалавек) былі цалкам разгромлены ў Жамойці. А ў наступным годзе, пасля шэрагу няўдач і паражэнняў, сілы Свідрыгайлы і яго інфлянцкага саюзніка былі канчаткова разгромлены пад Вількамірам.

«Вечны мір», падпісаны пераможцамі з ордэнскай дзяржавай у Брэсце Кудзўскім у 1435 г., завяршыў цэлую эпоху, у якой Нямецкі ордэн браўся іграць важную ролю ў гісторыі ўсяго ВКЛ і Полацка ў прыватнасці. Ролю, якая не супадае з той чорнай легендай «крыжакоў», што даўно замацавала за Ордэнам гістарыяграфічная традыцыя.

⁴⁴ Neitmann K. Ludwig von Landsee, ein Gebietier der Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jh. // JfGOE. Bd. 36 (1988). Hf. 2. S. 174ff.

⁴⁵ Lewicki A. Powstanie Świdrygielly. Kraków, 1915. S. 127.

⁴⁶ Русско-ливонские акты, собранные К.Е. Напьерским. С.-Перербург, 1868. № 235.

⁴⁷ Gotzman J. Der Weg zum «Ewigen Frieden». Die Kontroverse nach einem umstrittenen Vertragsabschluss des Hochmeisters Paul von Rusdorf aus dem Jahre 1433. Doktordissertation. Köln 1994. S. 106–107.

⁴⁸ Danilowicz I. Skarbiec dyplomatów. T. 2. S. 156–157, № 1685, 1690.

Образ монашества в росписях Спасской церкви Евфросиньева монастыря

Сарабьянов В.Д.

Монашеская культура домонгольской Руси до сих пор представляет собой явление малоизученное, что обусловлено рядом вполне закономерных причин. Реалии распространения монашества на Руси в этот период отображены в летописях довольно скудно, а житийные и другие источники, связанные с церковной традицией, имеющие столь древнее происхождение, либо вовсе отсутствуют, либо существенно искажены поздними дополнениями и редакциями, сглаживающими острые углы и идеализирующими этот сложный процесс. Монастыри, создаваемые при Ярославе Мудром, были исключительно ктиторскими, предназначавшимися для погребения членов княжеского семейства, либо, в редких случаях, они служили для пребывания епископата. Русское монашество, появившееся как самостоятельное явление лишь пол столетия спустя, с самого начала, отмеченного созданием Киево-Печерского монастыря, шло своим путем, далеко не всегда одобрявшимся властью, а порой идущим наперекор политической воле князей¹. Идеалы аскезы, отказа от мира и его благ, глубоко аполитичные по своей природе, шли в известный разрез с той ролью официальной и триумфально-торжественной религии, созданной по византийскому императорскому образцу², которую изначально уготовила церкви правящая княжеская династия³. Противоречия между монашеством и властью, наиболее ярко проявившиеся в конце XI – первой половине XII в., к середине столетия, видимо, уже разрешилось, но их отголоски мы можем проследить по некоторым косвенным данным на протяжении всего домонгольского периода. Как уже говорилось, письменные источники напрямую молчат об этом противостоянии, но по-

---

¹ Древнерусские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик / Изд. Ольшевская Л.А., Травников С.Н. М., 1999. Особенно см. комментарии на с. 386–424. Уже М.Д. Присёлков в своем труде, написанном в 1913 г., основываясь на данных Летописного свода, Киево-Печерского патерики и Жития Феодосия, дал схожую интерпретацию той сложной внутривластной ситуации, которая сопутствовала этапу становления Киево-Печерского монастыря (Присёлков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. СПб., 2003. С. 96–133). Краткую, но емкую характеристику начального периода истории русского монашества и библиографию см.: Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). СПб., 1996. С. 84–93

² Примечательно, что подобные конфликты известны и в истории Византии, где они порой имели для монашества чрезвычайно тяжкие последствия. Наиболее показательна в этом отношении политика геноцида в отношении монахов, которую вели императоры-иконоборцы. Подробнее об этом см.: Рансимен С. Византийская теократия / Перевод Т.Б. Менской. М., 1998. С. 179–181.

разительно яркую картину создают росписи древнерусских церквей, где последовательно формулируется совершенно особый образ монашества, во многом отличный от тех норм и стандартов, которые были приняты в византийской храмовой декорации этого периода. Монашеские фресковые циклы первой половины – середины XII в., имеющие программное значение для нашей темы, неразрывно связаны с именами выдающихся подвижников русского монашеского движения – двух новгородских игуменов Антония Римлянина и Исаи Юрьевского, новгородского архиепископа Нифонта, наконец, преподобной Евфросинии Полоцкой.

Идеальный образ монашества оказывается одним из лейтмотивов во фресках Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке, созданных по заказу и программе основательницы обители преподобной Евфросинии. В истории создания этой обители просматривается дух противостояния между властью и нарастающим монашеским движением, противостояния, отягощенного тем фактором, что Евфросиния сама происходила из рода полоцких князей. В возрасте 12 лет она приняла постриг вопреки воле своих родителей и втайне от них, повторив поступок своей небесной покровительницы – преподобной Евфросинии Александрийской, святой V века. Ее примеру следуют сначала ее родная, а затем и двоюродная сестры, которые принимают постриг в ее монастыре под именами Евдокии и Евпраксии. Благословение на создание обители Евфросиния получает только от полоцкого епископа Ильи, и в этом начинании она не имеет поддержки ни от отца, ни от кого-то из ее высокородных родственников. Основание обители происходит, видимо, в 1120-е гг., но лишь по прошествии многих лет Евфросиния смогла приступить к строительству каменной церкви, которая датируется большинством исследователей в пределах 1150-х гг., или, более конкретно, около 1161 г.³ Каковы были реальные причины такой длительной подготовки к возведению небольшого каменного храма, сказать сейчас трудно, но, очевидно, примирение Евфросинии с ее княжеской семьей к этому моменту уже стало совершившимся фактом, о чем косвенно говорят изображения патрональных святых на кресте-реликварии, вложенном ею в Спасскую церковь в 1161 г., где, помимо Евфросинии Алек-

³ Н.Н. Воронин, В.Н. Лазарев и П.Н. Максимов датировали Спасскую церковь 1150-ми гг. (Воронин Н.Н. У истоков русского национального зодчества // Ежегодник Института истории искусств. 1952. М., 1952. С. 260–269; Воронин Н.Н., Лазарев В.Н. Искусство западно-русских княжеств // История русского искусства. М., 1953. Т. I. С. 317–319; Максимов П.Н. Творческие методы древнерусских зодчих. М., 1976. С. 47), П.А. Раппопорт и Г.М. Штендер определили время ее строительства до 1159 г. (Раппопорт П.А., Штендер Г.М. Спасская церковь Евфросиньева монастыря в Полоцке // ПКНО. 1979. Л., 1980. С. 459–468; Штендер Г.М. Новые материалы исследований церкви Спаса Преображения Евфросиниевского монастыря в Полоцке // Реставрация и исследования памятников культуры. М., 1982. Вып. II. С. 216–218), Л.В. Алексеев и В.Д. Сарабьянов относят ее создание к периоду около 1161 г. (Алексеев Л.В. Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры. М., 2006. Кн. 2. С. 88–91; Сарабьянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески. М., 2007. С. 12–25).

сандрыйскай, изображаны такжэ патроны ёе родіцельскіх свв. Георгій і Софія⁴. Можна сказаць, што пасля доўгіх лет манашеская ідэя, отстаіваемая самай Евфросініей, к ёму момэнту, несомненна, ужо восторжэствала, і гэты факт нашёл ярчайшае адражэнне ў роспісах, дзе образ манашества паказан с небывалай для свайго врэменя поўнотой. Манашеская праграма роспісаў Спасскай царквы дажэ сёчас, калі фрэскі XII в. толькі раскрываюцца, паражэае сваім разнабразіем, за котрым, вне всякаго сумнення, стоіт лічынства самай Евфросініі Полацкай, разрабатваўшай і сфармуліраваўшай всю сістэму роспіса стзанага ёю храма.

Ізражэння монахоў займаюць преймушественна ніжнюю зону роспіса, і, распалагаюцца ў разных аб'ёмах храма, т. ё. і ў алтаре, і ў наосе, і ў нартексе, абладаюць разлічным смышловым напалненнем, стзадавая многоплановы і цэлостны образ монашества как адной із глывных опораў ў стзіданні Царквы Хрыстовай. В гэтым адношэнні лейтмотів монашескай праграмы Спасскай царквы стзвучэн фрэскам сабора Мірожскага манастыра (ок. 1140), но ёе дэталі раскрываюць даданую ідэю кудэ более падрабно і многугранна. Наіболее абозрима ў настаяшы момэнт група монашескіх ізражэнняў займае плоскості заападных подкупольных стзоблаваў, котрыя імаюць васьмігранную форму і, такім абразом, размешаюць на свайой поаверхності 16 фігур прэподобных атцаў. Масштаб гэтых фрэскаў значітельно менше кампозіцый, распалагаюцца вышэ, но, тем не менее, фігурам, плотна заапаўняюцым неаольшыя граны подкупольных стзоблаваў, перадаецца та архітэктонічэская выразітельность, котрая заложэна ў самай канстзрукцыі неаольшых прыземістых васьмігранных опораў, поддэржываюцых нисходзяшыя на нях стзоды аракаў. Сёчас раскзрыто лішы 6 із 16 фігур, но і оні даюць абшчэе прэдастзавленне о прынціпах подбара стзвятых, стзаставляюцых даданую часту монашескага повестзаванія Спасскай царквы. На грэнях, аткзрываюцыхся ў цэнтральны неф, напротив друг друга, прэдастзавлены фігуры двух атшэльніковаў. Одін із нях, распаоложэнны на южнай грэні сеаерного стзоблава, безошыбочно узнаецца по іконографічэскім прызнакам. Перад намі прэп. Павел Фівейскій, котры ў аблачэн ў характэрную адэжду тыпа короткаго хітона, сплетэннаго стзвятым, согласно ёго жітцію, із пальмовых лістзев⁵. Напротив него, на сеаерной грэні южнаго стзоблава, ізражэн

⁴ Алексеев Л.В. Крест Евфросинии Полоцкой 1161 года в средневековье и в позднейшие времена (К 830-летию знаменитой реликвии) // Российская археология. М., 1993. № 2. С. 70–78.

⁵ Обзор житийных источников по истории Павла Фивейского см.: Буланин Д. Житие Павла Фивейского – болгарский перевод X века // Кирило-Методиевски студии 10 (София, 1995). С. 15–20; Марковић М. Илустрације патеричких прича у припрати Хиландарског католикона // Осам векова Хиландара: Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура. Међународни научни скуп. Октобар 1998. Београд, 2000. С. 522 примеч. 86. Изображения св. Павла известны преимущественно по памятникам Палеологовской эпохи, а среди более ранних росписей можно назвать его изображения в монашеских чинах церкви-костницы в Бачковском монастыре, XII в. (Бакалова Е. Бачковската костница. София, 1977. Илл. 71) и церкви Св. Пантелеимона в Нерези, 1164 г. (Sinkević I. The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Weisbaden, 2000. P. 61. Fig. 51).

св. монах-отшельник с длинной бородой и седыми волосами, облаченный во власяницу, спускающуюся до земли. Перед нами, вне сомнения, один из св. основателей монашеской аскезы – Онуфрий Великий или Макарий Великий, иконография которых чрезвычайно близка⁶. Но, независимо от точной атрибуции, здесь изображены два анахорета, отцы монашества и основатели отшельничества, которые, фланкируя проход к алтарю, оказываются наиболее обозримыми фигурами из монашеского ряда, задавая повышенный аскетический тон всей монашеской программе Спасской церкви.

Среди других святых, раскрытых в этом ряду, идентифицируется св. Максим Исповедник (582–662), расположенный на северо-западной грани северного столба, который узнается по остаткам сопроводительной надписи, где читается имя **МАЪИМЪ**. Св. Максим Исповедник прославился не только своими аскетическими подвигами, но и как исповедник веры, боровшийся против монофелитской ереси. Он имел знатное происхождение и служил секретарем императора Ираклия, но после того, как был издан императорский указ, благоприятный для новой ереси, святой ушел в отставку, постригся в монахи и начал вести активную борьбу против монофелитства. Им было написано множество богословских сочинений, чему способствовала его высокая образованность. За свою деятельность он подвергся гонениям со стороны императорской власти, был приговорен к отрезанию языка и усечению правой руки и скончался в ссылке на Кавказе⁷. Его включение в преподобнические ряды в византийской живописи отмечается чрезвычайно редко⁸, и весьма вероятно, что присутствие святого в монашеской программе Спасской церкви обусловлено именно его исповеднической деятельностью, поскольку, как показывают последние раскрытия, в замысле декорации полоцкого храма значительное место уделено сюжетам и персонажам, связанным с антиеретической тематикой и борьбой Церкви с ересями. Так, в жертвеннике раскрыта сцена «Видение Св. Петра Александрийского» – сюжет, связанный с историей борьбы святителя с арианами, в алтарной апсиде

---

⁶ Оба святых изображаются в виде отшельников, либо почти обнаженными, либо во власяницах, и различия в их облике практически отсутствуют. Возможно, дальнейшие исследования позволят идентифицировать этого святого более точно.

⁷ Христианство. Энциклопедический словарь. М., 1995. Т. 2. С. 77–78.

⁸ Св. Максим Исповедник изображен в миниатюрах Сакра Параллела Иоанна Дамаскина, IX в. (Weitzmann K. The Miniatures of the Sacra Parallela, Parisinus Graecus, 923. Princeton, 1979. P. 249–252. Fig. 725), монашеском ряду кафоликонов Осииос Лукас, 1030-х гг. (Герасименко Н.В. Изображения преподобных в кафоликоне монастыря Осииос Лукас в Фокиде // Кафедра византийской и новогреческой филологии. М., 2000. С. 122–124), и Неа Мони, 1049–1054 (Mouriki D. The Mosaics of Nea Moni on Chios. Athens, 1985. P. 161), или в иллюстрациях Четвероевангелия XII в. из собрания монастыря Пантократора на Афоне (The Treasures of Mount Athos. Athens, 1979. Vol. 3. P. 284).

ідэнтыфіцыраваны две сцены – «Мучение св. Павла Исповедника», который принял мученическую смерть от ариан, а также «Исцеление св. Спиридоном Тримифунтским императора Констанция», который после этого события отрекся от арианской ереси; наконец, в алтарном окне раскрыта фигура св. Павла Нового – одного из константинопольских патриархов эпохи иконоборчества, отстаивавших православие⁹. Таким образом, образ Максима Исповедника может составлять вместе с названными сюжетами единую тематическую группу, объединенную общей антиеретической направленностью. В этом контексте его фигура может олицетворять собой образ монаха – исповедника и просветителя, борющегося за чистоту православной веры.

Фигуры преподобных отцов также располагаются в центральной части северной стены, где сейчас раскрыты два образа неизвестных монахов. Напротив, на южной стене, прекрасно сохранились фигуры четырех св. жен, из которых крайняя левая облачена в схимническую ризу, с характерно заостряющимся кверху куколем. Судя по акцентированной особенности ее схимнических одежд, а также по прочитываемому отлипу первой буквы ее имени, которую можно расшифровать как **Є**, здесь изображена небесная покровительница создательницы Спасской церкви преп. Евфросиния Александрийская. Эту атрибуцию подкрепляет и тот факт, что рядом, во всю ширину южной стены южного рукава подкупольного креста, находился аркосолий, контуры которого были выявлены в ходе последней реставрации. Этот аркосолий, согласно традиции захоронения основателей монастырей перед входом в дьяконник, у южной стены храма¹⁰, был предназначен для погребения самой Евфросинии Полоцкой, а, вероятнее всего, зона у южной стены была тем местом, где преподобная молилась во время богослужений, стоя у места своего будущего упокоения и рядом с образом своей небесной покровительницы¹¹.

Итак, преподобнический чин нижнего регистра росписей раскрывал перед зрителем различные грани монашеского подвига: аскезу в изображении отшельников, исповедание праведной веры и просветительство в фигуре Максима Исповедника, уход от мира в образе Евфросинии Александрийской, что было особенно актуально для преп. Евфросинии и ее сестер-княжен, отрехшихся от благополучия княжеской жизни. Очевидно, другие, еще не раскрытые или не идентифицированные образы св. монахов, расширяли

⁹ Эти изображения раскрыты и идентифицированы в ходе реставрационных работ 2007–2008 гг. См.: Сарабянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески. С. 70–71.

¹⁰ Шалина И.А. Локализация погребений русских чудотворцев в монастырских храмах и их символическое значение // Seminarium Bulkinianum. II. К 70-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина. СПб., 2007. С. 167–202.

¹¹ Сарабянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески. С. 149.

смысловой спектр данной программы. Кроме того, эти фигуры дополнялись поясными изображениями св. монахинь, которые занимают стороны восьмигранных в плане западных столбов, расположенных под хорами. Эти низкие столбы недостаточны для расположения ростовых фигур, и поэтому св. монахини представлены именно по пояс, но их изображения не утрачивают того же архитектурного символизма, который присущ фигурам преподобных отцов на гранях западных подкупольных столбов. Если наша догадка верна, и все грани столбов под хорами отведены под лики св. монахинь, то после полного раскрытия живописи перед нами предстанет 16 образов преподобных жен, которые воочию являют собой собирательный образ небесного покровительства всех насельниц Евфросиньева монастыря. Этот второй смысловой пласт, а именно соотношенность монашеского цикла с конкретными монахинями монастыря – как в коллективном смысле, так и в форме персонального патронажа, – является очень важной составляющей всей монашеской программы Спасской церкви.

В нижнем регистре росписей находятся еще две фигуры преподобных отцов, которые, расширяя общее содержание монашеского цикла, вносят в него дополнительные смысловые оттенки, связанные с символикой алтарной преграды. Конструкция преграды полностью восстанавливается благодаря отлично сохранившимся следам ее примыкания к стене, а также частично дошедшим до нас деталям темплона, которые были выявлены в ходе последней реставрации¹². Она проходила по центральной оси алтарных столбов и, соответственно, была заглублена внутрь алтарных арок, имея трехчастную структуру. Соответственно, росписи столбов, расположенные к востоку от линии преграды, относятся к программе алтаря, тогда как узкие простенки алтарных арок к западу от преграды соотносены с декорацией подкупольного пространства. Именно здесь, фланкируя алтарную преграду и примыкая с запада к ее плоскости, изображены два столпника, фигуры которых вознесены до уровня темплона. На южном откосе, несмотря на повреждения красочного слоя, вызванные происшедшим здесь в древности локальным пожаром, хорошо прочитывается небольшая поясная фигура неизвестного монаха в куколке и с Евангелием в руках, который находится на высоком мраморном столпе, увенчанном капителью, близкой по рисунку орнамента к коринфскому ордеру. Напротив, на северном откосе, изображен преп. Давид Солунский, который безошибочно узнается по своей уникальной иконографии: он восседает не

---

¹²

Сарабьянов В.Д. Алтарная преграда Спасо-Преображенской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке // Искусство Древней Руси и стран византийского мира. Материалы научной конференции, посвященной 70-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина. 3–4 декабря 2007 года. СПб. – М., 2007. С. 20–31.

на столпе, а на дрэве¹³. Эты выяўленьні вплотную прымыкалі к стойкам алтарнай преграды, і калі ўлічваць, што капітэль колонны ступніка на ўсходнім схілу аркі знаходзілася побач, на адным узроўні з рэзным капітэлем ступіцы преграды, то становіцца очевиднай іх сімваліка-архитектонічная роля. Сама іконографія ступнікаў як бы дыктуе разьмяшчэньне іх фігур у архітэктонічна выразітых частках стэнопісы, што можна адзначыць, напрыклад, у дэкарацыі сабора Мірожскага манастыра, дзе яны разьмяшчэны на консоліх заходніх апораў. Але ў Спаськай царквы гэтая сімваліка атрымлівае новы акцэнт. Колонна ступніка буквальна ўтварае апору тэмпла — аднаго з галоўных сакральных элемэнтаў храма¹⁴ і тым самым павялічваецца сьвяшчэнная значымасьць і выява прэпдобнага ступніка. Што ж каецца фігуры сьв. Давіда Солунскага, выява на дрэве, то сімваліка яго фігуры можа атрымаць дадатковае тлумачэньне. Іконографічная традыцыя ведае два варыянты выява сьвятога. У асобных выпадках Давід выяваўся на дрэве, як, напрыклад, у фрэсках сабора Мірожскага манастыра (ака. 1140)¹⁵, ці ў роспісах манастыра Хора ў Канстанцінопаля (1315–1320)¹⁶, а таксама ў нартаксе Сафіі Ахрыдзкай (1346–1350)¹⁷. Существоваў і другі вывад, згодна зь яким Давід выяваўся ў простым манашэскім аблачэньні і без куколя, стаячым на столпе, у адпаведнасьці з агульнапрынятай тыпалогіяй іконографіі сьв. ступнікаў. Так ён выяваўся ў роспісах наоса пещэрнага храма скіта сьв. Неафіта блізу Пафоса на Кіпрэ (1196)¹⁸, у саборы Сьнеггорскага манастыра (1313)¹⁹, у нартаксе царквы

¹³ Преп. Давид Солунский (пам. 26 чунья), знаменитый фессалоникский монах VI в. (умер около 540 г.), прославившийся чудотворениями, и, согласно его житию, в течение трех лет, подобно ступникам, подвизавшийся в кроне миндального дерева (Сергий (Спасский), архиеп. Полный месяцеслов Востока. Владимир, 1901 (переизд. М., 1997). Т. III. С. 232–233. См. также: Латышев В. О житиях преподобного Давида Солунского // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1912. Т. XXX. С. 217–235; Vasiliev A.A. Life of David of Thessalonika // Traditio. New York, 1946. Vol. IV. P. 115–147; Loenertz R.-J. Saint David de Thessalonique // REB 11. 1953. P. 205–219).

¹⁴ Напрыклад, Герман Канстанцінопольскі сьравняе тэмпла з ветхозаветным Ковчэгам Завета, які быў абновлены жывотай Ісуса Хрыста (Герман Канстанцінопольскі. Сказанне о царквы і разгляданне таінстваў / Перевод Е.М.Ломизе. М., 1995. С. 47).

¹⁵ Сарабяняв В.Д. Спасо-Преображенский собор Мірожскага манастыра. М., 2002. Схэма IX, 10.

¹⁶ Underwood P.A. The Kariye Djami. N. Y., 1966. Vol. III. Pl. 506, 507.

¹⁷ Томековић С. Монашка традиција о задужбинама и списима архиепископа Данила II // Архиепископ Данило II и његово доба (Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. LVIII, Одељење историјских наука, књ. 17). Београд, 1991. С. 426.

¹⁸ Tomeković S. Ermitage de Paphos: décors peints pour Néophyte le Reclus // Les saints et leur sanctuaire: textes, images et monuments. Paris, 1993 (Byzantina Sorbonensia 11). P. 159. Fig. 11.

¹⁹ Сарабяняв В.Д. Монашэская праграма ў роспісах сабора Раждства Богародіцы Сьнеггорскага манастыра (у пэчаткі).

Богородицы Одигитрии в Пече (1330)²⁰, а также в росписях церкви Федора Стратилата на ручью (1370-е гг.)²¹. Эта же иконография использована Феофаном Греком в Троицком приделе Спасо-Преображенского собора в Новгороде (1378)²². Возможно, выбор иконографии святого, сидящего на древе, был продиктован скрытым указанием на символику дерева как материала, из которого был сделан темплон: следует учитывать, что в изготовлении священных предметов материал часто получал сакральное осмысление. Но, так или иначе, факт приближения образов преподобных столпников к сакральной зоне алтарной преграды, согласно замыслу св. Евфросинии Полоцкой, еще раз подчеркивает особое значение монашества в деле созидания Церкви Христовой. Показательно, что подобное размещение фигур столпников вплотную к плоскости алтарной преграды находит аналогии в двух монастырских храмах Кипра, а именно во фресках церквей Св. Апостолов в Перахорио (1160–1180)²³ и Панагии Аракиотиссы в Лагудера на Кипре (1192).²⁴ В обоих случаях фигуры столпников имеют размещение, по своему характеру близкое полоцкому памятнику, занимая узкие плоскости за алтарной преградой, т. е. уже внутри алтарного пространства, но обладая аналогичным символично-архитектоническим смыслом.

Тема столпничества как одной из самых строгих форм монашеской аскезы, конечно же, была очень привлекательна для составителей монашеских программ, и нередко изображения столпников включаются в подобные циклы. Тем более интересно и показательно, что тема столпничества, столь ярко прозвучавшая во фресках, связанных с программой алтарной преграды, находит в Спасской церкви продолжение в декорации жертвенника и дьяконника. Реставрация еще не коснулась этих объемов, и живопись лишь просматривается сквозь утраты поздней записи. Программа этих частей храма в основном составлена из сюжетных композиций и посвящена «страстям» Христовым, а также деяниям архангела Михаила²⁵. В то же время, среднюю зону обоих объемов, по центральной их оси и примерно на треть высоты, занимают две колоссальные фигуры столпников, контуры

²⁰ Томековић С. Монашка традиција о задужбинама и списима архиепископа Данила II. С. 425–426.

²¹ Вздорнов Г.И. Фрески Феофана Грека в церкви Спаса Преображения в Новгороде. М., 1976. С. 131 примеч. 93.

²² Вздорнов Г.И. Фрески Феофана Грека в церкви Спаса Преображения в Новгороде. С. 131; Вздорнов Г.И. Феофан Грек: Творческое наследие. М., 1983. Кат. I.59.

²³ Megaw A.H.S., Hawkins A.J.W. The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus, and its Frescoes // DOP 16 (1962). P. 312. Fig. 44.

²⁴ Nicolaidés A. L'église de la Panagie Arakiotissa à Lagoudéra, Chypre: Etude iconographique des fresques de 1192 // DOP. 1996. Vol. 50. Fig. 19, 20, 28, 29.

²⁵ Скобцова Д.А. Росписи жертвенника и дьяконника Спасо-Преображенской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке: Предварительные замечания о программе декорации (в печати).

которых угадываюцца несмотря на плотную масляную запись. Вероятно, эти фигуры были чрезвычайно выразительны с точки зрения архитектуры росписи, заполняя почти все видимое из наоса пространство жертвенника и дьяконника. Важно отметить, что эти изображения отлично просматривались из небольших восточных окон двух капелл на хорах, где находились кельи-молельни преп. Евфросинии и ее сестры. Соответственно, фигуры столпников, являя собой столь величественное воплощение монашеского подвига, оказывались в то же время именно теми образами, к которым была обращена молитва обеих сестер. Весьма вероятно, что именно этим фактом и объяснялось их выделенное положение в росписях жертвенника и дьяконника. В то же время, подобное расположение столпников в боковых алтарных объемах, уникальное для росписей средневизантийского периода, находит буквальную параллель во фресках суздальского Богородице-Рождественского собора (1233), где в дьяконнике фрагментарно сохранилось несколько фигур преподобных отцов, и, в том числе, почти по оси апсиды прочитывается основание столпа, на котором, вне сомнения, был изображен столпник²⁶. Не исключено, что у обоих памятников существовал общий почитаемый протограф, где изображения столпников занимали ключевое место в декорации боковых апсид²⁷.

Еще одна группа преподобных отцов, присутствующая в нижней зоне росписей Спасской церкви, связана с расширенным составом композиции «Страшный Суд», занимающей, по традиции, западный объем храма под хорами. В низкой арке центрального нефа, соединяющей подкупольное пространство с нартексом, изображены два св. монаха в иконографии проповедников, с раскрытыми свитками и отведенной в сторону правой благословляющей рукой. Подобное включение фигур монахов в структуру «Страшного Суда» имеет свою иконографическую традицию и известно по ряду памятников, в первую очередь по монастырским храмам. Здесь обычно размещались те св. отцы, чьи сочинения или изречения касались темы Судного дня и Второго пришествия. Так, в церкви Агиос Николаос тис

---

²⁶

На реконструкции И.И. Власова эта часть изображения хорошо читается. См.: Власов И.И. Живопись 1233 года в дьяконнике Рождественского собора Суздаля и ее реконструкция // СА 1976. № 1. С. 220–225. Илл. 5.

²⁷

Есть основания полагать, что система росписи Суздальского собора 1223 г. повторяла декорацию Успенского собора 1101 г., на месте которого храм XIII в. Был возведен. В свою очередь, Успенский собор 1101 г., по воле построившего его Владимира Мономаха, повторял меру и систему росписи Успенского собора Киево-Печерского монастыря, о чем прямо говорит текст Киево-Печерского патерика. Подробно об этом см.: Сарабьянов В.Д. Росписи Успенского собора Киево-Печерской Лавры в традициях древнерусской храмовой декорации // Искусствознание 2/04. М., 2004. С. 202–204. Таким образом, в обоих случаях образы столпников могли восходить к аналогичным фрескам Печерского Успенского собора, созданным в 1086–1089 гг.

Стегис в Какопетрии на Кипре фигуры нескольких монахов (в том числе свв. Алипия, Артемия, Иоасафа, возможно Иоанна Дамаскина), относящиеся ко второму этапу декорации храма (первая половина XII в.), имеют аналогичное расположение на пилонах нартекса, разделяя сцены «Страшного Суда»²⁸. Наиболее полная программа подобного рода сохранилась в соборе Милешева (после 1236), где изначально присутствовало 5-6 монашеских фигур²⁹. На русской почве эта традиция проявилась во фресках Николо-Дворищенского собора (ок. 1118), где среди сцен «Страшного Суда» сохранился фрагмент фигуры неизвестного монаха³⁰, а также в более поздней росписи Кирилловской церкви (конец XII в.), где присутствует несколько фигур св. монахов. В Спасской церкви Евфросиньева монастыря представлено лишь два монаха – свв. Антоний Великий и Ефрем Сирийский, до сих пор находящиеся под записью XIX в., которая, судя по раскрывшимся участкам, повторяет древний оригинал. Не исключено, что в нижней зоне стен нартекса, покрытой глухой масляной покраской, эта тема получит свое развитие.

Поздние записи, к сожалению, не дают возможности в полной мере проанализировать еще один, весьма значительный элемент монашеской программы Спасской церкви, а именно росписи малых арок между западными столбами и стенами. Эти невысокие арки, находящиеся под пространством хора, отведены под сюжетные композиции, где главными действующими лицами являются св. монахи. Совершенно очевидно, что здесь после удаления записей откроется обширный патериковый цикл, связанный с деяниями св. монахов. Частично раскрыта лишь одна композиция в юго-западной арке, где представлена назидательная сцена: в центре изображен лежащий юноша, над которым стоят два монаха, один из которых имеет облик средовека, а другой – старца с нимбом и со свернутым свитком в руках. К сожалению, верхняя часть композиции, где, возможно, сохранилась надпись и лик старца, уходит под позднюю вставку, что существенно затрудняет атрибуцию этой композиции. Тем не менее, она может получить толкование в контексте всего цикла, после того, как он будет раскрыт. Этот цикл насчитывает не менее 8 сюжетов, а возможно, его состав достигает 12 сцен, из которых ни одна пока не идентифицируется с абсолютной точностью. Тем не менее, можно уже сейчас с уверенностью говорить об уникальности этой части монашеской программы Спасской церкви, которая не знает убедительных аналогий в искусстве средневизантийского периода. Иллюстрации к патерикам, будь то сцены, относящиеся к разным святым, или повествование, посвященное житию одного из преподобных отцов,

²⁸ Stylianos A. & J. The painted churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art. London, 1985. P. 62.

²⁹ Радойчић С. Милешева. Београд, 1967. Схема 20–23.

³⁰ Лифшиц Л.И., Сарабьянов В.Д., Царевская Т.Ю. Монументальная живопись Великого Новгорода. Конец XI – первая четверть XII века. СПб., 2004. С. 496–497.

получают распространение в храмовой декорации византийского мира значительно позже, в XIII и особенно в XIV столетиях, оставаясь в то же время явлением достаточно редким, причем эти циклы не выходят за границы притворов или приделов храмов. Древнейший из ранее известных примеров подобного рода известен по фрескам нартекса церкви Богоматери Елеусы в Велюсе (1164/1170), где от патерикового цикла сохранилась сцена «Встреча Пафнутия и Онуфрия»³¹. В церкви Сан Анджело ин Формис близ Капуи (вторая половина XII в.) в одном из притворов подробно рассказана история встречи Антония Великого с Павлом Фивейским³². Фрагменты нескольких сцен монашеских деяний обнаружены в притворе церкви Сорока мучеников в Тырново (1230)³³. Цикл сцен из жития Евфимия Великого расположен в одноименном приделе базилики св. Дмитрия в Фесслониках (1303)³⁴. Уникальный по полноте цикл иллюстраций Патерика, насчитывающий десятки сцен монашеских подвигов, сохранился в притворе кафоликона Хиландара (1321, переписаны в 1804 г.)³⁵. В многосоставную программу росписи нартекса церкви Св. Николая Орфаноса в Фессалониках (около 1320) включены сцены из жития Герасима Иорданского³⁶, а более подробный житийный цикл этого святого расположен в западном объеме пещерного храма в Иваново, 1360-х гг.³⁷. В декорации нартекса собора монастыря Йошаницы, конца XIV в., сохранились фрагменты сцен из жития египетских отцов³⁸, остатки

³¹ Tomeković S. Contribution à l'étude du programme du narthex des églises monastiques (XIe première moitié du XIIIe s.) // *Byzantion* 58. 1988. P. 143–144.

³² Tomeković S. Les cycles hagiographiques de Saint Angelo in Formis: recherche de leur modules // *Зборник за ликовне уметности* 24. 1988. P. 1–13

³³ Здесь представлены «Беседа Антония Великого и Павла Фивейского», «Видение Прокла» («Иоанн Златоуст пишет под диктовку апостола Павла»), а также «Илья пророк в пустыне» как прообраз монашеского подвига. См.: Пенкова Б. Към идейно-съдържателния контекст на стенописите от църквата «Св. четиридесет мъченици» в Велико Тырново // *Paleobulgaria / Старобългаристика*, XIX (1995), 4. С. 75–91. Схему расположения композиций монашеского цикла на западном фасаде церкви см.: Тотев К. Стенописният календар от царската църква «Св. 40 мъченици» във Велико Тырново // *Средновековно Тырново. Археологически прочувания. Юбилеен сборник. Велико Тырново, 2004. Фиг. VII.*

³⁴ Gouma-Peterson Th. The Frescoes of the Paraclession of St. Euthimios in Thessaloniki: Patrons, Workshops and Style // *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire* / Ed. S.Čurčić, D.Mouriki. Princeton, 1991. P. 111–129.

³⁵ Марковић М. Илустрације патеричких прича у припрати Хиландарског католикона // *Осам векова Хиландара: Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура. Међународни научни скуп. Октобар 1998. Београд, 2000. С. 505–537.*

³⁶ Mavropoulou-Tsioumi Ch. The Church of St. Nicholas Orphanos. Thessaloniki, 1986. Pl. 28.

³⁷ Bakalova E. Scenes from the Life of St. Gerasimus of Jordan in Ivanovo // *Зборник за ликовне уметности* 21 (1985). С. 105–122.

³⁸ Из нескольких фрагментарно сохранившихся сцен наиболее точно идентифицируется «Видение Евлогия». См.: Petković S. The Lives of Hermits in the Wall Paintings of the Katholikon of the Monastery at Joljanica // *Byzantine East, Latin West: Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*. Princeton, 1995. P. 289–298.

подобных циклов известны также в памятниках Моравской школы³⁹. Наконец, несколько композиций, посвященных деяниям монахов, сохранились в нартексе церкви Драгалевского монастыря в Софии, 1476 г.⁴⁰ Приведенный перечень показывает, что уникальный пример Спасской церкви оказывается самым древним и одним из наиболее полных, что, вкуче с его расположением в основном объеме храма, еще раз свидетельствует о том, насколько важное место отводилось монашеской программе в общем иконографическом замысле преподобной Евфросинии.

В ходе последних реставрационных работ в нижней зоне северной и южной стен боковых ветвей подкупольного креста были раскрыты еще два сюжета, которые связаны с собирательным образом монашества и абсолютно уникальны для храмовой декорации своего времени. Росписи боковых стен Спасской церкви построены по принципу строгой симметрии, и композиции, объединенные общим поярусным делением, находясь в пандан друг другу, создают отчетливые смысловые пары. Так, в люнетах расположены «Распятие» на севере и «Сошествие во ад» на юге, ниже, соответственно, размещены «Вход в Иерусалим» и «Воскрешение Лазаря». Нижний регистр занят самой устойчивой для храмовой декорации парой-антитезой: на северной стене под записями прочитывается «Успение Богоматери», а на южной угадывается «Рождество Христово»⁴¹. Ниже этих композиций, во всю ширину ветвей подкупольного креста, устроены две аркосольные ниши. Интересующие нас сюжеты расположены на небольших угловых плоскостях вплотную к объемам жертвенника и дьяконника и ограничены с одной стороны арочными контурами аркосолий, а с другой – примыканием боковых частей алтарной преграды. Эти сцены, по своей конфигурации напоминающие паруса, как бы объединены общей композиционной плоскостью с расположенными выше «Успением» и «Рождеством», не имея с ними разделительных отгранок. Между тем, их сюжеты никак не связаны с повествованием «Успения» и «Рождества», поскольку здесь расположены композиции, обычно фигурирующие в науке как «Святители – источники Премудрости» или «Учительства св. отцов».

³⁹ С. Петкович упоминает фрагменты подобных циклов в кафоликоне Манасии, до 1418 г., а также называет росписи 1725 г. в кафоликоне Раваницы, повторяющие сюжеты декорации конца XIV в. См.: Petković S. The Lives of Hermits in the Wall Paintings of the Katholikon of the Monastery at Jošanica. P. 292 note 25.

⁴⁰ Здесь в программу нартекса включены сцены «Явление ангела Пахомию» и «Притча о сладости мира», взятая из «Сказания о Варлааме и Иоасафе». См.: Геров Г. Фрески 1476 года в нартексе церкви Драгалевского монастыря: Тематическая программа и иконографические нововведения // Древнерусское и поствизантийское искусство. Вторая половина XV – начало XVI века. К 500-летию росписи собора Рождества Богородицы Ферапонтова монастыря. М., 2005. С. 65–75.

⁴¹ Сарабянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески. С. 97–107.

Наиболее очевидно содержание сцены в восточной части южной стены. Главным действующим лицом этой композиции является Иоанн Златоуст, который сидит за попитром и пишет в раскрытой книге. За его спиной стоит апостол Павел, диктующий ему на ухо. В левой части композиции, внутри архитектурной кулисы, обозначающей вход в келью св. Иоанна, из-за занавески за происходящим наблюдает келейник и секретарь святителя Прокл, которому было явлено это видение. Сцена точно соответствует описанию эпизода из жития св. Иоанна Златоуста, бывшего в то время константинопольским патриархом. Св. Иоанн в это время усиленно работал над толкованиями Посланий апостола Павла и искал подтверждения правильности своего труда. Однажды ночью по просьбе одного знатного просителя Прокл поднялся в келью Иоанна и застал св. Иоанна за работой, в то время как апостол Павел нашептывал ему на ухо. Это видение, рассказанное им патриарху, убедило Иоанна Златоуста в том, что труд его угоден Богу. Сцена дополнена изображением группы монахов, которые стоят перед Иоанном Златоустом и внемлют его мудрости. Содержание данного сюжета пояснено пространной сопроводительной надписью, которая частично читается по отлипам от букв: **ЗАТѢОУСТЪ ПИШѢТЬ ПАВЪЛВИ ВЪЛ.ЫЄ МО.. ОУ** (Златеоустъ пишѣтъ Павльови вѣл[ен]іе мо...оу).

Изображения св. Иоанна Златоуста, пишущего под диктовку апостола Павла, в соответствии с указанным эпизодом из его жития, появляются в византийской книжной миниатюре в XI столетии и могут включаться в самые различные контексты⁴². Но во всех случаях обязательно присутствие трех лиц – Иоанна Златоуста, апостола Павла и секретаря владыки Прокла. К концу XII в. этот сюжет постепенно трансформируется в новую тему, которая получает название «Учительство св. Иоанна Златоуста», и впервые фиксируется, как считалось ранее, в миниатюре Омилий Иоанна Златоуста, позднего XII в., из Библиотеки Амброзианы в Милане (Ambrosian. I 72 sup. (65), fol. 263 v)⁴³. Новыми элементами этой иконографии становятся изображение водного потока, вытекающего из книги или свитка, в котором пишет Иоанн Златоуст. Еще одной составляющей этой сцены становится

⁴²

Так, эта сцена фигурирует как иллюстрация к житию св. Иоанна Златоуста в иллюстрированных Минологиях Симеона Метафраста (Walter Ch. Art and Ritual of the Byzantine Church. L., 1982. P. 48–49; Ševčenko N. Illustration Manuscripts of the Metaphrastian Menologion. Chicago – London, 1990. P. 84–85). Этот же сюжет появляется на иерусалимском Литургическом свитке, конца XI в. (Grabar A. Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures // A. L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen âge. Paris, 1968. P. 477. Pl. 125), а иногда в Псалтирях и Евангелиях (Walter Ch. Biographical Scenes of the Three Hierarchs // Revue des études byzantines 36 (1978). P. 233–260; Walter Ch. Art and Ritual of the Byzantine Church. P. 102–103).

⁴³

Velmans T. L'iconographie de la «Fontaine de Vie» dans la tradition byzantine a la fin de Moyen Age // Synthronos. Paris, 1968. P. 120–121; Walter Ch. Art and Ritual of the Byzantine Church. P. 112–113).

изображение группы людей – иерархов или монахов, пьющих из источника Премудрости. Показательно, что оба варианта этого сюжета существуют в византийском искусстве параллельно, и выбор иконографии обуславливается общим программным контекстом. Так, сцена может быть включена в цикл монашеских изображений, и в таком случае акцентируется житийный аспект сюжета, который правильно называть «Видением Прокла». Примером подобного рода служит фреска притвора церкви Сорока мучеников в Тырново (1230), где сцена с Иоанном Златоустом соседствует с другими сюжетами патерикового содержания, в которых иллюстрируются деяния преподобных отцов⁴⁴ или цикл монашеских деяний в росписях кафоликона Хиландара (1321)⁴⁵ и собора Влатадона в Фессалониках (вторая половина XIV в.)⁴⁶. В других случаях акцентируется именно тема передачи Иоанном Златоустом благодати Премудрости, и в таких случаях изображается сцена с источником Премудрости, где житийный аспект отодвигается на второй план и фигура Прокла может вовсе отсутствовать.

Второй вариант этого сюжета с Иоанном Златоустом послужил источником для создания целой иконографической группы, которая посвящена разным святителям, но объединена общей темой источника Премудрости. В этих сюжетах, наряду с Иоанном Златоустом, в аналогичной иконографической схеме могут быть изображены свв. Василий Великий, Григорий Богослов и Афанасий Александрийский. Именно такие циклы известны в трех памятниках позднего Средневековья – во фресках церкви Св. Михаила в Лесново (1349)⁴⁷, собора Погановского монастыря (1499)⁴⁸ и собора Ферапонтова монастыря (1502)⁴⁹. Долгое время считалось общепризнанным, что подобные циклы в монументальной живописи появляются лишь в эпоху Палеологов⁵⁰, однако фрески Спасской церкви свидетельствуют о

⁴⁴ Пенкова Б. Към идейно-съдържателния контекст на стенописите от църквата «Св. четиридесет мъченици» в Велико Търново. С. 84–86.

⁴⁵ Марковић М. Илустрације патеричких прича у припрати Хиландарског католикона. Схема III, 59. Воспроизведение: Пенкова Б. Към идейно-съдържателния контекст на стенописите от църквата «Св. четиридесет мъченици» в Велико Търново. Илл. 8.

⁴⁶ Gerstel S.E.J. Civic and Monastic Influences on Church Decoration in Late Byzantine Thessalonike // DOP 57 (2003). P. 236–237. Fig. 16.

⁴⁷ Габелић С. Манастир Лесново. Историја и сликарство. Београд, 1998. С. 162–167. Илл. 74–77.

⁴⁸ В конхах западной и северной травей здесь представлены две композиции с Иоанном Златоустом и Григорием Богословом. См.: Djurić V. Les docteurs de l'église // ЕΥΦΡΟΣΥΝΟΝ. Αθήνα, 1991. P. 129–135.

⁴⁹ В трех композициях собора Ферапонтова монастыря представлены три святителя. См.: Михельсон Т.Н. Три композиции на тему «Собор трех святителей» в росписях Ферапонтова монастыря. Истоки иконографии // ДРИ. Монументальная живопись XI–XVII веков. М., 1980. С. 324–342.

⁵⁰ Walter Ch. Art and Ritual of the Byzantine Church. P. 114.

том, что изображения святителей в иконографии источников Премудрости получили распространение уже в средневизантийский период. На это однозначно указывает парная сцена с Иоанном Златоустом в композиции на северной стене, которая выполнена по абсолютно идентичной зеркальной схеме, только здесь главными действующими лицами являются Григорий Богослов, за спиной которого изображен апостол Иоанн Богослов, нашептывающий святителю откровение. Изображению соответствует и частично читающаяся сопроводительная надпись: **ОА СТЫЙ ГРИ. ОРИИ.. ШЕСТЬ АПО. . . АНА ПОВЪ.. АІЕТЬ МО..** (Оа(гиос) стый Гри[г]ории [пи]шесть апо[стола Ио]ана повъ[лев]аіеть мо . . . (далее неясно). За их спиной, как и на противоположной сцене, из-за занавески выглядывает слуга, а сам Григорий обращен к аналогичной группе монахов. Вместе обе композиции составляют чрезвычайно выразительную пару: развернутые от алтаря в основной объем храма, святители обращены со своей проповедью ко всем молящимся.

Обе композиции, раскрытые на северной и южной стенах, как уже говорилось, построены по зеркальной схеме, хотя, в отличие от сцены с Иоанном Златоустом, в сюжете с Григорием Богословом отсутствуют житийные данные для изображения фигуры апостола Иоанна и слуги. Единственным, но, как представляется, принципиальным различием обеих композиций являются одежды святителей. Иоанн Златоуст облачен в простой монашеский подризник и мантию, тогда как у св. Григория присутствует святительский омофор. Эти акценты в различии облачений изображенных здесь великих учителей Церкви как будто призваны дифференцировать пути обретенной святителями и явленной через апостолов высшей Премудрости. Так, в изображении Иоанна угадывается намек на благодать личного аскетического подвига, тогда как фигура Григория указывает на благодать священства. Это красноречивое сопоставление Иоанна Златоуста и Григория Богослова – монаха-святителя и святителя-монаха, объединяет всю монашескую программу с темой святительского служения, которой в Спасской церкви отведено важнейшее место⁵¹. Можно сказать, что две сцены с Иоанном Златоустом и

⁵¹ Столь пристальное внимание преп. Евфросинии к образу святителей, возможно, было обусловлено тем фактом, что Спасская церковь была возведена рядом с несохранившимся Георгиевским собором (в.п. XI в.), являвшимся местом погребения Полоцких епископов (Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. Л., 1982. С. 95–96). Святительская программа представляет собой совершенно неординарное явление и заслуживает отдельного исследования, здесь же мы дадим ей лишь самую общую характеристику. Изображениям святителей отведены два нижних регистра росписей алтаря. Традиционный святительский чин занимает нижний регистр апсиды, но в его центре над синтроном размещено тронное изображение Иисуса Христа Иерея, сопровождаемого двумя ангелами и повторяющего иконографию знаменитого образа церкви Спаса на Нередице (1199). Чин дополнен шестью сюжетными композициями, в которых различные святители предстают перед нами как целители, мученики, борцы за чистоту, наконец, визионеры, сподобившиеся божественного откровения. Отдельный анализ святительской программы Спасской церкви готовит сейчас исследовательница памятника Д.А. Скобцова.

Григорием Богословом приравнивают монашеский подвиг святительскому служению, ставя в один иерархический ряд эти две категории святости.

Монашеская программа Спасской церкви Евфросиньева монастыря, абсолютно уникальная для своего времени по полноте и разнообразию трактовки образа монашества, представляет собой квинтэссенцию тенденций, которые были сформулированы в памятниках второй четверти XII в. Монахи показаны в программе преп. Евфросинии в самых различных ипостасях святости. Это – столпники, аскеты, учителя, пророки-промыслители, борцы с ересями. Один из главных акцентов сделан на учительской миссии монашества, что, конечно же, находило полное созвучие в личности самой преп. Евфросинии, которая почиталась во все времена как просветительница Полоцкой земли, занимавшаяся переписыванием книг, создавшая скрипторий при своем монастыре и в целом постигшая книжную премудрость. Это разнообразие форм монашеского подвига создает универсальный образ монашества как одного из главных столпов в здании Вселенской Церкви. Глобальные идеи, реализовавшиеся в этой программе, в полной мере соответствовали настроениям эпохи. Середина XII в. стала тем периодом в истории древней Руси, когда монашество утвердило себя как олицетворение чистоты и непоколебимости христианской веры. Именно в это время монашеское движение получает широчайшее распространение и становится той реальной духовной силой, без которой невозможно представить себе дальнейшее развитие всего древнерусского общества.

Рис. 1. Преп. Павел Фивейский. Фреска. Около 1161 г.

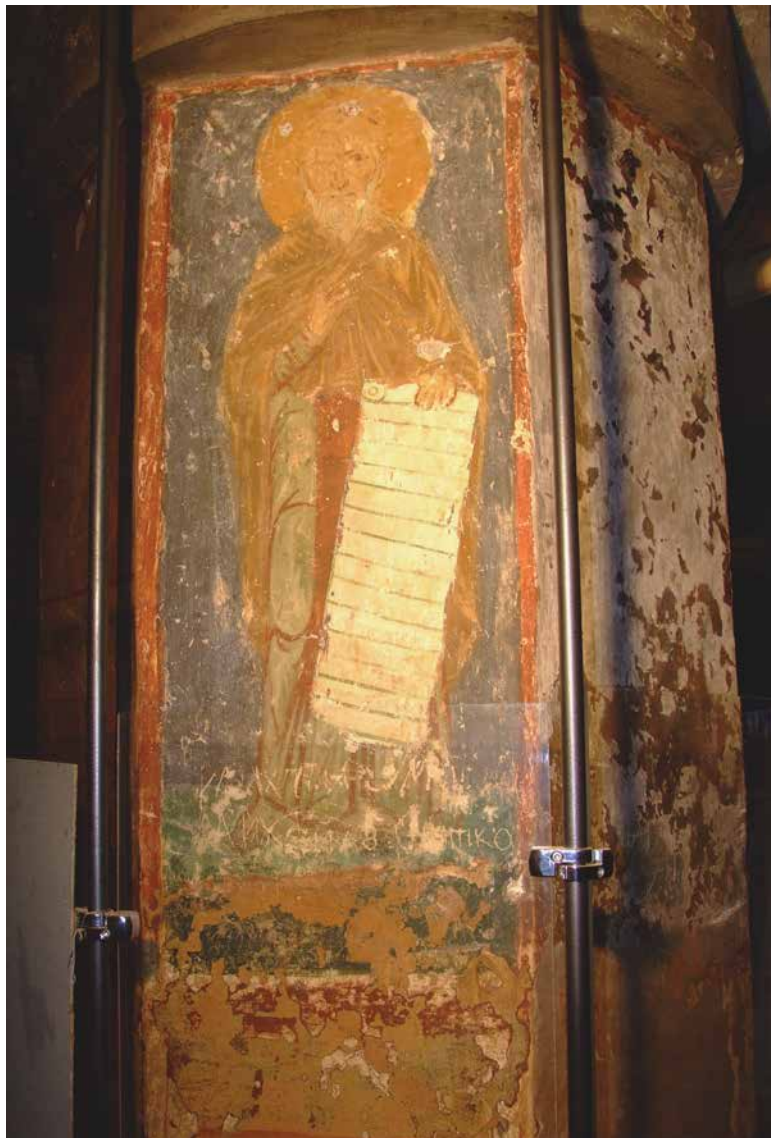

Рис. 2. Преп. Максим Исповедник. Фреска. Около 1161 г.

Рис. 3. Преп. Евфросиния Александрийская. Фреска. Около 1161 г.

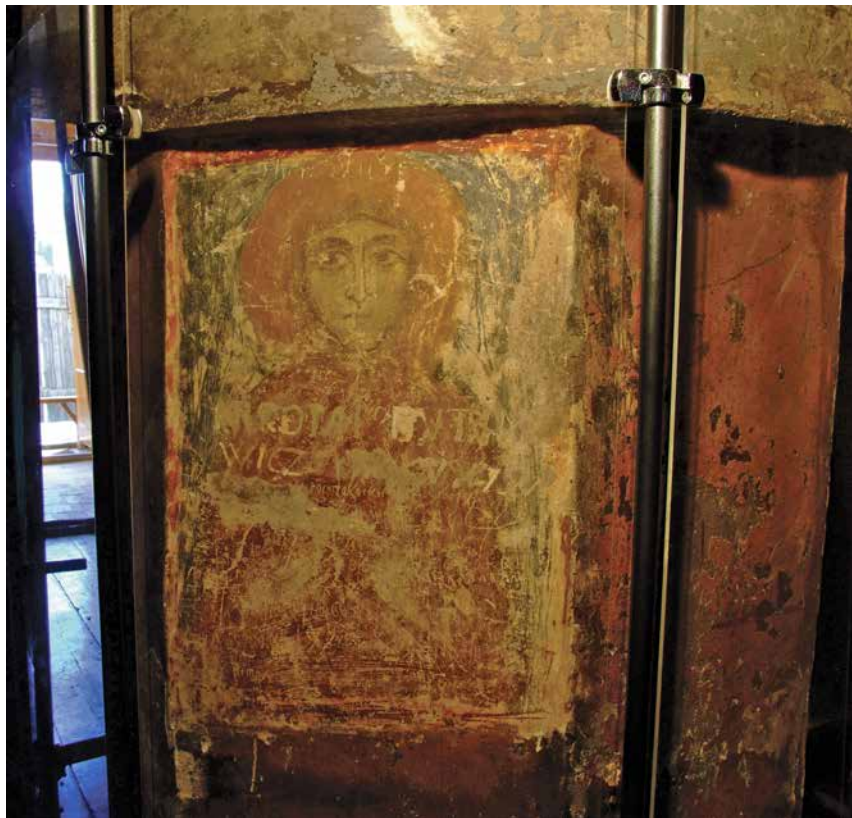

Рис. 4. Неизвестная преподобная. Фреска. Около 1161 г.

Рис. 5. Неизвестный столпник. Фреска. Около 1161 г.

Рис. 6. Преп. Антоний Великий (или Ефрем Сирин). Запись XIX в.

Рис. 7. Сцена из патерики. Фреска. Около 1161 г.

Рис. 8. Учительство Иоанна Златоуста. Фреска. Около 1161 г.

Рис. 9. Учительство Григория Богослова. Фреска. Около 1161 г.

Евфросиния Полоцкая у истоков просвещения Полоцкого края.

Регистр со святыми мученицами и преподобными в келии-молельне
Евфросинии в Спасо-Преображенской церкви в Полоцке
(середина XII в.)

Селицкий А.А.

Реставратором Вл. Ракицким был открыт регистр со святыми мученицами и святыми преподобными в келии-молельне Евфросинии Полоцкой. Регистр, расположенный на западных плоскостях стенок южного и северного рукавов креста, крестообразной в плане келии – явление выдающееся в дравнебелорусской стенописи середины XII в. Ни в одной церкви, где имеются росписи этого периода, нет ничего подобного.

Регистр занимает по высоте уровень «Деисусного» ряда и опускается до половины святительского чина. Справа находятся изображения двух женских фигур, слева – двух мужских. На южной стороне изображения св. великомученицы Варвары (она слева) и св. мученицы Иулии (находится справа) (рис. 1). На северной стороне изображены два родных брата, два святых, преподобные диакон Иулиан (слева) и пресвитер Иулий (справа) (рис. 2). Два составных компонента этого регистра отличаются в первую очередь иконографией и составом святых, разных по своему роду подвижнической деятельности. На правой половине изображения святых мучениц, пострадавших в годы усиленного гонения на христиан (около 306 г.). На левой половине служители церкви времен легализации христианства (первая половина V в.).

Св. вкм. Варвара и св. мц. Иулия

Варвара и Иулия представлены во весь рост с крестами, символом мученичества, в правой руке, левая, развернутая ладонью к зрителю, в позе адорации (моления) (рис. 1). На обеих одинакового символического, красного цвета верхние одежды. На Варваре (находится слева) накинут плащ, на Иулии – мафорий. На голове Варвары темно-синий плат – темного цвета головное покрывало, принадлежность великой схимнической одежды, остроконечной кверху – кукол [1] и такого же цвета хитон. Из-под темно-красного мафория на голове Иулии виден повязанный низко на глаза синевато-зеленый плат и такого же цвета хитон. Головы обрамляют большие, приятного оранжево-желтого цвета нимбы, оконтуренные четкой белой линией.

Живопись объемная, тоновая, красочная. Решение фигур без излишней детализации, довольно обобщенное. Отличается от фресок южной стены, где живопись напоминает миниатюру с тщательной проработкой деталей ликов, рук, одежды. Здесь же изображения поданы общим цветовым пятном. Объем достигается тоновым решением того же цвета. Смотрятся монументально, величественно. Величина изображений обращает внимание, так же как и градация красных тонов. Цветовая гамма теплая, насыщенная. Фон – рефть. Все это отличает их от нескольких иллюстративных, выполненных на светлом, чаще белом, без подцветки, фоне фресок южной стены. Изображения святых мучениц выполнены в единой гамме с фресками восточной стены. Необходимо заметить, что цвет помогает выявлению идеи, замысла, заложенного в решении сюжета. Цвет одежд святых мучениц – красный. Красный цвет в церковной живописи является цветом мучеников [2]. При анализе изображений св. мчц. видим, что Варвара и Иулия представлены фронтально, абсолютно неподвижно, статуарно. Строго материалистическое советское искусствоведение в свое время по этому поводу писало просто – выполнялось предписание канона, и вопрос был исчерпан. Сведения «Житий» всерьез не принималось, особенно различные чудеса, пророчества, дар целительства и другие явления нематериалистического толка. Богодуховенные соображения не допускались. В религиозной живописи заложен известный принцип: чем детальнее мы анализируем материальное, т. е. иконографию, композиционное и цветовое решение, тем больше мы приближаемся к духовной основе, т. к. духовное прочно связано с материальным. Именно духовное лежит в основе нашего искусствоведческого исследования.

Рассматриваемый регистр со св. мчц. и преподобными подвижниками как нельзя кстати позволяет поставить вопрос: могли ли заказчица и составитель росписи – Евфросиния и работавший здесь художник – руководствоваться иными побуждениями, кроме предписаний канона? Исходя из состава регистра, в котором присутствует свободная компоновка изображений строго фронтальных фигур и святых в стремительном движении, думается, что, кроме канонических требований, здесь могли иметь место и причины иного рода, а именно – широкая просвещенность Евфросинии Полоцкой.

Начало IV века. На греко-римском престоле император Максимиан (305–311), прозванный в народе душителем за яростное гонение на христиан. Анализируя «Житие» Варвары, видим: в вопросе воспитания с детских лет – запреты отца, затворничество в башне, короткая свобода, во время которой происходит знакомство и принятие Варварой христианства. В результате – пытки, темница, мучения. Об Иулии сведения краткие. Моральная поддержка Иулией Варвары в ее страданиях. За этим следуют и для

Иулии – пытки, истязания. В результате – казнь обеих за отказ отречься от учений Иисуса Христа. Причем Варвару казнил сам отец Диоскор¹.

Как видим, возможности для подвижнической деятельности не было. И Варвара, и Иулия были скованы в действиях, скованы абсолютным запретом на новую религию. Исходя из этого, можно предполагать, что руководствуясь требованиями канона, заказчик и художник учитывали сведения «Жития», поэтому и изобразили св. мчц. строго фронтально, статуарно, в застывшей позе. Необходимо отметить, что облик св. вкм. Варвары занимает тут заметное главенствующее положение: находится ближе к своеобразному алтарю восточной стены, изображение фигуры крупнее, черты лица значительнее, проработаны более детально. Как было замечено ранее, отличается она и характерным головным убором – знаком великой схимницы. Кажется, что художник всячески стремился выделить, подчеркнуть ее большую значимость на этом изображении двух единоличных фигур [3].

Обращает внимание, что здесь, в молельне, на изображениях святых нет и следа тех страшных мучений и пыток, которым подвергли мучениц гонители христианства в, отличие от старолadoжских, псковских и особенно новгородских аскетических ликов той поры (середина XII в.). Художник изображает святых мучениц с округлыми, молодыми, красивыми лицами. Проявляются явные тенденции сближения с греческими эллинистическими образами. Это еще раз свидетельствует, что изображения полоцкой Спасской церкви, выполненные по заказу Евфросинии Полоцкой, еще не подвержены жестким каноническим требованиям печати отрешенности и самоуглубленности. Изображение св. м-цы Варвары находим в Спасо-Нередицкой церкви в Новгороде (1199 г.). Отделенное во времени столетием, оно в корне отличается от утонченного аристократического образа Варвары Полоцкой Спасской церкви. О фресках же Нередицкой церкви В.Н. Лазарев писал: «Фигуры даны в застылых фронтальных позах. ... Идеалы, которые воплотили художники Нередицы, отмечены печатью суровости. ... Им присуща чисто крестьянская сила» [4]. По всей видимости, в полоцкой Спасской церкви мы имеем одно из первых изображений этих святых. Справедливым будет вопрос: почему именно в Полоцке?

В начале XII века дочь византийского императора Алексея Комнина (1081–1118) царевна Варвара вышла замуж за киевского князя Святополка

---

¹ Ис. Хрс. наставлял 12 учеников своих: «Предаст же брат брата на смерть, и отец – сына; и возстанут дети на родителей и умертвят их». /Мтф., X, 21/. Во время гонения на христиан известно немало случаев, когда родители выступали против своих детей и наоборот. Яркий пример тому св. вкм. Варвара, мч. Христина и Лукия. Возникает вопрос – что же тут было благодетельного в учении Ис. Хрс.? История учит: без такого воздействия Зло, процветающее в мире, было бы еще больше и оставалось бы неизменным. Благополучие многих, требует и многих жертв. Толковая Библия. Новый Завет. Т. 3. Стокгольм, 1989. Мтф. X, 21 /толкование/

Изяславича, в крещении Михаила (1093–1113), внука Ярослава Мудрого и правнука князя Владимира Великого. Согласно сведениям св. Димитрия Ростовского, царевна Варвара, вступая в брак со Святополком-Михаилом Изяславичем, перевезла в Киев мощи святой вкм. Варвары, где они и находятся в киевском Владимирском соборе [5]. Балканские источники содержат сведения, что дочь полоцкого князя Всеслава Чародея, Звенислава, в крещении Елена, была выдана замуж за византийского императора Алексея Комнина [6]. А это значит, что дочь полоцкой Звениславы-Елены и Алексея Комнина – Варвара – приходилась внучкой князю Полоцкому Всеславу Чародею, также как и Евфросиния Полоцкая. Т. е. между собой они были двоюродными сестрами. Естественно, близкое родство обусловило родственные и культурные связи. Евфросиния Полоцкая, остро интересующаяся вопросами христианской церкви, не могла не знать об этом событии, так же как и о деяниях св. вкм. Варвары. Не потому ли великая просветительница Евфросиния Полоцкая включила изображение св. вкм. Варвары, а вместе с ней и Иулии, в состав системы росписи своей молельни. Вероятно, благодаря этому, появилось в Полоцке одно из наиболее ранних изображений этих святых мучениц в древнерусской настенной живописи.

Святые преподобные диакон Иулиан и пресвитер Иулий

На фреске слева представлена композиция со святыми, родными братьями Иулианом и Иулием, которые подвижничали во время правления христианского императора Феодосия Младшего (408–450). Крайним слева изображен фронтально во весь рост преподобный диакон Иулиан (рис. 2). Правой рукой благословляет, в левой держит свернутый свиток. Это царская грамота на разрешение беспрепятственно уничтожать языческие идылы и капища, а взамен строить христианские храмы и проповедовать гуманное учение Иисуса Христа.

На фреске изображен проповедник и защитник новой христианской веры. Правильные, классические, выдержанные пропорции тела. Голова чуть повернута в левую сторону. На голове пышные волосы и такая же пышная длинная борода, разделенная на четыре одинаковой величины пряди. Черты лица тонкие. Сохранились линии, очерчивающие тонкий, длинноватый нос, приподнятые (особенно левая) брови, большие глаза, устремленные вслед уходящему брату Иулию. Лицо далеко не старого человека. Заметная вертикальная складка между бровями. Одет в коричневатую-красную ризу, опускающуюся чуть ниже колен, из-под которой виден алый, длиной до пола, подрезник, разделанный мелкими линейными складками. Решение объемное, тоновое. Оконтуривающая линия вообще отсутствует. Голову обрамляет большой красновато-оранжевый нимб, обведенный заметной белой линией.

Второй святой – пресвитер Иулий. Он представлен в три четверти в полный рост, в движении. Фигура величественная, целеустремленная. Голова чуть наклонена.левой рукой держит Евангелие, придерживая правой. И если фигура Иулиана смотрится обобщенным силуэтным пятном, как бы отходит в глубину сцены, то фигура шагающего Иулия детально прорисована и, как кажется, выступает на передний план. Хорошо сохранился рисунок лица. Тонкий, изящный нос с горбинкой. Смотрящие на Евангелие глаза широко открыты, крупный лоб с высокими залысинами. На голове небольшие подстриженные волосы, аккуратная, небольшая, даже изящная бородка четкого контура. Хорошо прорисована правая рука с длинными тонкими пальцами, придерживающая Евангелие. Лиловая милоть одним концом обернута вокруг шеи святого таким образом, что оставляет открытым правое плечо и руку, закрывая всю левую половину тела. Противоположным же концом подоткнута у пояса под локтем правой руки пресвитера. Затем опускается красивыми объемными складками, идущими наискосок от правого бедра веером ниже колен. Кое-где складки чуть подчеркнуты тонкой линией – сурик. Из-под милоти виден голубоватых тонов хитон, рукав открытого правого предплечья и подол которого разделаны линейными складками. Суриковой же линией обрисована правая рука пресвитера, подмышкой которой зажат плотницкий инструмент (тесло). Голову обрамляет такой же красновато-оранжевый нимб. Фон – рефть. Вся сцена оконтурена широкой суриковой рамкой. Вся композиция смотрится монументально и даже величественно. Испорчена поздними граффити – проще говоря варварски выцарапанными надписями XVI–XVII вв., когда церковь принадлежала пиарам, затем иезуитам.

Два родных брата Иулий и Иулиан были родом с острова Ешма близ Италии. Воспитаны в христианском духе и получили хорошее образование. По достижении совершеннолетия проводили все дни в служении церкви и глубоком изучении Закона Божьего. За это служение они были удостоены церковных степеней: Иулиан – диакона, а Иулий – пресвитера. «Житие» повествует, что «были они как два светильника, служа церкви Христовой». Греко-римские Восток и Запад управлялись в то время императорами, принявшими христианство. Однако, в дальних селениях было еще много идолопоклонничества. Два брата прибыли в Царьград к императору Феодосию Младшему (408–450). Они просили дать им царскую охранную грамоту на право беспрепятственно уничтожать языческие идолы и капища. На их месте строить христианские храмы и проповедовать Евангелие. Им была выдана царская грамота «с повелением правителям епархии, князьям, сановникам и градоначальникам на местах оказывать всякое содействие и помощь» в их подвижничестве. От Патриарха братья получили благословение на проповедь, строительство и освящение храмов. Св. Димитрий

Ростовский пишет в «Житии»: «И вот, сии, два святых воина Христова, как два апостола отправились в страны Греко-Римского царства, проповедавая язычникам имя Иисуса Христа». За время своего подвижничества святые братья построили почти 100 храмов и обратили в христианство множество язычников. Старший брат, пресвитер Иулий, благодаря дару Всевышнего обладал чудодейственной силой исцелять больных и великим даром пророчества. Когда братья заканчивали строительство очередной церкви, Иулий ушел на поиски места для постройки сотой церкви. Младший брат Иулиан был оставлен достраивать 99-ю церковь [7]. По всей видимости, на фреске изображен именно этот момент, когда Иулий с Евангелием в руках и плотничьим инструментом подмышкой уходит на строительство сотой церкви. Учитывая сведения «Жития» – «как два апостола» – следует заметить, что изображение фигуры Иулия близко изображениям фигур апостолов из «Евхаристии», особенно Михайловской церкви из Киева, где апостолы, подходящие к Христу, поданы в стремительном движении [8].

Коричневато-красный цвет одежд Иулиана – это диаконское праздничное облачение. Торжественный момент. Диакон держит разрешительную грамоту самого императора и благословляет уходящего пресвитера. Его взгляд устремлен на брата Иулия. Фигура Иулиана подана обобщенным, цветовым, довольно темным пятном. Его изображение как бы отодвигается в глубь сцены. Так как в византийской живописи нет планов, то здесь ощущается явное присутствие эллинистической традиции иллюзорности. Она присутствует в первую очередь за счет решения иконографии. Изображение св. Иулиана подано фронтально, однако в небольшом действии: жест благословляющей правой руки, незначительный поворот головы и взгляд вслед уходящему Иулиану. Темный цвет фигуры на темном же фоне. Но и здесь, следует оговориться, присутствие тонких нюансов. Цвет верхней одежды темный, но теплый, насыщенный. Вносит разнообразие и цвет светло-алого подола подризника. Все это не позволяет фигуре раствориться на темном холодном цвете фона.

Пресвитер Иулий облачен в одежды совершенно иного рода и цвета. Это свидетельство, в первую очередь, разности рангов. Празднично-торжественная милость сиреневого цвета и голубовато-зеленый хитон придают этой композиции нарядный, звучный оттенок. Милость в композиции играет существенную роль. Кажется, что фигура в целом, а милость в особенности, излучает мягкое свечение. Художник с особой тщательностью выписал эту деталь одежды святого. «Житие» свидетельствует о чудесном превращении милоти в лодку. Дело тут конечно не столько в милоти, сколько в неординарной особе святого, обладавшего божественным пророческим даром. Молитва, крестное знамение и особенно его вера помогли превратить милоть в лодку. «Житие» повествует о многих чудесных явлениях с участием

святых братьев [9]. Кажется, что неординарность особы Иулия художник старался показать через посредство художественной подачи чудной милоты. Художнику удалось достичь этого с помощью мягкого, светящегося сиреневого цвета, а тщательная проработка складок по форме тела подчеркивает стремительное движение святого Иулия.

На первый взгляд, в одном регистре помещены две совершенно разные по сюжетному строю композиции. Однако они разные по иконографии и временному признаку. А идея у них одна. Приход к христианству. Всё более и более становится очевидным, что великая просветительница Евфросиния Полоцкая старалась так подобрать имена святых, составить систему росписи, чтобы наглядно проиллюстрировать зарождение, приход и победное шествие христианства. Фреска справа – знакомство с христианством, его принятие и вера в него, готовность принять мучения и принести себя в жертву во имя Иисуса Христа. Справа вверху на южной стене келии помещена композиция «Явление ангела пророку Захарии». Думается, не случайно эта композиция оказалась в непосредственной близости к святым мученицам Варваре и Иулии. Пророк Захария (V век до н. э.) известен тем, что после себя оставил книгу, содержащую обилие мессианских пророчеств, в частности о явлении, и особенно множество подробностей о последних днях жизни Иисуса Христа [10]. Т. е. смысл здесь видится в том, что пророчества Захарии сбылись. Иисус Христос явился на нашу грешную Землю и искупил грехи людей своей крестной смертью. Он оставил свое гуманное учение с десятью жизненными заповедями-принципами. Люди поверили в учение Иисуса Христа. За эту веру первые христиане претерпели также страшные мучения.

На северной стене молельни, чуть выше изображения Иулиана, помещена композиция с царицей Савской. Думается, что и здесь такое соседство далеко не случайно. Царица Савская, принявшая Единобожие – одна из первых предвестниц явления и казни Иисуса Христа. Это о ней упоминает Иисус Христос в одной из своих притчей [11]. Царица Савская из далекого прошлого (X в. до н. э.). А двое святых братьев из рассматриваемого нами регистра – реально жившие в первой половине V в. н. э. Они идут строить храмы и проповедовать учение Иисуса Христа. Т. е. зарождение Единобожия, которое приняла царица Савская, затем христианство и его проповедование. Религия Бога Отца и Сына Бога. Здесь свидетельство того, что христианство имело корни в далеком прошлом. Приход Мессии Христа давно предрекали пророки. Здесь наглядная иллюстрация мучительного прихода новой гуманной религии, несмотря на страшные испытания, которые переносили люди на протяжении почти 3,5 столетия. В 324 г. Константин Великий стал самодержавцем всей Римской империи. После этого он провозгласил полную веротерпимость, фактически легализовал христианство.

Святыя мученицы Варвара и Иулия пострадали около 306 г., а святыя братья подвижничали где-то через 100 лет – 408 год и позже, Христианство становится государственной религией. Открылось широкое поле деятельности для христиан – подвижников. Поэтому и соответствующая иконография. Анализируя регистр в целом, а также соседние с ним сюжеты, видим, как тщательно и глубоко осведомленно Евфросиния подбирала персонажи святых для системы росписи церкви. Ставилась задача наиболее наглядно и доходчиво проиллюстрировать сведения Ветхого и Нового заветов. В систему росписи впервые вводились новые значительные имена святых. Все это было подано на высоком художественном уровне. Евфросиния воистину следовала высказыванию величайшего аскетического писателя древности св. Нила Синайского (ум. ок. 430 или 450 гг.): «Пусть рука превосходнейшего живописца наполнит храм с обеих сторон изображениями Ветхого и Нового Заветов, чтобы те, кто не знает грамоты и не может читать Божественных Писаний, рассматривая живописные изображения, приводили себе на память мужественные подвиги искренне послуживших Богу и возбуждались к соревнованию достославным и приснопамятным доблестям, по которым Землю обменяли на небо, предпочитая видимое невидимому». Здесь, однако, видим не просто живописную иллюстрацию к повествованиям «Житий». Здесь выявлена особая форма откровения Божественной реальности. Люди должны были воочию видеть превосходство новой религии. Величественные храмы, высокохудожественная фресковая роспись с красивыми, добрыми ликами святых, чудное пение певчих на хорах. Дивный звон колоколов и чарующий запах фимиама и ладана явно преобладал над удушливым смрадом сжигаемых на кострах жертвенных животных и свирепыми криками язычников. Тут сказалась неопределимая роль великой Евфросинии Полоцкой, с открытием школы положившей начало просвещению народа Полоцкого края, колыбели Белорусской государственности.

Літаратура

1. Протоирей Г. Дьяченко. Полный церковно-славянский словарь. – М., 2005. – С. 274.
2. Протоирей Г. Дьяченко. Полный церковно-славянский словарь. – С. 268; Настольная книга священнослужителя. – М., 1983. – Т. 4. – С. 128, 149, 151, 155.
3. Св. Димитрий Ростовский. Жития святых. – Киев, 2002. – Кн. IV. – С. 85; Месяцеслов, – Т. 2. – М., 1978. – С. 256–258.
4. Лазарев, В.Н. Древнерусские мозаики и фрески XI–XII в.в. – М., 1973. – С. 48, ил. 269.

5. Месяцеслов. – Т. 2. – С. 258; Св. Димитрий Ростовский. Жития святых. – Кн. IV. – С. 88–89.

6. Мошин, В. Русские на Афоне и русско-византийские связи в XI–XII в.в. – *Byzantinoslavica*, IX/1. – Prague, 1947. – С. 83; Каждан А.П. Загадка Комнинов / Византийский временник: сборник. – Т. 25. – М., 1964.

7. Св. Димитрий Ростовский. Жития святых. – Киев, 2003. – Кн. X. – С. 480–486.

8. Лазарев, В.Н. Михайловские мозаики. – М., 1966. – Табл. 18, 19, 23, 24.

9. Св. Димитрий Ростовский. Жития святых. – Кн. IV. – С. 483–484.

10. Селицкий, А.А. Сюжеты полоцких фресок в просветительской деятельности Евфросинии Полоцкой. Блок фресок южной стены келии Евфросинии, Спасо-Преображенская церковь в Полоцке (середина XII в.) / «Мастацкая адукацыя і культура», 2007 (в печати).

11. Сюжеты полоцких фресок в просветительской деятельности Евфросинии Полоцкой. / «Мастацкая адукацыя і культура». – № 3. – 2006. – С. 41–44.

Рис. 1. Св. вкм. Варвара и св. мц. Иулия.

Рис. 2. Святые преподобные диакон Иулиан и пресвитер Иулий.

Роспись жертвенника и дьяконника Спасо-Преображенской церкви Евфросиниева монастыря в Полоцке

(предварительные замечания о программе декорации)

Скобцова Д.А.

Основной объем фресок¹ Спасо-Преображенского храма Евфросиниева монастыря был создан в середине XII² в. по заказу основательницы и игуменьи обители преподобной Евфросинии Полоцкой. Этот комплекс древней росписи сохранился почти полностью, однако большая его часть пока еще остается скрытой под поздней живописью и напластованиями записей³. В

---

¹ Под основным объемом росписи мы подразумеваем декорацию алтарной части церкви, ее наоса, нартекса и хор. Следует отметить, что в интерьере Спасского храма сохранилось три ансамбля древней живописи: основной объем росписи, фрески южной капеллы на хорах (очевидно, придела, посвященного преподобной Евфросинии Александрийской) и недавно выявленная стенопись внутрисканной лестницы, ведущей на хоры храма. Каждый из этих комплексов имеет самостоятельную систему и программу росписи и отличается от остальных по приемам письма и стилю.

² Декорация Спасо-Преображенской церкви не имеет точной даты, зафиксированной в письменных источниках. Относительно времени создания основного объема фресок и росписи капеллы среди исследователей нет единого мнения. Как нам представляется, их следует датировать серединой XII в. и началом XIII в. соответственно. О живописи внутрисканной лестницы, находящейся под поздними покрасками, пока сложно сказать что-то определенное – не исключено, что она может оказаться одновременной основному объему росписи.

³ Первые пробные работы по выявлению древней живописи в Спасском храме были предприняты в 1929 г. специалистами Центральных государственных реставрационных мастерских (расчистку вел Г.О. Чириков). Затем в разное время было сделано еще несколько зондажных раскрытий, а планомерная реставрация стенописи в церкви Евфросиниева монастыря осуществляется с начала 1990-х гг. по настоящее время. До конца 2006 г. работами на памятнике руководил В.В. Ракицкий, а с 2007 г. реставрацию выполняет бригада «Межобластного научно-реставрационного художественного управления», возглавляемая В.Д. Сарабяновым.

Реставрационные работы показали, что первоначальная стенопись Спасского храма находится под несколькими слоями поздних записей. Слой клеевой живописи – самый ранний из них – предположительно можно отнести к XVII в. Он сохранился фрагментарно, а возможно, и не покрывал всех поверхностей стен внутри храма. Наиболее цельный участок этого слоя записи был выявлен в 2007 г. в процессе раскрытия композиции «Сретение Господне», размещенной на западных гранях восточных подкупольных столбов, в третьем сверху регистре. Поверх фрески XII в. была написана сцена, точно повторявшая иконографию и рисунок первоначального изображения, но отличавшаяся по колориту и стилю в целом. Помимо клеевой записи в церкви Евфросиниева монастыря имеются два слоя масляной живописи, сплошь покрывающие ее стены, – 1830-х (стилистически тяготеющий к XVIII в.) и 1880-х гг. В XIX в. создатели храмовой декорации не стремились сохранить масштаб и стиль древних изображений, но в большинстве случаев повторили изначальную программу росписи.

боковых помещениях алтаря⁴ Спасской церкви сколько-нибудь значительных реставрационных работ не проводилось: первоначальная декорация здесь не освобождена от покрасок XIX в.⁵, и лишь в местах их утрат можно различить отдельные участки либо детали фресок. Тем не менее, натурные наблюдения, которые стали возможны благодаря текущей реставрации, позволили определить иконографические изводы почти всех композиций и некоторых единоличных изображений, а в отдельных случаях – прочесть сопроводительные надписи. Следовательно, состав росписи жертвенника и дяконника в основном известен, что, на наш взгляд, дает право уже сейчас обратиться к рассмотрению и интерпретации программы декорации этих помещений полоцкой церкви.

Алтарь, устроенный в интерьере Спасского храма, – трехчастный: его центральный объем фланкируют жертвенник (с севера) и дяконник (с юга). При этом снаружи выявлена только одна – центральная – часть алтаря, а боковые алтарные помещения скрыты в толще восточной стены церкви. Таким образом, внешняя поверхность восточных стен жертвенника и дяконника оказывается плоской, а внутренняя – полукруглой. Боковые помещения алтаря завершают собой очень узкие северный и южный нефы Спасского храма. Пространства жертвенника и дяконника – обособленные, затененные, столпообразные, довольно глубокие и высокие, но при этом узкие и небольшие по площади. Они перекрыты коробовыми сводами, которые оказываются повышенными относительно высоких арок обоих помещений (шелыга арок жертвенника и дяконника находится чуть выше шелыги арки вимы и примерно на уровне пят подпружных арок).

В центральную апсиду из жертвенника и дяконника ведут узкие и невысокие арочные проходы, устроенные в стенах, разделяющих алтарную зону на три части. В каждом из двух боковых помещений алтаря имеются по три окна, размещенных в двух регистрах. В жертвеннике два из трех окон

---

⁴ Термины «жертвенник» и «дяконник» – литургические и архитектурные. То есть, они связаны с определенной частью богослужения и обозначают конкретные компартименты в храме. В разных регионах и в разные периоды эти понятия указывали на различные помещения, а нередко термины «жертвенник», «дяконник» и «скевофилакион» были синонимами. Дифференциация функций жертвенника и дяконника и их локализация в боковых апсидах храма были длительным процессом, завершившимся к XIV столетию. И хотя в XII в. функциональное назначение боковых помещений алтаря не было строго регламентировано, для удобства помещение с севера от алтарной апсиды Спасской церкви мы будем называть жертвенником, а помещение с юга – дяконником. О функциях жертвенника и дяконника см.: Babić G. *Les Chapelles Annexes des Églises Byzantines. Fonction Liturgique et Programmes Iconographiques*. Paris, 1969. P. 7–8; Varalis Y.D. *Prothesis and diakonikon: searching the original concept of the subsidiary spaces of the Byzantine sanctuary* // *Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси*. М., 2006. С. 282–298.

⁵ В настоящий момент в жертвеннике раскрыта фигура святителя из композиции «Видение Петра Александрийского», слева от северного окна, и орнамент на своде.

устроены в северной стене, одно над другим, а третье окно расположено по центру в нижнем регистре. В дьяконнике окна расположены так же, но по принципу зеркальной симметрии.

В жертвеннике Спасского храма устроен престол, который примыкает к восточной стене⁶, а слева от него – в северной стене напротив прохода в алтарь – имеется полукруглая внутрискладная ниша. В дьяконнике также есть две прямоугольные ниши разных размеров, устроенные в северной стене (справа от прохода в центральную апсиду) и в южной стене (напротив этого прохода). В древности боковые помещения алтаря отделялись от пространства наоса алтарной преградой, следы примыкания к стенам и столбам церкви и часть конструкций которой сохранились до сих пор⁷.

Структура декорации жертвенника и дьяконника полоцкого Спасского храма многоярусная: помимо цокольной зоны она включает в себя четыре регистра фресковой росписи (хотя единоличные изображения и сцены отличаются разномасштабностью и не образуют четких границ каждого яруса). Схемы размещения композиций на стенах боковых помещений алтаря представляют собой зеркальное повторение друг друга. Хотя, по сравнению с системой росписи основного объема, они отличаются большей насыщенностью изображениями и одновременно – некоторой дробностью, можно отметить единую логику и определенные принципы в расположении сцен и отдельных изображений на стенах, присущие декорации основного объема фресок церкви в целом и боковых алтарных помещений.

Система основного объема росписи Спасского храма чрезвычайно архитектурнона. В том случае, если позволяет иконография и площади поверхностей стен, художники выбирают крупный, несопоставимый человеку, масштаб композиций, границы которых, как правило, очерчены отгранками. Немногочисленным фризам орнамента не принадлежит существенной роли в формировании структуры декорации: они не столько организуют систему росписи, сколько заполняют оставшиеся в ней «пробелы», участки, недостаточные для фигуративных изображений. Однако размещение орнамента на стенах Спасского храма вовсе не хаотично и не случайно.

Мастера, создавшие хорошо продуманную и структурированную систему росписи, подчеркивали самоценность архитектурного организма и образную выразительность пространства интерьера. Они не воспринимали

---

⁶ Вероятно, этот престол не первоначальный, в пользу чего свидетельствует поздний раствор, положенный по границе примыкания престола к стене, и тот факт, что клеймо над ним не имеет нижней отгранки, а помещенное в нем изображение Богоматери оказывается поколенным, тогда как по аналогии с фигурой Иоанна Предтечи оно должно быть ростовым.

⁷ См. об этом: Сарабянов В.Д. Алтарная преграда Спасо-Преображенской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке // Искусство Древней Руси и стран византийского мира. Материалы научной конференции, посвященной 70-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина. 3–4 декабря 2007 года. СПб.; М., 2007. С. 20–31.

поверхности стен храма исключительно как основу для живописи. Особенности строя архитектуры были самым тщательным образом осмыслены ими. Более того, сам принцип и система размещения изображений на стенах Спасской церкви в значительной степени подчеркивают архитектурность декорации, органичность ее вхождения в пространство членений и компартиментов храма, что вполне ощутимо в росписях жертвенника и дьяконника.

Свод и центральную часть верхнего регистра росписи жертвенника храма Евфросиниева монастыря занимает орнамент, в котором растительные мотивы структурированы геометрическим каркасом. На склонах арки жертвенника, опирающейся на консоли, размещены поясные изображения двух неизвестных святых; тот, что на южном склоне арки, держит в руке крест.

В центре второго сверху регистра, прямо над восточным окном, представлена монументальная фигура столпника, усиливающая общую архитектуру. Слева от нее, на северной стене, раскрыты фигуры апостолов и Христа из композиции «Вход Господень в Иерусалим». Между изображением столпника и сценой «Вход в Иерусалим» находится разделяющее их окно. В том же ярусе, но на южной стене жертвенника (справа от фигуры неизвестного столпника), в утратах поздних покрасок просматривается композиция, в нижней части которой, справа, помещена лежащая фигура, а рядом изображены поднимающиеся по лестнице ангелы. Несомненно, эта сцена – «Видение лестницы Иаковом». Западнее этой композиции, на той же южной стене, изображена поясная фигура неизвестного святого – она оказывается размещенной ниже склона арки жертвенника, будучи ограниченной снизу консолью, а сверху карнизной плитой. Еще одна полуфигура неизвестного святого расположена между окнами северной стены жертвенника, оказываясь между вторым и третьим сверху регистрами декорации.

В третьем сверху ярусе росписи жертвенника по сторонам от нижнего окна северной стены представлена сцена, сюжет которой заимствован из жития святителя Петра Александрийского. Здесь представлено явление ему Спасителя⁸. На южной стене жертвенника, под «Лестницей Иакова», расположена композиция «Оплакивание Христа»⁹. В центре нижнего ре-

⁸ Справа от фигуры св. Петра виден отлип и остатки белил сопроводительной надписи, которую следует читать как «**ДА ПЕТРОС**», а над головой святого проходят несколько строк текста, поясняющего смысл изображенного, где различимы лишь некоторые буквы. Текст продолжается слева от фигуры Христа, в котором можно разобрать следующее: «... **МЫШИ ЖЕ П... ДИ СТУ ТРОИЦУ**».

⁹ А.А. Селицкий идентифицировал сцену как «Положение Христа во гроб». См.: Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI–XII вв. Минск, 1992. С. 120. В.В. Ракицкий полагал, что здесь изображено «Успение Богородицы». См.: Спасаўская царква 12 ст. у Полацаку. Насыценны жываціс. Полацак, 1998. На наш взгляд, сцену следует атрибутировать как «Оплакивание» – у подножия Голгофского креста над лежащей фигурой Спасителя склонились Богоматерь и Иоанн Богослов, слева от них стоят фигуры святых жен, а вокруг парят ангелы. Однако отлип сопроводительной надписи читается как «**СНАТЬ**».

гистра, над престолом, помещено изображение Богоматери¹⁰. Этот участок живописи находится под слоем поверхностных загрязнений, и, скорее всего, его сохранность не вполне удовлетворительная. Тем не менее, справа от фигуры Девы Марии можно различить силуэт древнего изображения младенца Христа, к Которому она обращена и Которого держит на левой руке. В том же ярусе, на северной стене жертвенника над внутрискладчатой нишей, просматривается сцена «Положение Христа во гроб»¹¹, а на южной стене, по сторонам от прохода в алтарь, – неизвестная композиция. Можно с уверенностью сказать, что она иллюстрирует какой-то эпизод из Нового Завета, так как в восточной ее части изображена фигура Христа, опознаваемая по крестчатому нимбу (предположительно «Христос перед Пилатом»).

Система расположения композиций и фигур в росписи дьяконника, как уже было сказано выше, повторяет, но в зеркальном отображении, систему декорации жертвенника. Как и в жертвеннике, верхний регистр росписи отведен под орнамент и поясные изображения неизвестных мучеников, представленных на склонах арки дьяконника. В центре второго сверху регистра декорации, над центральным окном, также изображена фигура столпника. Слева от нее, на северной стене, хорошо видна композиция «Три отрока в печи огненной», а западнее последней – поясная фигура неизвестного святого. Справа от фигуры столпника, под верхним окном южной стены дьяконника, просматривается полуфигура мученика (отлипли надписи, находящейся рядом, реконструируется как «**МАРЪТИРИО**», то есть Мартирий) и часть композиции «Воскрешение Лазаря», расположенная так же, как «Вход в Иерусалим». Фигуры апостолов и Христа из этой сцены отделены от изображения столпника окном, как и сама композиция поделена на две части окном южной стены трансепта.

В третьем сверху регистре, к северу от центрального окна дьяконника, изображена композиция «Даниил во рву львином», с пророком Аввакумом и ангелом в левой части¹². Сюжет, представленный напротив, в нижнем регистре южной стены, по сторонам от второго окна, пока не удалось идентифицировать.

В центральной части нижнего яруса росписи размещена сцена «Моление Иоанна Предтечи в пустыне». На северной стене дьяконника над нишей, к

¹⁰ А.А. Селицкий считал, что это образ Богородицы Халкопратийской (Агиосоритиссы). См.: Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI–XII вв. Минск, 1992. С. 120.

¹¹ А.А. Селицкий определял композицию как «Христос с прислуживающими ангелами». Там же. С. 120. О.В. Терещатова и Ю.В. Ходыко считали ее изображением «Ветхозаветной Троицы» («Гостеприимства Авраама»). Терещатова О.В., Ходыко Ю.В. Фрески Полоцка в контексте искусства Киевской Руси // Исторические традиции духовной культуры народов СССР и современность. Киев, 1987. С. 158.

¹² Надпись около фигуры пророка Даниила читается как «**ОА ДАНИЛО**».

востоку от прохода в центральную апсиду, просматривается фигура Авраама, готовящегося принести в жертву Исаака¹³. Изображение слева от прохода, которое сейчас почти полностью находится под поздней штукатуркой и записями, может быть интерпретировано (если принять во внимание как часто в Спасской церкви с двух сторон от оконных проемов или проходов помещаются части одной композиции, а не две самостоятельные сцены) как фигура ангела, останавливающего Авраама. В том же регистре росписи дьяконника на южной стене, также над нишей, представлена сцена, которая может быть предварительно атрибутирована как «Чудо в Хонех».

Цокольная зона декорации жертвенника и дьяконника Спасского храма, судя по всему, была занята поясом мраморировок, которые различимы в центральной части, а также на северной стене дьяконника и на южной стене жертвенника. Также панели живописной имитации мрамора в боковых помещениях алтаря расположены на столбах под фрагментами темплона.

В XII в. в странах византийского мира не существовало устоявшейся канонической традиции декорации боковых помещений алтаря. Одной из причин вариативности иконографических схем декора жертвенника и дьяконника являлся тот факт, что их богослужебные функции в этот период не были четко разделены.

Итак, в состав декорации боковых алтарных помещений Спасо-Преображенской церкви Евфросиниева монастыря входят как единоличные изображения святых, так и сюжетные композиции. Своеобразие системы росписи жертвенника и дьяконника полоцкого храма определяет сочетание орнамента, изображений столпников и мучеников, ветхозаветных сюжетов, композиции «Видение св. Петра Александрийского», сцен страстей Христовых («Оплакивание», «Положение во гроб») и иконных по своему характеру образов Богоматери и Иоанна Предтечи. Может создаться впечатление, что росписи жертвенника и дьяконника, несмотря на их композиционную идентичность, не представляют целостной системы, раскрывающей определенную иконографическую программу, а являются, по сути, образованиями, искусственно соединяющими в себя дискретные составляющие. Тем не менее, среди них можно выделить достаточно традиционные и, в общем, понятные для декорации боковых помещений алтаря в XII в. сцены и композиции. Другие изображения появляются в этих объемах храма впервые или спорадически, и их присутствие здесь, естественно, требует специального объяснения.

К числу изображений, часто встречающихся в росписи жертвенника и дьяконника, относятся образы Богоматери и Иоанна Предтечи. В XII в. изображения Богородицы и Предтечи начинают обогащаться сценами из их житий, составляющими подробные нарративные циклы. В древнерусском ис-

¹³

Читается часть сопроводительной надписи: «... **СТЫ АВРАМЪ ЗАКАЛАТЬ ИСАКА СНА**».

кусстве, как и в византийском, известно множество примеров расположения в жертвеннике сцен Богородичного цикла, основанного на тексте апокрифического «Протоевангелия Иакова», который повествует о жизни Марии. Аналогичным образом в дьяконнике размещали цикл, посвященный Иоанну Предтече. Так, сцены протоевангельского цикла на территории Древней Руси мы видим в росписи собора Рождества Богородицы Антониева монастыря в Новгороде (1125 г.), церкви Георгия в Старой Ладоге (вторая половина XII в.), церкви Благовещения в Аркажах (1189 г.), Спасо-Преображенского храма на Нередице (1199 г.). Предтеченские циклы есть в росписи Софии Охридской (середина XI в.), Епископии на о. Санторине (около 1081-х гг.), церкви св. Георгия Диасорита на о. Наксос (конец XI в.), группе новгородских памятников: соборе Рождества Богородицы Антониева монастыря (1125 г.), церкви Благовещения в Аркажах (1189 г.), Спаса Преображения на Нередице (1199 г.)¹⁴.

До конца XII в. эта схема декорации, не будучи единственной, остается довольно устойчивой. Очевидно, рассматриваемые нами росписи Спасского храма Полоцка представляют своего рода рефлексии этого явления – здесь нет развернутых повествовательных циклов, но присутствуют единоличные изображения Богоматери и Иоанна Предтечи. Такие примеры известны в росписи церкви Св. Пантелеймона в Нерези (1164 г.), церкви св. Пантелеймона на Крите (Педиадос) (начало XIII в.) и в других храмах¹⁵. Как правило, в этих компартиментах Богородица и Предтеча изображались погрудно. Но в Спасо-Преображенской церкви над престолом жертвенника, как уже упоминалось, представлена ростовая фигура Богоматери с младенцем. Симметрично этому изображению – в южном помещении алтаря – размещена композиция «Моление Иоанна Предтечи в пустыне». Предтеча Мессии, предуготовивший Ему пути, свидетель Его божества, представлен здесь как отшельник. Иоанн Предтеча изображен в трехчетвертном повороте влево, во власянице, в молитвенном предстоянии Христу. В нижней левой части композиции просматривается колодец с усекновенной главой Предтечи, традиционно присутствующий в сценах такой иконографии (например, на иконе из монастыря св. Екатерины на Синае (XII в.)¹⁶ или клейме нижнего регистра росписи дьяконника церкви Благовещения на Мячине (в Аркажах) в Новгороде (1189 г.)¹⁷.

¹⁴ В.Д. Сарабьянов приводит список памятников в своей статье. См.: Сарабьянов В.Д. Росписи боковых апсид собора Мирожского монастыря и истоки их иконографической программы // Искусство христианского мира. М., 2003. Вып. 7. С. 75–84.

¹⁵ Там же. С. 75–84.

¹⁶ Попова О.С. Икона «Иоанна Предтечи» около середины XIV века из Эрмитажа // Попова О.С. Проблемы византийского искусства. Мозаики, фрески, иконы. М., 2006. С. 653–686.

¹⁷ Царевская Т.Ю. Фрески церкви Благовещения на Мячине («В Аркажах»). Новгород, 1999. С. 76–77, ил. 54, 55.

В выборе иконографических изводов изображений Богоматери и Предтечи в Спасском храме сказывается тенденция в большей мере подчеркнуть не просто посвящение каждому из них одного из помещения алтарной зоны, но желание активнее связать эти изображения с символикой богослужебных действий, таинств, которые в них совершаются.

В программах храмового декора середины – второй половины XII в. усиливается литургическая тема, и получают распространение новые композиции, так или иначе связанные с ходом богослужения, а уже известные сцены приобретают истолкование в соответствии с годовым циклом служб и их символическим значением. На состав росписи боковых помещений алтаря оказывает влияние чин проскомидии – первой из трех главных частей литургии, части жертвоприносительной и предуготовительной¹⁸. «В толкованиях литургии, распространенных в средневизантийский период (в частности, в «Сказании о церкви», приписываемом патриарху Герману, отразившему именно инновации XI–XII веков), обряд проскомидии связывается с предисторией Христа, Его Воплощением, Рождеством, а также жизнью до Крещения»¹⁹. Предуготовительный характер проскомидии, видимо, предопределил включение в состав росписи жертвенника и дьяконника византийских и древнерусских памятников изображений Богоматери и Иоанна Предтечи или циклов, иллюстрирующих историю их жизни.

В этом ключе следует рассматривать появление в программе росписи жертвенника Спасского храма, вблизи престола, страстных сцен, связанных с темой искупительной жертвы и евхаристической жертвы. Композиция «Положение Христа во гроб» находится над литургической нишей, где совершалось предуготовление святых даров, бескровной жертвы. Движение в композиции направлено вглубь жертвенника, осмыслявшегося в святоотеческих сочинениях как пещера Гроба Господня. Сконцентрированные в маленьком помещении жертвенника сцены страстей Христовых навеяны чинопоследованиями проскомидии и отсылают нас к молитвословиям Великого Входа, когда потир и дискос переносят из жертвенника в алтарь.

Изобразительной параллелью Великому Входу служит сцена «Вход в Иерусалим», открывающая собой страстный цикл и начинающая отсчет последних дней земной жизни Иисуса Христа. Композиция, поделенная на две части окном, помещена на северной стене храма во втором сверху регистре росписи, оказываясь под сценой «Распятие Христово». Восточная половина «Входа Господня в Иерусалим» – собственно фигуры апостолов, идущих за Спасителем, – находится в пространстве жертвенника. Таким

¹⁸ См. об этом: Муретов С.Д. Исторический обзор чинопоследования проскомидии до «устава литургии» константинопольского патриарха Филофея. Опыт историко-литургического исследования. М., 1895.

¹⁹ Царевская Т.Ю. Фрески церкви Благовещения на Мячине («В Аркажах»). Новгород, 1999. С. 39.

образом, Христос выходит в пространство наоса из жертвенника. Напротив «Входа в Иерусалим», на южной стене полоцкой церкви, аналогичным образом представлено «Воскрешение Лазаря», «открывающее «страстную» седмицу Великого поста»²⁰. В литургическом контексте может быть осмыслено изображение Богородицы, размещенное над престолом, в ряду сцен страстей Христовых. Иконографический тип, в котором она представлена, предположительно (учитывая, что фреска плохой сохранности и не раскрыта) может быть определен как Аракиотисса. Этот тип вносит страстной акцент в программу росписи и отсылает нас к событиям после распятия Христа – оплакиванию и погребению.

Еще одной композицией в росписи жертвенника, связанной с темой жертвы Христовой, темой литургической, доминирующих в византийских росписях XII в. и декорации Спасской церкви, является «Видение св. Петра Александрийского»²¹. Согласно тексту жития св. Петра, во время заточения перед казнью ему явился отрок Христос в разорванных одеждах и в ответ на вопрос, кто разорвал Ему ризы, назвал имя еретика Ария, разделявшего божественную и человеческую природы Спасителя и отрицавшего догмат о единстве Святой Троицы. Разорванный хитон Спасителя являл собой аллюзию на нестроения в церковной жизни, вызванные еретическими взглядами ариан.

В изобразительном искусстве сюжет известен с XI в. В Иерусалимском литургическом свитке конца XI в. (Stavrou 109)²² этот сюжет «соответствует молитвам перед причастием и ему сопутствует сцена казни св. Петра, что,

²⁰ Сарабянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески. М., 2007. С. 98.

²¹ Об иконографии композиции «Видение св. Петра Александрийского» см.: Акрабова-Жандова И. «Видението на св. Петър Александрийски» в България // Известия на Българския Археологически Институт. София, 1946. Т. XV. С. 24–34; Грозданов Ц. Визијата на Петар Александриски во живописот на Богородица Перивлепта (св. Климент) во Охрид // Годишен зборник на Филозофскиот факултет, 8 (34). Скопје, 1982. С. 115–121; Лидов А.М. «Принося и приносимый»: О символике образа Петра Александрийского в церкви Спаса на Нередице // Новгородский исторический сборник. СПб., 2000. Т. 8 (18). С. 185–198; Пивоварова Н.В. Фрески церкви Спаса на Нередице в Новгороде. Иконографическая программа росписи. СПб., 2002. С. 37–38; Сарабянов В.Д. Программные основы древнерусской храмовой декорации второй половины XII века // Вопросы искусствознания 4/94. М., 1994. С. 284–285; Babić G. Les chapelles annexes des églises Byzantines: Fonction liturgique et programmes iconographiques. Paris, 1969. P. 136–138; Dufrenne S. L'enrichement du programme iconographique dans les églises Byzantines du XIII siècle // L'art Byzantine du XIII siècle. Symposium de Sopocani. 1965. Beograd, 1967. P. 39; Dufrenne S. Les programmes iconographiques des églises Byzantines de Mistra. Paris, 1970. P. 33–34; Millet G. La Vision de Pierre d'Alexandrie // Mélanges Ch. Diehl. Etudes sur l'histoire et sur l'art de Byzance. Paris, 1930. Vol. II. P. 99–115.

²² Grabar A. Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures // A. Grabar. L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen âge. Paris, 1968. Vol. I. P. 479. Pl. 132 A.

несомненно, усиливает жертвенный аспект данного изображения»²³. В монументальной живописи самым ранним примером композиции видения св. Петра является фреска Спасского храма в Полоцке, тогда как до этого таковыми считались сцена в церкви св. Николая в Мельнике (около 1220 г.)²⁴ и единоличное изображение святителя в северной нише алтарной апсиды церкви Спаса на Нередице (1199 г.)²⁵.

В храме Евфросиниева монастыря Петр Александрийский изображен в традиционном иконографическом типе: в святительском облачении, с короткими волосами и бородой. Справа от него, с другой стороны от окна, разделяющего композицию на две части, представлена фигура Христа, к Которому обращается святой отец. Изображение Ария, которое может присутствовать в композициях такой иконографии, пока не выявлено. В структуре росписи церкви сцена размещена в соответствии с наиболее традиционной топографией этого сюжета – в жертвеннике, состав росписи которого сформировался под влиянием проскомидии.

«Видение св. Петра Александрийского» имеет еще один смысловой пласт – связанный с церковной жизнью и богословской проблематикой XI–XII вв. (полемикой рационалистической философии и теологии: вопросами о природе евхаристической жертвы, соединении во Христе божественной и человеческой природы)²⁶. На такое предположение об уподоблении споров XI–XII вв. ереси ариан (которая воспринималась как олицетворение ереси вообще) наталкивает обилие в росписи сцен и образов, так или иначе соотносенных с ересями разного времени и толка («Мученичество Павла Исповедника», константинопольского патриарха, задушенного арианами, «Исцеление императора Констанция Спиридоном Тримифунтским» – ил-

²³ Лифшиц Л.И. Фрески Феофана Грека в Троицком приделе церкви Спаса на Ильине улице (Об иконографической программе росписи) // Древнерусское искусство. Византия, Русь, Западная Европа: Искусство и культура. СПб., 2002. С. 281; Сарабьянов В.Д. Монашеская программа в росписях собора Рождества Богородицы Снетогорского монастыря (в печати). См. также: Walter Ch. Art and Ritual of the Byzantine Church. London, 1982. P. 66.

²⁴ Мавродинова Л. Църквата «Свети Никола» при Мелник. София, 1975. С. 24–26.

²⁵ Пивоварова Н.В. Фрески церкви Спаса на Нередице в Новгороде. Иконографическая программа росписи. СПб., 2002. С. 37.

²⁶ Епископ Николай Мефонский и византийское богословие: сб. исслед. М., 2007; Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1891. Ч. CCLXXVII. № 10. С. 283–324; Лебедев А.П. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви от конца XI до середины XV века: От начала крестовых походов до падения Константинополя в 1453 г. СПб., 2003; Лебедев А.П. Очерки внутренней истории Византийско-восточной церкви в IX, X и XI веках. СПб., 2003; Лебедев А.П. Богословские споры в Византии при императоре Мануиле в XII веке. М., Б. г.; Мейендорф И. Византийское богословие: Исторические направления и вероучение. М., 2001; Успенский Ф.И. Очерки по истории византийской образованности. История крестовых походов. М., 2001; Черемухин П.А. Константинопольский собор 1157 г. и Николай епископ Мефонский // Богословские труды. М., 1960. Т. 1. С. 87–109.

люстрация эпизода из жития святителя, в котором упоминаются ариане и наставления императору не поддерживать еретиков, изображение Павла Нового, патриарха времени иконоборчества, Максима Исповедника, выступавшего против монофилитов, св. Мартирия, принявшего мученическую смерть от ариан).

Последней композицией в жертвеннике Спасского храма, на которую здесь хотелось бы обратить внимание, является «Лествица Иакова». Эта композиция является устойчивым прообразом Богоматери, соединившей небо и землю, подобно явившейся Иакову во сне лестнице с поднимающимися и спускающимися по ней ангелами²⁷. Однако возможна и другая интерпретация композиции «Лествица Иакова» – как явления, снисхождения Бога, о чем говорится в тексте литургии, и в более широком эклесиологическом смысле.

В дьяконнике полоцкой церкви присутствует целый ряд ветхозаветных сюжетов, также имеющих прообразовательный смысл – «Три отрока в печи огненной», «Даниил во рву львином» и «Жертвоприношение Авраама». Все эти сцены, включая «Лествицу Иакова», наделялись символикой Христа, Богоматери, Троицы, Воскресения и Воплощения, а иногда имели несколько символических значений. «Жертвоприношение Авраама» является традиционным прообразом жертвы Христовой, и в таком значении нередко располагается в жертвеннике. Однако в Спасском храме композиция находится в дьяконнике, тогда как в жертвенник вынесена «Лествица Иакова». Таким образом, акцент с темы евхаристической жертвы переносится на тему спасения от греха и тему верности Богу. Но следует еще раз отметить, что в рассматриваемый период функции жертвенника и дьяконника не были четко разделены и проскомидия могла совершаться не только в северном компартименте алтаря, но и в дьяконнике (в Службнике Варлаама Хутынского начала XIII в. предписывается готовить св. дары в «ссудохранительнице»²⁸).

Кроме того, следует учитывать, что названные выше ветхозаветные сцены и предположительно идентифицированную композицию «Чудо в Хонех» объединяет принадлежность к истории деяний ангелов. Иллюстрации ангельских деяний в памятниках встречается в византийской монументальной живописи нередко²⁹,

²⁷ Этингhoff О.Е. Иконография ветхозаветных прообразов Богоматери средневизантийского периода // Этингhoff О.Е. Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI – XIII веков. М., 2000. С. 24.

²⁸ Цит. по кн.: Царевская Т.Ю. Фрески церкви Благовещения на Мячине («В Аркажах»). Новгород, 1999. С. 39.

²⁹ С. Габелич называет следующие памятники, в состав росписи которых входят композиции, связанные с деяниями ангелов: фрески Софии Киевской (1040-е гг.), врата Сан Микеле (Сант Анжело) в Монте Гаргано (1076 г.), роспись Спасо-Преображенского собора Мирожского монастыря в Пскове (начало 1140-х гг.), церкви Св. Шио в Руиспири (конец XII – начало XIII в.), Св. Георгия Диасорита на о. Наксос (XI–XII вв.), южные врата собора Рождества Богородицы в Суздале (рубеж XII–XIII вв.). Эти сюжеты были популярны и в искусстве более позднего времени: XIII–XVI вв. Габелич С. Циклус Арханђела у византијској уметности. Београд, 1991. С. 36–49.

но в состав декорации алтарного пространства они попадают в единичных случаях. Таковы росписи апсиды внутренней южной галереи (Архангельского придела) Софии Киевской (1040-е гг.), декорация дьяконника Спасского собора Мирожского монастыря в Пскове (начало 1140-х гг.), собора Рождества Богородицы в Суздале (1230-е гг., «Чудо у источника в Вифезде»), Богородичной церкви в Матейче (середина XIV в.). Все сцены ангельского цикла Спасского храма могли определять тему явления Бога и общения с Богом, тему спасения верных, испытания и личного воздаяния за жертву, отчетливо выраженные в молитвословиях литургии.

Как нам представляется, ключевым моментом для понимания программы декорации боковых помещений церкви Евфросиниева монастыря являются размещенные в верхних частях величественные образы столпников³⁰. Их монументальные фигуры усиливают аскетическое и «жертвенное» звучание программы внутреннего убранства Спасского храма, которое отчетливо в ней заявлено и всесторонне раскрыто.

Монашеская тема является одной из доминирующих в программе росписи полоцкой церкви: как правило, в нижней зоне сконцентрирован целый сонм преподобных монахов и монахинь³¹. На западных подкупольных столбах, восьмигранных в сечении, представлены ростовые фигуры шестнадцати монахов, из которых раскрыты шесть, а по отлипам сопроводительных надписей, иконографическим типам и особенностям облачения атрибутированы Максим Исповедник, Агафон(ик), и фланкирующие собой центральный неф Павел Фивейский и Макарий Египетский³². На гранях западной пары опор, отделяющих наос от нартекса, изображены также шестнадцать полуфигур преподобных святых жен, всего три из которых освобождены от поздних записей и покрасок³³. На лопатках северной³⁴ и южной стен размещены ростовые фигуры монахов и монахинь соответственно. Левую женскую фигуру на восточной лопатке южной стены наоса В.Д. Сарабьянов атрибутирует

³⁰ Точнее идентифицировать фигуры пока не представляется возможным.

³¹ Разбору монашеской темы в декорации Спасской церкви посвящена статья В.Д. Сарабьянова. См.: Сарабьянов В.Д. Образ монашества в росписях Спасской церкви Евфросиниева монастыря (в печати).

³² Отлип надписи читается как «**МАКАРИ**...». Первоначально преподобного Макария собирались изобразить с воздетыми руками – в позе оранта, но в процессе работы фрескисты изменили композицию. Справа и слева от фигуры монаха, который на уровне груди держит перед собой руки с развернутыми к молящимся ладонями, сквозь слой синей краски фона просматривается изначальный подготовительный рисунок, выполненный охрой.

³³ Сопроводительные надписи на этих участках декорации Спасского храма сильно утрачены, и разобрать их отлипы не удалось.

³⁴ Изображения преподобных отцов на западной лопатке северной стены не раскрыты, но, судя по всему, из-за деструкции штукатурки они сохранились плохо.

как изображение преподобной Евфросинии Александрийской³⁵, святой, в память которой полоцкая игуменья приняла постриг и которая считалась ее небесной покровительницей. Монах с короткими волосами и длинной бородой, представленный на восточной лопатке северной стены справа, по иконографическому типу напоминает изображения преподобного Евфимия³⁶. На склонах арки, соединяющей западные столбы, под записями XIX в. сохранились ростовые фигуры преподобных, которые, вполне возможно, как и в слое 1885 г., как правило, повторяющем иконографию древних росписей, принадлежат Ефрему Сирину и Антонию Великому. Монашеская тема находит развитие в композициях «Святители – источники Премудрости» или «Учительства святых отцов»³⁷, сценах на склонах арок северного и южного нефа и образах столпников перед некогда существовавшей в храме алтарной преградой, один из которых Давид Солунский³⁸.

Всеобъемлющий образ монашества, показанного в разных ипостасях своего служения и подвига, в программе декорации Спасского храма обусловлено статусом церкви как храма монашеской обители. Однако не случайно появление изображений столпников, хорошо обозримых, достаточно освещенных и выделенных масштабно, в составе росписи затемненных и удлинненных, можно сказать, столпообразных пространств жертвенника и дьяконника, которые не были предназначены для многолюдных служб. Выбор столпников для декорации жертвенника и дьяконника из числа прочих возможных святых вносит интонацию неусыпной молитвы и общемонастырского бдения, молитвенной словесной жертвы, что находит подтверждение в тексте жития Евфросинии Полоцкой, создание которой близко по времени к перенесению мощей полоцкой игуменьи из Феодосиева монастыря в Киев. Появление таких образов в росписи полоцкой церкви, может быть продиктовано волей самой заказчицы, определившей многие аспекты и темы декорации ее храма, вероятно, и составившей ее. В связи с этим важно отметить, что фигуры столпников хорошо видны из окошек капелл-приделов на хорах храма, которые, по сути, были устроены

³⁵ Исследователь отмечает начальную букву имени святой – «Є» – и куколь, как отличительную особенность облачения этой монахини. Сарабянов В.Д. Образ монашества в росписях Спасской церкви Евфросиньева монастыря (в печати); Сарабянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески. М., 2007. С. 149.

³⁶ Однако отлип сопроводительной надписи прочесть не удалось.

³⁷ См. об этом: Сарабянов В.Д. Образ монашества в росписях Спасской церкви Евфросиньева монастыря (в печати).

³⁸ Сарабянов В.Д. Алтарная преграда Спасо-Преображенской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке // Искусство Древней Руси и стран византийского мира. Материалы научной конференции, посвященной 70-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина. 3–4 декабря 2007 года. СПб. – М., 2007. С. 20–31.

на столпах Спасской церкви, и где, по преданию, преподобная игуменья часто проводила время в молитве.

Подводя итог, следует отметить, что специально разработанная иконографическая программа росписи основного объема Спасской церкви Евфросиниева монастыря индивидуальна и обладает рядом особенностей, уникальных для средневекового монументального искусства. При этом декорация полоцкого храма всецело отражает тенденции искусства византийского мира середины – второй половины XII в. В ее идейном замысле усилены литургические аспекты и видны живые аллюзии на ситуацию церковной жизни Византии XI–XII вв. Это уже сейчас ощутимо и в декорации боковых апсид церкви Евфросиниева монастыря, более детальный анализ которой станет возможным после проведения реставрационных работ.

Рис. 1. Орнамент. Спасо-Преображенская церковь Евфросиниева монастыря. Свод жертвенника.

Рис. 2. «Вход в Иерусалим».
Спасо-Преображенская церковь Евфросиниева монастыря.
Северная стена.

Рис. 3. Петр Александрийский, деталь композиции «Видение св. Петра Александрийского». Спасо-Преображенская церковь Евфросиниева монастыря. Северная стена жертвенника.

Рис. 4. Ангел, деталь композиции «Оплакивание Христа». Спасо-Преображенская церковь Евфросиниева монастыря. Южная стена жертвенника.

Рис. 5. Ангел, деталь композиции «Оплакивание Христа». Спасо-Преображенская церковь Евфросиниева монастыря. Южная стена жертвенника.

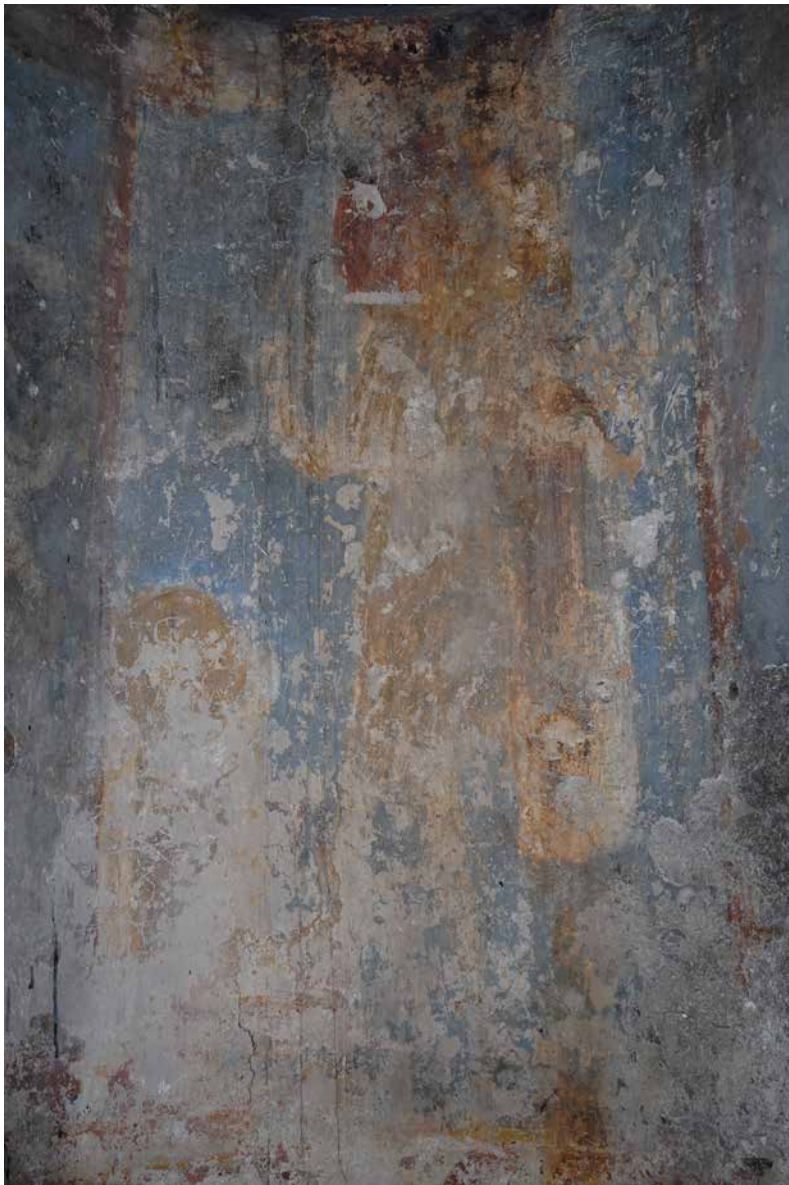

Рис. 6. «Моление Иоанна Предтечи в пустыне».
Спасо-Преображенская церковь Евфросиниева монастыря.
Восточная стена дьяконника.

Королевские/княжеские центры эпохи викингов в Скандинавии и на Руси

Янссон Ингмар

Когда мы говорим о контактах между Скандинавией и Восточной Европой в эпоху викингов (около IX–XI вв.), чаще всего мы исходим из анализа распространения скандинавских древностей на востоке и восточных находок древностей в Скандинавии. Подобный анализ показывает, что скандинавские находки на востоке в основном имели среднешведский характер и концентрировались в области, на которой в тот период формировалось древнерусское государство, Русь, а восточные древности в свою очередь концентрировались в восточной Швеции, прежде всего в районе средней Швеции и на Готланде. Большинство скандинавских находок на востоке датируются IX в. и большей частью X в. Подавляющее количество вещей из Халифата и степных районов, которые были найдены в Скандинавии, датируются тем же периодом. Вещи из той области, которая впоследствии стала Русью, относятся, прежде всего, к XI в. Тогда древнерусские влияния были сильнее в Скандинавии, и особенно в восточной Швеции, чем скандинавские влияния на Руси.

Можно добавить, что много скандинавских предметов в Древней Руси характерны для высокого социального слоя и были встречены в различных политических и экономических центрах: на Рюриковом городище возле Новгорода, Гнёздове возле Смоленска, в Киеве и Чернигове.

На основании этих фактов и при помощи письменных источников можно предположить, что достаточно большие группы скандинавов переселились на Русь и что они играли важную роль не только в экономических, но также в военных и политических процессах.

Полоцк является исключением. Классических скандинавских находок в этом городе не найдено, хотя летопись рассказывает, что князь Полоцка Рогволод «пришёл из-за моря» (Повесть временных лет, год 980).

Всё это – известные факты, которые активно дискутировались исследователями многих стран. Чтобы получить более детальную картину, следует искать не только схожести между Скандинавией и Русью, но и различия. Они, конечно, существуют и должны обязательно учитываться для полного понимания исторических процессов эпохи викингов. В этой статье я хотел бы сосредоточить внимание на различиях в организации королевских/княжеских центров в обоих регионах.

Конечно, существовали различные типы княжеских центров на Руси, но наиболее известные и важные центры – это города, такие как Полоцк, с укрепленным и заселенным замком, *детинцем*, и прямо прилегающим к нему неукрепленным или слабо укрепленным пригородом, *посадам* – или,

говоря археологическими терминами, *городищем и селищем*. В Скандинавии подобных центров не существует. Укрепления здесь вообще не играют важной роли во второй половине первого тысячелетия н. э.

В шведских и норвежских скальных районах существует много древних городищ, сложенных из камня без использования скрепляющего состава на верхушках скал. Первые археологи обычно утверждали, что такие укрепления строились в эпоху викингов. Сегодня же стало ясно, что все они, за одним исключением (Бирка, см. ниже), были построены и использовались в более раннем периоде – в первом тысячелетии до нашей эры и первой половине и середине первого тысячелетия нашей эры. И большинство из них не были заселены. Можно с определённой уверенностью характеризовать их как укрепления-убежища. Сегодня обсуждаются также их различные культовые функции.¹

В Дании есть маленькая и очень своеобразная группа укрепленных сооружений эпохи викингов. Это так называемые *геометрические кольцевые укрепления*, или коротко, *треллеборги*. Это абсолютно круглые в плане укрепления, с двумя пересекающимися улицами между воротами, ориентированными на четыре стороны света, и с четырьмя одинаковыми длинными домами в каждом квартале, образующими при застройке квадрат (в одном случае 3 таких квадрата из длинных домов в каждом квартале). Все эти укрепления построены с использованием одной и той же меры длины. Три таких укрепления были хорошо исследованы: это Треллеборг (Trelleborg) на острове Зеландия, а также Фюркат (Fyrkat) и Аггерсборг (Aggersborg) на Ютландском полуострове (рис. 1).² Еще одно укрепление такого же типа, возможно, существовало на Фюне (Fun): речь идёт о Ноннебаккен (Nonnebakken).³ Эти укрепления были явно построены в одно и то же время, около 980 года, одним и тем же датским королём и тем же профессиональным архитектором. Использовались они довольно короткий период, возможно 5–20 лет.

¹ Olausson, 1995; Skre, 2005. – Здесь следует отметить, что финские городища во многом похожи на шведские и норвежские, но, как правило, имеют более позднюю датировку (Taavitsainen 1990 с. 45–47, 127–133). На Аландских островах, чья материальная культура связана с культурой Средней Швеции, было исследовано одно такое городище, где находки стеклянных бусин и датировка C14 указывают на то, что оно использовалось в эпоху викингов (письмо Яна-Эрика Томтлунда/Jan-Erik Tomtlund, Аландский музей/Ålands museum, Мариехамн).

² Norlund, 1948; Olsen & Schmidt, 1977; Roesdahl, 1977; Roesdahl, 1986.

³ Olsen & Schmidt, 1977, с. 86–88; Roesdahl, 1977, с. 167 f. – Кольцевое укрепление в Ноннебаккене было почти полностью уничтожено до археологических исследований, и какой-либо застройки в середине укрепления обнаружить не удалось. Два укрепления поздней эпохи викингов в провинции Сконе, которая сегодня принадлежит Швеции, но в древности являлась частью датского государства, также предположительно были отнесены к группе геометрических кольцевых укреплений (Jacobsson, 1999; Svanberg & Söderberg, 1999), но отличаются от них во многих отношениях, в частности своими более неправильными формами. Также не был определён характер застроек.

Всё яшчэ не існуе ўсеагульна прызнанай інтэрпрэтацыі функцый треллеборгов. Вначале яны трактоваліся як военныя трэніровачныя лагера на канунне датскага заваявання Англіі ў пачатку XI в.,⁴ но датіроўка прыкладна 980-м годам гаворыць, верагодна, проціва гэтай талкавання. Другая інтэрпрэтацыя адталківаецца ад таго, што ўмацавання строіліся каролём, каб утрымаць краіну пад кантролем.⁵ На б'ольшым рунічным камяне ў датскім каралеўскім цэнтры Еллінг (Jelling), датіраваным 60-мі ці 70-мі годамі X стагоддзя, кароль Харальд Сінезубыі расказвае, што ён заваяваў цэлую Данію і Нарвегію і зрабіў датчан хрысціанамі. Гэта дзяржаўнае аб'яднаенне, верагодна, доўгае час знаходзілася пад пагрозай і трыбаваў развіцця аснов каралеўскай улады, і размяшчэнне ўмацаванняў ў розных частках краіны можа гаворыць ў палзу гэтай інтэрпрэтацыі. Трэцяе талкаванне гаворыць, што яны функцыянавалі як каралеўскія ўсадыбы – як «базы для новага апарата ўлады ў б'ольшым паніманні», тэ г'эта як месца прыбывання каралеўскай сям'і і розных л'іцаў, звязаных з каролём, усяго да машняга хазяіства, і ў тэ жа час як цэнтры каралеўскай адміністрацыі і месца хранення сбраваў ў палзу караля. Асновай для гэтай талкавання, ў першую ачэрэдзь, яўляецца аналіз вешчавага матэрыяла ў умацаваннях, і прыядна абрацаюць на сяба ўваманне слэды кузнечства і абработкі драгоцэнных металлаў.⁶ Но, як падчэрківаюць крытыкі, знаходка едва л'і дастаточна, каб падтвэрдыць гэту інтэрпрэтацыю. Ремёсла такога тыпа ўполне маглі мець месца на тэрыторыях саоруажняў военнага назначэня, і нельзя сбрасываць са сбраваў сільны военны характар умацаванняў.⁷

Умацавання с 16–48 аднакавымі д'ліннымі домамі – с адной меншай камнатай ў кожным канцы і б'ольшым залам пасерадыне, вмешчаючым, возмажна, 50 чалавек – трядна воспрымаць як каралеўскія ўсадыбы. Некаторыя дома маглі служыць як мастерскія, конюшні і хазяіствэнныя памяшчэня. Но ні адін із дамаваў ў умацаванні не выдзяляецца, не яўляецца цэнтральным і потаму не можа інтэрпрэтыравацца як каралеўскі сабствэнны дом. Ні адно із гэтых умацаванняў не мае адрэдэльных карняў ў б'олее ранніх цэнтрах, і талкы Аггерсборг прадолжаў існаваць як каралеўскі цэнтр пасле таго кароткага перыода, кода функцыянавала кольцавае гародішчэ.⁸ Талкы адно із умацаванняў размяшчэна ў блізі ад ранняга гарода. Рэч яідэць о Ноннебаккене, котарыі знаходзіцца ўсяго ў

⁴ Nørlund, 1948, с. 149–162; Olsen & Schmidt, 1977, с. 96–104.

⁵ Christiansen, 1970; Stilling, 1981.

⁶ Roesdahl, 1977, с. 172–176; Roesdahl, 1986, с. 88–92.

⁷ Olsen & Schmidt, 1977, с. 98–99.

⁸ Roesdahl, 1986, с. 95 ff. – Очэнь мало ізносно о застройке ў Аггерсборг пасле існавання кольцавага умацавання.

нескольких сотнях метров к югу от исторического центра города Оденсе (Odense).⁹ Геометрические кольцевые укрепления, следовательно, являются уникальным выражением датской королевской власти в конце X века.

В Средней Швеции, точнее говоря в Упланде, ядре шведского государства, существует три места, которые функционировали как королевские усадьбы на протяжении многих столетий. Сейчас там находятся археологические памятники, с помощью которых можно понять, как эти места были организованы (рис. 2). Это: Ховгорден на Адельсё, расположенный прямо на север от Бирки – первого раннегородского образования Швеции, Древняя Сигтуна на северо-западе от города Сигтуны, которая в 70-х годах X в. заместила Бирку как город Средней Швеции, и Старая Упсала – на севере от города Упсалы. Археологические исследования этих трёх мест не были особо обширными и часто ограничивались рытьём траншей.

Сначала обратимся к *Старой Упсале (Gamla Uppsala)*; (рис. 3), которая в поздних письменных источниках, и прежде всего в исландской литературе, считалась главным центром шведских королей. Короли часто назывались «упсальские короли», а владения – «упсальское имущество» (Uppsala öd). (Старая) Упсала являлась также важнейшим языческим культовым центром, описанным Адамом Бременским в XI в. После окончательной победы христианства Упсала стала епископским центром, а с 1164 года – центром шведского архиепископства. Современная Упсала, расположенная приблизительно в 4 км к югу от Старой Упсалы, была изначально гаванью в устье реки Фюрис и называлась Арос (Aros) – «устье реки», но получила имя Упсала в связи с тем, что архиепископ переселился туда из Старой Упсалы в конце XIII века. Старая Упсала была также известна как место «общешведского тинга» (alla svears ting) и большой зимней ярмарки.¹⁰

⁹ Оденсе впервые упоминается под 988 годом, как центр епископства.

¹⁰ Наиважнейшим источником об Упсале как центре языческого культа был Адам Бременский (книга IV, разд. 26–28), писавший в 1070-х годах, когда культ всё ещё продолжал существовать. Исландец Снорри Стурлусон в Круге Земном, написанном около 1230 года, даёт описание древней истории упсальских королей и происхождение их от бога плодородия Фрейра (Сага об Инглингах), а также обзор шведского государства и Упсалы (Сага об Олаве Святом, разд. 77). В своём исследовании королевской власти и религии в шведском государстве (Sundqvist, 2000, разд. 4) даёт подробный обзор современного состояния знаний о древней Упсале, с обращениями к исторической и археологической литературе. Duczko 1998 даёт обзор на английском языке. Основной книгой об археологии Старой Упсалы, является работа Суне Линдквиста (Lindqvist 1936). Дополнительную информацию, и прежде всего о поздних исследованиях, можно найти в следующих публикациях: Arkeologi och miljöarkeologi I–II, 1993–1996, Ljungkvist, 2006, с. 50–59 и Frölund, 2007. Раскопки кургана тинга описаны: Christiansson & Nordahl, 1989; раскопки под церковью – Nordahl, 1996.

Старая Упсала стала значительным центром не позже VI века. К этому периоду относятся три больших кургана, высотой приблизительно 10 м и около 60 м диаметром, из которых два были раскопаны и дали богатый материал, после чего стало обоснованным называть их «королевскими курганами». На юго-западе могильник продолжен более чем 200 сохранившимися курганами различных размеров (несколько больших и много маленьких), которые, судя по результатам раскопок, принадлежат к VI–XI вв. На север от больших курганов находится особый грунтовый могильник с богатыми ингумациями в ладьях IX–X вв. – это один из семи таких могильников, известных в Упланде и Вэстманланде.¹¹ К северо-востоку от больших курганов расположен «курган тинга» (tingshög), высотой 4–5 м, с диаметром основания примерно 50 м, с плоской верхушкой диаметром около 27 м и без следов какого-либо захоронения. Подобные курганы известны в нескольких местах Скандинавии и, очевидно, играли роль в определённых церемониях, возможно, прежде всего, при собраниях тинга. На север от королевских курганов расположена современная приходская церковь, которая является сохранившейся восточной частью старого собора XII века. Под церковью находится искусственное плато, которое было насыпано, по крайней мере, в два этапа, и на котором, судя по обнаруженным столбовым ямам, стояло одно или несколько строений. На север от церкви находятся два искусственных плато для двух длинных домов. Более высокое южное плато было частично исследовано.¹² Оно досыпалось этапами в течение двух столетий, согласно датировкам C14. К каждому этапу относится тонкий культурный слой, а к последнему этапу (VIII век?) – длинный дом, приблизительно 40 x 10 м, с выпуклыми длинными стенами из плетеных прутьев, обмазанных глиной, с просторным центральным залом и одной маленькой комнатой в южной части – примерно как в домах датских геометрических кольцевых укреплений. Вероятно, некоторые столбовые ямы под церковью относятся к длинному дому того же типа, но более монументального, если судить по более крупным столбовым ямам. Вещевые находки в домах не были многочисленны и относятся к периоду с VIII века до средневековья.¹³ Очевидно, что дома предназначались не для обыденного использования, а для особых случаев – пиров и тому подобного, в том числе и для культовых действий. Возможно, этот монументальный дом на плато под церковью являлся «храмом» с изображениями Одина, Тора и Фрейра, о котором говорил Адам Бременский.¹⁴

¹¹ Nordahl, 2001. – Самые известные могильники этого типа – Вендель (Vendel) и Вальсгерде (Valsgårde).

¹² Nordahl & Hedlund, 1993.

¹³ Средние века по скандинавской терминологии – христианское время XII – начало XVI вв.

¹⁴ Dillmann, 1997; Nordahl, 1996, с. 61. – О хорошо сохранившемся культовом доме, см. Continuity for centuries, 2004.

Могильник с королевскими курганами, курган тинга, церковь и плато с домами расположены на песчаной гряде, которая возвышается примерно на 12 м над обширной глиняной равниной. Река Фюрис течёт примерно в 400 м к северу от плато с домами. Культурные слои занимают обширную территорию на севере и востоке равнины. Характер строений пока сложно определить. Большое количество погребений, которые существуют или существовали в окрестностях, указывают на то, что население было больше, чем в обычных деревнях района, но само поселение и деятельность его жителей не носили городского характера. Присутствуют следы ремесла, что не удивляет, учитывая значимость места как политического и религиозного центра, а также как места для проведения зимних ярмарок.

Какие-либо укрепления в Старой Упсале неизвестны. Длинный каменный фундамент шириной 2 метра, со столбовыми ямами, расположенный на глиняной равнине примерно в 50 м к северу от плато с домами, является скорее остатком забора вокруг королевской усадьбы, а не защитного сооружения. Предположительно конструкция была уничтожена в IX веке.¹⁵

Бирка вместе с Риббе (Ribe) в юго-западной Дании, Хедебю (Hedeby, Haithabu) на севере современной Германии и Каупанг (Kaupang) в юго-восточной Норвегии принадлежали к древнейшим раннегородским образованиям Скандинавии. Бирка берёт свое начало во второй половине VIII в. и была разрушена около 70-х годов X в. Регулярная в плане застройка города, вероятно, указывает на то, что город был основан политической властью, по-видимому, шведским королём. Когда франкский император Людовик Благочестивый около 830 года направил к шведам Ансария как миссионера, тот отправился в «шведскую гавань» Бирку, где король выдал ему разрешение действовать в городе.¹⁶

Бирка (рис. 4) расположена на острове Бьёркё (Björkö) на озере Мэларен (Mälaren), которое в эпоху викингов было частью Балтийского моря (уровень моря был на 5 м выше, чем в наши дни). Город имел несколько укрепительных сооружений: городской вал, который окружал город со стороны суши, ограждение из кольев в воде перед городом, которое давало возможность контролировать движение судов к городу, и, наконец, городище, построенное на скале, высотой приблизительно 25 м (в эпоху викингов) на юго-западе от города.¹⁷

¹⁵ Alström & Duczko, 1996, с. 117–118, 121–123, рис. 33–34; Duczko, 1998, с. 416, рис. 58.

¹⁶ Rimbart, разд. 11.

¹⁷ Holmquist Olausson (2002) даёт обзор всех фортификационных устройств, в том числе городища и Гарнизона. Для более подробной информации см. Holmquist Olausson, 1993 (городской вал), Fennö Musingo, 1998 и 2000, а также Hedenstierna-Jonsson, 2000 (городище).

Что касается городского вала, то мнения расходятся в определении его возраста и функции. Возможно, что его начинали строить на раннем городском этапе, но возможно также, как это было принято считать, что вал был построен только в течение X в.¹⁸ В таком случае, наверно, это совпадает с ситуацией в Хедебю, где городской вал предположительно возник в X веке. В Рибе также не было никакого городского вала в течение первых столетий существования, и нечто подобное появилось только в XI веке, а в Каупанге вообще не существовало никаких известных укрепительных сооружений. Есть много вопросов относительно городского вала Бирки. Вал, построенный из камня и гравия, был всего лишь 1–2 м высотой. Сохранившаяся часть имеет 6 ворот. В некоторых местах были найдены ряды заклёпок, принадлежавшие деревянным конструкциям. В ходе дискуссий было предположено, что вал мог нести функцию только ограничителя городской территории, той территории, где происходила торговля.

Заграждение из столбов в воде изучено мало, однако датировка C14 относит его к раннему периоду города.

Городище производит впечатление наиболее сильно укрепленного сооружения. Оно похоже на упомянутые выше ранние городища тем, что вал был построен только вдоль покатых сторон верхушки скалы. Западная сторона, которая в эпоху викингов отвесно спускалась в море, не имела никаких следов укреплений. Но, в отличие от ранних городищ, укрепление Бирки строилось не только из камня, но также из гравия. Траншея, прокопанная сквозь вал высотой 2–3 м, показала, что он был построен в два этапа, также были найдены следы деревянных конструкций с железными заклёпками, относящиеся к обеим фазам. Городище появилось в истории города рано и находилось в употреблении до самого конца его существования. Никакой застройки внутри обнаружено не было – этим оно также напоминает ранние городища. Вместо этого склон на север от городища, ведущий к воде, имел террасы и был защищен частоколом. На самой большой террасе находился длинный дом, размером 19 x 9,5 м. Вещевые находки показывают, что на последнем этапе существования города в нём проживала особая группа воинов. Поэтому место обычно принято называть «Гарнизон», а воины, проживавшие там, должны были от имени короля контролировать и защищать город.

Королевская усадьба на Бирке неизвестна. Очевидно, ближайшая королевская усадьба находилась на соседнем, большем острове *Адельсё* (*Adelsö*), расположенном к северу, а точнее на мысе, приблизительно в 2½ км от города и со свободной видимостью между королевской усадьбой и

---

¹⁸

Третья возможность, которая дискутируется – существовал ли более ранний несохранившийся вал.

городом. В настоящее время это место называется *Ховгорден (Hovgården)*.¹⁹ Здесь расположен комплекс археологических памятников, который во многих отношениях можно приравнять к Старой Упсале (рис. 5).

Моренный холм, который поднимался примерно на 9 м над уровнем моря в эпоху викингов, был переделан так, чтобы поместить множество домов. На верхушке находится плато с руинами дворца из кирпича, «Альснё хус» (Alsñö hus), построенного примерно в 70-х годах XIII в. и разрушенного, возможно, веком позже. Вокруг расположены фундаменты домов, а также около 20 более или менее чётких террас, на которых стояли дома. Постройки частично могут быть датированы временем Бирки (около 750–1000 гг.) и частично средневековьем. Наверняка на месте кирпичного дворца находился длинный дом эпохи викингов (ср. ниже с Древней Сигтуной). Вокруг верхушки холма были найдены следы частокола из тонких расщеплённых берёзовых стволов, стоявших на невысоком валу, который был местами окружён рвом, но вся конструкция относится к позднему средневековью.

На западе от этих построек, на моренной гряде, вытянутой с запада на восток, расположены в ряд три больших «королевских кургана», диаметром 25, 21 и 45 м, а к западу от них находится очень низкий «курган тинга», с диаметром основания 25 м и плоской верхушкой. К северу и западу от этих курганов разбросаны одиночные курганы, среди которых на севере «Скопинулл» (Skopintull) – курган диаметром 21 м. Дальше, в 300 м на северо-запад от кургана тинга, расположен большой могильник с 124 видимыми маленькими курганами и каменными вымостками, из которых больше 40 было исследовано и датировано VI–XI вв. Королевские курганы и курган тинга не исследованы. Они могут относиться к эпохе викингов, но могут быть и старше (VI–VIII вв.?). Скопинулл всё-таки был изучен. Это сожжение X в. с богатым мужским и женским погребальным инвентарём, среди которого присутствуют позументы и вышивка золотом и серебром для дорогой одежды, также поясные бляшки «восточного типа». Если есть в Швеции какое-либо раскопанное погребение эпохи викингов, заслуживающее названия «королевское» – так это Скопинулл.

На южной стороне мыса находится естественная гавань, которая в эпоху викингов врезалась глубоко в сушу. Перед гаванью расположены остатки искусственно созданного волнореза из камней и земли, сейчас находящиеся на кромке берега, и перед ними в воде – редкий ряд немассивных столбов. Принадлежит эта конструкция перед гаванью эпохе викингов или средне-

¹⁹

Thordeman (1920) написал отчёт о памятниках средневековья и сделал обзор того, что говорят письменные источники об истории местности вплоть до позднего времени. Rydh (1936) делает обзор памятников на Адельсе и даёт отчёт о раскопках, в том числе кургана Скопинулл и большого могильника на северо-западе. Brunstedt (1996) описывает поздние исследования, прежде всего поселения и гавани.

вековью, ещё неясно. На восточной стороне самой глубокой части гавани находятся, однако, каменные конструкции, которые датируются эпохой викингов.

Находки из культурного слоя Ховгордена богаты и относятся, главным образом, к тому же времени, что и Бирка. Кроме того, есть основания предполагать производство украшений из золота и серебра. Всего было найдено 18 монет: две Сасанидские, датирующиеся примерно VII в. н. э., и 16 арабских VIII–X вв. Каких-либо немецких или английских монет конца X–XI вв., которые обычны для Швеции, найдено не было, хотя, согласно рунической надписи, о которой пойдет речь ниже, территория в это время была обжита.

Старейшим письменным источником является валун с рунической надписью, датируемый второй половиной XI в., который расположен на восточной стороне гавани (рис. 6). Надпись гласит: «Разгадай руны! Правильно приказал резать Толир, управляющий в Родене (*bryti i Rod*; Роден – береговая часть Упланда) конунгу. Толир и Гюлла, оба супруга, приказали резать (руны), в память о себе... Хакон велел». Это единственный рунический камень Швеции, который упоминает короля. Хакон – это наверно имя короля (шведский список королей в XI веке частично неизвестен, но во второй половине XI века упоминается король Хакон Рыжий).

К комплексу памятников Ховгордена относится, наконец, романская церковь XII века, построенная, вероятно, по приказу короля.

Среди пергаментных писем в шведском Государственном архиве в 1200 году впервые упоминается место под именем *mansio regia Alsnu*, «королевская усадьба Альснё», что повторялось позже несколько раз, вплоть до 1413 года. Между 1279 и 1304 годами король написал несколько писем на Альснё, которое тогда являлось самой современной королевской усадьбой в этой части Швеции.

В течение XV в. Альснё было несколько раз жаловано разным знатным вельможам государства. Согласно большому количеству письменных источников, появившихся в XVI веке, здесь больше не существует королевской усадьбы, а появляется деревня с тремя дворами, принадлежащая «короне» (государству). Название деревни – Ховгорден, то есть «Главный двор». Почти все дворы в южной части Адельсё принадлежали тогда «короне», и по редким более древним источникам можно предположить, что Альснё/Ховгорден являлся центром одного поместья, которое корнями уходило в древнее время и тоже охватывало остров Бьёркё – город Бирка был, таким образом, основан королём на периферии королевских владений.

Сигтуна (Sigtuna) (рис. 7), расположенная на полдороге между Биркой и Старой Упсалой, также проявляет чёткие признаки того, что была основана политической властью. Город с самого начала имел регулярную планировку,

характерную для Скандинавии и области Северного моря. Само место – лесистая южная часть полуострова, расположенная на водном пути к Упсале – не обнаруживает никаких следов поселения в древнее время. Название город явно получил от королевской усадьбы Древняя Сигтуна, который находится по другую сторону водного пути. Как и в случае с Биркой, нужно учитывать то, что город был основан королём на земле королевской усадьбы.

В Сигтуне нет никаких известных укрепительных сооружений ни со стороны суши, ни со стороны воды (одно городище без культурного слоя, в лесу примерно в 1 км к северу от города, должно быть связано с ранними поселениями к северу от леса). Напротив, примерно в середине этого вытянутого города, расположен участок неправильной формы, который предположительно являлся изначально королевской, а затем епископской усадьбой на протяжении того периода, когда епископ имел свою резиденцию в Сигтуне, около 1060–1130.

Древняя Сигтуна (Fornsigtuna) расположена в земледельческом районе вдоль водного пути по направлению к Упсале, приблизительно в 3S км к западо-северо-западу от города. Своей известностью место обязано исландскому историку XIII века Снорри Стурлусону, рассказавшему, что на его месте поселился Один, когда пришёл на Север. Он также рассказал, что норвежский король Олав Святой однажды воевал в Мэларен и причалил со своими кораблями к Древней Сигтуне. «Свеи говорят, что там ещё сохранились кучи камней, которые Олав велел насыпать под концы сходней». Одно письмо, датированное примерно 70-ми годами XII в., было отправлено Римским Папой шведскому королю и ярлу и также содержит информацию об этом месте. В письме Папа пишет, что король должен вернуть епископу три владения, которые он отобрал. Одним из этих владений является Древняя Сигтуна. Очевидно, это касается тех трёх королевских владений, которые король жаловал епископу в Сигтуне для его содержания, а после переселения епископа в (Старую) Упсалу забрал назад и жаловал епископу новые владения (среди них часть королевских владений в Старой Упсале). Ничто не указывает на то, что король исполнил приказ Папы. В 1299 году в Древней Сигтуне король подписал одно письмо. В XIV в. усадьба была разделена на четыре двора, в XVII в. деревня была подарена одному дворянину, и вскоре после этого была построена барская усадьба Сигнхильдсберг (Signhildsberg), которая до сих пор там существует.

Здесь памятники эпохи викингов сохранились ещё лучше, чем в Старой Упсале и на Адельсё (рис. 8–9). Это произошло благодаря тому, что старые постройки королевского двора были покинуты где-то около 1000 года (после того, как король начал жить в Сигтуне?), а более поздние постройки располагались ближе к воде, вниз к тому месту на юге, где сейчас находится барская усадьба. Так же как Старая Упсала и Адельсё, эта королевская

усадьба эпохі вікінгаў стала предметам абмежаваных даследаванняў.²⁰

Гэта збудаванне эпохі вікінгаў у многім напамінае збудаванні Ховгордена на Адэльсё. У цэнтры размяшчаны морэнны холм, які фарміраваў выступаючы ў ваду мыс. На верхушцы холма, паднімаюся ў тое часе прыкладна на 13 м над узроўнем вады, знаходзіцца штучнае плато, на якім стаяў доўгі дом, памерам 28 x 9,5 м, з выгнутымі доўгімі сценамі, з двума радамі ступоў унутры дома і, магчыма, адной меншай камнатай ў кожным канцы дома (рис. 10). Без сумнення, дом таго ж тыпу быў і на верхушцы холма ў Ховгордене, дзе ў XIII стагоддзі быў збудаван кірпічны палац. На усходнім і паўночным схілах холма знаходзіцца дзясяткі тэрас, верагодна для будавання жылых дамоў, майстэрскіх і гаспадарчых памяшканняў. С верхушкі ўніз спускаюцца дзве дарогі, кожная да свайго асновання прычала з каменя – гэта канечна тэ, аб якіх згадвае Снорры ў сваім распавяданні аб Олаве Святым. Улічваючы, што гэты прычалы ляжалі адкрытымі для ветру і хваляў, яны павінны былі, пераважна, выкарыстоўвацца ў сувязі з прыбыццём і адпраўленнем караў. Калі караблі прыбывалі на доўгі перыяд, верагодна, яны прычалівалі ў бухты на паўночным захадзе і ўсходзе холма.

У прыкладна 60 м на поўдзень ад дома на плато знаходзіцца курган тінга, дыяметрам каля 30 м з плоскай верхушкай, шырынёй прыкладна 15 м. Калі была пракопана траншея праз курган, ніякіх следоў пахавання адзначана не было.

Застаецца назваць следы яшчэ ад некалькіх збудаванняў, у тым ліку сорокаметровы доўгі дом на штучным плато, прыкладна ў 200 м на паўночным захадзе ад дома, на плато, размяшчана на мысу.

Што чётка адрознівае Древнюю Сігтуну ад Старой Упсалы і Ховгордена, так гэта тое, што тут практычна поўна адсутніруюць пахавання. Існуе толькі два невялікіх неадследжаных могілнікаў з дзясятком адносна простых пахаванняў ў кожным. У адным выпадку неясна, адносіцца лі могілнік да таго ж часу, што і паселенне. Якія-лібы абарончыя прыборы ўвогуле невядомыя.

Што датычыцца датіроўкі паселення, то згодна C14 яно адносіцца да VIII–X стст., магчыма нават да больш ранняга часу, у тое часе як знаходкі рэчэй паказваюць, што дзейнасць у гэтай каралеўскай усадзе была найбольш аживлёнай у X стагоддзі. Знаходкі не занадта багатыя, але сярод іх ёсць такія, якія характэрны для воінаў. Адсутнасць большага могілніка чётка паказвае, што каралеўская усадба не мела якога-лібы значнага пастаяннага насельніцтва. Месціна, відавочна, аживала, калі прыбываў кароль з суправаджэннем.

²⁰ Fornsigtuna, 1991. – У гэтай кнізе апісваюцца таксама пісьманыя крыніцы. Распавяданні Снорры Стурлусона сабраны ў яго (рабце) Круг Зямной, Сага аб Інглінгах, разд. 5 і Сага аб Олаве Святым, разд. 7.

Самое время подвести общие итоги на основании описанных королевских усадеб.

Все три королевских усадьбы берут, вероятно, своё начало ещё до эпохи викингов, но, основываясь на наших сегодняшних знаниях, это с уверенностью можно утверждать только в отношении Старой Упсалы.

На двух местах, в Старой Упсале и Адельсё, проживало значительное количество населения, а большие «королевские курганы» и обычные погребения указывают на то, что в их числе были люди как королевского, знатного, так и обычного происхождения. На третьем месте, в Древней Сигтуне, количество известных погребений так мало, что место вряд ли могло иметь постоянное многочисленное население. Ни одно из погребений там не имеет монументального характера.

На всех трёх местах в эпоху викингов (возможно ещё до эпохи викингов) создавались крупные комплексы одного и того же типа, состоящие из длинного дома для пиров (по крайней мере в Старой Упсале он также выполнял культовые функции), расположенного на искусственно созданном плато на самой верхушке возвышенности и с некоторым количеством близлежащих сооружений на искусственных же плато и террасах вокруг. В Старой Упсале возвышенность поднимается над обширной равниной, в то время как холмы в двух других случаях формировали мыс в Мэларен. Во все три комплекса входит один курган тинга, а в Старой Упсале и на Адельсё есть ещё и монументальные погребальные курганы, стоящие в ряд.

Во всех трёх случаях большие изменения произошли где-то в позднем периоде эпохи викингов (конец X–XI вв.). Эти монументальные сооружения, созданные в эпоху викингов, были полностью или частично покинуты. Это может иметь общие причины, но может также иметь и своё особое объяснение в каждом конкретном случае. В Древней Сигтуне заброшенность старых сооружений особенно ярко проявлена, возможно в связи с тем, что в это время король начал использовать как центр город Сигтуну, а Древнюю Сигтуну позднее передал епископу, поэтому место больше не носило функции резиденции. На Адельсё упадок Бирки, должно быть, сделал Ховгорден менее значимым для королевской власти. В Старой Упсале конфликт между христианством и язычеством и окончательная победа христианства, должно быть, привела к изменениям.

Все три королевских усадьбы связаны с ближайшим городом, но совершенно разными способами. Бирка была основана на острове, принадлежавшем владениям Ховгордена, и Ховгорден пережил двухвековой период расцвета во время существования Бирки. Город Сигтуна также был заложен на территории принадлежавшей королевской усадьбе, но время расцвета королевской усадьбы произошло до основания города. В случае Старой

Упсалы, город вырастае на месце гавані Арос толькі праз 100–200 лет пасля эпохі вікінгаў.

Ні адна з трёх каралеўскіх усадеб не характарызуецца зашчытнымі саоружэннямі. Там маглі быць частаколы на зямлі і заграджэння ў вадзе, но падобныя саоружэння вядлі маглі быць значымі элементамі на всех трёх месцах. Из городов толькі Бирка мае значительныя ўкрэпленія, но они сильно отличаются от тех зашчытных уст­ройств, которые существовали в ранних городах на Руси.

Сложно сказаць, как каралеўскія ўсадыбы і горады в Скандинавіі справлялісь без сильных ўкрэплений, но, возможно, нападавшие и зашчытающиеся па­лагались больша на подвижный флот, а не на стационарные ўкрэпленія. Нужно также заметить, что важным элементом зашчыты в различных частях Скандинавіі являлись водныя заграджэння различных видов. Так, например, заграджэнне было пастроена в начале XI века в Стокгольмском Стрёме (в то время пролив, сейчас река), на входе в Мэларен. Возможно, Стокгольм (Stockholm) получил своё имя по названию заграджэння (*stock* = бревно, *holm* = остров). В рассказе Снорри Стурлусона о разбоях Олава Святого в Мэларен также говорится о заграджэннии водного пути в Мэларен.²¹ Возможно, также, Стэкет (Stäket) – место, где начинается узкий водный путь по направлению к Сигтуне и Упсале – получил своё название по названию заграджэння (*stäk* = столб, заграджэнне из столбов), но пока никаких явных остатков его найдено не было.²²

Старая Упсала, Ховгорден на Адельсё и Древняя Сигтуна – это три каралеўскіх ўсадыбы в районе озера Мэларен, которые легче всего описать. Они никоим образом не являются единственными. Так, к примеру, есть в Швеции (также и в Дании, и Норвегии) места с названиями *Husby*, *Husaby*, *Huseby*, которые в средневековье были каралеўскіми ўсадыбами, и которые, можно считать, возникли в более ранние времена. Многие характеристики памятников подобны описанным выше, и если они не принадлежали королю свеев (мы не знаем, насколько обширным было его каралеўство, как много соперников имел король в старые времена), то они должны были принадлежать другим королям или вождям.²³

Как мне видится, эти описанные различия между каралеўскіми/княжескими центрами и городами в Скандинавіі и Руси должны зависеть от

²¹ Bartholin & Ödman, 1987, с. 4, 28–29; Ödman, 1988, с. 79–84, 117–123, fig. 35–37; Снорри Стурлусон, Круг Земной, Сага об Олаве Святом, разд. 7.

²² О названии *stäk*: Franzén, 1978. Об археологии водных заграждений: Edberg et al., 2001 (в Сёдерманланде); Nørgård Jørgensen, 2002 (в южной Скандинавии).

²³ О Хусебу: Damell, 1993; *En bok om husabyar*; 2000. Норвежский Хусебу (Huseby) расположен в 1 км от Каупанга и имеет остатки дома на плато, сравнимого со шведскими, см. Kaupang in Skiringssal, 2006. О возникновении шведского государства: Sawyer, 1988.

различий в политической структуре и военных традициях обоих регионов. Во таком случае, это должно считаться важным элементом в продолжающейся дискуссии о связях между Скандинавией и Русью.

Перевод Е.А. Андрощук

Литература

Adam von Bremen, Bischofsgeschichte der Hamburger Kirche. Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe 11. – Berlin, 1961 (латинский текст и немецкий перевод). – Русский перевод: Из ранней истории шведского народа и государства: первые описания и законы / ред. А.А. Сванидзе. – Москва, 1999.

Alström, U. & Duczko, W. Norra gärdet. – Utgrävningar 1993–1994. Arkeologi och miljögeologi i Gamla Uppsala II. Red. W. Duczko. Occasional papers in archaeology 11. – Uppsala, 1996.

Arkeologi och miljögeologi i Gamla Uppsala [I], II. / Red. W. Duczko. Occasional papers in archaeology 7, 11. – Uppsala, 1993, 1996.

Bartholin, T. & Ödman, A. Ettusenfyrahundranittion pinnar och pålar från Stockholms Ström. Dendrokronologisk bearbetning av Helgeandsholmens trämaterial. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Rapport Raä 1987:4. – Stockholm, 1987.

Brunstedt, S. Alsnu Kungsgård. Forskningsprojekt Hovgården. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, UV Stockholm, Rapport 1996:71/1. – Stockholm, 1996.

Christiansson, H. & Nordahl, E. Tingshögen and Kungsgårdsplåtarna in Gamla Uppsala. A preliminary report of trial excavations. – Tor 22, 1988–1989.

Continuity for centuries. A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden. / Ed. L. Larsson; Uppåkra studies 10 // Acta archaeologica lundensia. – Series in 8o. – No 48. – Lund, 2004.

Damell, D. About royal manors from the Late Iron Age in Middle Sweden // Current Swedish archaeology 1. – 1993.

Dillmann, F.-X. Kring de rituella gästabuden i fornnordisk religion. // Uppsala och Adam av Bremen / Red. A. Hultgård. – Uppsala, 1997.

Duczko, W. Gamla Uppsala // Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 10. – Berlin – New York, 1998.

Edberg, R., Lindström, M. & Rönby, J. Pålsundet. Arkeologiska studier av en sörmäländsk kustmiljö. – Stockholm, 2001.

Fennö Muyingo, H. Borgvallen. Arkeologisk undersökning 1996, Uppland, Adelsö socken, Björkö, RAÅ 34. // Birkas befästning 2. – Stockholm, 1998.

Borgvallen II. Utvidgad undersökning av Borgvallen och underliggande grav 1997. Arkeologisk undersökning 1997, Uppland, Adelsö socken, Raå 34. // Birkas befästning 3. – Stockholm, 2002.

Fornsigtuna. En kungsgårds historia. / Red. B. Andersson, D. Damell & J. Norrman. – Upplands-Bro, 1991.

Franzén, G. Stegeborg. // Namn och bygd 66. – 1978.

Hedenstierna-Jonsson, C. Borg på Björkö. Arkeologisk undersökning, RAÅ 34, Adelsö sn, Uppland, 1998/1999. // Borgar och befästningsverk i Mellansverige 400 – 1100 e. – Kr. 2. – Stockholm, 2000.

Holmquist Olausson, L. Aspects on Birka. Investigations and surveys 1976–1989. // Theses and papers in archaeology B 3. – Stockholm, 1993.

The fortification of Birka. Interaction between land and sea. Maritime warfare in northern Europe. Technology, organisation, logistics and administration 500 BC–1500 AD. Ed. A. Nørgård Jørgensen et al. Studies in archaeology & history 6. – Copenhagen, 2002.

Jacobsson, B. Trelleborgen i Trelleborg. // UV Syd Rapport 1999:93. – Lund, 1999.

Kaupang in Skiringssal. / Ed. D. Skre. // Kaupang Excavation Project, Publication series 1. – Oslo, 2006.

Lindqvist, S. 1936. Uppsala högar och Ottarshögen. Stockholm.

Nordahl, E. ... templum quod Ubsola dicitur ... i arkeologisk belysning. // Aun 22. – Uppsala, 1996.

Båtgravar i Gamla Uppsala. Spår av en vikingatida högreståndsmiljö. // Aun 29. – Uppsala, 2001.

Nordahl, E. & Hedlund, G. Södra kungsgårdsplatån. Utgrävningar 1988–1991. – Utgrävningen, 1992; Arkeologi och miljögeologi i Gamla Uppsala [I]. / Red. W. Duczko. // Occasional papers in archaeology 7. – Uppsala, 1993.

Nørgård Jørgensen, A. Naval bases in southern Scandinavia from the 7th to the 12th century. // Maritime warfare in northern Europe. Technology, organisation, logistics and administration 500 BC–1500 AD. / Ed. A. Nørgård Jørgensen et al. // Studies in archaeology & history 6. – Copenhagen, 2002.

Ödman, A. 1988. Stockholms tre borgar. Från vikingatida spärrfäste till medeltida kastellborg. Monografier utgivna av Stockholms stad 80. Stockholm.

Olsen, O. & Schmidt, H. Fyrkat. En jysk vikingeborg I. Borgen og bebyggelsen. // Nordiske fortidsminder B3. – København, 1977.

Повесть временных лет / Подготовка текста, перевод, статьи и коммен-

тарию Д.С. Лихачёва. – 2-е издание. – Санкт-Петербург, 1996 .

Rimbert. *Leben Ansgars (Vita Anskarii). Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches.* // *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe 11.* – Berlin, 1961 (латинский текст и немецкий перевод). – Русский перевод: *Из ранней истории шведского народа и государства: первые описания и законы.* / ред. А.А. Сванидзе. – Москва, 1999.

Roesdahl, E. *Fyrkat. En jysk vikingeborg II. Oldsagerne og gravpladsen.* // *Nordiske fortidsminder B4.* – København, 1977.

Vikingerne Aggersborg. // *Kongsgerde og borge i middelalderen. Aggersborg gennem 1000 år. Fra vikingeborg til slægtsgård* / Red. F. Nørgaard, E. Roesdahl & R. Skovmand. – Herning, 1986.

Rydh, H. *Förhistoriska undersökningar på Adelsö.* – Stockholm, 1936.

Sawyer, P. *The making of Sweden.* – Alingsås, 1988. (шведское издание с добавлениями: *När Sverige blev Sverige.* – Alingsås, 1991).

Skre, D. *Bygdeborg. Norsk arkeologisk leksikon* / Red. E. Østmo & L. Hedeager. – Oslo, 2005. – S. 70–72.

Skre, D. & Pilø, L. *Kaupang in Skiringssal* // *Kaupangundersøkelsen 1.* Oslo

Снорри Стурлусон. *Круг Земной.* / изд. подг. А.Я. Гуревич и др. – Москва, 1980.

Stilling, N.P. *Trelleborg-hypoteser. Om de danske vikingeborges funktion og historiske betydning* // *Scandia 47,* – 1981, 2007.

Sundqvist, O. 2000. *Freyr's offspring. Rulers and religion in ancient Svea society.* // *Diss.* – Uppsala, 1981. (2nd edition 2002).

Svanberg, F. & Söderberg, B. *Den vikingatida borgen i Borgeby.* – Malmö, 1999.

Taavitsainen, J.-P. *Ancient hillforts of Finland* // *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 94.* – Helsinki, 1990.

Tesch, S. & Vincent, J. *Vyer från medeltidens Sigtuna/ Images of medieval Sigtuna* // *Sigtuna museers skriftserie 10.* – Sigtuna, 2003.

Thordeman, B. *Alsnö hus.* – Stockholm, 1920.

Wesslén, E. & Jansson, S.B.F. *Upplands runinskrifter 1.* – Stockholm, 1940–1943.

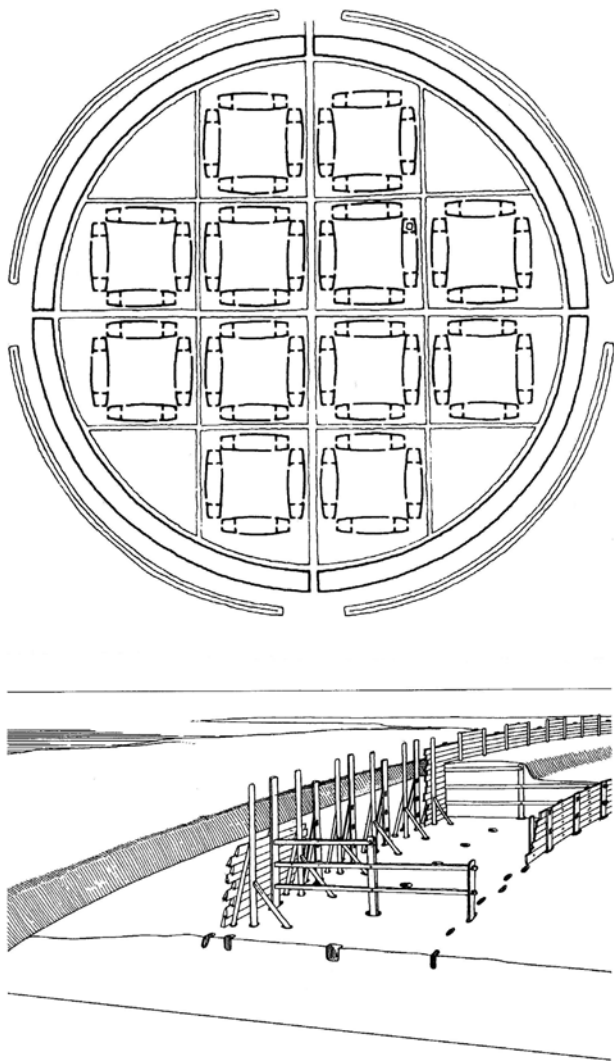

Рис. 1. Аггерсборг, северная Ютландия, Дания. План (частично реконструирован) и рисунок реконструкции вала и рва. Диаметр укрепления внутри вала 240 м, длина домов 32 м. По Roesdahl (1986).

Рис. 2. Восточная часть озера Мэларен с местами, о которых говорится в статье.

Рис. 3. Старая Упсала, від с севера. Справа, между дорогой и церковью – два плато для длинных домов. За церковью – «королевские» курганы и небольшие курганы. В саду, справа от церкви – могильник с погребениями в ладьях. Слева от левого большого кургана, между современными домами – курган тинга. Аэрофото съёмка Яна Нормана, ©Riksantikvarieämbetet (Kulturminijöbld).

Рис. 4. Бирка, вид с севера. На переднем плане – могильник и сохранившаяся часть городского вала на краю могильника возле территории города. Позади на скале – городище с могильником по обе стороны. Сразу за валом, направо от городища – Гарнизон. За городищем, Гарнизонном и территорией города – покрытое льдом озеро Мэларен. Аэрофотосъёмка Яна Нормана, ©Riksantikvarietetsbetet (Kulturmiljöbild).

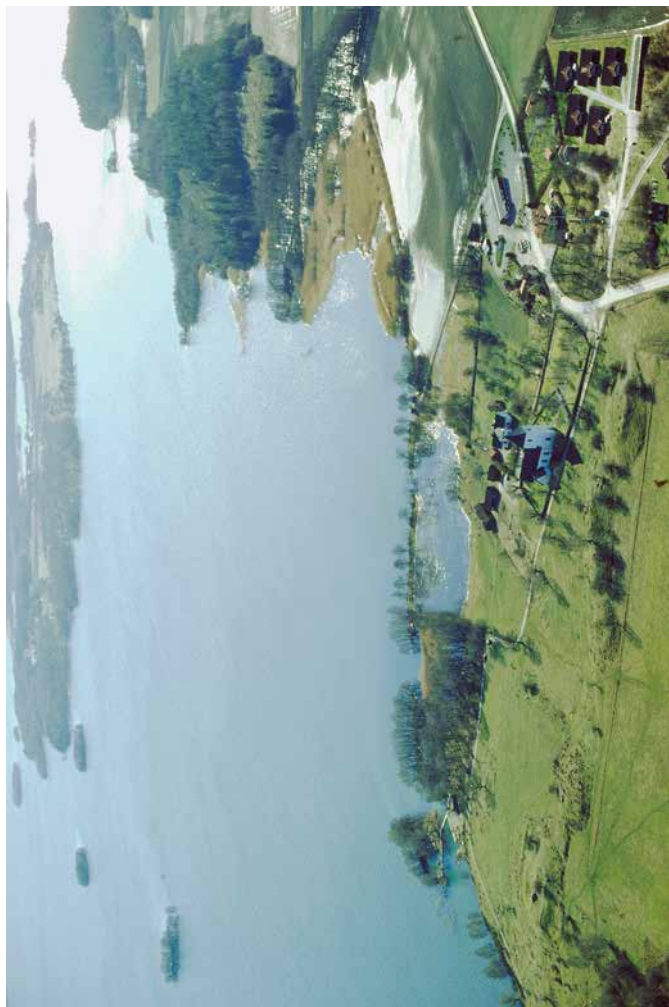

Рис. 5. Ховгорден на Адельсё во время весеннего паводка, вид с севера. Слева: моренный холм, на верхушке – руины дворца XIII в., вокруг – террасы и фундаменты домов; гавань с волнорезом, слева от гавани, между дорогой и холмом – камень с рунической надписью; в середине на переднем плане – ряд «королевских» курганов, за ними – церковь; справа от королевских курганов, в нижней правой части перекрёстка дорог – курган тинга. На заднем плане – Бирка. Аэрофотосъёмка Яна Нормана, ©Riksantikvarieämbetet (Kulturmiljöbild).

Рис. 6. Камень с рунической надписью возле гавани в Ховгордене на Адельсё. По Wessén & Jansson (1940–1943, U 11).

Рис. 7. Сигтуна, вид с востока. Реконструкция городского плана XI века. Между мысом и изгибом Большой улицы расположен крупный участок неправильной формы, который, возможно, являлся королевской усадьбой. По Tesch & Vincent (2003).

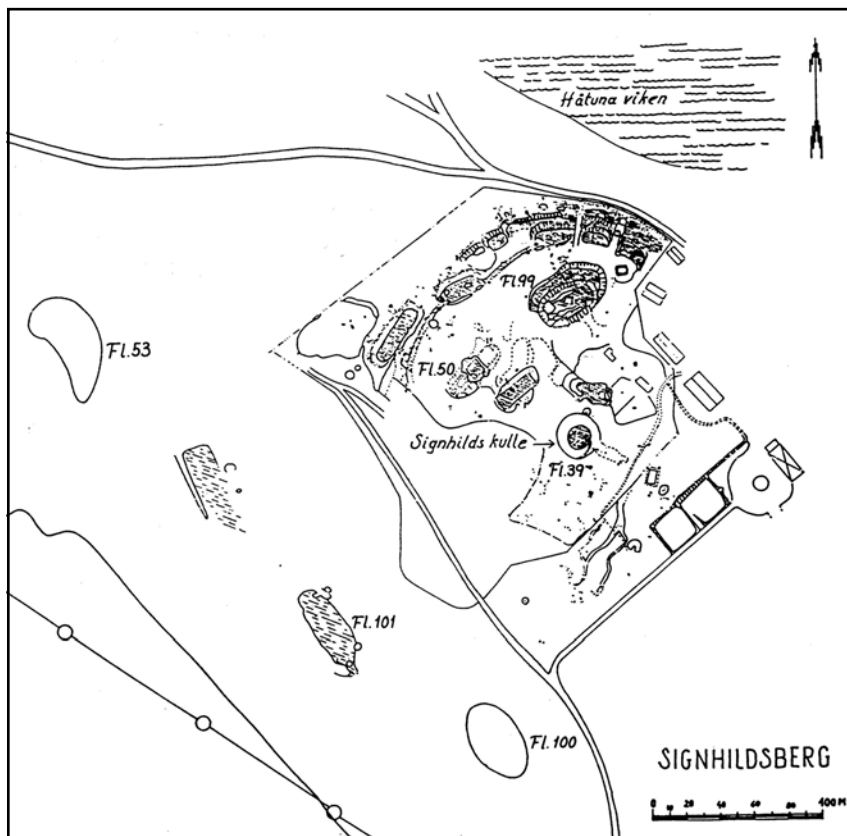

Рис. 8. Древняя Сигтуна. План археологических памятников. Fl. 99 = плато для длинного дома на вершукше моренного холма, окружённое террасами на склонах холма. Fl. 39 = курган тинга. Fl. 53 и 100 = могильники. Fl. 101 = самое большое плато для длинного дома. Справа – барская усадьба Сигнхильдсберг. Береговая линия эпохи викингов продолжала подножие моренного холма к северо-западу, северу и востоку.

По Fornsigetuna (1991).

Рис. 9. Древняя Сигтуна, вид с севера. В центре фото моренный холм, на вершукше расположено плато для длинного дома (Fl. 99), вокруг – террасы. За моренным холмом возле левого угла фотографии находится курган тинга. Аэрофотосъёмка Яна Нормана, ©Riksantikvarietetsbetet (Kulturmiljöbild).

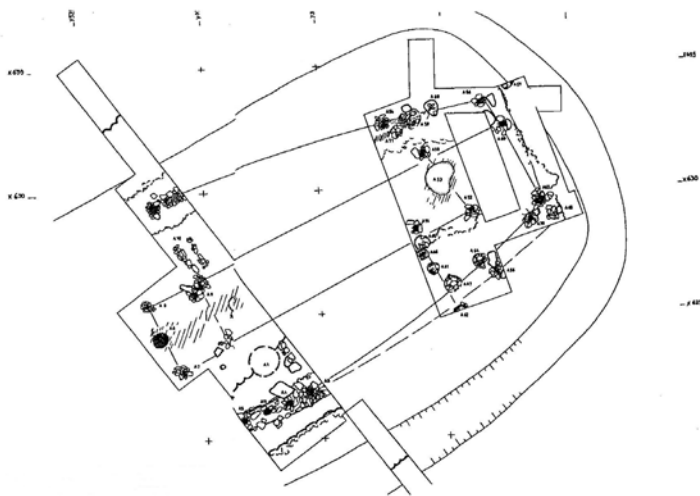
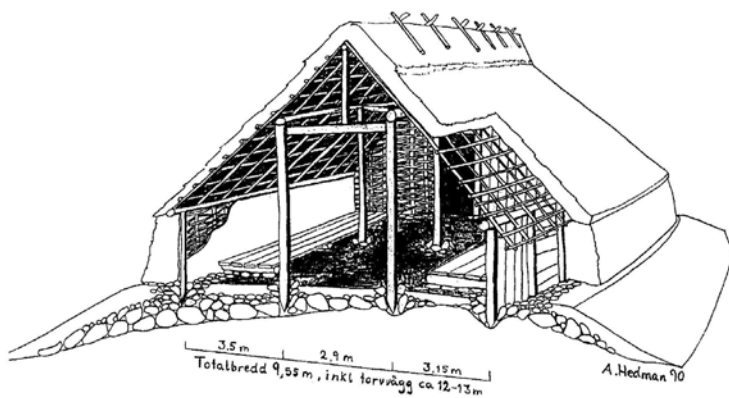

Рис. 10. Древняя Сигтуна. План раскопок длинного дома (F1. 99) и образец реконструкции. По Fornsigtuna (1991). – Дом был, несомненно, гораздо более роскошным, чем на предложенной реконструкции.

Иконы из экиманской церкви в коллекции Полоцкого историко-культурного заповедника

Ярошевич А.А.

В силу известных исторических обстоятельств из восточных регионов Беларуси сохранилось незначительное количество памятников белорусской иконописи. Поэтому небольшая коллекция икон XVIII века, находящаяся в фондах Полоцкого заповедника представляет собою, без преувеличения, уникальную историко-культурную ценность. Из них до последнего времени была известна в научной литературе лишь икона «Святой Николай», опубликованная Н.Ф. Высоцкой в знаменитом альбоме «Жывапіс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў» [1]. В настоящее время в картинной галерее заповедника насчитывается около десятка произведений древнебелорусской живописи, которые были реставрированы и, тем самым, стало возможно их изучение. Как известно, при атрибуции произведений первоочередное значение имеет их происхождение [2]. К сожалению, по некоторым полоцким иконам такие сведения утрачены и не отражены в учётной документации.

Как нам представляется, с помощью архивных источников удалось установить происхождение двух алтарных образов XVIII века: «Вознесение Господне» и «Сретение» – в стиле своеобразного барочного примитива, характерного для живописи униатских церквей (реставрированы В.В. Ракицким). Обе иконы близки по размерам, написаны темперой на деревянной основе по очень тонкому грунту, по периметру обведены широкой рамой. На верхнем поле рамы кириллическая надпись: «Вознесся еси на небеса Боже и по всей земли слава Твоя». Окно иконы плотно заполнено действующими лицами. Багрово-синее облако, изогнутое по полукругу, разделяет пространство на две сферы: земную и небесную. В освещённом центре её стоит Христос, нимбом упираясь в валик рамы, из-под пурпурного хитона видны пальцы босых ног. Раскрытой ладонью правой руки Иисус указывает на небеса, полуопущенной правой благословляет оставшихся. Совсем узкая полоска синего неба с еле заметной надписью «Вознесение Господне» отделяет от Христа десять апостолов в синих, зелёных, красных одеждах, выстроенных в тесный ряд от края до края иконы. Внизу в центре круглолицый апостол указывает вверх, правее его – Богоматерь и юный Иоанн. Перед Марией холмик (символ Елеонской горы), у подножия лежит раскрытая книга. Композиция простодушная, фигуры грубоватые, но искренность художника искупает недостатки школы.

«Сретение» сближает с «Вознесением» столь же тесная композиция и идентичная рама иконы, на верхнем поле которой повреждённая надпись с названием сюжета (праздника). Практически всё поле заполнено плотной

группой лиц; их намного больше, чем должно быть по канонической иконографии сюжета. Под балдахином у арочного входа в храм стоит Симеон Богоприимец (однако в двурогой митре первосвященника Иерусалимского храма), принимая младенца Иисуса на пелене из рук дамы (служанки в малиновом платье, синем плаще и белом платке). За её спиной – молодая служанка держит корзинку с двумя горлицами и девочку в светлом платье (ремниесценция Марии из «Введения во храм») На заднем плане – Иосиф и Мария в синем платье и оранжевом мафории, за ними почтенная чета (Иоаким и Анна?). Справа от Симеона трое юношей (один со свечой, двое – с раскрытыми книгами), у его ног, на переднем плане, стоит на коленях Анна Пророчица, рядом – корзина с ягодами. Моделировка одежд мягкими плавными складками отличается пластичностью, богаче и тоньше колорит по сравнению со «Сретением». Всё же это работа иного мастера, смело развившего каноническую иконографию сюжета.

Согласно описанию 1854 г., в Георгиевской церкви в Экимани (под Полоцком) в 3-м ярусе иконостаса над царскими вратами стоял образ «Благовещения», справа от Благовещения – икона Вознесения Господня с венчиком на главе, *вверху от иконы* следующая надпись: «Вознесся еси на небеса Боже и по всей земли слава Твоя».

Посреди сея иконы вниз – «Вознесение Господа нашего Иисуса Христа». Нетипичное надписание иконы вверху, совпадающее с инвентарным текстом, позволяет допустить, что в нём речь идёт о иконе из фонда заповедника.

Далее инвентарь сообщает: «По левой стороне Благовещения образ Сретения Господня с надписью вверху: «Сретение Господа Бога и Спаса нашего», на сей иконе три медных побеленых венчика» [3]. Медные венчики, ныне утраченные, очевидно покрывали написанные на иконе. Совпадает и надпись на верхнем поле рамы образа. Т.о. «Сретение» также, вероятно, происходит из Экиманской церкви. Датируются оба образа по стилю живописи серединой – второй половиной XVIII века.

Экимань принадлежала Полоцким иезуитам. Согласно визитации 1789–1790 г. в ней была деревянная церковь св. Георгия, в ней был двухрядный иконостас и алтари [4]. Рассматриваемые образа могли находиться в боковых алтарях, а после 1839 г. перенесены в иконостас как праздничные. А.М. Сементовский сообщал, что Экиманская церковь перестроена из костёла 1734 г., но «костёлом» могли называть и униатский храм.

Литература

1. Жывапіс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў. Фрэска, абраз, партрэт / Уклад. і аўтары тэксту Н.Ф. Высоцкая і Т.А. Карповіч. – Мн.: Беларусь, 1982.
2. Антонова, В.И. Каталог древнерусской живописи / В.И. Антонова, Н.Е. Мнева. – М., 1963. – Т. 1. – С. 39.
3. Инвентарь Георгиевской церкви в Экимани. НГАБ ф., оп. 1 ед. хр.
4. Pawel Sygowski. Unicka archidiecezja «Polskopotocka» w swietle wizytacji z lat 1789–1790» – Zachodnioukrajnska sztuka cerkiewna / Cz. II. – Lancut, 2004. – S. 385
5. Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства на 1868 г. / Изд. Витебского губернского статистического комитета под рук. А.М. Семеновского. – СПб., 1868.

Икона «Вознесение Господне».

Икона «Сретение».

Rękopisy archiwalne dotyczące jezuitów połockich w archiwum jezuitów krakowskich

Grzebień SJ Ludwik

Połocki ośrodek jezuicki doczekał się stosunkowo licznych opracowań w języku polskim. Pierwszą obszerną publikację poświęcił Akademii Połockiej Jan Marek Giżycki pt. *Materiały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych* (Kraków 1905), w której podał kilka ważnych programów akademickich. W 2004 roku otrzymaliśmy pierwszą obszerną i cenną monografię pióra Ireny Kadulskiej pt. *Akademia Połocka. Ośrodek kultury na Kresach 1812–1820* (Gdańsk 2004). Opracowanie zostało poświęcone głównie sprawom kultury, a więc bibliotekom, drukarni, teatrowi, muzeom oraz galeriom połockim. Wspomniana publikacja podaje liczne źródła z jezuickich archiwów rzymskich, krakowskich i mińskich.

Jezuici połoccy, zgodnie ze swymi przepisami, tworzyli olbrzymią ilość dokumentacji dotyczącej osób, prac, budynków, a przede wszystkim swoich majątków. W Połocku na przełomie XVIII i XIX wieku istniało centralne dla Białorusi archiwum zakonne. Po wyrzuceniu zakonu z Rosji zostało ono rozproszone. Jego resztki są przechowywane dziś głównie w archiwach Białorusi i Rosji. Korespondencja z władzami carskimi, ukazy, raporty, inwentarze i opisy, mało zresztą jeszcze przebadane, ciągle spoczywają w archiwach petersburskich. Wędrówka jezuitów z Białorusi na zachód Europy, zapoczątkowana 2 kwietnia 1820 roku, była także trasą wędrówki nielicznych ale ważnych archiwaliów, jakie udało się im zabrać. Po opuszczeniu Rosji jezuici podjęli pracę i działalność głównie w Galicji, należącej wówczas do Austrii, jednak wielu z nich dotarło do odległych krajów rozrzuconych na mapie Europy i Ameryki. Tam też można napotkać ślady dawnej jezuickiej dokumentacji z Białorusi.

Pod względem zachowania bazy źródłowej rękopiśmiennej znane są i wykorzystywane dotąd zasadniczo dwa ośrodki jezuickie: archiwum w Rzymie (Archivum Romanum Societatis Iesu – ARSI) i Krakowie (Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego – ATJKr.), które stanowią główne skarbnice źródeł do dziejów kolegium połockiego i Akademii Połockiej.

Dokumentacja dotycząca Połocka za okres od końca XVI do połowy XVIII wieku zachowała się głównie w archiwum rzymskim, ale w postaci mikrofilmów i fotokopii została sprowadzona do Polski i znajduje się w Krakowie. W obecnym opracowaniu dokonujemy przeglądu rękopisów, dotyczących głównie przełomu XVIII i XIX wieku, zachowanych w archiwum jezuitów krakowskich.

Należy zacząć od dokumentów ogólnych, określających prawa kościelne – wydanych zarówno przez Stolicę Apostolską, jak i przełożonych generalnych

zakonu, rezydujących w Połocku i w Petersburgu, dotyczących działalności zakonu jezuitów na Białorusi. Są to przede wszystkim dokumenty wydane przez papieża Piusa VI i Piusa VII zatwierdzające istnienie zakonu na Białorusi¹, ogólne rozporządzenia dotyczące zasad działalności prowincji zakonnej² oraz rozporządzenia wydawane przez prowincjała zakonu po odbywanych wizytacjach w różnych placówkach zakonnych na Białorusi³. Do tej grupy dokumentów należy również zbiór zwyczajów, jakie obowiązywały w domach zakonnych, w szkołach, w majątkach jezuickich oraz w kościołach⁴.

Zarówno w ARSI jak i w ATJKr. zachowały się ważne dla zakonu urzędowe sprawozdania i postanowienia kongregacji generalnych, będących najwyższą władzą w zakonie, odbytych w Połocku za czasów Katarzyny II i jej następców⁵. Kongregacje te obradowały za zgodą carów i w dość ścisłej więzi z władzami świeckimi, szczególnie w sprawach szkolnictwa. Nadawały one kształt całej organizacji zakonu i to nie tylko w Rosji, ale określały też stosunek do eks-jezuitów poza granicami imperium rosyjskiego oraz zapewniły zakonowi ciągłość istnienia i działania.

Podstawę do badań nad składem osobowym i różnorodnymi formami działalności zakonu w Rosji, w tym w Połocku, stanowią katalogi roczne osobowe, zarówno rękopiśmienne, jak i od 1784 roku drukowane. Przy każdej osobie wyliczają one pełnione przez nią funkcje, a zatem podają wszystkich prawie nauczycieli i wskazują, jakie przedmioty były nauczane w poszczególnych szkołach. Komplet katalogów posiada przynajmniej ARSI oraz ATJKr.⁶. Duże znaczenie posiada katalog wszystkich zmarłych w zakonie jezuitów przebywających na Białorusi od 1773 do 1820 roku, a sporządzony około 1900 roku przez jezuitę Aleksandra Vivier⁷.

Już w czasie pobytu jezuitów na Białorusi, a więc na przełomie XVIII i XIX wieku, zaczęto tworzyć w środowisku jezuickim syntezy dziejów zakonu tego okresu. Zarówno w archiwum rzymskim zakonu, jak i w archiwum jezuickim w Krakowie znajdują się ogólne historie zakonu pióra kilku autorów, żyjących na Białorusi i znających cały kontekst działalności zakonu. Są to rękopisy Nikodema

---

¹ Litterae Apostolicae, quibus Societatis Jesu in imperio Russiaco approbatur et confirmatur, 1801–1849, ss. 90, rkps 846-II.

² Liber continens 1-mo Ordinationes generalium pro tota Societate, 2-do Epistolas encyclicas generalium, 3-tio Ordinationes generalium pro provinciae, 1793–1883, ss. 83, rkps 843; Encyclicae et epistolae Praepositorum Generalium Soc. Iesu in Alba Russia, 1777–1817, ss. 119, rkps 999.

³ Liber memorialium in collegiis et residentibus relictorum post visitationem patris provincialis, 1786–1819, ss. 21.

⁴ Consuetudines Provinciae Masoviae et Albae Russiae Soc. Jesu, saec. XVIII–XIX, ss. 247, rkps 35.

⁵ Acta Congregationum Generalium Societatis Iesu in Alba Russia, 1782–1805, ss. 75, rkps 304.

⁶ Catalogus Sociorum et Oficiorum Societatis Iesu in Alba Russia, 1775–1820, rkps 1757 I–IV.

⁷ Nomina patrum ac fratrum qui Societatem Jesu ingressi Albam Russiam incoluerunt ab anno 1773 ad annum 1820, et in eadem Societate Jesu vita sunt defuncti, ss. 50, rkps 2816.

Muśnickiego⁸, Ignacego Brzozowskiego⁹, Ludwika Jana Rozavena¹⁰ oraz nowsze opracowanie Fryderyka Schicktana¹¹. Napisane przez samych jezuitów, nie posiadają może wystarczającego krytycyzmu i koniecznego historykowi dystansu czasowego, by na chłodno ocenić współczesny sobie okres, pozwalają jednak wejść w tamtą atmosferę i zrozumieć wiele uwarunkowań, w jakich żyli i pracowali jezuita na Białorusi, na styku odmiennych kultur i religii.

Uzupełnieniem powyższych historii jest obszerny tom, na który składają się różnego rodzaju dokumenty o legalności działania jezuitów w Rosji, fragmenty historii prowincji białoruskiej i poszczególnych domów zakonnych, w tym Akademii Połockiej, oraz nekrologi jezuitów¹². W zbiorze tym znajduje się też cenny poetycki utwór Jana Mihanowicza opisujący losy jezuitów w czasie wojny francusko-rosyjskiej z 1812 roku¹³. Kilka rękopisów zawiera w sobie różne ogólne zagadnienia dotyczące jezuitów, jak okoliczności kasaty zakonu na świcie, jego wznowienia na Białorusi, w końcu wydalenie z Rosji w 1820 roku¹⁴.

Bardzo interesujący jest tom wypisów zarówno z prasy (gazety) jak i z innych źródeł, pochodzący z końca XVIII wieku, w którym odnotowano reakcje krajów europejskich na działalność zakonu jezuickiego pod berłem rosyjskim¹⁵. Jezuickie archiwum krakowskie posiada również dwutomowy rękopis historii Kościoła

⁶ *Catalogus Sociorum et Oficiorum Societatis Iesu in Alba Russia, 1775–1820*, rkps 1757 I–IV.

⁷ *Nomina patrum ac fratrum qui Societatem Jesu ingressi Albam Russiam incoluerunt ab anno 1773 ad annum 1820, et in eadem Societate Jesu vita sunt defuncti*, ss. 50, rkps 2816.

⁸ *Historiae Alba Russiae Societatis Iesu in Alba Russia. Pars prima, auctore P. Nicodemo Muśnicki, 1773–1800*, ss. 104, rkps 375. – Drugi egzemplarz, ss. 305, rkps 882-VI. – Trzeci egzemplarz, ss. ok. 200, rkps 1201.

⁹ *Historia Societatis Iesu in Alba Russia servatae. Pars secunda complectens 13 annos regiminis R.P. Gabrielis Lenkiewicz vicarii generalis, auctore Ignatio Brzozowski*, ss. 92, rkps 375. – Drugi egzemplarz, ss. 104, 92, rkps 614.

Historia Societatis Jesu in Alba Russia. Pars tertia complectens quatuor paene annos regiminis R.P. Francisci Kareu, primum vicarii, demum generalis praepositi Societatis Jesu, auctore Ignatio Brzozowski, ss. 92, rkps 375.

¹⁰ *Histoire de la Compagnie de Jésus conservée dans la Russie Blanche et propagée par le R.P. Jaen Rozaven de la même Compagnie, 1773–1805*, ss. 173, rkps 342. – Drugi egzemplarz, ss. 174, rkps 997.

¹¹ *Historia Provinciae Alba Russiae Societatis Iesu scripta a P. Friderico Schicktan, 1773–1812*, ss. 396, rkps 244.

¹² *Varii commentarii de historia Societatis Iesu in Alba Russia et de origine provinciae galicianae, 1813–1867*, ss. 377, rkps 285.

¹³ Podryi XX. jezuitow z Poiocka do pyinocnej Rosji w roku 1812, przed wejściem wojska francuskiego do Białej Rusi wierszem opisana przez X. Jana Mihanowicza jezuitk rodem z Horspla, wsi dziedzicznej w powiecie poiockim. Pisana do Przyjaciela, s. 234–266.

¹⁴ Są to rękopisy: 1019, 1023 I, 1024–1026.

¹⁵ Zbiór osobliwych przypadków i ciekawości tyjących się przytłumienia zakonu jezuickiego od roku 1773 do roku 1784, ss. 301, 68, rkps 128.

katolickiego w Rosji opracowanej przez ks. Stanisława Szantyrę¹⁶. Opracowanie ks. Szantyrę było opublikowane, ale dotąd nie zbadano, czy wersja drukowana jest identyczna z zachowanym w Krakowie rękopisem.

Do dziejów kolegium połockiego bezcennym źródłem jest historia kolegium połockiego z lat 1667–1762 i 1786–1817¹⁷. Rękopis ten nosi fragmentami charakter diariusza opisującego dokładnie dzień po dniu wydarzenia kolegium. Bardzo interesujące zapisy dotyczą szczególnie przebiegu wojny francusko-rosyjskiej z 1812 roku. Uzupełnieniem historii kolegium połockiego jest diariusz księży odbywających tzw. trzecią probację zarówno w Połocku, jak i w innych kolegiach¹⁸. Wyrzucenie jezuitów z Rosji opisał w swoim pamiętniku wybitny pedagog Jan Galicz¹⁹.

W archiwum krakowskim zachował się zbiór nekrologów, czyli zyciorysów zmarłych w Połocku jezuitów z lat 1745–1815, pozwalający odtworzyć stan osobowy oraz pracę całej prowincji białoruskiej, poszczególnych domów zakonnych, w tym głównie kolegium i Akademii Połockiej²⁰.

Ważny dział źródeł dotyczących jezuitów białoruskich stanowi korespondencja będąca jednym z najcenniejszych źródeł do dziejów zakonu w Rosji, nie została ona jednak dotąd gruntownie przebadana. Obok korespondencji urzędowej znajduje się też korespondencja prywatna zarówno jezuitów jak i kierowana do nich. Największy zbiór listów związany jest z osobą generała zakonu ks. Tadeusza Brzozowskiego²¹. Znaczna część listów jezuitów białoruskich jest rozproszona w różnych rękopisach archiwum krakowskiego.

W archiwum jezuitów krakowskich znajduje się dość dużo dokumentów dotyczących spraw materialnych kolegiów jezuickich na Białorusi. Są to zarówno dokumenty rękopiśmienne jak i drukowane za XVII i XVIII wiek, odnoszące się przede wszystkim do kolegium i Akademii Połockiej. Dokumenty dotyczące tego kolegium znajdują się też w kilku rękopisach²². Dotyczą one przede wszystkim uposażenia kolegium w majątki ziemskie oraz sporów majątkowych.

Bardzo interesujące są *Opisy i inwentarze Kolegium Połockiego skreślone w styczniu 1820 roku*, zachowane w oryginale w ARSI i w odpisie w ATJKr.²³.

¹⁶ Szantyr Stanisław, *Historia Kościoła katolickiego w Rosyji*, t. I–II, ss. 293, 157, rkps 268 I–II.

¹⁷ *Historia Collegii Polocensis Societatis Iesu post hostilitatem Anno 1667 [ad 1762], 1786–1817*, ss. 258, ok. 320, rkps 845 I–II.

¹⁸ *Diarium patrum tertiae probationis in provincia Albae Russiae Societatis Iesu, 1797–1818*, ss. ok. 120, rkps 517.

¹⁹ *Wygnaniec z Białej Rusi – Pamiętnik*, przez ks. Jana Galicza SJ, 1821, ss. 188, rkps 662.

²⁰ *Compendia vitarum Defunctorum in Collegio Polocensi SJ ab anno 1749–1815*, ss. 131, rkps 350.

²¹ *Korespondencja ks. Tadeusza Brzozowskiego, 1809–1814*, ss. 340, rkps 210.

²² Rkps 1027 XV, 1364, 1466.

²³ *Opisy i inwentarze Kolegium Połockiego skreślone w styczniu 1820 roku*, ss. 102, rkps 1326.

Stanowią bardzo dokładny opis zabudowań oraz wyposażenia kolegium, szkół, konwiktów, drukarni i kościoła jezuickiego.

Wyjątkową wartość posiadają dwa tomy kolorowych kart topograficznych (map) wszystkich majątków należących pod koniec XVIII wieku do kolegium połockiego, a sporządzonych pod kierunkiem wybitnego artysty Gabriela Grubera²⁴. Przedstawiają poszczególne wioski i ich zagospodarowanie.

Do odtworzenia zakresu nauczania w Akademii Połockiej najlepiej służą wspomniane wyżej katalogi osobowe, a do poziomu nauczania pierwszorzędne źródło stanowią zaś zachowane drukowane programy szkolne, zarówno ogólne, jak i dotyczące różnych przedmiotów oraz zbiory tematów przeznaczonych na publiczne popisy szkolne, w końcu informacje o konwiktach szlacheckich i różnych internatach. Stanowią one, podobnie jak katalogi, rzadkość bibliograficzną i są trudno dostępne, zebrane jednak razem dają dobrą podstawę badawczą. W archiwum krakowskim zachowało się kilka programów akademickich z Połocka²⁵.

Archiwum krakowskie przechowuje również kilka podręczników szkolnych, m.in. Józefa Angioliniego z zakresu filozofii²⁶, nieznanych autorów z prawa naturalnego²⁷ i astronomii²⁸, Józefa Połońskiego z architektury²⁹ oraz Nikodema Muśnickiego z teologii³⁰.

W archiwum krakowskim zachowały się również pojedyncze mowy okolicznościowe wygłaszane na cześć dostojników świeckich i kościelnych, utwory poetów jezuickich, w tym Nikodema Muśnickiego i Alojzego Rusnatego³¹, niektóre dramaty szkolne, kazania okolicznościowe, opisy sposobów prowadzenia misji ludowych, itd., świadczące o bogatej działalności jezuitów, ich sposobu myślenia i wyrażania tych myśli. Rękopisy te są ciągle mało znane i dotąd nie zostały przebadane.

Jeden z obszernych tomów archiwum zawiera materiały do dziejów kolegium i Akademii Połockiej³² zawiera między innymi następujące oryginalne dokumenty: wykaz majątków kolegium z 1699 roku (k. 1–26), dokumenty bractw kościelnych

²⁴ Zbiór kart topograficznych oznaczających granice, grunta i wioski należące do kolegium połockiego Societatis Iesu, 1785, nieliczbowane, rkps 842 I–II.

²⁵ Materiały do dziejów Akademii i kolegium Towarzystwa Jezusowego w Połocku, 1699–1819, ss. 332, rkps 1027 XV.

²⁶ Institutiones philosophicae ad usum studiosorum Academiae Polocensis, auctore P. Josepho Angiolini, ss. 247, 346, rkps 159 I–II.

²⁷ Praelectiones ex iure naturali habita in Academia Polocensi, 1817–1819, ss. nlb., rkps 809.

²⁸ Tabula astronomica constallationum exacte delineatarum. [Der Regeln von Astronomie], ss. 145, rkps 212.

²⁹ Józef Połoński, Architektura, 1799–1800, ss. ok. 130, rkps 1030. ³⁰ Muśnicki Nicodemus, Praelectiones theologicae... ad usum scholae polocensis Societatis Iesu, 1802, ss. 303, rkps 926.

³¹ Poezja autorów połockich znajduje się m.in. w rękopisach: 171, 933, 934, 1744, 1745.

³² Materiały do dziejów Akademii Połockiej i kolegium Towarzystwa Jezusowego w Połocku, 1699–1819, ss. 332, rkps 1027 XV.

(k. 27–32), programy wykładów w Akademii Połockiej z lat 1818/19 i 1819/20 (k. 63–84) i 1814 roku (k. 256–257), dyplomy doktorskie nadane w Akademii (k. 111–112, 159, 265), programy wykładów w szkołach białoruskich podległych Akademii Połockiej (k. 137–40), carskie dokumenty podnoszące kolegium do rządu Akademii Połockiej (k. 155–158, 188–199, 216), programy nauczania akademickiego z zakresu matematyki oraz filozofii (k. 160–180), rozporządzenie nauk w Akademii Połockiej z 1814 roku (k. 202–203), programy publicznych egzaminów w Akademii z 1810 i 1819 roku (k. 209–215, 329–332), uwiadomienie o konwiktach połockim (k. 250–256), wykaz stopni naukowych uzyskanych w Akademii Połockiej (k. 258–264), zbiór nauk w Akademii Połockiej, 1814/15 i 1818/19 (k. 266–328) oraz różne pamiętniki, nekrologi, kazania i utwory poetyckie,

Jezuici prowadzili na Białorusi kilka kolegiów, rezydencji i stacji misyjnych, które powiązane były wzajemnie z Połockiem wspólną administracją, podlegały wspólnemu generałowi i przełożonemu zakonu, wspólnymi regułami postępowania, wspólną kadrami zakonną, jezuita bowiem byli przenoszani co kilka lat z jednego domu zakonnego do innego. Ponieważ Akademii Połockiej podlegały wszystkie szkoły gimnazjalne na terenie całej Białorusi, informacje na temat kolegium połockiego możemy więc znaleźć też w dokumentacji innych placówek zakonnych. W archiwum krakowskich jezuitów znajdują się fragmenty różnych materiałów dotyczących następujących domów zakonnych:

Najbogatszą dokumentację posiada kolegium w Mohylewie. Wchodzi w nią historia kolegium (1673–1809), kroniki, czyli tzw. *annuae*, czyli roczniki (1690–1805), nekrologi (1690–1805) oraz rezygnacje, czyli sprawozdania dotyczące stanu majątkowego; znajdują się one we wspólnym rękopisie³³. Inny rękopis zawiera podobne nekrologi kolegium w Mohylewie z lat 1773–1786, historie tegoż kolegium z lat 1772–1791 oraz różne akta i listy³⁴. Materiały dotyczące kolegium w Dyneburgu z lat 1758–1800 zawierają zbiór nekrologów, historie oraz różne dokumenty i listy³⁵. Mniej dokumentów posiadamy co do kolegium w Mścisławiu³⁶, Orszy³⁷ i Witebsku³⁸.

Ważne do dziejów kolegium i Akademii Połockiej są materiały archiwum krakowskiego dotyczące kolegiów, a zarazem nowoczesnych szkół i konwiktów

---

³³

Literae annuae residentiae Mohileviensis; Historiae residentiae Mohileviensis; Summaria vitarum defunctorum; Resignationes superiorum residentiae Mohileviensis, ss. 211, rkps 340.

³⁴ Materiały do dziejów Kolegium Tow. Jez. w Mohyłowiu, 1717–1791, ss. 80, rkps 1027 IV.

³⁵ Materiały do dziejów kolegium w Dyneburgu, 1758–1800, ss. 65, rkps 1027 II.

³⁶ Materiały do dziejów kolegium w Mścisławiu, 1786–1801, ss. 10, rkps 1027 VI.

³⁷ Materiały do dziejów kolegium w Orszy, 1785–1810, ss. 11, rkps 1027 VIII.

³⁸ Materiały do dziejów kolegium w Witebsku, 1786–1818, ss. 28, rkps 1027 XIII.

³⁹ Materiały do dziejów rezydencji w Petersburgu, 1807–1815, ss. 29, rkps 1027 IX.

w dwóch ośrodkach naukowych, w Petersburgu (1800–1815)³⁹ i Romanowie na Wołyniu (1811–1820)⁴⁰. Oba te ośrodki były zakładane przez jezuitów połockich i oparte były na wzorach szkół połockich.

Jezuici z Połocka prowadzili pracę duszpasterską zarówno na Syberii⁴¹, w koloniach osadników w okolicach Astrachania⁴², Saratowa⁴³ i Odessy⁴⁴, jak i w Mozdoku na Kaukazie⁴⁵, gdzie prowadzono również szkoły dla okolicznej ludności.

Oprócz wspomnianych rękopisów znajdujących się w jezuickim archiwum jezuickim trzeba dodać również, że w Bibliotece Naukowej Księży jezuitów w Krakowie znajduje się ponad 100 odrębnych druków, jakie zostały wydane w typografii połockiej. W Bibliotece tej znajdują się tomiki *Annuae Societatis Iesu* z lat 1581–1614, w których zamieszczono również kronikę kolegium połockiego z tych lat. W podanego wyżej wykazu jasno wynika, że chcąc badać dzieje kolegium i Akademii Połockiej nie można pominąć archiwum jezuitów krakowskich.

---

⁴⁰ Materiały do dziejów kolegium w Romanowie, 1812–1820, ss. 61, rkps 1027 XI.

⁴¹ Materiały do dziejów misji Towarzystwa Jezusowego w Tomsku na Syberii, 1806–1889, ss. 39, rkps 1027 XIV.

⁴² Materiały do Dziejów Misji Towarzystwa Jezusowego w Astrachaniu, 1805–1827, ss. 13, rkps 1027 I.

⁴³ Materiały do dziejów misji Towarzystwa Jezusowego w Saratowie, 1805–1823, ss. 92, rkps 1027 XII.

⁴⁴ *Instructio pro patribus operariis in Odessanis Coloniis data ab Rev. Patre Generali*, s. 64–70, rkps 82;

Materiały do dziejów misji Towarzystwa Jezusowego w Odessie, 1813–1906, ss. 11, rkps 1027 VII.

⁴⁵ *Liber missionarium Mosdoci P. Nicolai Lewonowicz et P. Joannis Woyszwiłło*, 1810, ss. 132, rkps 90; Materiały do dziejów misji Towarzystwa Jezusowego w Mozdoku, 1814–1827, ss. 37, rkps 1027 V.

Akademia Połocka u progu działalności

Kadulska Irena

Więź jezuitów, z Połockiem i początki ich pracy w mieście sięgają 1580 roku. Wówczas to dnia 2 lipca, kolegium hojnie ufundowane przez obecnego na inauguracji króla Stefana Batorego, rozpoczęło swą działalność. Początki pełne były nieufności i niechęci. O pierwszych sukcesach zadecydowała postawa Piotra Skargi – połockiego rektora, który znał dobrze język białoruski i w którym napisał szereg utworów. Pozostali nauczyciele opanowawszy język białoruski prowadzili w nim katechizację. Do połowy XVII w. był to język wykładowy klas młodszych.

W Połocku i przed przybyciem jezuitów działało kilka szkół przyklasztornych: franciszkanów, dominikanów, bernardynów i szkoły bazylianów. Pensje dla dziewcząt prowadziły panny bazylianki i siostry mariawitki.¹

Edukacja w szkole jezuickiej zyskiwała popularność dzięki nauczaniu bezpłatnemu, nie ograniczanemu wyznaniem ani stanem społecznym.² Już po kilku latach wśród licznych uczniów znaleźli się synowie episkopa połockiego Teofana, a nawet samego, niechętnego początkowo, wojewody połockiego Mikołaja Monwida Dorohostajskiego.³

O samym nauczaniu powiedzmy w tej chwili ogólnie – podporządkowane centralnej regule *Ratio studiorum* realizowało uniwersalny program wszystkich

---

¹ Ze sprawozdań wizytującego szkoły unickie prowincjała – Dionizego Romanowskiego wynika, iż w 1808 roku w powiecie połockim do szkół parafialnych bazylianów nie uczęszczały dzieci szlachty. Archidiecezja Unicka Połocka. Gubernia Witebska. 1809 Białe-Cerkiew, Wiadomość o szkołach parafialnych w powiecie połockim. Rkps VUB Wilno F 2 – KC 605, k. 141–169.

Natomiast na listach studentów i absolwentów Akademii Połockiej zapisano wiele nazwisk kleryków unickich. Studentów greko – katolików znajdujemy w spisach do końca pracy Akademii, mimo formalnego zakazu ich kształcenia.

Rkps ARSI Rzym Coll. Gaillard RUSSIA No 4. Nomina et cognomina studentium in Imperatoria Academia Polocensi Societatis Jesu ab Anno Domini 1812.

² S. Bednarski, Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego. Kraków, 1933; J. Poplatek, Studia z dziejów jezuickiego teatru w Polsce. Wrocław, 1957.

W roku 1802 prefekt szkół połockich Józef Mikułowski, odpowiadając na szereg pytań ministra Oświecenia, m. in. dotyczących bezpłatnej edukacji wyjaśnił, że jezuici nie pobierają opłat, ani też sami wynagrodzenia za pracę nie otrzymują. Jest to możliwe dzięki temu, iż źródłem utrzymania jest posiadłość ofiarowana kolegium w 1582 r. przez «światlanej pamięci Jego Majestat Króla Polski Stefana Batorego, którego to majątku większa część po I rozbiorze wyszła spod zarządu jezuitów». W aneksie zaś wspomniał, że nie wysłał podręczników do kontroli, a jedynie załącza ich spis, gdyż są «powszechnie wiadome». Niektóre, jak pisze, wydrukowano w Petersburgu. W: Sbornik matieriałov dlia istorii prosveščeniija v Rosii izvlečennych iz Archiva MNĎ, T. 1, Sankt Peterburg, 1893, p. 74.

³ J.M. Giżycki, Materiały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych. Kraków, 1905. S. 12.

kolegiów europejskich. Rola *Ratio* zmieniła się już wcześniej, po oświeceniowej reformie szkolnictwa jezuickiego, a w kontynuującym modernizację Kolegium Połockim – szczególnie. Humanistyczny program *Ratio* nie przystawał w pełni do scjentyistycznego, eksperymentalnego programu zwłaszcza Wydziału Nauk Wyzwolonych Akademii. *Ratio* mogła się zdawać anachroniczna. Jednak w tym trudnym historycznie momencie to właśnie ona dawała oparcie i poczucie ciągłości.⁴

W życie miasta ale i szeroko rozumianej okolicy zakon włączał się swą działalnością szkolną i różnymi formami uroczystości kościelnych, powitań gości, wjazdów, obchodów, uroczystych spektakli, publicznych dysput religijnych oraz popisów uczniowskich. Zapraszano do uczestnictwa licznych gości, a obchody na rynku paradnym były formą wychodzenia w przestrzeń miasta. Organizowano także wśród ludności różne pobożne bractwa, które zaopatrywano w drukowane zbiory modlitw, nowenn i przygotowań duchowych, rozdawano imienne legitymacje przynależności.⁵

Jak już wspomniano, mieszkańcy korzystali także z dobroczynności zakonu – tej związanej z kłeskami doraźnymi i z działalności długofalowej. Instytucje dobroczynne były adresowane do dwóch grup: do młodzieży i do ludzi kalekich. Uboga studiująca młodzież mogła korzystać z seminarium tzw. «drugiego» i z bursy muzycznej. Studenci ci, prócz nauki (która była bezpłatna), korzystali z zakwaterowania i utrzymania. Otrzymywali także książki, przybory, częściowo odzież i opiekę medyczną. Było ich w seminarium około 20–30, w bursie ok. 20–27 w różnych latach. Bursa prowadziła dodatkową zawodową muzyczną edukację; młodzież uświetniała swą grą wszystkie uroczystości. Po likwidacji Akademii zespół muzyczny rozproszył się.⁶ Prowadzono także stałe dożywianie dla około 70 uczniów uczęszczających do szkół publicznych tzw. *pauprów*. Ta grupa otrzymywała również książki i podręczniki.

Spośród byłych uczniów burs i *pauprów* wywodzili się okoliczni wiejscy organiści i wędrowni wiejscy nauczyciele, o których pisał Wincenty Buczyński redaktor «Miesięcznika Połockiego».

---

⁴ L. Piechnik, Powstanie i rozwój jezuickiej *Ratio studiorum* (1548–1599). Kraków 2003. Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich. T. II red. A.P. Bieś i L. Grzebień; Por. też: *Ratio atque institutio studiorum SJ* czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599). Wstęp i oprac. Kalina Bartnicka i Tadeusz Bieńkowski. Warszawa, 2000. Archiwum Dziejów Oświaty T. XIII red. K. Bartnicka.

⁵ Działalność drukarni i oferta księgarska zostały przez Autorkę przedstawione odrębnie.

⁶ J.N. Galicz, Wygnaniec z Białej Rusi pisany w Roku Pańskim 1821. Rkp. ATJ Kraków 662, (tu opisy przeżyć i zachowań ubogich muzyków w momencie likwidacji kolegium); por. też J. Kochanowicz, Słownik geograficzny jezuickich burs muzycznych. Kraków, 2002. Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich, red. A.P. Bieś i L. Grzebień.

Przytułek dla ubogich panien i szpital dla kalekich mieścił się w osobnym budynku postawionym na krańcach akademickiego ogrodu. Opieki medycznej udzielał lekarz korzystający także z kolegalnej apteki i zielarni. Niesamodzielność i potrzeba opieki szczególnie związały pensjonariuszy z Akademią. Dokumentacja odzwierciedla jak zmieniły się ich losy po 1820 roku.⁷

Budowle jezuitów wpłynęły także na zmianę architektonicznego pejzażu miasta. Nowoczesny rozległy kompleks miedziano-pomarańczowych budynków tworzących całość na planie zamkniętej litery E, wznosił wysoko swe mury nad brzegiem Dźwiny. Od połowy XVIII stulecia wielki rozwój budownictwa⁸ wymagał wielu rąk do pracy. Zarówno przy drenowaniu terenów pod budowę jak i przy wznoszeniu murów znaleźli tu zatrudnienie połoccy rzemieślnicy, korzystano z usług kupców, ożywił się transport. Rozwinęło się także na szerszą skalę przyuczanie młodzieży do zawodu.

Nauczanie rzemiosła w różnych warsztatach kolegium kontynuowali jezuiti do końca istnienia Akademii Połockiej. W roku 1820 przyuczano do zawodu 64 chłopców – w tym przykładowo: 13 – drukarstwa, 7 – sukiennictwa, 4 – ślusarstwa, 1 – aptekarstwa, 1 – ogrodnictwa etc.⁹ Ponad dwudziestu doskonaliło się w grze na różnych instrumentach, o czym już mówiono. Wszyscy chłopcy pozostawali «na stole i odzieniu klasztornym».

W pobliżu kolegium wznoszono dwupiętrowe najczęściej kamienice zamożnych rodziców i obywateli, a o ożywieniu miasta w dniach uroczystości szkolnych i turkocie przyjeżdżających powozów pisze pamiętnikarz Jan

⁷ W końcowym etapie pracy Akademii lekarz był osobą świecką. Wcześniej wielką sławę medyczną zyskał jezuita Gabriel Gruber, do którego pielgrzymowała cała okolica. Pisze o tym I. Chodźko, *Obrazy litewskie*, s. III, t. 1. Wilno, 1843. S. 104–107.

Przytułek i szpital przejęli pijarzy w 1822 r. wraz z całością dóbr. Nie otrzymali jednak z Ministerstwa środków pojezuickich na działalność dobroczynną. Upomnieli się o te środki w 1824 roku sporządzając Wiadomość roczną o szpitalu przy kościele księży Pijarów.

W sprawozdaniu umieścili listę pensjonariuszek 12 kobiet – ubogich szlachcianek w różnym wieku od 25–70 lat; najstarsza przebywa w szpitalu lat 30; przeciętna pobytu – 6 lat. Wobec braku środków dla nich, stały się babami proszalnymi. Piszący sprawozdanie ks. Dominik Serafinowicz ujął to tak: «Babę wszystkie... lubo są podżyte i defektowe, kościołowi jednak... usługują, pilnują zamykania drzwi kościelnych... żyją tylko z bardzo szczupłej jałmużny, jaką od wiernych mogą mieć».

W 1831 roku, gdy utworzono Korpus Kadetów w murach byłej Akademii postanowiono oddalić «szpitalne kobiety» do Zabiel. Na ich desperackie prośby rotmistrz Jan Lisowski napisał raport – prośbę do dziekana połockiego Kutowskiego, iż one «nie chcą wybyć z Połocka dla niezdrówia i kalectwa». Prośba nie została jednak wysłuchana.

Rkps VUB Wilno F 4 – 37 399 (A - 4366); Rkps VUB Wilno F 4 – 24 608 (A - 652); VUB F 4 – 37 400 (A - 4367); F 4 – 652 3250; F 4 – 652 3417; F 4 – 652 35 18.

⁸ Budowle murowane wznosili w tym czasie także bernardyni, franciszkanie, bazylianie.

⁹ Opisy i inwentarze Kolegium Połockiego skreślone w styczniu 1820 roku [Z oryg. przepisał Tomasz Wall, Kraków 1907]. Rkps ATJ Kr. 1326, s. 92–96.

Barszczewski, wspominając ten ożywiony turkot jako część tak trwale obecnych w jego twórczości połockich wspomnień.¹⁰

Obiekty zbudowane przez zakon w Połocku przetrwały stulecia i wytrwale służyły miastu. Wszystkie budowle, które mogły nadal pełnić swe role misyjne, edukacyjne, kulturalne, wytwórcze i dalej służyć mieszkańcom, zarejestrowano szczegółowo w *Inwentarzu kolegium połockiego* spiswanym w styczniu 1820 roku, tuż przed wydaleniem z miasta.¹¹

W grupie budynków znaczniejszych wymieniono: kościół św. Stefana z zakrystią, naprzeciw jego fasady dwa ciągi budynków trzypiętrowych, dwie linie budynków dwupiętrowych i wolnostojące trzypiętrowe kolegium; nadto szereg odrębnych budynków jedno i dwu piętrowych. Wszystkie «pokryte są dachówkami i reparaycji nagłej nie potrzebują».¹² Całość wraz z ogrodami, warsztatami i bulwarem nadrzecznym tworzyła zamknięty obwód. Do pomieszczeń przeznaczonych do pracy szkolnej należały: budynek Akademii i kolegium, konwikt – czyli internat, seminarium, szkoła parafialna (fara), bursa muzyczna, muzeum, gabinety i pracownie, biblioteki, archiwum, wielka aula i teatr szkolny.

Z szeregu pomieszczeń usługowych i gospodarskich wymieniliśmy już niektóre: piętrową aptekę z pracownią farmaceutyczną, suszarnią ziół leczniczych i przylegającym ogrodem botanicznym, obok dwupiętrowy szpital «dla ubóstwa».

Nadto: drukarnia z księgarnią, wytwórnia sukna i sztametu, farbiarnia, wytwórnia sznurów i sieci, fabryczka świec, warsztat woskowy, browar z miodownią, 2 piekarnie, rzeźnia i wędzarnia, 2 stajnie, wozownie, kuźnia, warsztaty: ślusarskie, zegarmistrzowski, rymarski, krawiecki, kapelusznicy, szewski, 2 stolarskie; magazyny i lodownia, zapasowa studnia w podziemiach, 2 sady owocowe.

Za stokiem południowym, poza murami znajdowały się gospodarstwa rolne, folwarki, młyny, kaszarnia, kompleks pralniczy i warsztaty prządek. Pełen opis folwarków ich wyposażenia, obsady osobowej, przychodów i zapasów zapisano w inwentarzu.¹³

---

¹⁰ J. Barszczewski opisał atmosferę miasta w dniu zakończenia roku szkolnego i akademickiego u jezuitów połockich:

«W tym dniu, miasto Połock zdawało się być stolica całej Białej-Rusi; szum i turkot pojazdów odzywał się po całym mieście; zjeżdżali się obywatele; jedni dla uroczystości w dzień Świętego Ignacego Loyoli; drudzy, aby podziękować za troskliwe starania mającym dozór nad ich dziećmi; inni aby być w teatrze, który się zwyczajnie odbywał w tych czasach przez uczniów Akademii Połockiej; kupcy zgromadzali się ze wszech stron i najlepszy mieli zbyt swoich towarów». Tenże, Szlachcic Zawalnia czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach. Petersburg 1844.

¹¹ Oryginał w jęz. łac. znajduje się w ARSI w Rzymie; kopia sporządzona przez T. Walla SI w Krakowie w ATJ Kr.

¹² Opisy i inwentarze, jw., s. 3. Inwentarz nazywa piętrem każdy poziom – w tym parter.

¹³ Akta wizyty kolegów i rezydencji Zakonu Jezuickiego znajdujących się w Archidiecezji Mohylewskiej, podane za rok 1818. Rkps NHAB Mińsk F 1781 26 1398.

Cały ten zespół był dobrze przygotowany do pełnienia swych funkcji. Pracę rzemieślniczą wykonywali okoliczni majstrowie z pomocą przyuczonych chłopców.¹⁴ Kolegium, mimo że było zamkniętym samowystarczalnym gospodarstwem, służyło także miastu kwalifikowaniem rzemieślników, wzorcowością swych urzędzeń.

Podstawową formą pracy jezuitów na Białej Rusi była kontynuacja misji szkolnej, co w zasadzie po kasacie było udziałem wielu nauczycieli jezuickich zatrudnionych przez Komisję Edukacji Narodowej.¹⁵ W Połocku kontynuowano zadania przy zachowaniu struktury zakonu. Rangę europejskiego centrum jezuitów, z którym można łączyć myśl o przyszłości Zgromadzenia zyskał Połock w momencie otwarcia tu nowicjatu w 1780 roku. Wtedy właśnie rozpoczął się wysoki napływ młodych kandydatów lecz i zakonników z wielu krajów pragnących nadal pozostawać w zakonie. Nie zdołano przyjąć wszystkich chętnych. Trzeba było uwzględnić stan zdrowia ale też świetność przygotowania do pracy.

Prowincja białoruska stała się wielonarodowościową. Pracowali tu, oprócz Polaków, Litwinów i Łotyszy zakonnicy podający jako miejsce swego urodzenia: Niemcy (41), Francję (25), Belgię (12), Italię (7), Szwajcarię (5) nadto po jednym: Anglię, Dalmację, Czechy, Holandię i Portugalię.¹⁶ Łącznie w 1820 roku pracowało w Rosji 358 jezuitów.

Wszyscy przyjeżdżający do Połocka wnosili tu swoją wiedzę, umiejętności i świadomość posłannictwa. Przywozili też swe cenne zbiory książek i przyrządy naukowe. Zarazem przybywający zakonnicy uczyli się języka polskiego, by móc porozumieć się z wiernymi jak i z uczniami.¹⁷ Brzegi Dźwiny zastąpiły im brzegi Tybru, a Połock witali jako rezydencję generała zakonu. W euforii tych przyjazdów nie brakowało nuty nostalgii. O tęsknocie przybyszów, którzy patrzą smutno na połockie lasy i odczuwają chłód Północy wspomina mimochodem autor listu wysłanego z Połocka w 1804 roku.¹⁸

---

¹⁴ Opisy inwentarzowe, op. cit» s. 93–96, tu podano jurgelt w rublach dla poszczególnych zatrudnionych. Wykaz opłat kończy informacja: «Wszyscy ci służący są na stole i odzieniu klasztornym, wyjąwszy prowizora apteki. Za służących, którzy są z poddanych tego kolegium, okrom zapłaty rocznego jurgielu, opłacają się podatki skarbowe, których suma wynosi rubli 660».

¹⁵ Por. J. Poplatek, Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej. Uzup. L. Grzebień, przyg. J. Paszenda. Kraków, 1993.

¹⁶ Por. Catalogus Personarum et Officiorum Soc. Iesu in Alba Russia. Polociae. ATJ Kr. sygn. 2445-1/8; Nomina Patrum ac Fratrum qui Societatem Jesu ingressi Albam Russiam, ATJ Kr. 2816.

¹⁷ Przykładowo Otto Ślizień zapisał, iż profesorowie – cudzoziemcy zwracali się do studentów «czystą polszczyzną». Tenże, Z pamiętnika rodziny Ślizniów. Rkps ATJ Kraków 1027–XV, k. 141-v; Polszczyzna była też najczęściej językiem kazań głoszonych w Płocku, por. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995. L. Grzebień przy współpracy Zespołu jezuitów. Kraków, 1996.

¹⁸ List z dnia 10 aug. 1804 Połock. Rkps MAB Wilno F 273–1202.

Nadawcą informującym o zapotrzebowaniu na sukno z połockiej fabryczki sukna i sztetamu jest jezuita podpisany inicjałami J.K. Wspomina on na wstępie, o dwu spośród przybyłych jezuitów, którzy smutno patrzą na połockie lasy i «mają się do powrotu».

Nauczanie w połockim ośrodku miało charakter kilkustopniowy – od szkoły elementarnej do poziomu Akademii. Edukacją obejmowano przeciętnie 350 uczniów. Liczba ich systematycznie wzrastała. W roku 1817 było ich 524, a w chwili kasaty Akademii około 700. O celach i zadaniach swej edukacji jezuiti informowali opinię rodzicielską w drukowanych na łamach prasy ogłoszeniach i uwiadomieniach.¹⁹ Rozprowadzali plakaty ze szczegółowym tygodniowym rozporządzeniem nauk w Akademii i odrębnie w szkołach do Akademii należących.²⁰ Zachowały się także drukowane po polsku i łacinie roczne obszerne programy zajęć dydaktycznych.²¹

Sądzić można, że wiadomości te docierały szeroko do mieszkańców Białej Rusi dając wyczerpującą wiedzę o wychowaniu moralnym, religijnym i obyczajowym, o umiejętnościach, naukach, o opiece i utrzymaniu w kolegium.

Formą propagowania wyników nauczania było zamieszczanie nazwisk celujących uczniów wraz z listą nauczycieli w rocznikach «Kalendarza Połockiego», dalej uroczyste popisy uczniów z różnych dziedzin wiedzy – popisom towarzyszyły broszury rozdawane publiczności i włączane do «Miesięcznika Połockiego» (1818,I).²²

Do roku 1800 ośrodek połocki oddziaływał tylko na tereny Białej Rusi i sieć podległych mu szkół, placówek. Po znacznej odbudowie składu i uzyskaniu pierwszej aprobaty przez Piusa VI jezuiti wychodzą poza Białą Rus.²³ Zakładają szkoły w Petersburgu, Rydze, Romanowie oraz misje ze szkołami w Astrachaniu, Irkucku, Odessie, Mozdoku, Tomsku, Saratowie. W podzielonym od 1803 r. na okręgi, zaborze rosyjskim, Połock i jego szkoły nie podlegały kontroli Uniwersytetu Wileńskiego.

Propozycja dostosowania programu i zakresu nauczania uczelni Połockiej do norm obowiązujących w szkołach Uniwersytetu Wileńskiego była przedmiotem ożywionej korespondencji generała Tadeusza Brzozowskiego z rektorem Janem

---

¹⁹ Uwiadomienie o konwiktie połockim jezuickim. «Miesięcznik Połocki» T. II, Połock 1818, s. 208–218. Liczbę młodzieży podano w Krótkiej wiadomości o mieście Połocku, s. 170; Por. też: Encyklopedia wiedzy o jezuitach, s. 4.

²⁰ Plakaty włączono – oprawiono wraz z numerem «Miesięcznika Połockiego», T. II, 1818.

²¹ Zbiór nauk w Akademii Połockiej Towarzystwa Jezusowego. Połock 1814; J.M. Giżycki, Materiały do dziejów Akademii, jw., s. 69–92 i in.

²² or. Kalendarzyk na rok Pański 1815 Połockiej Towarzystwa Jezusowego Akademickiej Drukarni. Połock 1814 (zawiera m. in. spis: Uczniowie celujący Akademii i szkół w Połocku). Egz. B Czart., k. 429. I; Kalendarz Polityczny Połocki na Rok Pański 1802. Połock 1801. Egz. Grodzieński Gistoryka Archealagiczny Muzei Grodno, Dział Rządckiej Książki.

²³ O rozwoju składu osobowego placówki w Połocku i innych miejscowościach możemy wnioskować na podstawie spisów – katalogów osobowych. W Irkucku i Tomsku jezuiti podjęli pracę na pisemną prośbę ministra Golicyna, któremu dominikanie wcześniej odmówili. Por. O duchowieństwie rzymskokatolickiego wyznania w Syberii a osobliwie o kościołach w miastach gubernskich Irkucku i Tomsku. W: «Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej». Wilno, 1824. T. V. S. 757–767. Egz. BGD PAN.

Śniadeckim. Wystąpiła także w pismach do wizytatora szkół białoruskich i ministra oświaty.²⁴ Ostatecznie jednak do dostosowania organizacji i programów nie doszło.

Już od 1800 roku jezuici dążyli do założenia własnej wyższej uczelni. Ich staraniom towarzyszyła korespondencja generała Brzozowskiego z ministrem Razumowskim i wielkie poparcie udzielone sprawie przez wpływowego posła Sardynii hr. de Maistre i senatora z Wołynia Augusta Ilińskiego. Kalkulacje te znane były szerszemu ogółowi i wzmiankowane w korespondencji prywatnej.²⁵

Powołanie Akademii Połockiej nastąpiło w styczniu 1812 roku «na żądanie obywatelstwa białoruskiego oraz na pożytek nauk wynikający (jak głosił patent cesarski) z emulacji między kilku szkołami równego stopnia.²⁶

Przywilej cara Aleksandra I wydrukowany 1 marca 1812 ustanowił prawa uczelni na poziomie uniwersytetu, któremu będą podlegały wszystkie szkoły jezuickie w Rosji. Dokument ten został opublikowany w językach rosyjskim i polskim i usankcjonował wysoki status połockiej uczelni.

---

²⁴ P. Chmielowski, *Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi (1815–1823)*, Warszawa, br., s. 65–87. Kopia listu Rektora [Jana Śniadeckiego] do J.X. Brzozowskiego Jenerała jezuickiego z 8 stycznia 1808. N° 22, Rkps B Czart. EW 3069.

²⁵ List biskupa Jana Benisławskiego z dn. 4 stycznia 1801 r. pisany w Petersburgu. Rkps MAB Wilno F 273–815.

²⁶ Przywilej Najmiłociwszego Imperatora i Samowładcy Wszech Rosji na Jezuicką Połocką Akademią. Bm dr 1812, 1 marzec. ATJ Kr. 1364, k. 70–73 v. Por. też przedruk w: J.M. Giżycki, *Materiały do dziejów Akademii, jw.*, s. 58–62.

Археалогія

Археалагічныя раскопкі на старажытным полацкім гарадзішчы ў 2007 г.

Дук Д.У.

Уводзіны.

Археалагічныя раскопкі ў 2007 г. у г. Полацку праводзіліся на падставе Дазволу № 1789 па форме № 1, выдадзенага ДНУ «Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі» загадчыку кафедры айчыннай і ўсеагульнай гісторыі УА «Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт» Дуку Д.У. Раскопкі праводзіліся на помніку гісторыі і культуры – полацкім гарадзішчы, якое ўключана ў ахоўную зону Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка. У складзе экспедыцыі прымалі ўдзел: старшы выкладчык кафедры айчыннай і ўсеагульнай гісторыі УА «ПДУ» Емяльянчык В.А. (антрапалагічная экспертыза), супрацоўнік Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка Волкаў А.І. (рэстаўрацыя знаходак).

Полацкае гарадзішча размешчана на правым беразе р. Палата за 0,8 км ад упадзення яе ў Заходнюю Дзвіну. Было выяўлена ў 1928 г. А.М. Ляўданскім. А.М. Ляўданскі зрабіў на гарадзішчы 3 траншэі і 1 шурф, сумарнай плошчай 20,5 кв. м¹. Пагорак размешчаны на перасечанай мясцовасці правага берага ракі. Вышыня гары – да 13 м, агульныя памеры 73 x 75 м. Верхняя пляцоўка меншая – 75 x 40 м – і па форме нагадвае прамавугольнік з выступам ва ўсходняй частцы² (мал. 1). Пачынаючы з 1947 года гарадзішча шчыльна забудоўваецца, сёння на гарадзішчы размешчана 11 сядзіб з прысядзібнымі ўчасткамі.

Асноўным даследчыкам полацкага гарадзішча ў пасляваенны час з’яўляўся Г.В. Штыхаў. У 1960 і 1962 гг. Г.В. Штыхавым былі пракапаны дзве траншэі, з дапамогай якіх была вызначана стратыграфія старажытных абарончых збудаванняў полацкага гарадзішча. У 1959 г. полацкае гарадзішча даследаваў Л.Д. Побаль, ім было закладзена 4 шурфы³. У 1978 г. годзе Вас. В. Булкіным праводзіўся археалагічны нагляд за траншэяй, выкапанай мясцовымі жыхарамі пад склеп⁴. У 1989 г. С.В. Тарасаў праводзіў археалагічнае даследаванне жаночага пахавання, выпадкова раскапананага мясцовымі

¹ Ляўданскі А.М. Археалагічныя досьледы ў Полацкай акрузе // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН. Кн. 2. Працы археалагічнай камісіі. Т. 2. Мн., 1930. С. 163-165.

² Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX-XIII вв. Мн. 1975. С. 21.

³ Поболь Л.Д. Отчёт об исследовании археологических памятников в г. Полоцке в 1959 г. // Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Вопіс 1. Справа № 594. С. 4–5.

⁴ Булкин В.А. Отчёт об археологических исследованиях Софийского собора и прилегающих к нему территорий в 1978 году // Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Вопіс 1. Справа № 594. С. 9–11.

жыхарамі⁵. Сумарная ўскрытая археолагамі плошча культурнага пласта склала каля 80 кв. м, большай часткай гэта былі шурфы А.М. Ляўданскага, Л.Д. Побалы і дзве траншэі Г.В. Штыхава⁶.

Мэта раскопак 2007 г. – удакладненне ролі і месца гарадзішча ў сацыятапаграфічнай структуры Полацка IX–XVIII стст., вызначэнне ўзросту помніка, этапаў і працягласці яго існавання.

Папярэдне была заключана вусная дамоўленасць з уладальнікам сядзібы № 20 па 2-му завулку Фрунзэ аб дазvole правядзення на яго ўчастку археалагічных раскопак (мал. 2). Гэта быў адзіны ўладальнік сядзібы на гарадзішчы, які даў дазвол на правядзенне раскопак. Намі было высветлена, што ўвесну 2007 г. уладальнік сядзібы зрабіў перапланіроўку прысядзібнага ўчастка: бульдозерам быў зняты верхні пласт на глыбіню да 0,3 м на плошчы 14 x 12 м. На гэтай плошчы намі быў зроблены раскоп (плошча 44 кв. м) і прадугледжана пляцоўка пад вынятую зямлю (плошча каля 70 кв. м).

Падчас раскопак уладальнік сядзібы ва ультыматыўнай форме запатрабаваў спыніць правядзенне ўсіх работ і засыпаць раскоп. На сітуацыю не паўплываў зварот кіраўніцтва полацкага гарадскога выканаўчага камітэта з просьбай аб дазvole працягнуць раскопкі. У выніку намі было прынята рашэнне ўдвая паменшыць плошчу раскопу і разабраць пласт да мацерыка з глыбіні 1,8 м на плошчы 22 кв. м.

Раскоп 1 мае памер 11 x 4 м. Сярэдняя магутнасць культурнага пласта на гарадзішчы складае 1,8 м, у паўночнай частцы яна максімальная і дасягае 4 м. На месцы раскопу 1 магутнасць культурнага пласта роўная 2,8–3 м.

Стратыграфія культурнага пласта раскопу 1.

Культурны пласт раскопу 1 складаецца з трох выразных стратыграфічных гарызонтаў.

Верхні стратыграфічны гарызонт – гэта вельмі аднародная зямля светла-шэрага з карычневым адценнем колеру, камкаватая, сухая. У межах гэтага стратыграфічнага пласта былі знойдзены артэфакты пераважна XI–XIII стст., сярод іх рарытэтныя бронзавыя і медныя рэчы (адваротная створка меднага крыжа-энкаліпёна, бронзавыя часткі ківотнага крыжа з выявай Багародзіцы і апостала Іаана, інструмент ювеліра – бронзавая кіянка, свінцовы кісцень, донца бронзавай лампадка і інш.), жалезныя вырабы (інструменты вытворчасці, зброя і побытавыя рэчы), шклянныя вырабы (пераважна фрагменты шклянных бранзалетаў), рэшткі гаршкоў пераважна XI – пачатку XIV стст.,

⁵ Тарасов С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 году // Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Вопіс 1. Справа № 1014. С. 23.

⁶ За ўвесь час археалагічнага вывучэння гарадзішча сумарна ўскрытая плошча склала каля 80 кв. м, большай часткай гэта былі шурфы А.Н. Ляўданскага, Л.Д. Побалы, дзве траншэі Г.В. Штыхава і назіранні за землянымі работамі Вал. В. Булкіна і С.В. Тарасава.

фрагменты амфар і іншыя рэчы. Усяго ў верхнім стратыграфічным пласце былі знойдзены 104 індывідуальныя знаходкі з агульнай колькасці 496 шт.

У межах верхняга стратыграфічнага пласта было адкрыта і даследавана 35 рознай ступені пашкоджанасці і некранутых пахаванняў. Пахаванні размешчаны на глыбіні ад 0,8 да 1,4 м. Пахаванні зроблены ў пласце зямлі верхняга стратыграфічнага гарызонта. Візуальна контуры пахавальных ям нідзе не прасочваліся. В.А. Емяльянчык праведзена антрапалагічная экспертыза рэшткаў усіх пахаванняў.

Непасрэдна над пахаваннямі былі знойдзены нешматлікія знаходкі, пераважна рэшткі паліванай керамікі і непаліваных гаршкоў, каванья цвікі, якія датуюцца XVI–XVIII стст. Нешматлікі пахавальны інвентар сведчыць аб прыналежнасці памерлых да каталіцкай канфесіі. З пахавальнага інвентару 16-ці найбольш захаваных і збольшага некранутых пахаванняў (№№ 2, 3, 5, 6, 7, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 22, 25, 27) зафіксаваны: два алавыя нацельныя крыжы, з якіх адзін вельмі пашкоджаны, нацельная ікона-медальён, чатыры шклянныя гузікі, тры бронзавыя засцежкі. Гэтыя рэчы былі знойдзены на целах пяці памерлых (№№ 10, 17, 22, 25, 27). Рэшткі драўляных трун захаваліся толькі ў двух пахаваннях (№№ 11, 27), затое жалезныя цвікі былі знойдзены каля большасці шкілетаў у колькасці ад 1 да 4 штук, што сведчыць аб наяўнасці трун. Большасць пахаванняў арыентаваны галавой на захад (№№ 2, 3, 3б, 4, 5, 7, 11, 13, 14, 16, 18, 20, 26, 27), меншая частка – на паўночны-захад (6, 12, 15, 21, 22, 25). Некаторыя пахаванні здзейснены на месцы старых: целы памерлых перакрываюць адно другое (адпаведна №№ 2–3, 15–21). Асобныя пахаванні размешчаны ўпарадкавана адзін каля аднаго: адзін рад пахаванняў №№ 14, 15, 16 перакрывае пахаванні 17, 21. Зафіксавана і парнае пахаванне №№ 20, 27. Выразна прасочваецца тэндэнцыя ў размяшчэнні целаў памерлых: жанчын хавалі са складзенымі на грудзях каля самага падбародка рукамі, кісцямі ўніз (пахаванні 17, 20), адной левай рукой на грудзях, другой – на жываце (пахаванне 7), дзвюма рукамі на жываце (пахаванне 27). Мужчын хавалі з рукамі, складзенымі на жываце (пахаванні 14, 15, 16, 20), складзенымі на грудзях (пахаванні 2, 11), ці рукамі, выцягнутымі ўздоўж цела (пахаванне 18).

Сярэдні стратыграфічны гарызонт – гэта пласт зямлі магутнасцю каля 1,4 м з вельмі стракатай структурай. Гэты гарызонт фіксуецца з узроўня каля 0,8–1,2 м. Найбольшая магутнасць пласта ў паўднёва-заходняй частцы (1,6 м), найменшая – у паўночна-ўсходняй (1,2 м).

З верхняй вугальнай прапласткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта агрыманы дзве радыёвугляродныя дагы, магэрыялам з’яўляўся вугаль: кв. 5 проба 1 (далей у тэксце пробы маркіраваны літарай «П») – 430–530 гт. н. ч. (мал. 3; 5), кв. 11 П2 – 1270–1310 гт. н. ч. (мал. 4; 5)⁷. Апошняя дага цалкам карэлюецца з археалагічным магэрыялам.

⁷ Радыёвугляроднае вызначэнне зроблена ў ДНУ «Інстытут геахіміі і геафізікі» Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (лабараторыя геахіміі ізатопаў пад кіраўніцтвам к.т.н. М.Д. Міхайлава).

Так, у археалагічных прапластках верхняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта была знойдзена асноўная колькасць індывідуальных знаходак (315 шт. з агульнага ліку 496 шт.) і керамікі, сярод іх вылучаюцца датуючыя рэчы: жалезныя пласцінкі наборнага даспеха і іх нарыхтоўкі, жалезныя карпусы навясных замкоў і ключы да іх, авальныя жалезныя крэсівы, жалезныя наканечнікі стрэл тыпу «зрэзань», каменныя асялкі, у т. л. з шыфернага сланцу, шыферныя праселкі, вялікая колькасць фрагментаў шклянных бранзалетаў, частка з якіх аплаўлена ў моцным пажары, касцяныя вырабы, у т. л. арнаментаваныя дзяржанні нажоў і касцяная шахмата. З рарытэтных знаходак адзначым бронзавую міску, фрагмент сярэбранай пляцёнкі, накладку на драўляную чашу з выявай грыфона, бронзавую дэталю пэндзля, візантыйскую бронзавую фібулу⁸, бронзавую падвеску з раслінным арнамантам, бронзавую дэталю хораса з двухбаковым плеченым арнамантам. Знойдзена шмат вырабаў з чорных (нажы, сьвядзёлы і інш.) і каляровых (кісцяні, накладкі на адзенне, дыскападобныя фібулы і інш.) металаў. Знойдзена жалезная сякера рэдкай формы і фрагмент каменнай сякеры ці молата з прасвідраванай адтулінай. З керамікі вылучаюцца кавалкі плінфы. Большая частка венцаў гаршкоў прадстаўлена формамі, характэрнымі для XII – пачатку XIV стст. і добра вядомымі ў іншых гістарычных частках Полацка. Знойдзена некалькі фрагментаў венцаў міскавай кафлі. Такім чынам, большасць рэчаў датуюцца XII – пачаткам XIV стст.

У гэтым пласце знойдзена 6 кавалкаў вохры чырвонага колеру (5 выпадкаў) і 1 кавалак жоўтага колеру. Разам з бронзавай дэталлю пэндзля гэтыя знаходкі можна разглядаць як комплекс з прылады і матэрыялаў мастака.

Сярэдняя частка вызначанага стратыграфічнага гарызонта прадстаўлена пластом аднароднай камкаватай зямлі цёмна-шэрага колеру. Гэтая прапластка мае магутнасць 0,4–0,8 м, у сярэднім 0,5 м.

У гэтай сярэдзіннай частцы вызначанага стратыграфічнага гарызонта знойдзены кавалкі керамічнага посуду, пераважна гаршкоў, якія датуюцца XI–XIII стст. У гэтым пласце зафіксаваны адзінкавыя фрагменты ляпнога посуду апошняй чвэрці I тыс. н. ч. Канцэнтрацыя знаходак у сярэдзіннай частцы вызначанага пласта значна меншая ў параўнанні з верхняй часткай, адпаведна 63 шт. супраць 315 шт. (агульная колькасць – 496 шт.). З індывідуальных знаходак вылучаюцца арнаментаваны бронзавы наканечнік скуранага рамяня, свінцовы бранзалет, верхняя частка трохграннага жалезнага наканечніка стралы, дужка навяснага замка, жалезная стамеска, жалезны рыбалоўны кручок, кавалак смальты зялёнага колеру, кавалкі металічных пласцінак ад даспеха. Рарытэтнай знаходкай з’яўляецца праселка з шыфернага сланца з прапрапанымі літарамі «НАМГ».

⁸ Вызначэнне Інгмара Янсана (Стакгольм, Швецыя).

Ніжняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта мае стракатуую стратыграфію. Яе магутнасць каля 0,3–0,4 м. Яна прадстаўлена чаргаваннем прапластак белага зярністага пяску і вапны з вугальнымі прапласткамі. Адзін з пластоў вугалю мае радыёвугляродную дату 60 г. да н. ч. – 140 г. н. ч. (П 5).

Ніжняя мяжа сярэдняга стратыграфічнага гарызонта прадстаўлена прапластачкай вугалю, якая мае радыёвугляродную дату 660–590 гг. да н. ч. (П 6) (мал. 3; 5).

На мяжы кв. 4 і 5 сярэдні стратыграфічны гарызонт дасягае мацерыка ў межах мацерыковай ямы 3. Яма запоўнена пластом чорнай зямлі з вуглем і драўлянай паракнёй. У яме былі знойдзены: 2 косткі жывёл, 30 сценак ляпных гаршкоў, 5 венцаў ляпных гаршкоў, 1 донца ляпнога гаршка, 1 кавалак абпаленай плахі. Венцы ляпнога посуду – гэта тыповыя гаршкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, якія на тэрыторыі Беларускага Падзвіння датуюцца канцом VIII–X стст. Радыёвугляродная дата кавалка дрэва – 600–780 гг. н. ч. (П 6). Верхняя дата гэтага храналагічнага адрэзка пацвярджаецца керамічным матэрыялам.

Ніжні пласт сярэдняга стратыграфічнага гарызонта ў кв. 1–3 мае магутнасць 0,2 м і прадстаўлены чорнай, насычанай вугалем зямлёй. Ніжняя мяжа пласта ў кв. 1–3 з’яўляецца прапластка вугалю 0,1 м (кв. 1), перакрытая прапластачкай зярністага пяску (0,1 м магутнасці) белага колеру на мяжы кв. 1 і 2 (мал. 3; 5). Гэтая прапластка вугалю мае радыёвугляродную дату – 130–230 гг. н. ч. (П 7).

У кв. 3 ніжняя мяжа сярэдняга стратыграфічнага гарызонта маркіравана прапластачкай вугалю магутнасцю 0,08–0,1 м, яна пачынаецца ад заходняга краю мацерыковай ямы 4 на мяжы кв. 2 і 3, працягваецца да мяжы кв. 3 і 4, такім чынам яе даўжыня складае каля 2 м. Гэтая прапластка вугалю размешчана на адным узроўні з прапласткай вугалю кв. 1 і 2 (мал. 3; 5), якая ў межах гэтых кв. мае радыёвугляродную дату (П 7). Радыёвугляродная дата пласта вугалю ў межах кв. 3 (П 4) мае інтэрвал 20–220 гг. н. ч. і карэлюецца з датай П 7.

У ніжняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта былі знойдзены нешматлікія індывідуальныя знаходкі (14 шт. з агульнай колькасці 496 шт.). Сярод іх: бронзавае наверша харугвы, бронзавая падковападобная фібула з трохгранным сячэннем дужкі, жалезны наканечнік кап’я, сердалікавая шматгранная пацерка, цыліндрычная пранізка зялёнага колеру, зонная пацерка жоўтага колеру, бісер рублены жоўтага колеру, каменная шліфаваная сякера днепро-дзвінскай культуры. Асноўная колькасць ляпной керамікі была знойдзена менавіта ў ніжняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта. З яе складу вылучаюцца тыповыя формы гаршкоў культуры смаленска-полацкіх

⁹ Штыхаў Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / Пад рэд. М.А. Ткачова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1992. Мал. 34, с. 52.

доўгіх курганоў канца VIII–X стст. (большасць усіх венцаў), венцы гаршкоў трэцяй чвэрці I тыс. н. ч., 1 сценка посуду «з расчосамі» сярэдзіны I тыс. н. ч., гаршкі днепра-дзвінскай культуры. Уся ляпная кераміка размешчана дысперсна ў ніжнім пласце сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, гарызонты залягання асобных тыпаў гаршкоў не вылучаны. Разам з ляпной, у гэтым стратыграфічным пласце былі знойдзены венцы ганчарнай керамікі канца X–XI стст. і больш позняй, XI–XII стст.

Ніжні стратыграфічны пласт раскопу 1 – гэта пласт светла-шэрай з карычняватым адценнем арганікі, вельмі мяккай, сухой і аднароднай па структуры. Гэты пласт мае магутнасць ад 0,2 м (усходняя частка раскопу) да 0,5 м (заходняя частка), прадстаўлены па ўсёй плошчы раскопу, за выключэннем мацерыковых ям 3 і 4. Зафіксаваны на глыбіні каля 2,4–2,5 м. У гэтым арганічным рэчыве, якое вельмі нагадвае торф, адсутнічаюць камяні і вугаль, знаходкі прадстаўлены рэдкімі фрагментамі сценак ляпных гаршкоў, а таксама косткамі жывёл, прычым на мяжы сярэдняга і ніжняга стратыграфічных гарызонтаў. Індывідуальныя знаходкі прадстаўлены паўспарахнёўшым рогавым наверхам кап’я.

Археалагічныя знаходкі.

Паводле вопісу, калекцыя індывідуальных знаходак налічвае 496 пазіцый, масавых – 3652 пазіцыі. Сярод знаходак прадстаўлены рарытэтныя рэчы з каляровых металаў: адваротная створка меднага крыжа-энкаліпіёна XI–XII стст., часткі ківотнага крыжа з выявай Багародзіцы і апостала Іаана XI–XII стст., інструмент ювеліра – бронзавая кіянка, кісцень, донца бронзавай лампадкі, частка бронзавага ланцугатрымальніка для кадзіла. З калекцыі рарытэтных вырабаў адзначым таксама бронзавую міску, накладку на драўляную чашу з выявай грыфона, бронзавую дэталю пэндзля, візантыйскую бронзавую фібулу¹⁰, фрагмент сярэбранай плячэнькі, бронзавую падвеску з раслінным арнамантам, бронзавую дэталю хораса з двухбаковым плеченым арнамантам. Увесь комплекс рэчаў датуецца XII–XIII стст.¹¹

У калекцыі вырабаў з бронзы прадстаўлены таксама зашпілька (?), дзяржанне куфра, 2 пярсцёнкі, паясовая накладка, размеркавальнік ювелірных вагаў, фрагменты дроту, абрэзкі пласціны, рамонтныя накладкі на драўляны посуд, скроневае кольца (?), зробленае з жалезнага стрыжня і меднай аплеткі. З каляровых металаў прадстаўлены некалькі вырабаў невядомага прызначэння.

У раскопе знойдзены тры дыскападобныя бронзавыя фібулы XII–XIII стст., якія маюць звонападобны купал, да якога прымацавана вушка-дзяр-

¹⁰ Вызначэнне Інгмара Янсана (Стакгольм, Швецыя).

¹¹ Дук Д. Станаўленне Полацка ў IX–XIII стст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2007. № 11. С. 25–31.

жанне. Аналагічныя вырабы былі знойдзены археолагамі Г.В. Штыхавым у Полацку і П.Ф. Лысенкам у Берасці. Паводле атрыбутацыі П.Ф. Лысенкі, гэтыя вырабы з'яўляюцца часткай верхняга касцюма, яны замацоўваліся папарна скуранымі рамянямі і прызначаліся для прадзявання ў проразі верхняга адзення¹². Знойдзены два бронзавыя вушкі-трымальнікі для посуду. Паводле стратыграфіі, арнаментаваны бронзавы наканечнік скуранага рамяня, свінцовы бранзалет, бронзавае наверша харугвы, бронзавая падковападобная фібула з трохграным сячэннем дужкі датаваныя часам да XII ст.

Бронзавая дэталі пэндзля з'яўляецца выключна рэдкай знаходкай. Яна ўяўляе сабой трубачку даўжынёй 4,5 см з разрэзам па ўсёй даўжыні. Пасярэдзіне трубачка замацавана бронзавым кольцам з арнамантам у выглядзе насечак. Дыяметр трубачкі – 0,4–0,5 см, канцы пашыраны, дыяметр кольца – 0,5 см, шырыня – 0,4 см. У адзін канец трубачкі прадзявалася драўлянае дзяржанне, у другі – ворс для малявання. Гэтая дэталі пэндзля была знойдзена ў адным пласце з 5 кавалкамі вохры чырвонага колеру (№№ у спісе масавых знаходак 1936, 2274, 3130, 3163, 3182) і 1 кавалкам жоўтага колеру (№ 1836). Вохра прадстаўляе сабой акамянелыя дробнадысперстныя кавалкі колеравага рэчыва вагой да 100 гр. Гэтыя знаходкі – сведчанне пражывання ці працы мастака на полацкім гарадзішчы ў XII–XIII стст.

Бронзавыя засцежкі з пахавальнага адзення XVII–XVIII стст. тыповыя для свайго часу.

Алавяны нацельны каталіцкі крыж XVII ст. з выявай сцэны Распяцця (аверс) і лацінкім надпісам «laureatus» (увенчаны лаўровым вянком) (рэверс) паходзіць з пахавання № 7, таксама як і круглая бронзавая каталіцкая ікона-медальён. Паказальна, што медальён мае дэфармацыю (прыкладна 1/5 частка адламана), аднак гэтая рэч уяўляла каштоўнасць і была пахавана разам з памерлай пахавання № 17.

У раскопе ў колькасці 44 адзінак знойдзены жалезныя пласцінкі наборнага даспеха і іх нарыхтоўкі, два кольца кальчугі. Пласцінкі даспеха знойдзены ў пласце XII–XIII стст. Сярод іх вылучаецца шырокая пласціна-нарыхтоўка з раскляпанымі, але не завальцаванымі адтулінамі для трымання (памеры 2,5 x 6,5 см), 13 вузкіх пласцінак і іх фрагментаў, якія маюць адзін падоўжаны зубчасты край і дзве ці тры адтуліны для крапяжу, адна – пасярэдзіне, дзве – па краях (памеры гэтых пласцінак у сярэднім 1 x 6,5 см). Большасць пласцінак (30 цэлых і фрагментаў) зроблены ў форме крыху выгнутых па даўжыні жалезных палосак з дзвюма-трыма адтулінамі для крапяжу.

Зброя прадстаўлена таксама наканечнікамі стрэл, кап'я і сякерай. Жалезная сякера мае рэдкую форму, датуецца, паводле стратыграфіі, XI–XIII стст. У пласце да XI ст. уключна знойдзены жалезны ўтулкавы наканечнік кап'я.

---

¹²

Лысенко П.Ф. Открытие Берестя. Мн.: Наука и техника, 1989. С. 102.

Жалезныя наканечнікі стрэл тыпу «зрэзань» датуюцца XII–XIII стст.. Аналагічнае датаванне маюць 5 чаранковых наканечнікаў стрэл. Выключэннем з’яўляецца фрагмент масіўнай трохграннай ў сячэнні стралы, якая знойдзена ў пласце, ранейшым за XII ст.

У раскопе знойдзена тры металічныя корпусы навясных замкоў і ключы да іх. Гэтыя вырабы знойдзены ў пласце XI–XIII стст. Знойдзены таксама авальныя жалезныя крэсівы XII–XIII ст. (два кароткія і адно доўгае) разам з фрагментам калачападобнага крэсіва XI–XIII стст.

У пласце XI–XIII стст. знойдзены тры жалезныя рыбаляўныя кручкі, жалезная дужка ад начыння, жалезная стамеска, шыла. Сабраны жалезныя скабяныя вырабы і дэталі дзвярнога набору, жалезныя дротавыя паўкальцы невядомага прызначэння, жалезная спражка авальнай формы, жалезная шавецкая іголка, два размеркавальнікі. Прызначэнне асобных вырабаў і прылад працы высветліць не ўдалося.

Шклянныя вырабы прадстаўлены вялікай колькасцю фрагментаў бронзалетаў. Бронзалеты двух відаў: з гладкім стрыжнем і ілжэвігтыя. Колеравая гама – зялёная, жоўтая, блакітная, чорная. Шклянныя пацеркі прадстаўлены жоўтым бісерам, цыліндрычнай пранізкай зялёнага колеру, зоннай пацеркай жоўтага колеру. У раскопе знойдзены таксама 2 кавалкі смальты зялёнага колеру.

Да калекцыі пацерак належаць сердалікавая шматгранная пацерка, якая знойдзена ў перамяшаным пласце ніжняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, і шасцігранная біпірамідальная сердалікавая пацерка, знойдзеная ў пласце XI–XIII стст.

У пласце XI–XIII стст. сабрана вялікая калекцыя каменных асялкоў рознай формы і памераў; некаторыя зроблены з шыфернага сланцу і маюць скразныя дзірачкі для падвешвання. Шыферныя праселкі тыповыя для XII–XIII стст., некаторыя з іх маюць графіці ў выглядзе прадрапаных ліній і літар. Рарытэтнай знаходкай з’яўляецца праселка з шыфернага сланцу з прадрапанымі літарамі «НАМГ».

Касцяныя вырабы прадстаўлены арнаментаванымі і неарнаментаванымі дзяржаннямі нажоў XII–XIII стст. Неарнаментаванае дзяржанне захавалася разам з жалезным тарцовым крапяхом. Касцяная шахматная фігура слана XIII ст. мае аналогіі з вырабам, знойдзеным у Мінску¹³; памеры фігуркі: вышыня 2,2 см, аснова авальная 2 см x 1,5 см. Знойдзена рогавая муфта, два фрагменты двухбаковых касцяных грабянёў (з іх адзін з накладнымі тронкамі), кавалак касцянога дзяржання (?), дзве нарыхтоўкі з косці (адна – рогавай муфты, другая – капавушкі) і фрагмент касцяной накладкі крыху выгнутае паддоўжанай формы. Усе гэтыя касцяныя вырабы стратыграфічна датуюцца XII–XIII стст.

¹³ Мядзведзева В. У. Сярэднявеквыя шахматы Беларусі (гісторыка-археалагічнае даследаванне). Мн.: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2005. С. 38.

Паўспарахнеўшае рогавае наверхша кап'я (?) знойдзена ў пласце днепра-дзвінскай культуры. Гэтае наверхша знойдзена ў комплексе з каменнай шліфаванай сякерай днепра-дзвінскай культуры. Да гэтай жа культуры, відаць, трэба аднесці кавалак каменнай сякеры ці молага з прасвідраванай адтулінай. Выраб зроблены з дробназярністага белага каменю. Гэты выраб быў знойдзены ў пласце XI–XIII стст., аднак яго больш позняе паходжанне не выклікае сумненняў.

З керамікі вылучаюцца кавалкі плінфы. Плінфа прадстаўлена ў выглядзе моцна патрушчаных кавалкаў у колькасці звыш 500 адзінак. Большасць кавалкаў мае сляды рошчыны-цамянкі. Цэлых пласцін знойдзена не было. Па асобных фрагментах можна меркаваць пра таўшчыню плінфы: 2,5 см (2 шт.), 2,8 см (1 шт.), 2,9 см (1 шт.), 3 см (3 шт.), 3,1 см (1 шт.), 3,2 см (1 шт.), 3,4 см (2 шт.), 3,5 см (6 шт.), 3,6 см (1 шт.), 3,9 см (1 шт.), 4 см (1 шт.). Улічваючы вялікую колькасць аплаўленых фрагментаў свінцу, а таксама згорнутых у трубочку свінцовых пласцін, знойдзеных у раскопе кавалкаў смальты і фрагментаў царкоўнага начыння, можна меркаваць аб размяшчэнні непадалёк ад раскопу 1 мураванай царквы.

Зроблена класіфікацыя ўсіх венцаў гаршкоў XI–XIII стст., зробленых на ручным ганчарным крузе. Для класіфікацыі адабраны венцы ў колькасці 1116 шт., па якіх можна меркаваць аб профілі верхняй часткі гаршка. Усе гаршкі падзелены на 9 тыпаў.

Да групы ганчарнай керамікі належаць фрагменты венцаў, ё накрывак для гаршкоў, а таксама дзяржанні да іх. Накрыўкі маюць дыяметр 18–30 см і ў двух выпадках аздоблены насечкамі ў тры рады і двума радамі хвалістага арнаменту па вонкаваму краю венца.

Асноўная колькасць ляпной керамікі была знойдзена менавіта ў ніжняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта. З яе складу вылучаюцца тыповыя формы гаршкоў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў канца VIII–X стст. (большасць усіх венцаў). Гэты посуд характэрны для тэрыторыі Беларускага Падзвіння і сустракаецца ў раннегарадскіх напластаваннях канца VIII–X стст. Лукомля, Віцебска і інш. гарадоў (мал. 6; 7: 3; 8: 1, 5; 9: 1, 3–7; 10)¹⁴. Гэтая група керамікі зроблена з керамічнага цеста, у якім прысутнічаюць грубыя дамешкі жарсты. Паверхня вырабаў няроўная, гузаватая, кераміка мае сляды акапчэння¹⁵.

Асабліваю цікавасць уяўляе комплекс ляпной керамікі з мацерыковай ямы 3 (мал. 10). Гэтая кераміка тыповая для раннегарадскіх напластавань

¹⁴ Бубенько Т.С., Левко О.Н. Стратиграфия и хронология нижнего слоя Витебска // Материалы по археологии Беларуси. Мн., 2003. Рис. 13; Еремеев И., Штыхов Г. Древний Лукомль. Лепная керамика и раннесредневековый культурный слой // Acta archaeologica Albarutenika. Vol. I (Вып. I). Мн., 2007. Рис. 2–5.

¹⁵ Выказваю шчырую падзяку М.А. Плавінскаму і З.А. Харытановіч за кансультацыю і дапамогу ў апрацоўцы комплексу ляпной керамікі з гарадзішча.

няў гарадоў Беларускага Падзвіння, паводле дадзеных радыёвугляроднага датавання кавалка дрэва з ямы 3, яна была выраблена не пазней 780 г. н. ч.

Да групы ляпнога посуду, відаць, трэба аднесці дзяржанне керамічнай патэльні, знойдзенае ў верхнім стратыграфічным гарызонце.

Венцы гаршкоў трэцяй чвэрці I тыс. н. ч. тыповыя для банцараўскай культуры (мал. 7: 1–2; 8: 2–4; 9: 2; 11), знойдзена 1 сценка посуду «з расчосамі» сярэдзіны I тыс. н. ч.

Большасць венцаў гаршкоў днепра-дзвінскай культуры аздоблена ямакавым арнамантам пад венцам (мал. 12).

Знойдзена 7 дробных фрагментаў венцаў гаршковай (міскавай) кафлі, дыяметр якой мае 12 см. Уяўляе цікавасць сценка начыння, зробленага з белай гліны і аздобленага пераплеценым хвалістым арнамантам. Рэдкімі з’яўляюцца сценкі начыння, зробленага з г. зв. «каменнай масы» і пакрытага з двух бакоў карычневай празрыстай палівай. Знойдзены сценкі амфар, аздобленыя лінейным арнамантам.

Кераміка XVII–XVIII стст. прадстаўлена венцамі паліванай баклагі, збана і іншых вырабаў. Венцы гаршкоў XVII–XVIII стст. тыповыя для свайго часу.

Такім чынам, колькасць і прадстаўнічасць калекцыі знаходак з полацкага гарадзішча пацвярджае высокі сацыяльны статус яго насельніцтва ў XI–XIII стст. Комплекс ляпной керамікі і асобных рэчаў сведчыць аб пражыванні на полацкім гарадзішчы насельніцтва днепра-дзвінскай, банцараўскай культур і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў.

Высновы.

Жыццё на гарадзішчы было распачата ў першай палове I тыс. да н. ч., верагодна, каля VII ст. да н. ч. Захаваўся культурны пласт днепра-дзвінскай культуры (ніжняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта і ніжні стратыграфічны гарызонт раскопу 1). Паводле радыёвугляроднага аналізу, у стратыграфічным гарызонце днепра-дзвінскай культуры захаваліся прапласткі вугалю ад VII ст. да н. ч. (П 6), да I–III стст. н. ч. (П 5, П 4, П 7). У гэтым пласце дысперсна размешчаны рэчы і кераміка I тыс. да н. ч. – першай чвэрці I тыс. н. ч., сярэдзіны I тыс. н. ч., трэцяй і апошняй чвэрці I тыс. н. ч. Пласт са славянскай керамікай апошняй чвэрці I тыс. н. ч. захаваўся толькі ў межах мацерыковай ямы 3 (радыёвугляродная дата – 660–780 г. н. ч.¹⁶) (П 3). Верагодна, напластаванні старэйшыя за III ст. н. ч. былі знівеліраваны падчас добраўпарадкавання тэрыторыі гарадзішча. Гэта, дарэчы, тлумачыць факт адсутнасці ляпнога посуду і рэчаў старэйшых за XI ст. ў паўднёвай

¹⁶

Ніжняю мяжу радыёвугляроднай даты ў дадзеным выпадку нельга прыняць у разлік, за час бытавання керамікі прымаецца калібраваны храналагічны дыяпазон, верхняя мяжа якога супадае з тыпалагічным датаваннем керамікі і, такім чынам, прадстаўляе вузкую дату – 780 г.

частцы гарадзішча, дзе ўзровень мацерыка больш высокі ў параўнанні з паўночнай часткай гарадзішча (шурфы А.М. Ляўданскага і Л.Д. Побаля).

Калі адбылося гэтае добраўпарадкаванне? Можна выказаць меркаванне, што дзесці ў XI ст. падчас княжання ў Полацку Брочыслава Ізяславіча (1003–1044) ці Усяслава Брочыславіча (1044–1101), вядомымі сваёй шырокамаштабнай будаўнічай дзейнасцю. Рэшткі культурнага пласта трэцяй чвэрці I тыс. н. ч., які адсутнічае на пляцоўцы гарадзішча, можна выявіць на схіле гарадзішча, дзе археалагічных раскопак дагэтуль не праводзілася.

Культурны пласт XI–XIII стст. выдатна захаваўся, асноўная інтэнсіўнасць жыцця прыпадае на XII–XIII ст. У пласце гэтага часу знойдзена вельмі вялікая колькасць высокамастацкіх вырабаў і побытавых рэчаў. Жыццё на гарадзішчы спынілася ў пачатку XIV ст., што пацвярджае радыёвугляродная дата – 1270–1310 гг. (П 2)¹⁷.

Лакалізацыя ў межах верхняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта абломкаў тыгляў і вырабаў з каляровых металаў, інструментаў вытворчасці, нарыхтовак і гатовых пласцінак наборнага металічнага даспеха дазваляюць вызначыць размяшчэнне ў межах даследуемай тэрыторыі гарадзішча ювелірнай і зброевай майстэрні. Многія са знойдзеных высокамастацкіх вырабаў маглі быць зроблены на месцы¹⁸. Захаваліся сляды дзейнасці мастака. Верагодна, рамеснікі абслугоўвалі патрэбы княжацкага двара, які размяшчаўся на гарадзішчы на працягу IX–XIII стст.

Асобныя рэчы (кавалкі плінфы, царкоўнае начынне, смальта, свінец і інш.) сведчаць аб размяшчэнні на гарадзішчы паблізу раскопа I мураванага храма.

У XVII–XVIII стст. тэрыторыя гарадзішча ператварылася ў могілкі, на якой хавалі вернікаў каталіцкай канфесіі. Размяшчэнне могілак у цэнтры горада, а таксама канфесійная прыналежнасць да рымска-каталіцкай царквы, дазваляюць зрабіць заключэнне, што на могілках пахавана полацкая шляхта.

Такім чынам, па выніках камеральнай апрацоўкі археалагічнай калекцыі з полацкага гарадзішча можна сцвярджаць, што жыццё на помніку працягвалася з VII ст. да н. ч. да пачатку XIV ст. н. ч. Радыёвугляроднае датаванне вугалю (П 2, 4, 5, 6, 7) і кавалка дрэва (П 3) карэлюецца з рэчавым матэрыялам, знойдзеным у адпаведных прапластках і мацерыковай яме № 3. Выключэннем з'яўляецца проба 1, што сведчыць пра лакальны перакоп і складаны характар працэсу фарміравання культурнага пласта гарадзішча.

¹⁷

Другая радыёвугляродная дата – 430–530 гг. н. ч. (П 1) відавочна памылковая, такая пагрэшнасць можа сведчыць пра складаны працэс фарміравання культурнага пласта полацкага гарадзішча, падчас якога вугаль з ніжняга пласта мог трапіць у верхнія гарызонты ў выніку перакопаў.

¹⁸

Найбольш паказальна ў гэтым плане знаходка бронзавага барэльефа з выявай апостала Іаана ў верхнім стратыграфічным гарызонце. Фігурка мае выразныя сляды адліўкі ў форме і шэраг унікальных рыс (палажэнне рук Богамацеры, вугаль нахіла яе галавы, асобныя складкі адзення абедзвюх фігурак не супадаюць з вядомымі ўзорамі з іншых земляў).

І апошняе. Выказанае ў найноўшай гістарычнай літаратуры меркаванне М.А. Плавінскага аб адсутнасці на полацкім гарадзішчы рэчавага комплексу IX ст.¹⁹ відавочна патрабуе перагляду, паколькі дадзеныя радыёвугляроднага датавання кавалка дрэва з мацерыковай ямы № 3 сведчаць аб пражыванні на гарадзішчы насельніцтва культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў у 780 г., нашмат раней за дату першай летапіснай згадкі Полацка (862 г.).

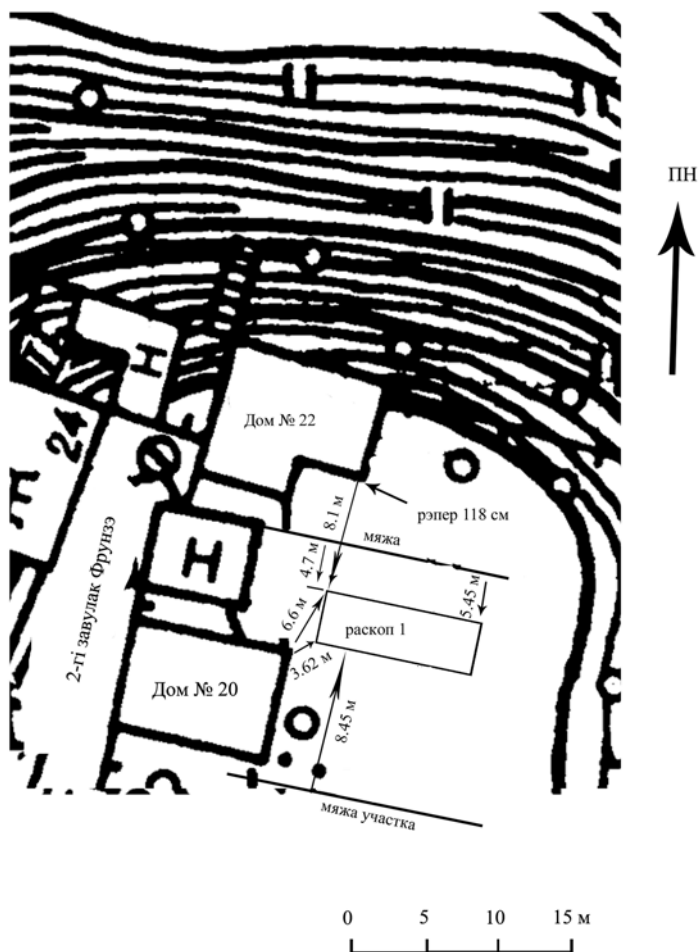
---

¹⁹

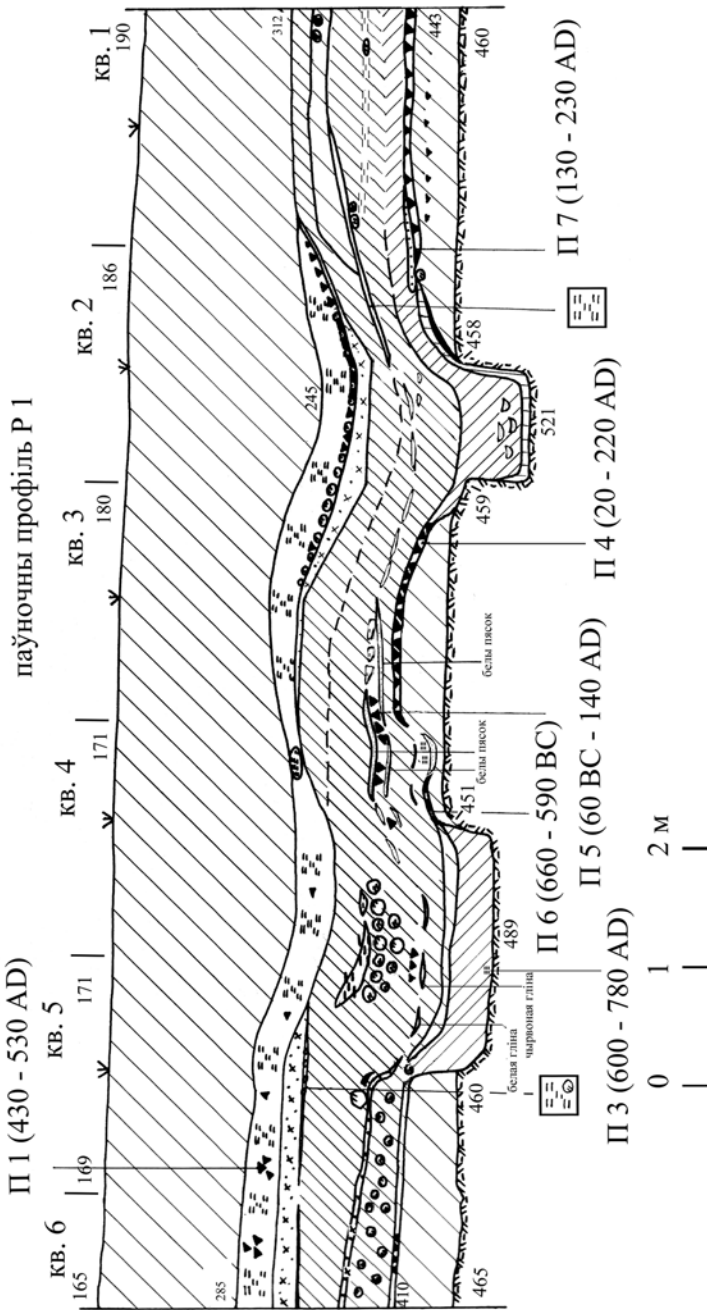
Плавінскі М. Полацк да Рагвалода (пытанні тапаграфіі і храналогіі культурнага слоя) // *Acta archaeologica Albarutenica*. Vol. II (Вып. 2) / уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мн.: І.П. Логвінаў, 2007. С. 25–44.

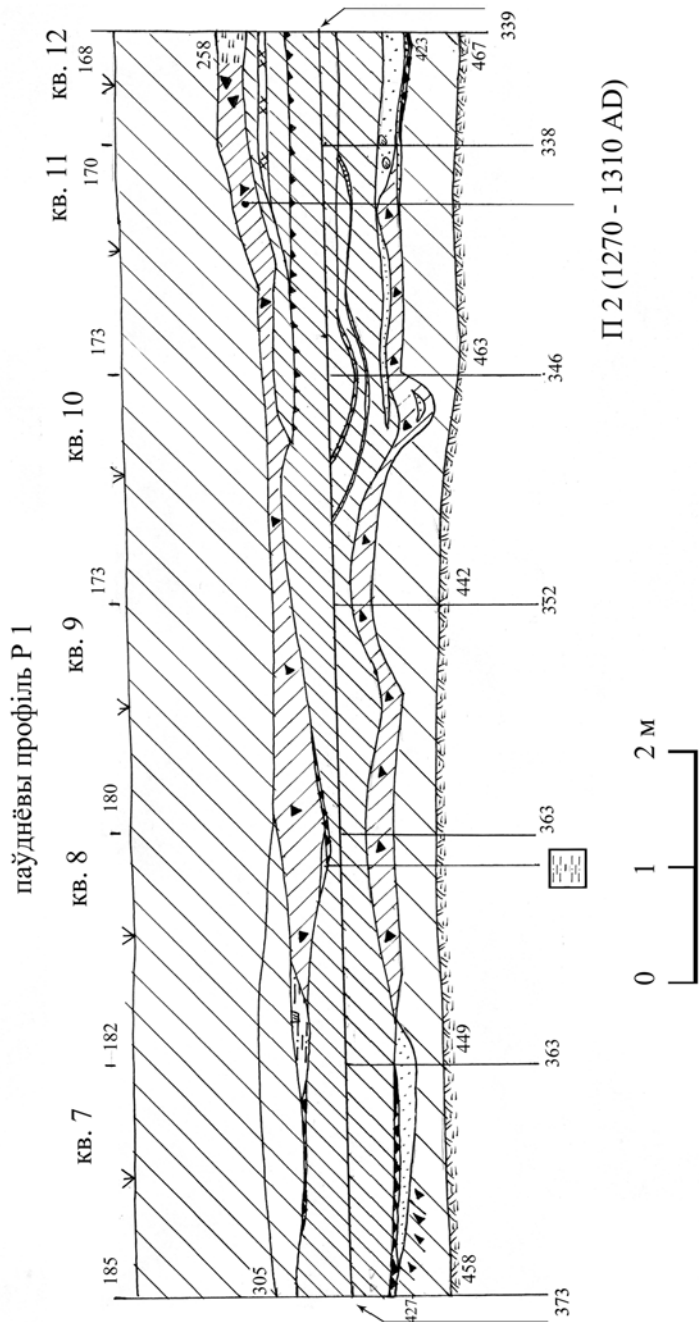
Мал. 1. Археалагічныя раскопкі і шурфы на гарадзішчы (паводле С.В. Тарасава):
1–4 – 1928 г., 5–9 – 1959 г., 10 – 1960 г., 11 – 1962 г., 12 – 1978 г., 13 – 1987 г.

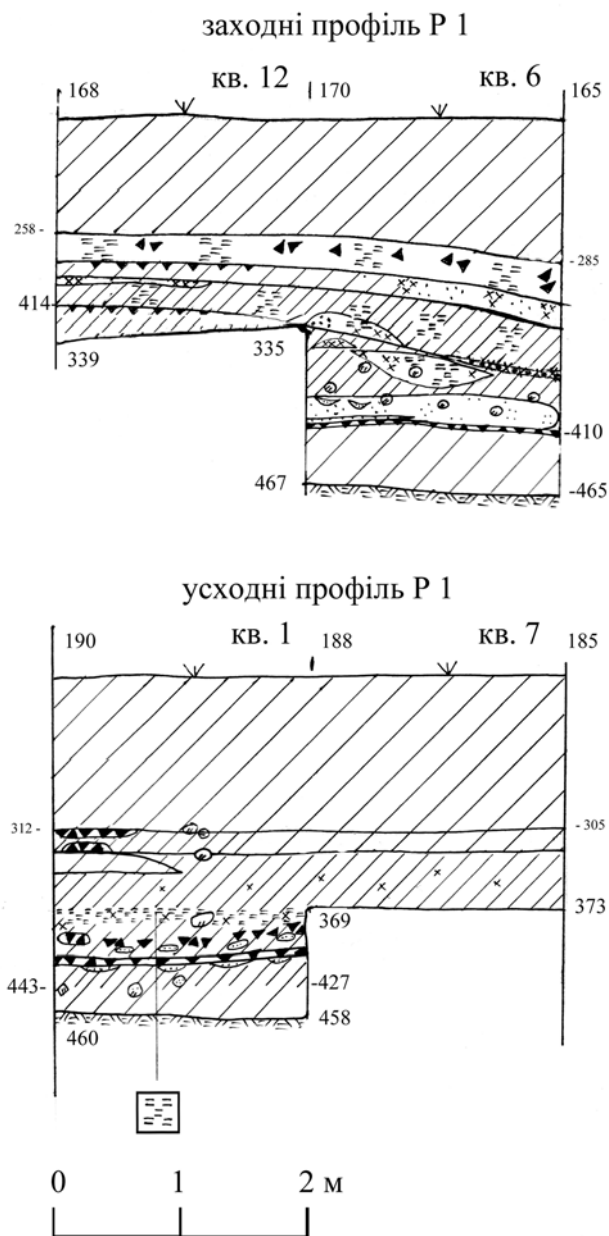
Мал. 2. План размяшчэння раскопу 1 на полацкім гарадзішчы.

Мал. 3. Гарадзішча. Раскоп 1. Паўночны профіль раскопу.

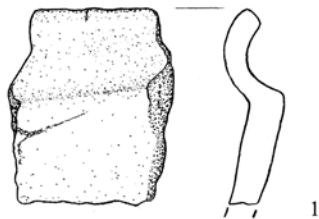

Мал. 4. Гарадзішча. Раскоп 1. Паўднёвы профіль раскопу.

Мал. 5. Гарадзішча. Раскоп 1. Заходні і ўсходні профілі раскопу.

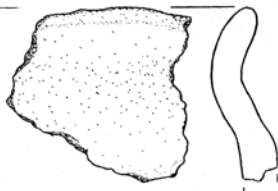
№ 693 кв. 4 пл. 13

№ 707 кв. 5 пл. 13

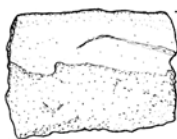

№ 708 кв. 5 пл. 11

3

№ 672 кв. 3 пл. 12

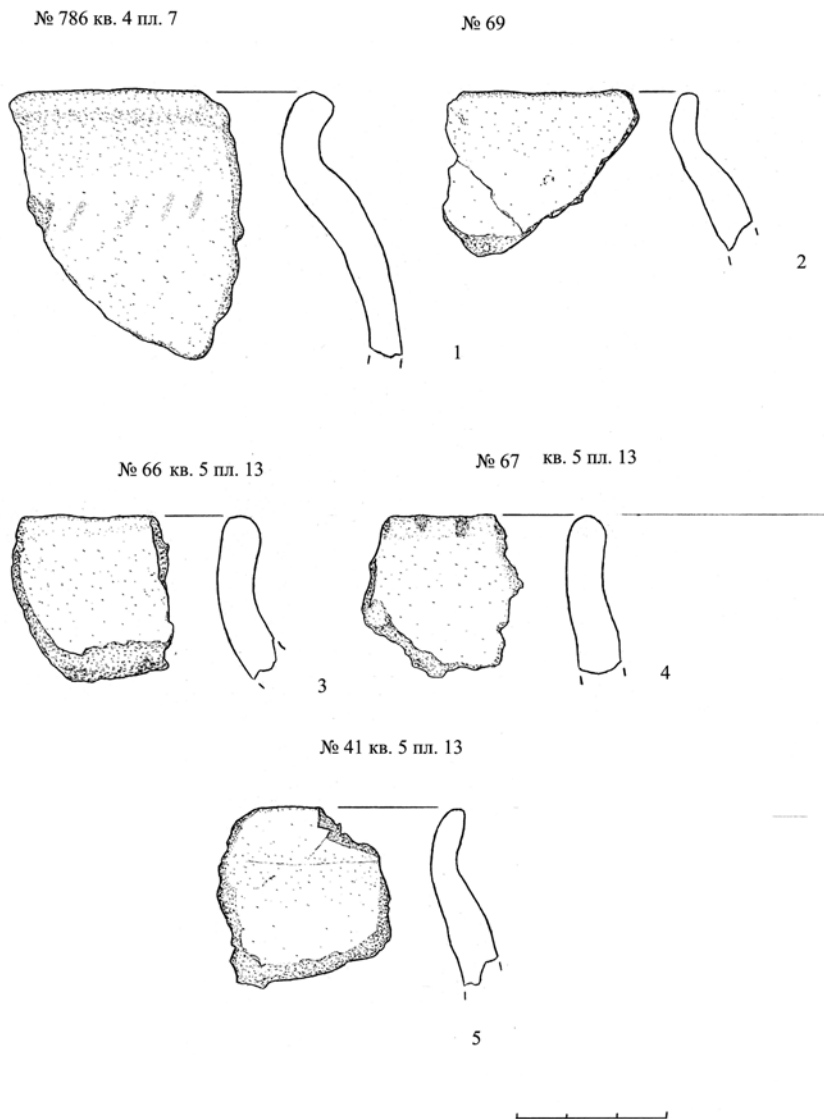

4

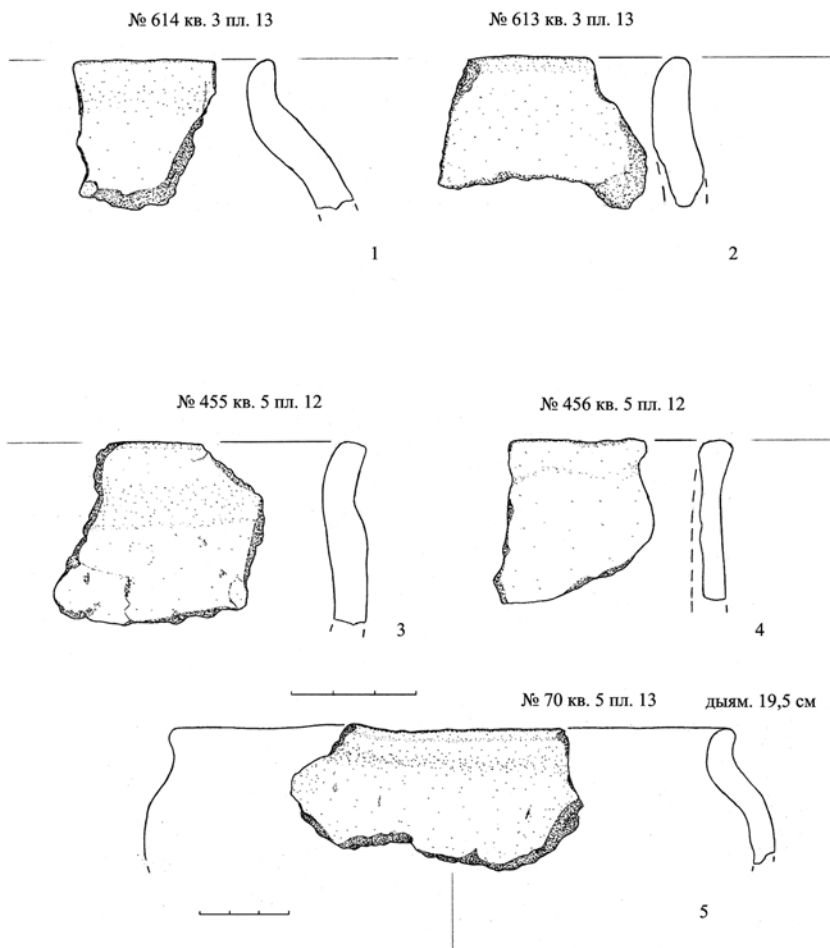

Мал. 6. Гарадзішча. Раскоп 1. Ляная кераміка.

Малюнак М.А.Плавінскага.

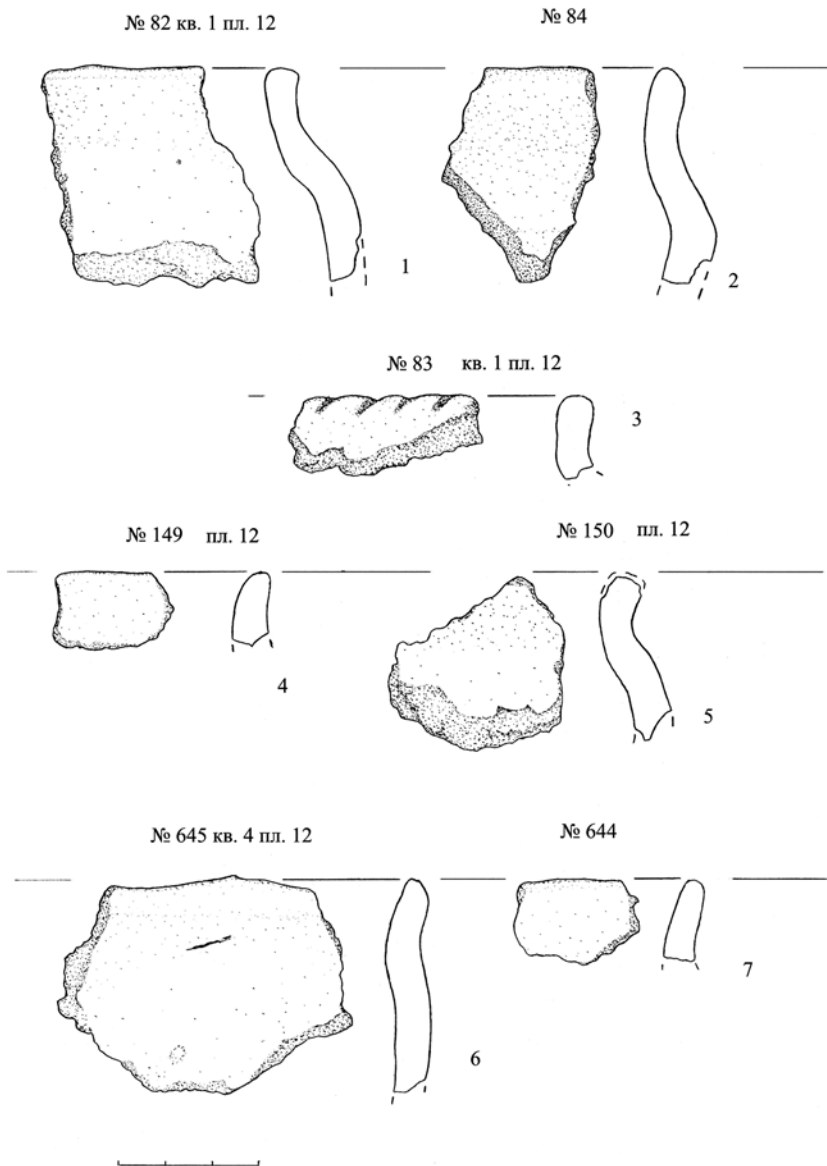

Мал. 7. Гарадзішча. Раскоп 1. Ляпная кераміка.
Малюнак М.А.Плавінскага.

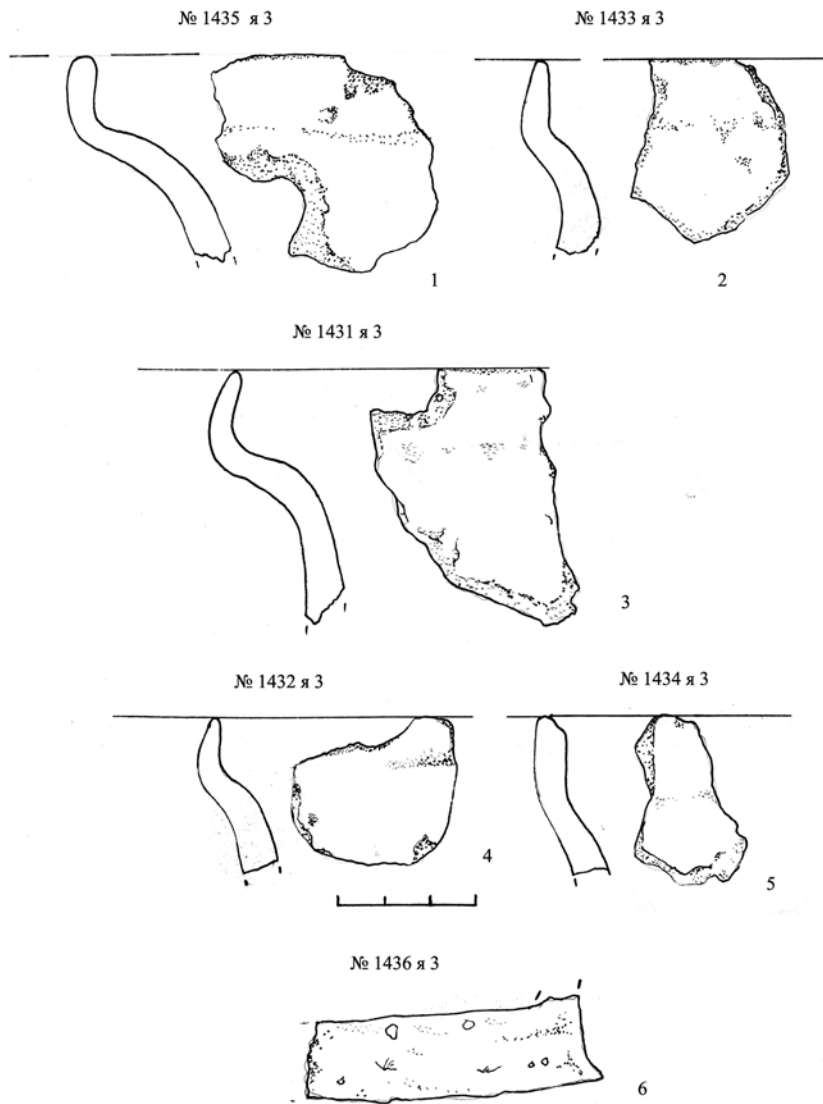

Мал. 8. Гарадзішча. Раскоп 1. Ляная кераміка.

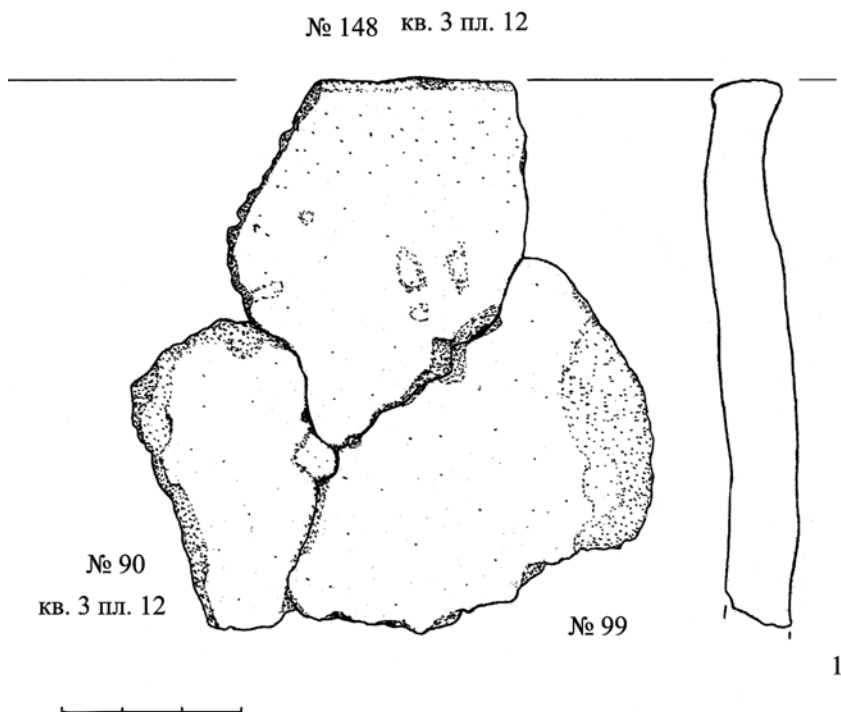
Малюнак М.А. Плавінскага.

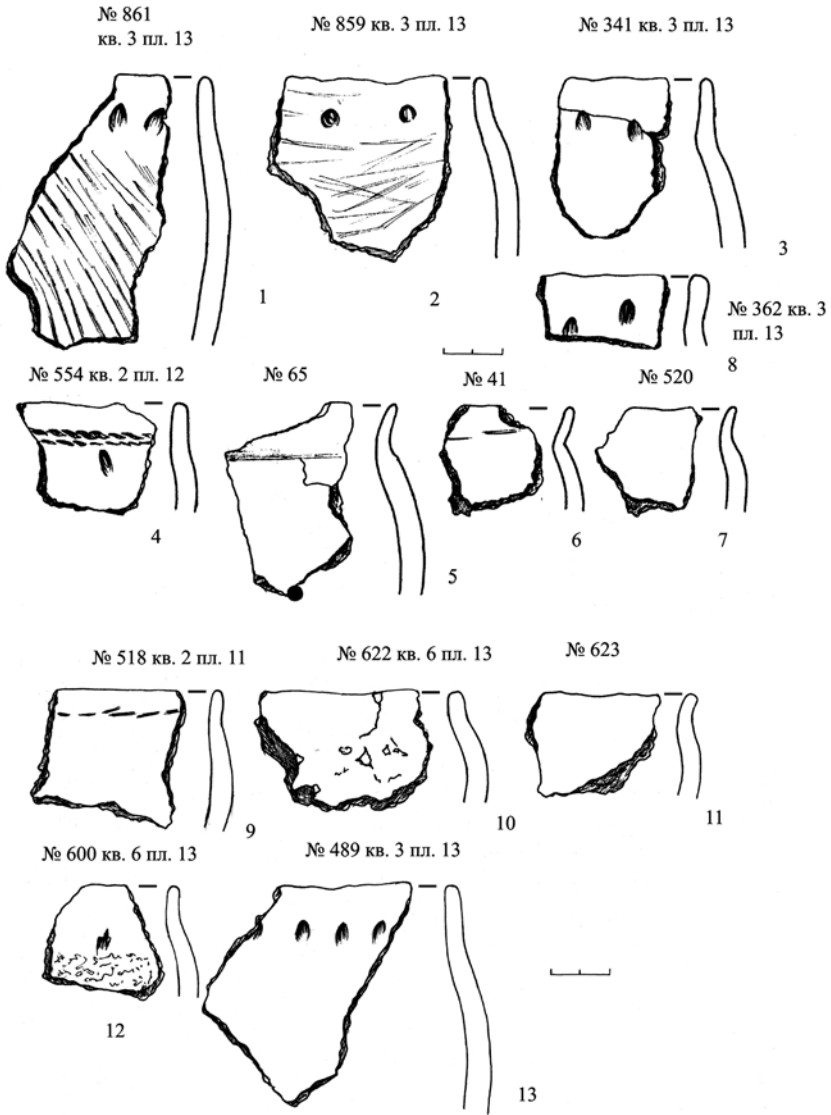
Мал. 9. Гарадзішча. Раскоп 1. Ляпная кераміка.
Малонак М.А. Плавінскага.

Мал. 10. Гарадзішча. Раскоп 1. Ляпная кераміка з мацерыковай ямы.

Мал. 11. Гарадзішча. Раскоп 1. Ляпная кераміка.
Малонак М.А. Плавінскага.

Мал. 12. Гарадзішча. Ляная кераміка днепра-дзвінскай культуры. Малюнак З.А. Харытановіч.

Антрапалогія двух грунтовых могільнікаў курганнага перыяду (да пытаньня аб этнічнай сітуацыі на тэрыторыі Полацкай зямлі ў X–XIII стст.)

Емяльянчык В.А.

Да нядаўняга часу асноўнай крыніцай інфармацыі аб антрапалагічным складзе насельніцтва Полацкай зямлі X–XIII стст. служылі курганныя пахаванні. Аднак у 90-я гады мінулага стагоддзя беларускімі археолагамі была выяўлена і даследавана новая катэгорыя пахавальных помнікаў, а менавіта – грунтовыя могільнікі, сінхронныя курганным. Да іх адносяцца могільнік XI–XIII стст. Дрысвяты-Пашавічы (Браслаўскі раён, раскопкі Г. Семянчука) і грунтовы могільнік X–XI стст. Казлоўцы (Міёрскі раён, раскопкі Л. Дучыц і Г. Семянчука).

Грунтовы могільнік Дрысвяты-Пашавічы (XI–XIII стст.) уваходзіць у склад археалагічнага комплексу, які ўключае таксама гарадзішча і селішча, размешчаныя на востраве «Замак» возера Дрысвяты. Археологі трактуюць гэты комплекс як памежную крэпасць Полацкай зямлі XI–XIII стст. [7]. Грунтовы могільнік размешчаны на бліжэйшым ад вострава паўвостраве, за 1,5 км на паўднёвы захад ад вёскі Пашавічы. Стан захаванасці краніялагічнага матэрыялу дазволіў нам даследаваць 9 мужчынскіх і 7 жаночых чарапоў.

Сумарная мужчынская серыя грунтовага могільніка Дрысвяты-Пашавічы характарызуецца даліхакраніяй, вялікімі памерамі падоўжанага і высотнага дыяметраў чэрапа, сярэднімі – папярочнага. Твар сярэдні, як па абсалютных памерах, так і па верхнетвараваму паказальніку, артагнатны, рэзка прафіляваны як на ўзроўні арбіт, так і на ўзроўні скул. Арбіты шырокія і нізкія, нос сярэднешырокі, моцна выступаючы, з высокім пераноссем, на што ўказваюць высокія значэнні дакрыяльнага і сіматычнага паказальнікаў [4, с. 17–18].

Сумарная жаночая серыя характарызуецца тымі ж суадносінамі памераў мазгавога аддзелу чэрапа, што і мужчынская. Звяртае на сябе ўвагу перавага вельмі вялікіх памераў падоўжанага дыяметра чэрапа. Твар шырокі і высокі па абсалютных памерах, па верхнетвараваму пазальніку – сярэдні. Арбіты шырокія і сярэдневысокія, нос сярэднешырокі і сярэдневысокі, па насавому паказальніку – шырокі. Як і мужчынскія, жаночыя чарапы характарызуюцца моцнай прафіліроўкай твару на ўзроўні арбіт і скул, а таксама моцным выступаннем пераносся [4, с. 17–18].

У параўнанні з сумарнай серыяй курганных чарапоў з тэрыторыі Полацкай зямлі серыя мужчынскіх чарапоў з грунтовага могільніка Дрысвяты-Пашавічы вылучаецца некаторым павелічэннем высотнага дыяметра

чэрапа, верхняй вышыні твару, а таксама павелічэннем вышыні пераносся. Жаночыя чарапы дрысвяткай серыі выяўляюць выражаную тэндэнцыю да павелічэння практычна ўсіх абсалютных памераў у параўнанні з курганнымі жаночымі чарапамі [4, с. 18].

У перыяд функцыянавання грунтовага могільніка Дрысвяты-Пашавічы ў раёне возера Дрысвяты былі распаўсюджаны пахавальныя помнікі іншага тыпу, вядомыя як усходнелітоўскія курганы. З'яўленне культуры ўсходнелітоўскіх курганоў у гэтым рэгіёне звязана з міграцыяй насельніцтва з паўночнага захаду, з тэрыторыі сучаснай Літвы, у сярэдзіне I тыс. н.э. Далейшая эвалюцыя культуры была абумоўлена ўзаемадзеяннем прышлага насельніцтва з мясцовымі плямёнамі культуры штрыхаванай керамікі.

Краніялагічныя матэрыялы з ранніх усходнелітоўскіх курганаў былі даследаваны літоўскімі антрапалагамі Г. Чэснісам і В. Урбанавічусам [8]. Раннія пахаванні ва ўсходнелітоўскіх курганах, як мужчынскія, так і жаночыя, прадстаўлены антрапалагічным тыпам, які характарызуецца рэзка выражанай масіўнасцю, даліхакраніяй, вялікім падоўжаным і высотным дыяметрамі чэрапа, высокім, вельмі шырокім тварам з моцна выступаючым носам [1, с. 40–41]. У адрозненне ад гэтага гіпермасіўнага шыракатварага тыпу, мясцовае насельніцтва культуры штрыхаванай керамікі характарызаваўся ўмеранай масіўнасцю і сярэднешырокім тварам [1, с. 39–40]. У эпоху сярэднявечча гэты ўмерана масіўны антрапалагічны тып быў шырока прадстаўлены на тэрыторыі Беларусі, у тым ліку ў курганных пахаваннях полацкіх крывічоў.

Выяўленае намі павелічэнне вышыні твару і вышыні чарапной каробкі ў мужчын дрысвяткай серыі ў параўнанні з курганнымі чарапамі полацкіх крывічоў можа ўказваць на верагодны ўдзел носьбітаў культуры ўсходне-літоўскіх курганоў у фарміраванні антрапалагічных асаблівасцей насельніцтва Дрысвяткай крэпасці.

І мужчынская, і жаночая выбаркі з грунтовага могільніка Дрысвяты-Пашавічы характарызуюцца павышанай унутрыгрупавой зменлівасцю, што ўказвае на генетычную неаднароднасць групы [4, с. 19]. Гэта цалкам заканамерна, калі ўлічыць, што для пасяленняў гарадскога тыпу, асабліва ў зоне актыўных этнічных кантактаў, змешаны этнічны склад насельніцтва ўяўляў сабой звычайную з'яву.

Характэрны зрух у бок масіўнасці ў жанчын грунтовага могільніка Дрысвяты-Пашавічы, а таксама больш выражаныя, чым у мужчын, антрапалагічныя адрозненні ад курганных крывіцкіх чарапоў таксама можна патлумачыць уплывам насельніцтва культуры ўсходнелітоўскіх курганоў. Па ўсёй верагоднасці, прышлае славянскае насельніцтва, пераважна мужчыны (прадстаўнікі княжацкай адміністрацыі, дружыннікі), маглі ўступаць у шлюб з мясцовымі балцкімі жанчынамі. Гэтая выснова адпавядае дадзеным

археалогіі. Да XI ст. умацаванае гарадзішча на востраве належала балцкаму насельніцтву; сярод упрыгожванняў, знойдзеных на гарадзішчы і селішчы, пераважалі рэчы балцкага культурнага кола (зааморфныя бронзалеты, трапецападобныя падвескі, фібулы з макападобнымі і ромбападобнымі галоўкамі) [6, с. 347].

Грунтовы могільнік Казлоўцы (XI–XII стст.) размешчаны на правым беразе р. Дзісенкі, за 12 км на захад ад г. Дзісны. Археалагічныя раскопкі, праведзеныя ў 1988–1990 гг. Л.У. Дучыц і Г.М. Семянчуком, выявілі пахаванні па абраду крэмацыі і інгумацыі. Краніялагічныя матэрыялы з могільніка, якія трапілі ў нашае распараджэнне, нешматлікія і прадстаўлены 8 чарапамі, з якіх 4 мужчынскія і 4 жаночыя. Нягледзячы на сваю нешматлікасць, матэрыялы грунтовага могільніка Казлоўцы заслугоўваюць асаблівай увагі.

Сумарная мужчынская серыя грунтовага могільніка Казлоўцы характарызуецца памяншэннем практычна ўсіх абсалютных памераў мазгавой і тваравай частак чэрапа ў параўнанні з сумарнай серыяй полацкіх крывічоў, адносна шырокім і нізкім тварам, а таксама выражанай сплошчанасцю твару не толькі на ўзроўні арбіт, але і ў ніжняй яго частцы. Два мужчынскія чарапы маюць велічыні назамалярнага вугла, якія дасягаюць межаў мангалоіднасці (149,5° і 151°). Велічыні зігамаксілярнага вугла, хаця і перавышаюць 130°, не дасягаюць мангалоідных велічынь [3, с. 130].

Сумарная жаночая серыя грунтовага могільніка Казлоўцы, наадварот, вылучаецца некалькі больш выражанай масіўнасцю ў параўнанні з курганнымі жаночымі чарапамі, пры гэтым асноўныя прапорцыі мазгавой і тваравай частак чэрапа, а таксама вуглы прафіліроўкі твару адпавядаюць сярэднім велічыням, устаноўленым для курганных чарапоў.

Спалучэнне мезакраніі, невялікага падоўжанага дыяметра чэрапа, шырокага і нізкага твару з паслабленай прафіліроўкай, выяўленае ў мужчынскіх чарапоў з грунтовага могільніка Казлоўцы, можа быць звязана з фіна-угорскім насельніцтвам. Падобны антрапалагічны тып, генетычна не звязаны з балцкімі плямёнамі, быў выяўлены на тэрыторыі Латгаліі сярод ранніх пахаванняў могільніка Ківты (VII–VIII стст.), у курганных пахаваннях Усходняй Латвіі (XI–XII стст.), а таксама ў курганнага насельніцтва Паўночнага Захаду Расіі, на тэрыторыі Наўгародскай зямлі [1; 5]. Магчымыя сувязі насельніцтва, што пакінула грунтовы могільнік Казлоўцы, з фінамоўным насельніцтвам знаходзіць сваё пацверджанне ў археалагічных матэрыялах [2].

Такім чынам, у XI–XII стст. на тэрыторыю Полацкай зямлі маглі пранікаць асобныя групы фіна-угорскага насельніцтва з поўначы, на што ўказваюць ярка выражаныя лапаноідныя рысы, выяўленыя ў 2-х мужчын з грунтовага могільніка Казлоўцы. Падабенства жаночых чарапоў з могільніка Казлоўцы да курганных жаночых чарапоў з тэрыторыі Полацкай зямлі можа ўказваць на шлюбныя сувязі прышлага фіна-угорскага насельніцтва, пераважна мужчын, з мясцовымі жанчынамі. Жаночыя пахаванні з грунтовага могіль-

ніка Казлоўцы змяшчаюць як балцкія рэчы (літыя бронзавыя бранзалеты з зааморфнымі галоўкамі, грушападобныя бронзавыя і білонавыя падвескі і інш.), так і крывіцкія бранзалетападобныя скроневыя кольца з завязанымі канцамі [6, с. 128].

З мэтай удакладнення аб'ектыўнасці зробленых высноў намі быў праведзены кананічны дыскрымінантны аналіз, які дазваляе выявіць асноўныя заканамернасці міжвыбарачнай варыяцыі і прадставіць іх наглядна ў графічным выглядзе. Для правядзення кананічнага аналізу патрабуюцца індывідуальныя дадзеныя, таму намі былі выкарыстаны матэрыялы ўласных вымярэнняў па набору 14-ці найбольш інфарматыўных прыкмет у 4-х сінхронных краніялагічных серыях: 1) серыя грунтовага могільніка Дрысвяты-Пашавічы; 2) серыя грунтовага могільніка Казлоўцы; 3) серыя курганных чарапоў з тэрыторыі Полацкай зямлі; 4) матэрыялы грунтовага могільніка XI–XII стст. з Наваградка. Аналіз праводзіўся як у мужчынскіх, так і ў жаночых групах.

Мужчыны. У выніку кананічнага аналізу былі вылучаны тры кананічныя пераменныя. Невыпадковасць адпаведнай заканамернасці міжгрупавой варыяцыі была даказана для першага кананічнага вектара (КВ I). Для другой і трэцяй кананічных пераменных такая невыпадковасць не была даказана, хаця верагоднасць памылкі 1-га роду для другога вектара не нашмат перавышае крытычны ўзровень. У табліцы 1 прадстаўлены каэфіцыенты карэляцыі паміж прыкметамі і кананічнымі вектарамі.

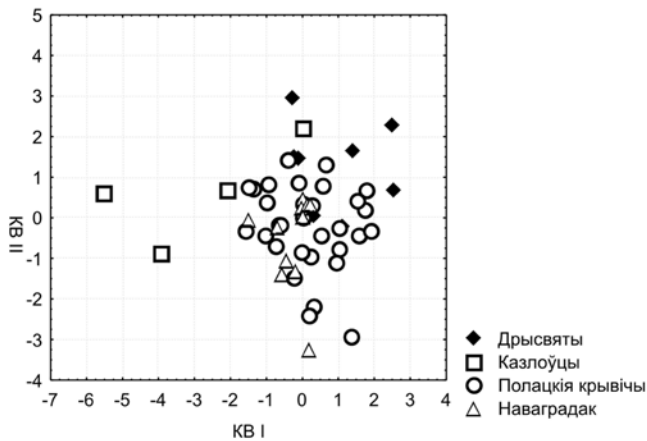
Табліца 1.

Каэфіцыенты карэляцыі паміж прыкметамі і кананічнымі вектарамі ў групах мужчын

№ паводле Марціна	Прыкмета	КВ I	КВ II
77	Назамалярны вугал	-0,75	0,04
54	Шырыня носа	0,34	0,04
SS:SC	Сіматычны паказальнік	0,38	0,17
48	Верхняя вышыня твару	0,16	0,46
55	Вышыня носа	0,15	-0,18
<zm'	Зігамаксілярны вугал	-0,29	0,11

Па выніках кананічнага аналізу быў пабудаваны графік ацэнак кананічных пераменных (мал. 1). На графіку прадстаўлена наглядная карціна ўзаемнага размяшчэння асобных чарапоў, якія належаць да розных груп.

Першая кананічная пераменная (КВ I) апісвае каля 63 % зменлівасці і вылучае антрапалагічны тып, які характарызуецца зніжэннем назамаларнага і зігамаксілярнага вузлоў, павелічэннем сіматычнага паказальніка, г. зн. дазваляе здзяйсняць падзел сукупнасці серыі паводле ступені прафіліроўкі твару і выступання насавых костак. На графіку можна бачыць, што комплекс прыкмет, уласцівых вялікім велічыням першай кананічнай пераменнай, характэрны для серыі Дрысвяты-Пашавічы (моцная прафіліроўка твару, выражаны еўрапеоідныя рысы), і, наадварот, малыя значэнні першай кананічнай пераменнай праяўляюцца ў насельніцтва, што пакінула грунтовы могільнік Казлоўцы (паслабленая прафіліроўка, лапаноідныя рысы).

Малюнак 1. Узаемнае размяшчэнне мужчынскіх груп у прастору 2-х кананічных пераменных

У цэлым дрысвяцкая серыя, а таксама серыі полацкіх крывічоў і Наваградка, выяўляюць значнае падабенства паміж сабой, на што ўказвае значнае ўзаемнае перакрыванне палёў графіка. Дрысвяцкая серыя вылучаецца некаторай спецыфічнасцю, аднак, разам з тым, для гэтых трох выбарак характэрна прыцягненне да адзінага цэнтра згушчэння.

Серыя мужчынскіх чарапоў з грунтовага могільніка Казлоўцы стаіць адасоблена, палі графікаў амаль не перакрываюцца. Кананічны аналіз, такім чынам, пацвердзіў антрапалагічную своеасаблівасць мужчынскіх чарапоў з грунтовага могільніка Казлоўцы.

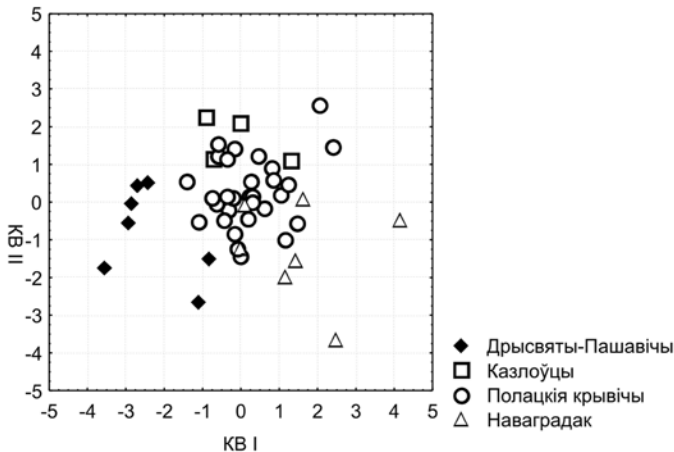
Жанчыны. Для жаночых груп таксама быў праведзены кананічны аналіз. У адрозненне ад мужчынскіх выбарак, невыпадковасць адпаведнай заканамернасці міжгрупавой варыяцыі была даказана для 2-х дыскрымінатараў.

Табліца 2.

Каэфіцыенты карэляцыі паміж прыкметамі і кананічнымі вектарамі ў групах жанчын.

№ паводле Марціна	Прыкмета	КВ I	КВ II
9	Найменшая шырыня лба	-0,51	-0,29
<math>\langle zm'>	Зігамаксілярны вугал	-0,54	0,03
51	Шырыня арбіты (максілярная)	-0,34	0,36
48	Верхняя вышыня твару	-0,34	-0,28
DS:DC	Дакрыяльны указальнік	0,05	0,34
8	Папярочны дыяметр	-0,10	-0,39
17	Высотны дыяметр	-0,01	-0,37
1	Падоўжаны дыяметр	-0,44	0,03

Па выніках кананічнага аналізу быў створаны графік ацэнак кананічных пераменных (мал. 2). Першы кананічны вектар апісвае каля 62 % зменлівасці і вылучае антрапалагічны тып, які характарызуецца памяншэннем зігамаксілярнага вугла, зніжэннем найменшай шырыні лба, падоўжанага дыяметра чэрапа і верхняй вышыні твару. Другі кананічны вектар апісвае каля 32 % зменлівасці і падзяляе выбаркі па велічыні папярочнага і высотнага дыяметраў чэрапа, а таксама шырыні арбіты і ступені выступання насавых костак.

Малюнак 2. Узаемнае размяшчэнне жаночых груп у прастору 2-х кананічных пераменных

Паводле значэнняў 1-й і 2-й кананічных пераменных, серыя жаночых чарапоў з грунтовага могільніка Дрысвяты-Пашавічы даволі выразна вылучаецца вялікімі памерамі падоўжанага, папярочнага і высотнага дыяметраў чэрапа, высокім і шырокім тварам; зоны графікаў амаль не перакрываюцца. Больш выразна, у адрозненне ад мужчын, вылучаюцца і жаночыя чарапы з сярэднявечнага Наваградка.

У адрозненне ад дрысвяткай серыі, серыя жаночых чарапоў з грунтовага могільніка Казлоўцы выяўляе значнае падабенства да серыі курганных чарапоў, пра што выразна сведчыць значнае перакрыванне палёў графіка.

Такім чынам, у выніку праведзенага аналізу можна зрабіць наступныя высновы. Узаемнае падабенства трох мужчынскіх груп (Дрысвяты, полацкія крывічы, Наваградак) можна патлумачыць тым, што ў фарміраванні антрапалагічных асаблівасцей насельніцтва апорных пунктаў славянскай калаізацыі, якімі былі Наваградак і Дрысвяты-Пашавічы, прымалі ўдзел выхадцы з Полацкай зямлі. У гэтым сэнсе звяртае на сябе ўвагу асаблівае падабенства серый Наваградка і крывічоў.

Больш выражаны адрозненні ў жанчын могуць указваць на шлюбныя сувязі прышлых мужчын з жанчынамі – прадстаўніцамі карэннага насельніцтва. Большая кампактнасць паводле антрапалагічнага тыпу лакальных жаночых серый дазваляе прапанаваць гіпотэзу пра большую ўнутрыгрупавую генетычную аднастайнасць жанчын, атрыманую ў спадчыну ад папярэдніх пакаленняў.

Аналіз антрапалагічных матэрыялаў абодвух грунтовых могільнікаў з тэрыторыі Полацкай зямлі X–XIII стст. указвае на актыўныя міжэтнічныя кантакты, якія суправаджаліся разбурэннем прынцыпу племянной эндагаміі і спрыялі станаўленню новага тыпу этнічнай супольнасці, які прыходзіў на змену старой племянной арганізацыі разам са станаўленнем раннесярэднявечнай дзяржаўнасці.

Літаратура

1. Денисова, Р.Я. География антропологических типов балтских племён и этногенетические процессы в I – начале II тысячелетия н.э. на территории Литвы и Латвии // Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы. – Рига: Зинатне, 1990. – С. 28–81.
2. Дучыц, Л.У. Археалагічныя дадзеныя аб прыбалтыйскіх фінах на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагоддзя // Гісторыя Беларусі: жалезны век і сярэднявечча. – Мінск, 1997. – С. 16–18.
3. Емялянчык, В. Комплексная антрапалагічная характарыстыка насельніцтва Полацкай зямлі X–XIII стст. (па дадзеным краніялогіі) // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы IV Міжн. навуц. канф. – Полацк, 2003. – С. 122–130.

4. Емельянчик, О.А. Краниологическая характеристика материалов грунтового могильника XI–XIII вв. Дрисвяты-Пашевичи // Вестник Полоцкого государственного университета. – Серия А. – 2006. – № 7. – С. 16–24.

5. Санкина, С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. – СПб, 1996. – 109 с.

6. Семянчук, Г.М. Новая катэгорыя археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (грунтоваыя могільнікі X–XIII стст.) // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 1993. – Ч. 2. – С. 124–139.

7. Семянчук, Г. Дрисвяты – памежны горад Полацкай зямлі ў раннім сярэднявеччы (X–XIII стст.) // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Том 2. Славянский средневековый город. – М., 1997. – С. 343–353.

8. Чеснис, Г.А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (преимущественно на территории Литвы) // Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы. – Рига: Зинатне, 1990. – С. 9–27.

Аб фарміраванні Ліснянскай воласці ў Полацкім княстве

Клімаў М.В.

Праблема фарміравання вясковых валасцей на тэрыторыі Полацкага княства амаль не вивучалася. Для гэтага нестала ні пісьмовых, ні археалагічных дадзеных. Па дакументах XV–XVI стст. былі зафіксаваны асноўныя цэнтры валасцей і нанесены на карту Полацкага ваяводства канца XVI ст., М.Ф. Спірыдонавым (Спиридонов, 1993). Раней, у канцы XIX ст. М.М. Аглобліным была здзейснена спроба пазначыць на карце XIX ст. населеныя пункты на тэрыторыі Полацкага Падзвіння і абазначыць межы вясковых валасцей. Супастаўленне вышэйпаказаных картаў з пісьмовымі дадзенымі дазволіла казаць аб не дастатковай ступені даследаванасці пытання аб фарміраванні Ліснянскай воласці, прысутнасць якой абазначана ў дакументах XVI ст. і межы якой не пазначаны на карце М.М. Аглобліна. Само сяло Лісна згадваецца ў шэрагу дакументаў XVI ст. як Ліствіна, Лістня, Ліствены, у якасці цэнтра воласці (Акты Западнай..., 1846, с. 284, № 192; Свод источников..., 1887, с. 73–97, с. 407–417, с. 511–513; Справы..., 1928, с. 128–129, № 175; с. 223–224, с. 308). З мэтай высвятлення генезісу Ліснянскай воласці ў 2005–2007 гг. былі праведзены археалагічныя даследаванні ў в. Лісна і вакол возера Лісна.

У 2005 г. у выніку археалагічнага абследавання аўтарам выяўлены паселішчы ў вёсках Лісна (мал. 1:3), Залучча (мал. 1:4), Мыленкі (мал. 1:5), Дзянісенкі (мал. 1:6), Волесы (мал. 1:7), якія мелі розныя перыяды жыццядзейнасці (Клімаў, 2005б, с. 21, 23–26, мал. 13). З мэтай ідэнтыфікацыі першапачатковага цэнтра Ліснянскай воласці ў вёсцы Лісна ў 2006–2007 гг. былі праведзены археалагічныя раскопкі на агульнай плошчы 252 кв. м і закладзена некалькі шурфаў (Клімаў, 2006а). Гэта дазволіла сфарміраваць агульныя ўяўленні аб часе складання цэнтра Ліснянскай воласці і вызначыць яго месцазнаходжанне.

Археалагічныя доследы 2006–2007 гг., разгорнутыя на паселішчы Лісна-1, паказалі, што да X ст. н.э. паселішча Лісна развівалася ўздоўж левага берага р. Свольна, на поўдзень ад месца вытоку ракі з возера Лісна і толькі к X ст. цэнтр паселішча набліжаецца да мысавай часткі мясцовасці, утворанай берагамі р. Свольна і возера Лісна. Падобнае месцазнаходжанне паселішча Лісна-1 не было выпадковым. Яно з'яўлялася найбольш зручным пры ўліку таго, што па рацэ Свольна і возеры Лісна праходзіў адзін з адрэзкаў шляху з г. Полацка ў г. Пскоў. У гэтай сувязі ўзнікае пытанне аб тым, наколькі фарміраванне цэнтра Ліснянскай воласці і самой воласці адпавядала старажытнаму валасному тэрытарыяльнаму падзелу.

На нашу думку, фарміраванне Ліснянскай воласці ў пэўнай ступені звязана з дзейнасцю полацкай княжацкай адміністрацыі. Па даследаваннях Г.М. Семянчука, паўночная мяжа Полацкага княства канца X ст. ужо ахоплівала возера Лісна і яно ўваходзіла ў склад так званага «княства Рагвалода» (Семянчук, 1991, с. 70–71, рыс. 1). Такім чынам, воласць, якая фарміравалася ў X стагоддзі як тэрытарыяльная адзінка, непасрэдна знаходзілася бліжэй да паўночнай мяжы княства. Археалагічныя раскопкі 2006–2007 гг. дазволілі пацвердзіць высокі сацыяльны статус паселішча ў сутоцы возера Лісна і р. Свольна і ідэнтыфікаваць яго як цэнтр Ліснянскай воласці X–XII стст. На гэта ўказвалі наступныя катэгорыі рэчаў: шклянныя бранзалеты, шыферныя прасліцы, фрагменты зброі, ключы, пасавае дружынная гарнітура, фрагменты вырабаў з графіці. Высновы адносна паселішча як цэнтра воласці дапаўняюцца і вынікамі ранейшых даследаванняў курганоў каля в. Лісна, якія засведчылі прысутнасць «змешанага» насельніцтва і рэчаў, звязаных з высокім сацыяльным статусам жыхароў паселішча. Сярод гэтых рэчаў вылучаецца каўнер жаночага адзення, зроблены з візантыйскай тканіны і прашыты залатымі ніткамі (Сергеева, 1983, с. 87). Паселішча Лісна знікае ў выніку катаклізму (пажар) у XII ст. Аб адноснай храналогіі помніка ўскосна сведчыць малая колькасць венцаў з карнізікам, звернутым унутр. Падобны керамічны посуд пачынае пераважаць у вясковых паселішчах Полаччыны ў XII ст. (Клімаў, 2007, с. 33). У гэтай сувязі цікавай падаецца і храналагічная дата могільніка Лісна: 2-я палова XI – 1-я палова XII ст. (там жа, с. 87). Такім чынам, выяўленыя матэрыялы дазваляюць нам казаць аб лакалізацыі ранняга па часе ўзнікнення цэнтра Ліснянскай воласці.

Калі прыняць меркаванне аб тым, што Лісна ўзнікае як цэнтр воласці ў выніку дзейнасці княжацкай адміністрацыі, паўстае пытанне аб тым, на колькі само паселішча Лісна адпавядала ці не адпавядала статусу пагоста. Безумоўна, што тапонім «пагост» каля Лісна не зафіксаваны. Падобная прыкмета не з'яўлялася істотнай. Па назіраннях Н.І. Платонавай, тэрыторыі, якія кантралявалі пагосты-цэнтры ў X–XI стст., насілі свае гістарычныя назвы і пагостамі не называліся (Платонова, 1988, с. 16). Паспрабуем вылучыць іншыя прамыя і ўскосныя прыкметы, якія б указвалі на статус паселішча ў якасці пагоста. Шэрагам даследчыкаў велічыня паселішча вылучаецца як адна з ускосных прыкмет пагоста (Седов, 1960, с. 35; Рьер, 1982, с. 139). На момант XI ст. Лісна выступала як самае вялікае паселішча мікрарэгіёна, размешчанае ў зручным месцы. Яго памеры перавышаюць 1 га, што для паўночна-беларускага рэгіёна з'яўляецца рэдкасцю. Іншыя прыкметы пагоста адносна Лісна выражаны ў недастатковай ступені, а менавіта: наяўнасць значнага курганнага могільніка (З.М. Сяргеевай было выяўлена толькі 35 насыпаў у курганным могільніку Лісна), гарадзішча-сховішча, язычніцкага культавага цэнтра, развітой рамесніцкай дзейнасці, што вылучаецца у якасці

прыкмет пагоста даследчыкамі (Седов, 1960, с. 35; Харитонов, 1973, с. 180). З іншага боку, перанясенне паселішча з ранейшага месца на больш зручнае і прысутнасць прыкмет дружнай матэрыяльнай культуры на паселішчы ўскосна можа ўказваць на тое, што фарміраванне паселішча Лісна як цэнтра воласці магло быць звязана менавіта з працэсам заснавання пагоста з дакладна выражанымі адміністрацыйнымі функцыямі, чаму спрыяла камунікатыўная сувязь з Полацкам праз рэкі Свольна і Дрысу з Дзвіной, як у летні перыяд, так і ў зімні, па так званаму шляху «зімніку», аб чым сведчаць шматлікія ледаходныя шыпы, выяўленыя на паселішчы Лісна-1.

Звернемся да аналізу матэрыялаў, храналагічна сінхронных жыццядзейнасці на помніку Лісна. Ліснянскага воласць, па нашаму меркаванню, уключала шэраг паселішчаў, якія непасрэдна знаходзіліся па берагах возера Лісна. Адначасова з паселішчам Лісна існавалі паселішчы Волесы (мал. 1:6), Залучча (мал. 1:4), Дзянісёнкi (мал. 1:7). Апошнія з вышэй пералічанага шэрагу асабліва павялічылася ў сваіх памерах у XII ст., што спалучана з істотным дэмаграфічным ростам насельніцтва, характэрным для ўсіх усходнеславянскіх земляў. Слой паселішча Дзянісёнкi з адметнай керамікай, якая мела венцы, з карнізікамі, звернутымі ўнутр, па сваіх памерах значна перавышае слой на паселішчы Лісна. Храналогію паселішча і этнічны характар насельніцтва, якое пражывала на паселішчы Дзянісёнкi, удакладняюць матэрыялы, атрыманыя З.М. Сяргеевай пры раскопках курганаў каля вёскі. Даследчыцай былі выяўленыя як славянскія, так і тыпова балцкія рэчы (вайнагі, бранзалет), якія датуюцца ў межах канца X–XII ст. (Сяргеева, 1986, с. 78–79). Такім чынам, магчыма зазначыць, што паселішча Дзянісёнкi развівалася адначасова з паселішчам Лісна і сведчыла аб актыўных балта-славянскіх кантактах падчас засялення тэрыторыі. Месцазнаходжанне Дзянісёнка на супрацьлеглым беразе возера Лісна, па дыяганалі ад Лісна, і знаходка ў адным з курганаў наканечніка дзіды ўскосна сведчаць аб пэўнай ролі паселішча ў воласці, у другой частцы возера. Да канца функцыі і статус дадзенага паселішча застаюцца не зусім акрэсленымі, што дазволілі б высветліць новыя археалагічныя працы. Відавочным падаецца толькі той факт, што фазы росту плошчы паселішча Лісна і паселішча Дзянісёнкi не супадаюць. Кераміка з карнізікамі, звернутымі ўнутр, у вялікай колькасці прысутнічае на значнай плошчы паселішча Дзянісёнкi. На паселішчы Лісна-1 падобнай керамікі сустракаецца няшмат.

Укажам і на храналагічныя асаблівасці ў развіцці Ліснянскай і суседняй, Асвейскай воласці. Матэрыялы курганных могільнікаў, якія былі вывучаны З.М. Сяргеевай у 70–80-я гг. XX ст. на паўночным і паўночна-заходнім беразе возера Асвея, дазволілі казаць аб іх храналогіі ў межах VIII–X стст. і рысах, якія збліжаюць іх з пскоўскімі славянскімі курганамі (Сяргеева, 1989, с. 74). Такім чынам, можна прыйсці да заключэння, што фарміраванне Ліснянскай воласці адбывалася на крывіцкай этнічнай аснове пазней, чым

Асвейскай воласці, на што ўказваюць матэрыялы курганных могільнікаў. Таму аб'ядноўваць ліснянскія і асвейскія курганы ў адну Асвейскую мікрарэгіянальную групу, што было зроблена Л.У. Дучыц, нам падаецца не карэктным (Дучыц, 1991, с. 3, 18). Звернемся да пытання аб рэканструкцыі межаў Ліснянскай воласці.

Паспрабуем правесці рэканструкцыю межаў Ліснянскай воласці ў перыяд X–XII стст. (мал. 1:г) Па-першае, яшчэ раз прааналізуем карту М.М. Аглобліна (Аглоблин, 1880). Нягледзячы на тое, што межы самой Ліснянскай воласці на карце не пазначаны, карта дазваляе скласці меркаванне аб дадзеных межах. Гэта вынікае перш за ўсё з таго, што на карце адзначаны межы суседніх з Ліснянскай воласцю валасцей. На наш погляд, паўночная, заходняя і ўсходняя межы воласці выдатна ілюструюцца пры аналізе адпаведных межаў Асвейскай, Нішчанскай і Межаўскай валасцей (мал. 1:в). «Прабел» на сутыку дадзеных валасцей, на наш погляд, не выпадковы. Аналізуючы дадзеныя межы, можна згадзіцца з тым, што паўднёвая мяжа Себежскай воласці супадала з паўночнай мяжой Ліснянскай воласці, а ўсходняя мяжа Асвейскай воласці супадала з заходняй мяжой той жа воласці. Устойліваць адпаведных межаў пацвярджаецца нават сучаснымі межамі паміж Рэспублікай Беларусь і РФ (мал. 1:д). Падобныя супадзенні не выпадковыя і пры рэтраспектыўным аналізе амаль поўнасю адпавядаюць частцы паўднёвай мяжы паміж Себежскім і Люцынскім уездамі Віцебскай губерні XIX ст. (Спісок. ., 1906, с. LXXIX, карта). У сваю чаргу, паўночная мяжа Полацкай зямлі, па рэканструкцыі Л.В. Аляксеева, зробленая на аснове тапонімаў «Мяжа, Межна», у сваёй паўночнай частцы блізкая да вышэйразгледжанай паўночнай мяжы Ліснянскай воласці (Алексеев, 1966, рис. 13).

Што датычыцца ўсходняй мяжы Ліснянскай воласці, то ў дадзеным выпадку нельга поўнасю пагадзіцца з М.М. Аглобліным і зрабіць атаясамліванне дадзенай мяжы з заходняй мяжой Межаўскай воласці. Пры старажытным тэрытарыяльным падзеле звычайна ўлічвалася цячэнне ракі, яе берагавая лінія, у той час як у М.М. Аглобліна, у парушэнне дадзенай традыцыі, мяжа праведзена без уліку берагавой лініі двух рэк, Нішчы і Чарапечыцы. Таму, на наш погляд, лагічна разглядаць усходнюю мяжу Ліснянскай воласці па цячэнні бліжэйшай ракі, звязанай з усходняй мяжой па М.М. Аглобліну, з берагавой лініяй ракі Нішчы (мал. 1:г).

Застаецца пытанне з паўднёвай мяжой воласці. Пры рэканструкцыі паўднёвай мяжы Ліснянскай воласці адносна сітуацыі X–XIII стст. улічым наступнае.

Па-першае, мяжа павінна праходзіць на поўдзень ад найбольш асвоенага раёна, звязанага з возерам Лісна і, такім чынам, вызначацца натуральнымі межамі, а менавіта прасторай лясоў і балот. У сярэдневяковы перыяд натуральныя межы выступалі ў якасці асноўных пры тэрытарыяльным размежаванні. Звернем увагу на сучасную карту і заўважым, што ландшафтныя змены ў гэтай частцы Полаччыны былі мінімальнымі. Сучасная геаграфічная

карта сведчыць аб адасобленасці тэрыторыі, якая ўключала наступныя азёры: Лісна, Белае (1), Белае (2), Белае (3), Дземя, Ізубрыца, Страднае, Брэдна. Рэгіён, які непасрэдна быў звязаны з Лісна, па асваенні завяршаўся побач з сучаснымі вёскамі Чарнавокі (мал. 1:2) і Дабраплёсы (мал. 1:1).

Па-другое, воласць X–XIII стст. павінна маркіравацца археалагічнымі помнікамі гэтага перыяду, якія знаходзяцца на поўдзень ад Лісна. У выніку археалагічнай разведкі побач з вёскай Чарнавокі быў выяўлены курган і рэшткі грунтовага могільніка (Клімаў, 2005б, с. 25, мал. 21). На поўдзень ад дадзенай вёскі, ніжэй па цячэнні р. Свольна, не зафіксавана ні курганоў, ні паселішчаў X–XIII стст. У вёсках Мілавіды і Маторына выяўлены матэрыялы больш позняга часу. Наступны значна асвоены рэгіён пачынаецца толькі за 20 км. на поўдзень ад в. Лісна. Безумоўна, што ў вызначэнні паўднёвай мяжы Ліснянскай воласці дапускаецца пэўная доля верагоднасці.

Пры параўнанні з іншымі валасцямі, пазначанымі на карце М.М. Аглобліна, заўважаецца, што Ліснянская воласць па структуры свайго фарміравання суадносіцца з характарам фарміравання, так званых, «азёрных валасцей», у якіх важнае месца надавалася не рэкам, а сукупнасці азёраў. Як вядома з папярэдніх даследаванняў аўтара, шэраг паселішчаў азёрнага падтыпу вылучаўся значнай рэсурснай зонай, што садзейнічала іх храналагічнай устойлівасці (Клімаў, 2006б, с. 130). У нашым выпадку ў якасці падобнага азёрнага паселішча выступае паселішча Лісна-1, якое, па класіфікацыі аўтара, адносіцца да мысавага варыянта (падварыянт А) азёрнага падтыпу (Клімаў, 2005в, с. 33). Але ў дачыненні да фарміравання воласці можна адзначыць, што наяўнасць камунікатыўнага шляху па р. Свольна з'явілася больш важным фактарам у фарміраванні воласці, чым рэсурсная зона асобнага возера. Дастаткова звярнуць увагу на суседнюю, Асвейскую, воласць і параўнаць рэсурсныя зоны двух суседніх валасцей, якія фарміраваліся на аснове азёраў. Пасутнасці, Ліснянская воласць знаходзілася ў акружэнні лясоў і балот, і асвоенасць тэрыторыі ў наш час выглядае мінімальнай і звязана ў асноўным з возерам Лісна (мал. 1:е).

Гаспадарчы стан воласці можна ахарактарызаваць на аснове нешматлікіх дадзеных. Заўважым, што вялікія лясныя прасторы спрыялі распаўсюджанню ў рэгіёне Лісна ляднага земляробства, аб чым сведчаць зафіксаваныя падчас археалагічнай разведкі 2005 г. мікратапонімы, а менавіта: Расцяроб – каля в. Ізубрыца; Ляда – каля вёсак Лісна і Мыленкі. Не выключана, што падобная форма земляробства садзейнічала фарміраванню так званых «пустаўшчын», спалучаных з маладворнай формай рассялення (Клімаў, 2005а, с. 10). Вядома, што ў 1533 г. людзі Ліснянскай воласці спрачаліся з падданым гаспадарскім Васкам Аляхновічам Чаркасам, які прэтэндаваў на іх зямлю як пустаўшчыну (Любавский, с. 256). Разам з земляробствам адпаведна развіваліся яшчэ чатыры галіны гаспадарчай дзейнасці, а менавіта:

рыбалоўства, паляванне, гандаль і апрацоўка чорных металаў. Аб істотнай ролі рыбалоўства сведчыць вялікая колькасць адпаведных прылад, асабліва рыбалоўных кручкоў, грузілаў для сетак і рыбных костак на паселішчы Лісна-1 (Клімаў, 2006а, с. 12, 13, 80). Агульная колькасць кручкоў, выяўленых у 2006–2007 гг., складае больш за 30 экзэмпляраў. Паляванню надавалася значная ўвага. Напрыклад, на помніку Лісна-1 колькасць костак дзікіх жывёл не істотна саступае косткам хатніх жывёл па колькасці (Клімаў, там жа, с. 80). Сляды апрацоўкі чорных металаў на паселішчы прадстаўлены жалезным шлакам (там жа, с. 113, мал. 30). Аб гандлі, асабліва ў познесярэдневяковы перыяд і новы час, сведчаць манеты: паўгрош Жыгімонта I Старога, рыжскі солід 1652 г., капейка Расіі 2-й паловы XVII ст. (там жа, с. 77), а таксама пячатка для пламбавання тавару.

Такім чынам, праведзеныя археалагічныя працы пацвердзілі факт асваення берагоў возера Лісна і фарміраванне вакол возера воласці з цэнтрам у в. Лісна. Можна дапусціць, што першапачаткова цэнтр воласці выконваў і функцыі пагоста. Пераемнасць паміж цэнтрам воласці ў X–XII стст. і XV–XVI стст. адпавядае агульнай тэндэнцыі ў развіцці валасных цэнтраў. Асновай для вылучэння Ліснянскай воласці зрабілася не агульнае сельскагаспадарчае асваенне тэрыторыі, а камунікатыўная, тэрытарыяльна-адміністрацыйная функцыя на Полацка-Пскоўскім шляху. Праведзеная рэканструкцыя межаў воласці дазваляе казаць аб устойлівасці паўночнай, паўночна-заходняй і паўночна-ўсходняй частак межаў воласці.

Літаратура і крыніцы

1. Акты Западной России, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Спб.: Типография 2-го отд-ния Собств. Е. и. в. канцелярии, 1846. – Т. 1. – 419 с.
2. Алексеев, Л.В. Полоцкая земля (Очерки истории Сев. Белоруссии) в IX–XIII вв. – М.: Наука, 1966. – 295 с.: ил.
3. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер’е ў IX–XIV стст. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 120 с.: ил.
4. Клімаў, М.В. Вясковыя паселішчы ў акрузе Полацка X – сярэдзіны XVI ст.: аўтарэф. дыс. Канд. гіст. навук: 07. 00. 06/Ін-т гісторыі НАНБ. – Мінск., 2005(а) – 20 стар.
5. Клімаў, М.В. Справаздача пра археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Полацкага, Расонскага і Верхнядзвінскага раёнаў Віцебскай вобласці ў 2005 г. (б) // Архіў ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 2273.
6. Клімаў, М.В. Тапаграфія і планіроўка вясковых паселішчаў у акрузе Полацка //Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – № 9. – 2005 (в). – С. 32–41.

7. Клімаў, М.В. Справаздача пра археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Верхнедзвінскага і Шаркаўшчынскага раёнаў Віцебскай вобласці ў 2006 г. (а). // *Архіў ІГ НАН Беларусі*. – Спр. № 2396.

8. Клімаў, М.В. Асаблівасці рассялення ў акрузе Полацка: X – сярэдзіна XVI ст. // *Гістарычна-археалагічны зборнік*. – № 21. – 2006 г. (б). – С. 130–136.

9. Клімаў, М.В. Аб адной групе паселішчаў на тэрыторыі Полацкага Падзвіння ў XI–XIII стст. // *Актуальныя праблемы из исторического прошлого и современности в общественно-гуманитарных и социо-религиоведческих науках Беларуси, Ближнего и Дальнего Зарубежья: мат-лы межд. науч.-практ. канф., Витебск, Ч. I, 19–20 апреля 2007 г.* – С. 33–35.

10. Оглоблин, Н.Н. Объяснительная записка к карте Полоцкого повета во 2-й половине XVI века (первая половина) // *Сборник археологического института*. – СПб., 1880. – Кн. III. – Отд. II. – С. 3–53.

11. Платонова, Н.И. Погосты и формирование системы расселения на Северо-Западе Новгородской земли // *Автореф. дис. Канд. ист. Наук*. – Л., 1988.

12. Риер, Я.Г. Некоторые вопросы развития феодальной деревни Могилевского Поднепровья в X–XIV вв // *Древности Белоруссии и Литвы: Сб. статей*. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 137–143.

13. Седов, В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV) // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М. – № 92. – 1960. – 158 с.

14. Семянчук, Г.М. Пачатковы этап фарміравання тэрыторыі Полацкай зямлі (IX–X стст.) // *Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук*. – № 3. – 1991. – С. 66–74.

15. Сергеева, З.М. Курганы у озера Лисно // *Краткие сообщения Института археологии*. – № 175. – 1983. – С. 84–88.

16. Сергеева, З.М. Денисенские курганы на Витебщине. // *Краткие сообщения Института археологии*. – № 187. – 1986. – С. 71–73.

17. Сергеева, З.М. Изучение курганов в окрестностях Освейского озера // *Краткие сообщения Института археологии*. – № 195. – 1989. – С. 71–74.

18. Спиридонов, М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.). – Минск.: Наука і тэхніка, 1993. – 223 с.

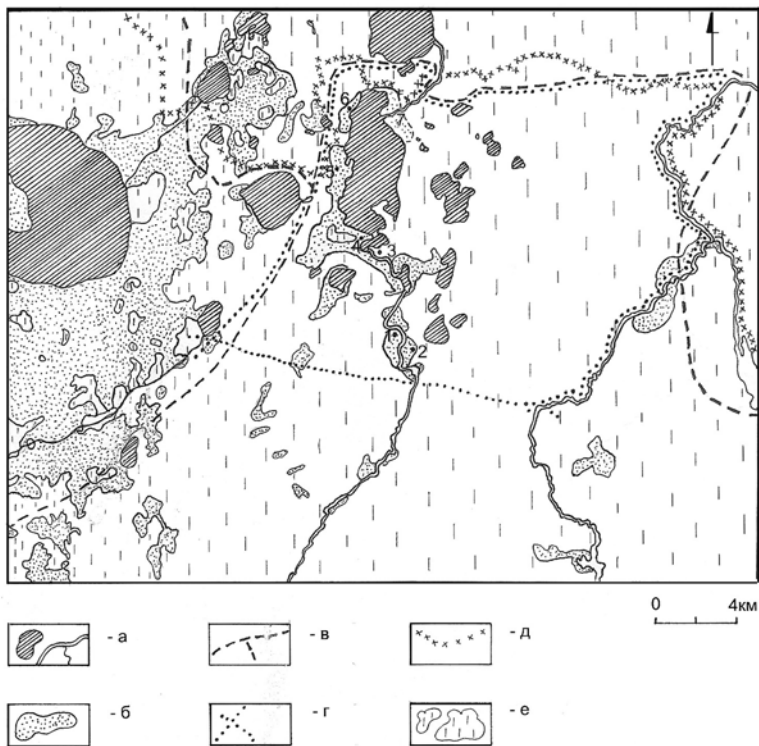
19. Список населённых мест Витебской губернии. – Витебск, 1906.

20. Справы Полацкага гродзкага суда 1533–1539 // *Беларускі архіў*. – Менск, Т. II. (XV–XVI ст.). – 1928. – С. 113–291.

21. Любавский, М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута: Ист. Очерки. – М., 1892.

22. Свод источников русского исторического общества. – Т. 59. – 1887.

23. Харитонов, Г.В. К вопросу о возникновении и эволюции погоста на территории Северо-Запада СССР // *Этногенез белорусов: Тэз. дакл. навук. канф., Мінск, 3–6 снежня 1973 г.* – Минск, 1973. – С. 179–180.

Мал. 1. Рэканструкцыя межаў Ліснянскай воласці.

Паселішчы: 1 – Дабраплёсы; 2 – Чарнавокі; 3 – Лісна; 4 – Залучча;
5 – Мыленкі; 6 – Дзянісёнкі; 7 – Волесы.

Умоўныя абзначэнні: а – тэрыторыя сучаснага сельскагаспадарчага асваення; б – рэкі і азёры; в – межы воласцей побач з Лісна (па М.М. Аглобліну); г – рэканструкцыя межаў Ліснянскай воласці (па М.В. Клімаву); д – сучасная мяжа паміж РБ і РФ; е – сучасная неасвоеная тэрыторыя (лес і балацьвіны).

Гарадзішча Свіслач – памежны замак Полацкай зямлі ў XII–XIII стст. (некаторыя вынікі даследавання 2000, 2005–2007 гг.)

Кошман В.І.

Гарадзішча Свіслач размешчана ў в. Свіслач Асіповіцкага раёна Магілёўскай вобласці. Яно займае высокі мыс, які ўтвораны ўпадзеннем р. Свіслач у р. Бярэзіну. Пляцоўка гарадзішча блізкая да трохкутнай, яе памеры каля 70x70 м. З поўдня, захаду і ўсходу гарадзішча мае высокія стромкія схілы вышынёй да 10 м. З боку вёскі (з поўначы) умацавана ровам глыбінёй каля 2 м і шырынёй да 13–17 м і валам вышынёй каля 2,2–2,5 м і шырынёй каля падэшвы 8–9 м. Уезд на гарадзішча размешчана ў разрыве вала з напольнага боку.

У 1256 г. упершыню ўзгадваецца «*Изяслав со Вислочи*», якога часам атаясамліваюць з адным са свіслацкіх князёў (Полное собрание..., т. II, 1962, стб. 831). У 1348 г. узгадваецца князь «*Семён Свислочский*», якога звязваюць або з княжацкай лініяй Рурыкавічаў (Сямён як нашчадак Ізяслава) (Любавский, 1892, с. 12) або з лініяй вялікіх літоўскіх князёў (Сямён Гедзімінавіч або Сямён Яўнутавіч).

У 1387 г. Свіслач сумесна з Менскам, Лагойскам, Бабруйскам, Ігуменам, Рэчыцай і інш. перайшла ва ўладанне Скіргайлы Альгердавіча. Свіслач узгадваецца на старонках Наўгародскага летапісу старэйшага і малодшага ізводу, дзе яна пералічана ў «*Списке русских городов дальних и ближких*» як горад літоўскі (Новгородская..., 1950, с. 476). Згодна з даследаваннямі М. Ціхамірава, гэты спіс быў складзены паміж 1387–1392 гг. у Ноўгарадзе, у гандлёвых колах, якія былі шчыльна звязаны гандлёвымі адносінамі як з гарадамі розных рускіх княстваў, так і з гарадамі ВКЛ. У XIV ст. Свіслач знаходзілася ў складзе Менскага княства.

Метрыка ВКЛ даволі часта ўзгадвае замак «*Свислочъ*», «*волость Свислоцкое*», шматлікія прывілеі, граматы, а таксама дзяржаўцаў і намеснікаў свіслацкіх (Рыгор Ісаевіч Грамыка, Войцэх Юр’евіч Навасілоўскі, Андрэй Якубавіч Неміровіч, Кузьма Іванавіч Жаслаўскі і інш.). Найбольш цікавымі дакументамі, якія ўтрымліваюць каштоўную інфармацыю аб планіроўцы, забудове, фартыфікацыі, узбраенні замка, а таксама праектах перабудовы ўласна замка і мястэчка, з’яўляюцца інвентар Свіслацкага замка (складзены ў ліпені 1560 г. рэвізорамі Р. Валовічам і М. Нарушэвічам) і планы князя Багуслава Радзівіла (сярэдзіна XVII ст.) (НГАБ, ф. 694, воп. 1, справа 287, арк. 9, 19 адв., 20, 21, 23; воп. 7, справа 936, арк. 1–31).

Навуковае вивучэнне Свіслачы пачалося ў 1926 г., калі С. Шутаў і М. Улашчык пры абследаванні ніжняй Свіслачы апісалі гарадзішча, знялі яго план і сабралі пад'ёмны матэрыял (Шутаў, Улашчык, 1930). У 1962, 1969–1971 гг. гарадзішча вивучалася экспедыцыямі БДУ пад кіраўніцтвам Э.М. Загарульскага. Было вивучана каля 700 кв. м (Ваганав, 1993; Дайчик, 1971; Скрыпчанка, 1980). На жаль, матэрыялы гэтых цікавых даследаванняў толькі часткова ўведзены ў навуковы зварот.

У 2000, 2005–2007 гг. раскопкі Свіслачы былі працягнуты экспедыцыяй ІГ НАНБ (В. Кошман). За гэты час былі даследаваны 132 кв. м. Культурны слой на гарадзішчы складае 1,8–2,2 м. Верхнія напластаванні (магутнасць 0,3–0,5 м) уяўляюць сабой шчыльны цёмна-шэры слой з злучэннямі будаўнічага смецця і перамешанымі матэрыяламі XII–XX стст. (пераважна XVI–XVII стст.). Сярэдні гарызонт (магутнасць 1,0–1,4 м) прадстаўлены чорным гумусіраваным слоём, насычаным попелам, вугаллем, праслойкамі светлага пяску і гліны. Па характэрных знаходках ён датуецца XII–XIII стст. Ніжні гарызонт (перадмацерыковы і частка ямаў) утварыўся яшчэ ў раннім жалезным веку (II–IV стст. н. э.), прадстаўлены чорным гумусіраваным слоём і звязаны з пражываннем прадстаўнікоў культуры штрыхаванай керамікі.

Найбольшую цікавасць уяўляюць сабой напластаванні эпохі Старажытнай Русі (сярэдні гарызонт), якія і прадстаўляюць магчымасць ахарактарызаваць асаблівасці матэрыяльнага і духоўнага жыцця насельніцтва, выказаць меркаванні аб сацыяльна-гістарычным тыпе паселішча і яго прыналежнасці.

Згодна з атрыманымі матэрыяламі, на мяжы XI–XII стст. (хутчэй пач. XII ст.) на гарадзішчы аднаўляецца жыццё. Гэта паселішча вызначаецца вельмі выгадным геастратэгічным палажэннем, якое тлумачыцца размяшчэннем на двух важных гандлёва-камунікацыйных магістральных – р. Бярэзіна і р. Свіслач, якія адыгрывалі важную ролю ў падняпроўска-нёманскай эканамічнай зоне. У гэты час важнай транспартнай магістраллю паміж Ноўгарадам і Кіевам выступае Дняпра-Нёманска-Заходнедзвінскі шлях з выходам у басейн Ловаці. Шляхі, якія злучалі дняпроўскі і заходнедзвінскі басейны, праходзілі ўздоўж р. Бярэзіны, р. Свіслач і р. Гайны. Л.В. Аляксеў, які разгледзеў водныя шляхі зносін Полацкай зямлі, адзначае, што па р. Бярэзіне існавала адгалінаванне шляху «з вараг у грэкі» (Аляксеев, 1966, с. 87).

Узнікненне ўмацаванага паселішча ў Свіслачы мы звязваем з другім этапам у развіцці т. зв. «свіслацкай агламерацыі паселішчаў» (гл. Кошман, 2003, с. 9–10; 2006, с. 154–161). Г.М. Семянчук адносіць з'яўленне ў Свіслачы полацкага памежнага населенага пункта да часоў княжання Усяслава Брачыслававіча (1044–1101 гг.) (Семянчук, 1993, с. 17). Аднак матэрыялы XI ст. на гарадзішчы дагэтуль не выяўлены. Нам бачыцца,

што аднаўленне гарадзішча ў Свіслачы трэба звязваць з сынам Усяслава Брачыслававіча – Глебам Усяслававічам Менскім (1104–1119 гг). Заняпад адкрытага гандлёва-рамеснага паселішча на р. Менка і заснаванне ў другой палове XI ст. Менска на р. Свіслач, пабудова на мяжы XI–XII стст. новага дзядзінца ў Ізяслаўі абумовілі большую ўвагу да абароны воднага шляху па р. Свіслач і сярэдняй Бярэзіне. Праявілася гэта, відаць, у актыўнай дзейнасці Глеба Усяслававіча па пашырэнні свайго Менскага ўдзела. У нашым выпадку адлюстраваннем гэтай дзейнасці было аднаўленне жыцця на ланцужку гарадзішчаў па р. Бярэзіна і ніжняй Свіслачы (Свіслач, Паліцкае, Ялізава, Зброск, Жужлянка). Гэтыя добра ўмацаваныя гарадзішчы маркіруюць паўднёвую мяжу Полацкага княства і паўднёва-ўсходнюю Менскага. Абапіраючыся на летапісныя паведамленні, Ю.А. Заяц таксама лічыць, што ў пачатку XII ст. у выніку аслаблення цэнтральнай улады ў Кіеўскай Русі тэрыторыя ўласна Менскага ўдзела пашыраецца на ўсход і поўдзень і дасягае р. Бярэзіны і ніжняга цячэння р. Свіслач (Заяц, 1993, с. 13). Важным сведчаннем фарміравання межаў княстваў служаць межавыя тапонімы ў наваколлі (Асіповіцкі, Клічаўскі, Бярэзінскі, Чэрвеньскі раёны) (з каранем «мяжа», «рубей», «стоўп»).

У «свіслацкай агламерацыі» XI–XIII стст. назіраецца рост колькасці насельніцтва, што ў наш час, акрамя вядомых гарадзішчаў і селішчаў, дэманструецца курганнымі могільнікамі з характэрным для гэтага часу інвентаром. Агламерацыя развіваецца ў дрыгавіцкім асяродку, аднак вярхоўнае, «княжацкае» ўмяшанне ў заснаванне паселішчаў, а таксама інфільтрацыя крывічоў адлюстравана і ў з’яўленні характэрных прывесак-конікаў у пахавальным інвентары навакольных курганоў і культурных напластаваннях Свіслачы.

Згодна з сацыяльна-гістарычнай тыпалогіяй, гарадзішча Свіслач у XII–XIII стст. можна з упэўненасцю аднесці да класічнай феадальнай сядзібы-замка. Паселішча мае выгаднае геастратэгічнае палажэнне і моцныя ўмацаванні, для культурнага слоя XII–XIII стст. характэрны знаходкі ўзбраення, сярод якога асабліва выдзяляецца зброя тыповая для побыту феадала (дэталі даспехаў, наканечнікі коп’яў і стрэлаў, скрыжаванне і наверха мяча, булавы, дэталі складаных лукаў, рыштунак конніка і верхавога каня), фрагменты шклянных бранзалетаў і амфар, каштоўныя прывазныя рэчы (колт, шклянны, паліваны і медны посуд, крыжы-энкаліпіёны). Акрамя таго, каля гарадзішча адсутнічае селішча-спадарожнік гэтага часу, што часам расцэньваецца даследчыкамі як прыкмета памежных крэпасцей.

За некалькі сезонаў даследавання гарадзішча выяўлена больш за дзесяць тысяч фрагментаў ганчарнага посуду, сотні вырабаў з жалеза і шкла, дзесяткі вырабаў з косці, каляровага металу і камню. Культурны слой помніка добра захоўвае астэалагічны матэрыял (косткі, рогі, зубы). Згодна з вызначэннем В.В. Шчагловай і А.А. Разлуцкай, на гарадзішчы адзначаны вялікі працэнт

рэшткаў дзікіх жывёл (зубр, алень, лось, дзік), што сведчыць аб тым, што насельніцтва гарадзішча пераважную колькасць мяса атрымлівала ад дзікіх жывёл (Разлуцкая, 2004; Щеглова, 1993). Для феадальнай знаці паляванне з'яўлялася адным з відаў «прывіляванага адпачынку», і, адпаведна, існавала феадальнае абмежаванне права палявання для шараговага насельніцтва.

Пры раскопках таксама збіраўся іхтыялагічны матэрыял (луска, косткі рыб), што дазволіла Э. Ляшкевіч вызначыць памерны і відавы склад рыбы. Устаноўлены 24 віды рыб (5 сем'яў). Асноўнымі прамысловымі аб'ектамі лоўлі жыхароў Свіслацкага замка былі акунь і шчупак, сукупная доля якіх дасягала 61 %. Значная доля ў промысле належала карпавым – язю, плотцы, ліню, лясчу, жэраку, а таксама сому і асятровым, доля якіх дасягае 30 %. Адметна тое, што ўпершыню для басейна р. Бярэзіны зафіксаваны асётр (Ляшкевіч, Зубей, 2001).

Пры раскопках гарадзішча ў сезоне 2006 г. у падпольнай яме багатай жылой пабудовы сярэдзіны XIII ст. было сабрана каля 5 кг культурнага слоя з абпаленым зернем. Пасля прасушкі агульная вага зерня склала 13495 г. Па вызначэнні Д.І. Трацякова (Інстытут эксперыментальнай батанікі НАН Беларусі), асноўная маса зерня належыць ячменю, у невялікай колькасці сустрагата жыта і проса. Вызначана таксама пустазелле – зоркаўка сярэдня, куколь звычайны, мяшэй сізы і зялёны, лебяды і інш. Вызначаныя віды пустазелля сведчаць аб культывацыі яравых культур злакаў. Мяркуючы па тым, што зерне было выяўлена дастаткова кампактна, можна меркаваць аб яго знаходжанні ў драўлянай ёмістасці або засеку, які згарэў падчас пажару.

Раскопы 2005–2007 гг. патрапілі на рэшткі вялікай спаленай пабудовы памерамі каля 10 x 8 м. Пабудова арыентавана па баках свету. Яна фіксавалася па адзінкавых рэштках абгарэлых бяровенняў, распаўсюджванню вуголля і нівеліровачнай праслойцы светла-жоўтага пяску. Цікавымі канструктыўнымі элементамі пабудовы з'яўляюцца ганак, які складаўся з двух вялікіх пляскатых камянёў (1,02 x 1,10 x 0,8 м і 0,55 x 0,44 м), абпаленае бярвяно з пятачнай адтулінай пад дзверы і падклецця (?) памерамі 4,4 x 4,4 м (?) і глыбінёй ад мацярыка 0,8–1,0 м. Такім чынам, гэта магла быць наземная пабудова з падклеццю, не выключана, што двухкамерная. Менавіта ў падклецці было сабрана абпаленае зерне, а таксама мноства археалагічных артэфактаў (фрагменты ганчарнага посуду, косткі жывёл, сякеры, фрагменты шкляных бранзалетаў, фрагмент амфары, невызначаныя вырабы з каляровага металу і інш.). У межах пабудовы сабрана асноўная колькасць бытавых рэчаў (нажы, нажніцы, замкі, ключы, долаты, шыферныя праселкі, варган), прылад працы (жорнавыя камяні, порхліца, сашнік, цясло, фрагмент сярпа, рыбалоўны кручок), упрыгожванняў (шклянныя бранзалеты, сердалікавая пацерка, колт) і прадметаў узбраення (фрагменты шпор, наканечнікі стрэл, шып булавы, наверх і скрыжаванне мяча (тып Т1, «куршскі»), фрагменты

шлема з паўмаскай (тып 4 паводле А. Кірпічнікава) (мал. 1–4).

Комплекс «элітарных» матэрыялаў, атрыманых пры раскопках гэтай часткі гарадзішча, дазваляе гаварыць аб высокім сацыяльным статусе ўладальніка гэтых рэчаў (мясцовы феадал (баярын, князь ?) і аб тым, што выяўленая пабудова належала менавіта яму. Акрамя таго, трагічнае знішчэнне гарадзішча ў пажары сярэдзіны XIII ст. можна суаднесці з раптоўным уварваннем атрада мангола-татар. Гэты факт даказваецца цэлай серыяй уласцівых ім наканечнікаў стрэл, жалезным кручком ад адкрытага калчана і касцяным наверхшам дрэўка значка невялікага воінскага падраздзялення мангола-татар.

Такім чынам, у працэсе раскопак памежнага пункта Полацкай зямлі атрыманы унікальныя матэрыялы, якія характарызуюць асаблівасці матэрыяльнага і духоўнага жыцця сядзібы-замка XII–XIII стст.

Літаратура

Алексеев, Л.В. Полоцкая земля. Очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв. – М., 1966.

Ваганова, А.М. Свіслач // Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энциклапедыя. – Мн., 1993. – С. 559–560.

Дайчик, Г. Топография и оборонительные сооружения Свислочского замка XII в. // Тезисы III региональной студенческой археолого-этнографической конференции ВУЗов северо-запада СССР. – Рига, 1971. – С. 42–44.

Заяц, Ю.А. Менская зямля: этапы фарміравання. // Беларускі гістарычны часопіс. – № 4. – 1993. – С. 8–15.

Кошман, В.І. «Свіслацка-бярэзінскі» мікрарэгіён у X–XIII стст. // Матэрыялы па археалогіі Беларусі / Археалогія эпохі сярэднявекі (да 75-годдзя з дня нараджэння П.Ф. Лысенкі). – № 12. – 2006. – С. 154–161.

Кошман, В.І. Сельскія паселішчы міжрэчча Бярэзіны і Дняпра ў X–XIII стст. – Аўтарэферат дыс.... канд. гіст. навук. – Мн., 2003.

Любавский, М.Ф. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства (ко времени издания первого Литовского статута). – М., 1892.

Ляшкевіч, Э., Зубей, А. Аб рэштках рыб з раскопак Свіслацкага замка // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – № 3. – 2001. – С. 270–274.

НГАБ, ф. 694, воп. 1, справа 287, арк. 9, 19 адв., 20, 21, 23 (Чертежи, планы, черновики кн. Богуслава Радзивила).

НГАБ, ф. 694, воп. 7, справа 936, арк. 1–31 (Инвентар Свіслацкага замка ў 1560 г.).

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л. 1950.

Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись., 1962. – Т. II. – М.

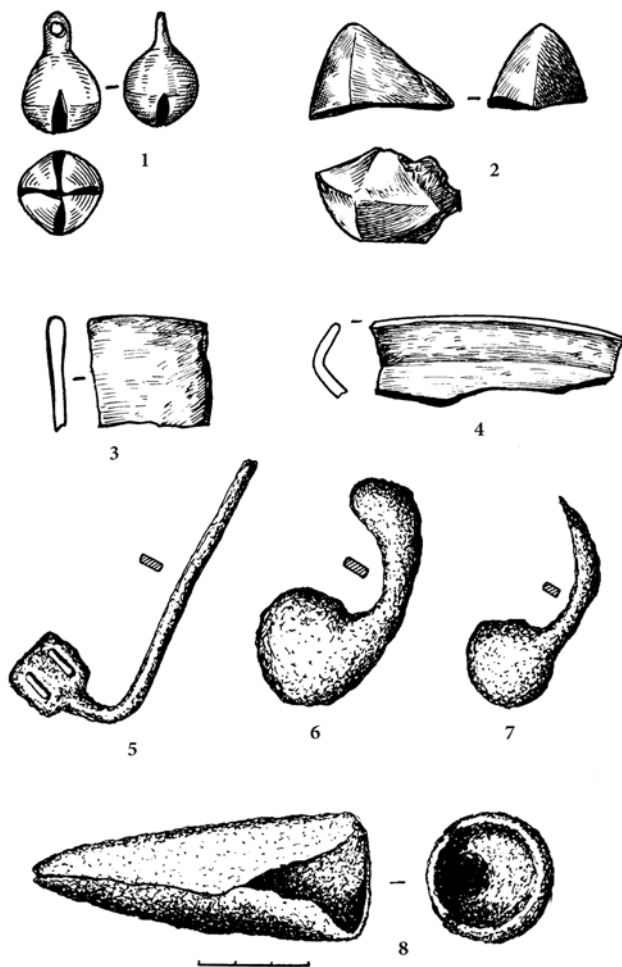
Разлуцкая, А.А. Фауна замка Свислочь // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 19. – 2004. – С. 220–231.

Семенчук, Г.Н. Формирование и развитие территории Полоцкой земли в IX – первой половине XIII вв. Автореферат дис... канд. ист. наук. – Мн., 1993.

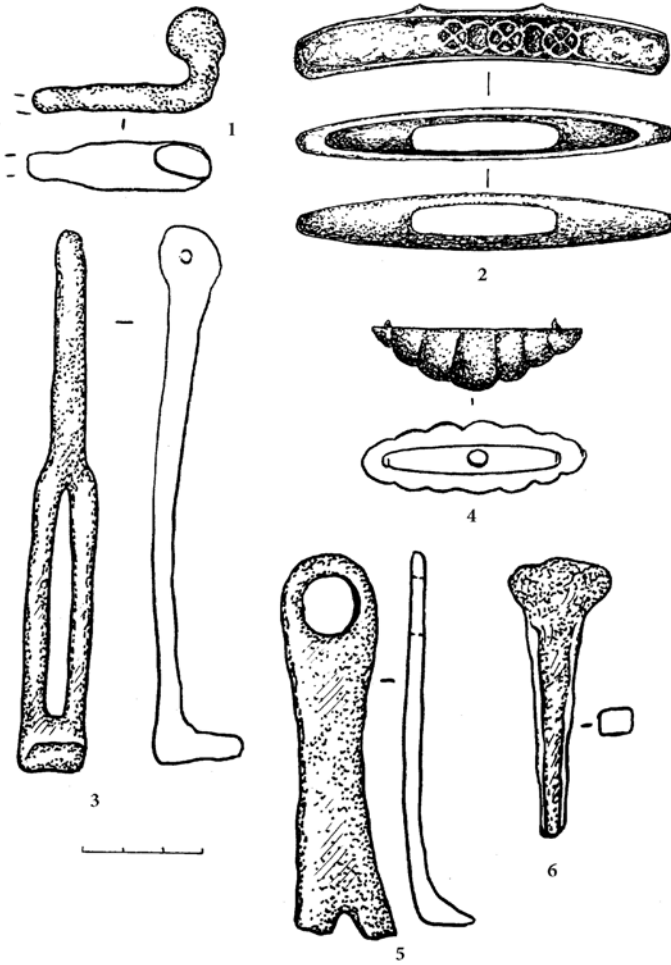
Скрыпчанка, Т.С. Свіслацкія шклянныя бранзалеты. // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – № 3. – 1980. – С. 66–71.

Шутаў, С.С., Улашчык, М.М. Археалёгічныя разведкі на ніжняй Свіслачы // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кніга 11. Працы археалёгічнай камісіі. Т. II. – Мн. 1930. – С. 105–120.

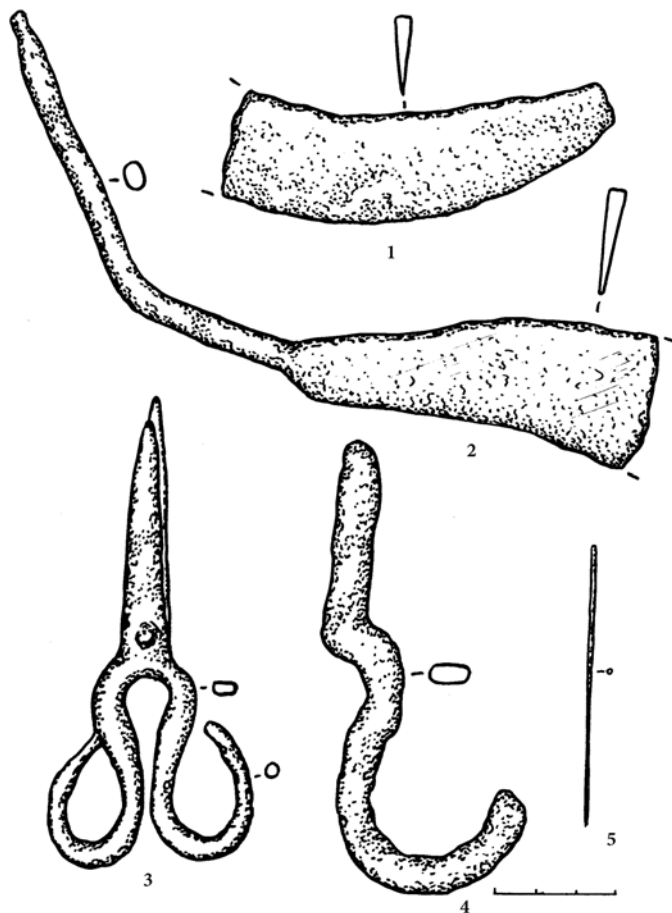
Щеглова, В.В. Роль охоты в снабжении мясом населения на территории Беларуси в X–XIV вв. // Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі. Новыя матэрыялы і даследаванні. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – С. 74–82.

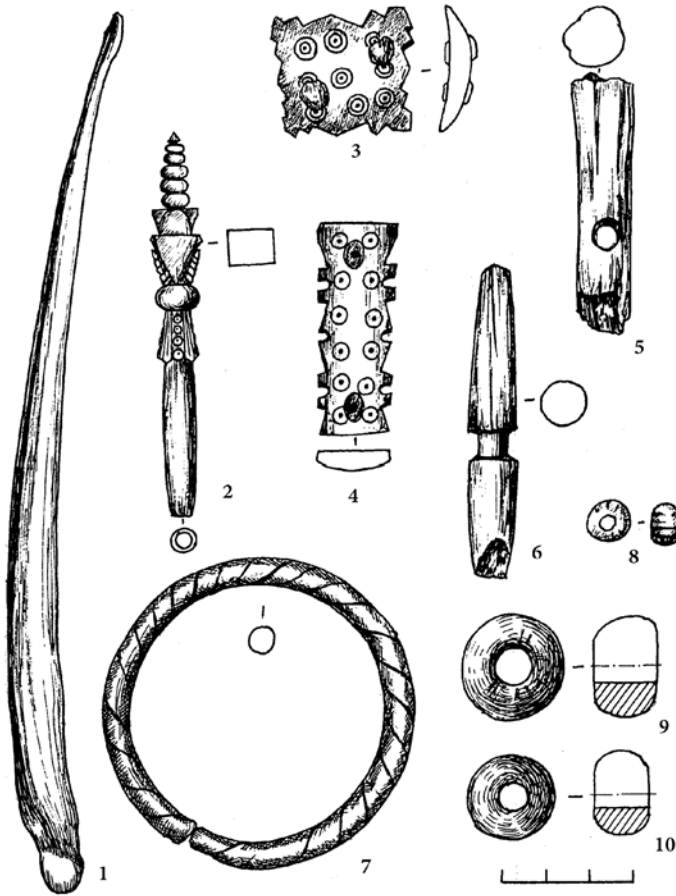
Мал. 1. Гарадзішча Свіслач. Вырабы з каляровага металу (1–4) і жалеза (5–8). 1 – бразготка, 2 – шып булавы, 3–4 – фрагменты меднага посуду, 5–7 – фрагменты шпор, 8 – уток кап’я.

Мал. 2. Гарадзішча Свіслач. Вырабы з жалеза (1, 3, 5, 6) і каляровага металу (2, 4). 1 – фрагмент шпory, 2 – крыжавіна мяча; 3, 5 – ключы, 4 – наверхша мяча, 6 – фрагмент механізму замка.

Мал. 3. Гарадзішча Свіслач. Вырабы з жалеза.
 1 – фрагмент ляза брытвы, 2 – фрагмент сярпа, 3 – нажніцы,
 4 – кручок ад бязмена, 5 – іголка.

Мал. 4. Гарадзішча Свіслач. Вырабы з рогу і косці (1–6), шкла (7–8) і камя (9–10).
 1 – качадык, 2 – наверхша дрэўка значка, 3–4 – накладкі на тронкі, 5 – «жужаліца»,
 6 – гузік, 7 – шкляны бранзалет, 8 – пацерка, 9–10 – шыферныя праселкі.

Полоцкая земля в современной белорусской, российской и украинской историографии

Левко О.Н.

Полоцкая земля как никакое другое средневековое территориально-административное образование в Восточной Европе всегда вызывала и вызывает интерес со стороны ученых, исследующих политические, экономические, правовые, социально-культурные, этнокультурные и другие процессы этого времени.

Такой интерес не случаен, т.к. в истории формирования и развития Полоцкой земли имеется ряд фактов, так или иначе существенно влиявших на ход и характер сложения в первую очередь политического, государственного, правового пространства во всей Восточной Европе.

Слабая изученность как самого центра Полоцкой земли, так и его ближайшей округи (особенно на ранних этапах развития) в этно-социальном, экономическом и культурном аспектах и, даже, территориально-топографическом дали возможность представлять Полоцкую землю в современных исследованиях как явление вторичного характера, производное от таких важнейших структур как Новгородская и Киевская земли.

Между тем, уже накопленный богатейший по своей информативности археологический материал, хорошо укладывающийся в схему основных процессов перехода от племенных к раннегосударственным структурам в рамках Восточной Европы, показывает, что роль Полоцкой земли в них была далеко не второстепенной.

Второй аспект, на котором сосредотачивается внимание исследователей, это наследственное право детей и внуков киевского князя Владимира и полоцкой княжны Рогнеды в отношении полоцкого и киевского столов. Он также рассматривается достаточно односторонне, в отрыве от других аспектов, формировавших в целом правовое поле в Восточной Европе. Механический перенос проблемы в область родственных разногласий породил миф о полоцком сепаратизме.

Очень сложным и также пока недостаточно изученным остается в современной историографии Восточной Европы период т.н. феодальной раздробленности. Следует обратить внимание не только и не столько на Любечский съезд князей 1097 г., который по сути явился открытым выражением давно идущих внутренних процессов размежевания в Киевском государстве, но и принять как факт переход от родового созеренитета к качественно новому явлению – образованию вотчин на феодальном праве. Этими преобразованиями были охвачены в конце XI–XII вв. все территориа-

льно-административные образования Восточной Европы, складывалась новая система сюзеренитета-вассалитета и, роль тех земель, на основе которых это происходило, также была неоднозначной.

Необходим анализ имеющихся к настоящему времени источников и историографии по означенным проблемам с целью обоснования реального места и роли Полоцкой земли в круге территориально-административных структур, изначально формирующих политическую, экономическую и культурную жизнь Восточной Европы эпохи средневековья.

Раннесярэднявечны Полацк: тапаграфічная структура і пытанні храналогіі

Плавінскі М.А.

Полацк з'яўляецца адным з найбольш старажытных гарадоў Усходняй Еўропы. Разам з тым, пісьмовыя звесткі, якія датычыліся б яго ранняй гісторыі, надзвычай нешматлікія і сціплыя. Рабіць на падставе гэтых урыўкавых згадак якія-небудзь высновы аб ранніх этапах гісторыі горада папросту немагчыма. У такіх умовах першачарговае значэнне пры вывучэнні ранніх этапаў полацкай гісторыі набываюць археалагічныя крыніцы.

Мэтанакіраванае археалагічнае вывучэнне Полацка было распачатае ў 1928 г. экспедыцыяй пад кіраўніцтвам А.М. Ляўданскага. З канца 1950-х гг. у горадзе праводзяцца сістэматычныя археалагічныя даследаванні (Тарасаў, 1998, с. 21–22), вынікі якіх, на жаль, застаюцца слаба апублікаванымі і недастаткова асэнсаванымі.

Асноўная мэта гэтай працы – яшчэ раз звярнуцца да найменш асветленых пытанняў раннесярэднявечнай полацкай гісторыі, у першую чаргу – пытанняў тапаграфіі культурнага слоя і храналогіі ранніх культурных напластаванняў горада*. Ніжня храналагічная мяжа даследавання, а менавіта час узнікнення ўпершыню ўзгаданага ў летапісах пад 862 г. Полацка ўласна і з'яўляецца адной з асноўных праблем гарадской гісторыі. Верхняя храналагічная мяжа працы з шэрагу прычын вызначаецца сярэдзінай X ст. Па-першае, з летапісных звестак вядома, што ў 980 г. у Полацку валадарыў «прыйшоўшы з замор'я» Рагвалод. Час яго з'яўлення ў Падзвінні, верагодна, прыпадае менавіта на сярэдзіну X ст. (Алексеев, 1966, с. 238). Па-другое, да сярэдзіны X ст. ляпная кераміка змяняецца ў Полацку раннекругавой (Плавінскі, Штыхаў, 2006, с. 69–70; Тарасаў, 1998, с. 32), што дазваляе адносна ўпэўнена аддзяліць больш раннія напластаванні ад слаёў «часоў Рагвалода». Пры гэтым варта мець на ўвазе, што вызначаная верхняя храналагічная мяжа, натуральна, з'яўляецца ўмоўнай і можа разглядацца хутчэй як нейкі арыенцір у часе.

Да сённяшняга часу археолагамі былі выпрацаваны тры асноўныя канцэпцыі ўзнікнення Полацка і развіцця яго ранняй тапаграфічнай структуры. *Першая* з іх, прапанаваная Г.В. Штыхавым, развівае погляды А.М. Ляўданскага. Паводле меркавання Г.В. Штыхава, крывіцкае паселішча ўзнікла на Пешапачатковым гарадзішчы, што размешчана на правым беразе Палаты,

---

* Зварот да азначаных пытанняў быў бы немагчымы без ласкавага дазволу Г.В. Штыхава, С.В. Тарасава і Д.У. Дука на выкарыстанне матэрыялаў іх раскопак, а таксама іх каштоўных кансультацый і крытычных заўваг.

у лукавіне яе старога рэчышча, за 0,8 км ад месца ўпадзення ракі ў Заходнюю Дзвіну. У VIII – першай палове X ст. тэрыторыя Полацка складалася з гарадзішча і селішча плошчай 0,25–0,3 га на адным з мысаў правага берага Палаты, непадалёк ад гарадзішча (селішча ля Чырвонага моста, (Штыхов, 1963, с. 63–69; 1975, с. 21–26; 1978, с. 26; 1984, с. 154–156). *Другая* канцэпцыя належыць С.В. Тарасаву і з’яўляецца прамым працягам ідэй Г.В. Штыхава, аднак уносіць у іх прынцыповыя змены. Даследчык вызначыў, што раней гарадзішча размяшчалася на мысе левага берага Палаты і было аддзелена ад яго толькі падчас перапланавання горада пасля яго захопу войскамі Івана Грознага ў 1563 г. Першапачаткова Полацк складаўся з мысавага гарадзішча на левым беразе Палаты, вялікага селішча, размешчанага непасрэдна перад ім (Ніжні замак), і невялікага адкрытага паселішча на правым беразе (ля Чырвонага моста). Агульная плошча горада складала 8 га (Тарасаў, 1992, с. 7–9; 1998, с. 24–39; 2002, с. 31). *Трэцяя* канцэпцыя развіцця ранняй тапаграфічнай структуры Полацка была прапанавана С.В. Бялецкім і Ю.М. Лесманам. Паводле іх меркавання, найстаражытнейшыя слаі ў Полацку датуюцца часам не раней за X ст. На ранніх этапах свайго існавання, у тым ліку і ў «часы Рагвалода», паселішча складалася з трох частак: града, пераграддзя і некропаля – і па сваёй тапаграфічнай структуры ўзыходзіла да «віка» (Бялецкий, Лесман, 1979, с. 304–306, 312).

Зыходзячы з названых канцэпцый, сёння немагчыма адказаць на шмат якіх прынцыповыя пытанні храналогіі і тапаграфіі культурных напластаванняў ранняга Полацка (Дук, 2006, с. 26–27, 34; Плавінскі, 2007, с. 26–27). Працэс апрацоўкі існуючых археалагічных калекцый і назапашвання новых матэрыялаў вядзе да неабходнасці перагляду пералічаных канцэпцый і выпрацоўкі новага падыходу да аналізу раннесярэднявечных полацкіх старажытнасцей, які быў бы заснаваны найперш на строгім крыніцазнаўстве.

Вялікую каштоўнасць, як для датавання культурных напластаванняў, так і для вызначэння тэрыторыі першапачатковага Полацка, мае вывучэнне комплексу раннесярэднявечнай ляпной керамікі. Датаванне ранніх культурных слаёў Полацка было вызначана Г.В. Штыхавым, а за ім большасцю беларускіх аўтараў, у межах VIII–IX стст. Аднак, меркаванні аб існаванні крывіцкага паселішча на Першапачатковым гарадзішчы і селішчы ля Чырвонага моста ўжо ў азначаны перыяд грунтуецца выключна на датаванні некалькіх керамічных формаў, якія належаць, паводле меркавання Г.В. Штыхава, да культуры доўгіх курганоў і керамікі «пражскага тыпу» (Штыхов, 1979, с. 7, рис. 14; 1984, с. 154–156; 2000, с. 175, мал. 35:15).

Аналіз ляпной керамікі з селішча ля Чырвонага моста дазваляе казаць аб тым, што яна знаходзіць шырокія аналогіі ў керамічным комплексе раннегарадскіх цэнтраў Падзвіння і Верхняга Падняпроўя і смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (Плавінскі, Штыхаў, 2006, с. 66–70; Плавінскі, 2007, с. 27–

28). Разам з тым, шлях вызначэння дакладнай храналогіі ранніх полацкіх культурных напластаванняў выключна на падставе патэнцыяльнага датавання комплексу ляпной керамікі не можа быць прызнаны абгрунтаваным. Ляпны посуд з селішча ля Чырвонага моста можа быць аднесены прыкладна да сярэдзіны VIII–X стст. – часу існавання КСПДК у Беларускім Падзвінні. Аднак, аднаго гэтага недастаткова для вызначэння часу ўзнікнення селішча VIII–X стст. Рэчавы комплекс з ранніх напластаванняў гэтай часткі горада варта адносіць да X–XI стст. (Плавінскі, Штыхаў, 2006, с. 69–70), а слой з ляпной керамікай можа быць датаваны першай паловай X ст., хаця выключачь верагоднасць пачатку яго фармавання яшчэ ў IX ст. усё ж не варта (Плавінскі, 2007, с. 28).

Нешматлікія ўзоры раннесярэднявечнага ляпнога посуду з Першапачатковага гарадзішча ў цэлым аналагічныя кераміцы з селішча ля Чырвонага моста. Індывідуальныя знаходкі, якія маглі б быць звязаны з раннесярэднявечным культурным слоём гарадзішча, таксама надзвычай нешматлікія*. Гэта, уласна кажучы, толькі наканечнік стралы варыянту 2 тыпу 62 паводле А.Ф. Мядзведзева (Плавінскі, 2007, с. 28, мал. 3) і 1/4 частка абасідскага дзірхама (не раней 814/815 – пачатку X ст. (Булкін, 1978, с. 12–13)**). Апошняя знаходка, відавочна, не можа лічыцца падставай для датавання раннесярэднявечнага слою Першапачатковага гарадзішча IX ст. Пры гэтым варта мець на ўвазе, што ва ўсходнееўрапейскіх скарбах абасідскія дзірхамы амаль цалкам знікаюць у 910-я гг. (Нунан, 2004, с. 260–261). Гэта, у сваю чаргу, дазваляе разглядаць названы фрагмент дзірхама як адну з верагодных самых ранніх знаходак з культурнага слою Полацка, што вядомы на сёння.

Вялікая калекцыя ляпной керамікі і індывідуальных знаходак, сабраная на Ніжнім замку падчас раскопак С.В. Тарасава ў 1986, 1988–1990 гг. (Тарасов, 1987, с. 13–18, рис. 39–40; 1989; 1990; 1998, с. 26, 32–35), пакуль застаецца не ўведзенай у шырокія навуковыя звароты. Дэталёвы аналіз гэтай калекцыі застаецца справай будучыні, аднак ужо зараз відавочна, што прадметы, якія маглі б датавацца часам, ранейшым за X ст., у яе складзе адсутнічаюць. Такім чынам, пытанне аб існаванні ў Полацку слаёў, сінхронных першай летапіснай згадцы і, тым больш, напластаванняў больш

* Гаворка ідзе толькі аб матэрыялах ранейшых даследаванняў без уліку вынікаў раскопак, праведзеных Д.У. Дукам у 2007 г.

** Шчыра дзякую Д.У. Дуку, які звярнуў маю ўвагу на гэтую знаходку. У зводзе В.Н. Рабцэвіча яна памылкова аднесена да раскопак Сафійскага сабора (Рябцевіч, 1998, с. 73). У гэтай жа працы да раскопак Сафійскага сабора памылкова залічаны яшчэ адзін фрагмент дзірхама (Саманіды, Наср ібн Ахмад, 933–941 (Рябцевіч, 1998, с. 73), які на самой справе быў знойдзены падчас даследаванняў селішча ля Чырвонага моста (Штыхаў, 1984, с. 156; Плавінскі, Штыхаў, 2006, с. 69–70).

ранняга часу, застаецца адкрытым*. Спадзявацца на дасягненне яго вырашэння можна найперш у выніку правядзення новых раскопак.

Разам з тым, перспектыву выкарыстання ляпной керамікі для датавання ранніх полацкіх слаёў адмаўляць цалкам не варта. Дзеля стварэння храналагічнай калонкі полацкай ляпной керамікі неабходна, найперш, прааналізаваць увесь ранні керамічны комплекс з Першапачатковага гарадзішча, селішча ля Чырвонага моста, Ніжняга замка і іншых частак горада. Атрыманя вынікі ўжо сёння можна параўнаць з тыпалогіяй ляпной керамікі Лукомля і Віцебска, якая распрацавана І.І. Еремеевым (Еремеев, Штыхов, 2007; Еремеев, Бубенько, Штыхов, 2007). Пры агульным падабенстве керамічных комплексаў Лукомля, Віцебска і Полацка канца I тыс. н.э. можна спадзявацца на выяўленне пэўных адрозненняў, якія могуць тлумачыцца як храналагічнымі, так і культурнымі фактарамі. Пры гэтым варта мець на ўвазе, што ў Лукомлі даследчыкі схільны вылучаць не толькі слой X ст, але і больш раннія напластаванні VIII–IX стст. (Еремеев, Штыхов, 2007, с. 114–118). У Віцебску, ляпная кераміка якога блізкая лукомльскай (Еремеев, Бубенько, Штыхов, 2007, с. 8), могуць прысутнічаць напластаванні рубяжа IX–X стст. (Еремеев, 2005, с. 105). У Полацку, як ужо было сказана, вылучаецца толькі слой X ст., а магчымаць існавання больш ранніх напластаванняў застаецца толькі гіпатэтычнай.

Ляпная кераміка можа быць выкарыстана яшчэ і як індыкатар распаўсюджвання ранніх культурных напластаванняў і, адпаведна, стаць падставай для вызначэння тэрыторыі Полацка да часу «прыходу Рагвалода з-за мора». На сённяшні дзень найбольш верагоднай падаецца наступная рэканструкцыя тапаграфіі Полацка да сярэдзіны X ст. Умацаваны цэнтр горада размяшчаўся на мысе правага берага Палаты (Першапачатковае гарадзішча плошчай каля 1 га). Да яго прымыкала буйное селішча плошчай каля 7 га на Ніжнім замку. Сінхронныя селішчы месціліся і на правым беразе ракі. Пры гэтым тэрыторыя правабярэжнага селішча магла быць дастаткова значнай і ўключаць участкі ўздоўж берага Палаты ад Чырвонага моста, дзе слой з ляпной керамікай выяўлены на плошчы каля 0,25–0,3 га, да Запалоцця, дзе наяўнасць такога слоя застаецца пакуль мяркуемай (Плавінскі, 2007, с. 29). Агульная плошча гарадской тэрыторыі мусіла перавышаць 8 га.

Дадатковымі аргументамі на карысць актыўнага засялення абодвух берагоў Палаты яшчэ ў часы «да прыходу Рагвалода з-за мора» з'яўляецца

---

* Цалкам верагодна, што больш упэўнены адказ на гэтае пытанне можна будзе даць пасля аналізу матэрыялаў новых раскопак на Першапачатковым гарадзішчы, якія былі праведзены Д.У. Дукам у 2007 г. Пры гэтым варта адзначыць, што сярод ляпнога посуду з раскопу 2007 г. маецца тыповая банцараўская кераміка. Аднак рабіць якія-небудзь высновы на падставе гэтага факту падаецца заўчасным да моманту з'яўлення паўнавартаснай публікацыі матэрыялаў даследаванняў.

двухчасткавая структура гарадскога курганнага некропаля, якая можа быць рэканструявана на падставе аналізу пісьмовых, картаграфічных і археалагічных крыніц (Дук, Плавінскі, 2006). Як можна меркаваць, «паўночны курганны могільнік» размяшчаўся на правым беразе Палаты і цягнуўся з паўночнага ўсходу (прыкладна ад пазнейшага Спаса-Ефрасіньеўскага манастыра) на паўднёвы захад – да першапачатковага рэчышча Палаты і далей уздоўж паўночнай мяжы Запалоцкага пасада. Варта, аднак, адзначыць, што археалагічных сведчанняў існавання «паўночнага могільніка» пакуль не выяўлена. «Усходні курганны могільнік» размяшчаўся ўздоўж правага берага Дзвіны. Ён, верагодна, пачынаўся за 250–400 м на ўсход ад селішча на Ніжнім замку і цягнуўся прыкладна на 700 м на ўсход. Існаванне курганоў на гэтай тэрыторыі пацвярджаецца знойдзенымі падчас земляных работ мячом тыпу V з надпісам ULFBERHT на клінку, а таксама двух гаршкоў – ляпнога і ляпнога з падпраўленым на ганчарным крузе венцам і хвалістым арнаментам па плечуку. Цалкам лагічным падаецца меркаванне, што «ўсходні могільнік» мог належаць левабярэжнай частцы горада, тады як «паўночны могільнік» – правабярэжнай (Дук, Плавінскі, 2006).

Калі пытанне аб часе ўзнікнення раннегарадскога цэнтра на Палаце застаецца адкрытым, бо летапісныя звесткі аб існаванні Полацка ўжо ў 862 г. пакуль не дастаткова пацвярджаюцца археалагічнымі дадзенымі, дык час з’яўлення ў Беларускім Падзвінні Рагвалода можа быць, як падаецца, удакладнены з дапамогай археалагічных і нумізматычных крыніц. Дакладней кажучы, гэтыя крыніцы дазваляюць пазначыць пэўны час, калі ў жыцці рэгіёна адбыліся значныя змены, якія пакінулі заўважныя сляды ў матэрыяльнай культуры. У азначаным кантэксце варта найперш звярнуць увагу на некалькі момантаў.

У 1973 г. пад Полацкам, ля вёскі Казьянкі, быў знойдзены скарб, ад якога захавалася больш як 7711 цэлых і фрагментаваных дзірхамаў (пры гэтым значная частка скарбу была раскрадзена). Малодшы з дзірхамаў – манета Нуха ібн Насра, якая была адчаканена ў Самаркандзе ў 333 г.х. (944/945 гг.). Па вызначэнні В.Н. Рабцэвіча, скарб быў ухаваны ў 940-я гг. (Рябцевіч, 1998, с. 72), напэўна, у другой палове дзесяцігоддзя. Выказаная ў літаратуры інтэрпрэтацыя Казьянкаўскага скарбу як «своеасаблівай разбойніцкай казны» (Рабцэвіч, Стуканаў, 1973, с. 34) сёння ўяўляецца надта рамантычнай і спрошчанай. Выпадзенне велізарнага Казьянкаўскага скарбу, які з’яўляецца адным з буйнейшых ва Усходняй Еўропе (Нунан, 2004, с. 272–273) сведчыць, у першую чаргу, на карысць дастаткова актыўнага функцыянавання гандлёвага шляху па Заходняй Дзвіне ў яе сярэднім цячэнні ўжо ў сярэдзіне X ст. Разам з тым, відавочна, што ў другой палове 940-х гг. у функцыянаванні гэтага шляху адбыліся нейкія катастрафічныя падзеі, якія прывялі да ўхавання Казьянкаўскага скарбу. Цалкам лагічнай

падаецца гіпотэза, што падзеі гэтыя маглі быць звязаны са з'яўленнем у Полацку Рагвалода і пэўнымі зменамі ў жыцці рэгіёна, якія наступнічалі гэтаму. Адною з такіх змен мусіла стаць усталяванне Рагвалодам кантролю над гандлёвым шляхам па Заходняй Дзвіне, што і магло быць канкрэтнай прычынай выпадзення Казьянкаўскага скарбу.

Як ужо было адзначана, у самім Полацку сярэдзіна X ст. становіцца часам распаўсюджання кругавой керамікі. Варта, аднак, адзначыць, што праблема з'яўлення ў Полацкім Падзвінні ганчарнага круга, гэтаксама як і храналогія раннекругавой керамікі самога Полацка, яшчэ ні разу не становілася тэмай адмысловага даследавання, што прымушае да максімальнай асцярожнасці высноў на гэты конт. Але, мяркуючы па распаўсюджанні культурных напластаванняў з ранняй кругавой керамікай, тэрыторыя Полацка ў другой палове X ст., відавочна, значна ўзрасла, што сведчыць аб росце яго эканамічнай і палітычнай ролі як у Падзвінні, так і ва ўсходнееўрапейскіх маштабах.

Зробім падсумаванне. На сённяшні момант найстаражытнейшыя культурныя напластаванні, выяўленыя ў Полацку, могуць быць датаваны першай паловай X ст., хаця не выключана і існаванне слаёў канца IX ст. Археалагічныя матэрыялы, сінхронныя першай летапіснай згадцы горада, пакуль не могуць быць ідэнтыфікаванымі. Тэрыторыя Полацка першай паловы X ст. вызначаецца на падставе распаўсюджання ляпной керамікі. Можна меркаваць, што ў першай палове X ст. гарадская тэрыторыя складалася з гарадзішча плошчай каля 1 га на мысе левага берага Палаты і селішчаў, якія размяшчаліся як на левым (Ніжні замак), так і на правым (селішча ля Чырвонага моста, Запалоцце (?) берагах Палаты. Горад быў акружаны паганскімі могількамі, прычым «усходні могільнік», верагодна, належаў левабярэжнай частцы горада, а «паўночны могільнік» – правабярэжнай.

Прыкладна ў сярэдзіне X ст. у гісторыі раннегарадскога цэнтра на Палаце адбываюцца значныя змены. Рагвалод, які прыходзіць у Полацк, усталяў кантроль над гандлёвым шляхам па Дзвіне. Матэрыяльным сведчаннем гэтага працэсу з'яўляецца Казьянкаўскі скарб другой паловы 940-х гг. Разам з тым, у сярэдзіне X ст. у Полацку, верагодна, пашыраецца раннекругавая кераміка. Мяркуючы па распаўсюджанні культурных напластаванняў з ранняй кругавой керамікай, у другой палове X ст. тэрыторыя горада значна ўзрастае, што сведчыць аб росце яго эканамічнай і палітычнай ролі.

Літаратура

Алексеев, Л.В. Полоцкая земля: Очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв. – М., 1966.

Белецкий, С.В., Лесман, Ю.А. Новые публикации материалов раскопок средневековых городов Белоруссии // Советская археология. – № 1. – 1979. – С. 303–313.

Булкин, В.А. Отчет об археологических исследованиях Софийского собора и прилегающей к нему территории в 1978 г. Л. / Археалагічны архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. – Справа 594. – 1978.

Дук, Д.У. Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў: Вучэбна-метадычны комплекс. – Наваполацк, 2006.

Дук, Д.У., Плавінскі, М.А. Аб Полацкім некропалі X–XIII стст. // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 22. – 2006. – С. 173–186.

Еремеев, И.И. Волок «с верха Днепра до Ловати» и варяги // Археологические вести. – Вып. 12. – 2005. – С. 98–122.

Еремеев, И.И., Штыхов, Г.В. Древний Лукомль. Лепная керамика и раннесредневековый культурный слой // Acta archaeologica Albarutenica. – Vol. I. – Мн., 2007. – С. 110–134.

Еремеев, И.И., Бубенько, Т.С., Штыхов Г.В. Лепная керамика средневекового Витебска // Acta archaeologica Albarutenica. – Vol. II. – Мн., 2007. – С. 5–24.

Нунан, Т.С. Торговля Волжской Булгарии с саманидской Средней Азией в X в. // Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы. – СПб., 2004. – С. 256–313.

Плавінскі, М.А., Штыхаў, Г.В. Ляпная кераміка Полацкага селішча // ГАЗ. – № 21. – 2006. – С. 62–72.

Плавінскі, М. Полацк да Рагвалода (пытанні тапаграфіі і храналогіі культурнага слоя) // Acta archaeologica Albarutenica. – Vol. II. – Мн., 2007. – С. 25–44.

Рабцэвіч, В.Н., Стуканаў, В.С. Манеты Арабскага халіфата на тэрыторыі Беларусі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – № 4. – 1973. – С. 33–39.

Рябцевич, В.Н. Дирхамы Арабского халифата в денежном хозяйстве Полоцкой земли (IX–X вв.) // Славяне и их соседи: Археология, нумизматика, этнология. – Мн., 1998. – С. 66–80.

Тарасов, С.В. Отчет о раскопках в г. Полоцке в 1986 г. / Археалагічны архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. – 1987. – Справа № 953.

Тарасаў, С.В. Новое ў археалогіі Полацка // Полоцкий летописец. – № 1. – Полоцк, 1992. – С. 6–17.

Тарасов, С.В. Отчет о раскопках в г. Полоцке в 1988 г. / Археалагічны архіў Інстытута гісторыі АА ІГ НАН Беларусі. – 1989. – Справа № 1084.

Тарасов, С.В. Отчет о раскопках в г. Полоцке в 1989 г. / Археалагічны архіў Інстытута гісторыі АА ІГ НАН Беларусі. – 1990. – Справа № 1165.

Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

Тарасаў, С.В. Археалагічнае вывучэнне Полацка // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Полацка. – Мн., 2002. – С. 27–42.

Штыхаў, Г.В. Пытанні гістарычнай тапаграфіі Полацка // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – № 2. – 1963. – С. 63–72.

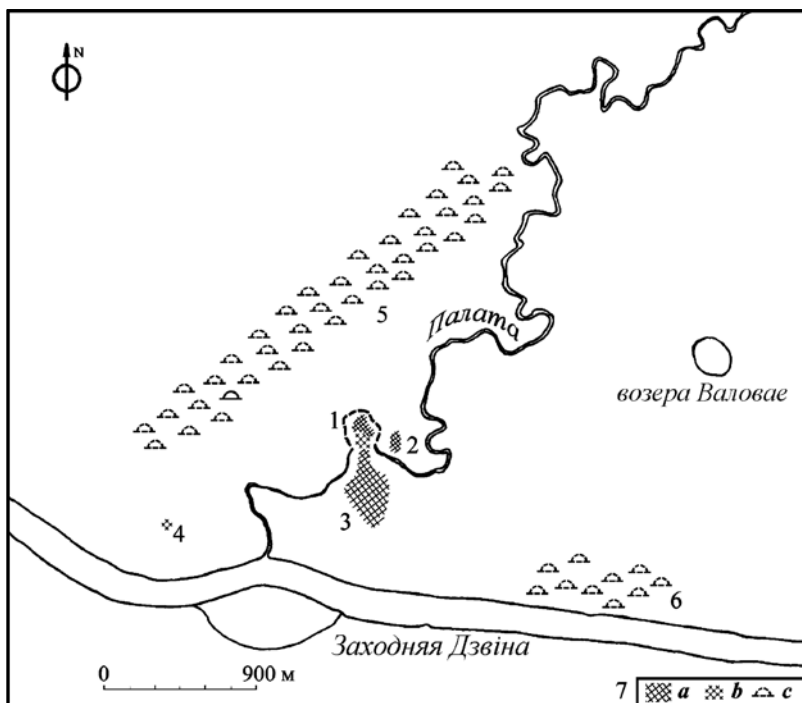
Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.). – Мн., 1975.

Штыхов, Г.В. Города полоцкой земли (IX–XIII вв.). – Мн., 1978.

Штыхов, Г.В. Отчет о работах в 1979 году в окрестностях Минска и в других местах Полоцкой земли / Археалагічны архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. – 1979. – Справа № 635.

Штыхаў, Г.В. Новыя раскопкі ў Полацку // Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. – Мн., 1984. – С. 154–156.

Штыхаў, Г.В. Гары Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі // Археалогія Беларусі. – Т. 3: Сярэднявеквы перыяд (IX–XIII стст.). – Мн., 2000. – С. 171–292.

Мал. 1. Тэрыторыя Полацка ў першай палове X ст.:
 1 – Першапачатковае гарадзішча, 2 – селішча ля Чырвонага моста, 3 – Ніжні замак, 4 – Запалоцце, 5 – «Паўночны курганны могільнік», 6 – «Усходні курганны могільнік» (рэканструкцыя М.А. Плавінскага); а – участкі тэрыторыі, дзе зафіксаваны культурны слой з ляпной керамікай, б – участкі тэрыторыі, дзе мяркуецца існаванне культурнага слоя з ляпной керамікай, с – тэрыторыя мяркуемага курганнага некропаля.

Вынікі натуральных даследаванняў на першым паверсе корпусаў «А» і «Г» Полацкага езуіцкага калегіума падчас рамонтна-рэстаўрацыйных работ

Салаўёў А.А.

У сувязі з прыстасаваннем комплексу пабудовы былога езуіцкага калегіума пад вучэбныя карпусы Полацкага Дзяржаўнага універсітэта ў яго будынках былі распачаты буйныя рамонтныя работы, падчас якіх з боку Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка вёўся архітэктурна-археалагічны нагляд, мэтай якога было вывучэнне помніка.

Найбольш вядомыя апісанні будынкаў, складзеныя В.П. Вікенцевым [1] і А.К. Марэлем, вельмі сціплыя і не ва ўсім дакладныя. Сярод іншых звестак, вядомы інвентар 1807 г., абмерны план падвалаў і першага паверха 1828 г., [8, с. 102; 106], ёсць таксама і план пачатку XX ст. Вядомыя фотаздымкі і паштоўкі з выявамі будынкаў канца XIX – пачатку XX стст. пераважна фіксуюць іх фасады, здымкаў інтэр’ераў мала і часта іх не магчыма прывязаць да канкрэтных памяшканняў. У сувязі з плануемай рэстаўрацыйнай і прыстасаваннем аднаго з корпусаў калегіума пад Мастацкую галерэю ў 1990-х гг. былі праведзены гісторыка-архіўныя даследаванні В. Кукунай і В. Собалем. Пошукі вяліся ў Нацыянальным гістарычным архіве Рэспублікі Беларусь, Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь, Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве ў горадзе Санкт-Пецярбургу, Расійскім дзяржаўным ваенна-гістарычным архіве ў горадзе Маскве. Такім чынам, быў выяўлены шэраг дакументаў, якія тычыліся апісання карпусоў калегіума і яго перабудовы пад кадэцкі корпус у 1831–1835 гг. Натурныя назіранні ў корпусах «А» і «Г», праведзеныя з 2004 па 2006 год супрацоўнікамі запаведніка, дазволілі больш глыбока і дэталёва вывучыць гэтыя будынкі калегіума, удакладніць шэраг архітэктурных элементаў іх інтэр’ераў і вонкавага выгляду. У выніку абмежаваных назіранняў быў зафіксаваны стан некаторых аўтэнтчных канструктыўных элементаў, выяўлены знаходкі, што засталіся ад езуітаў, піяраў, кадэтаў. Вяліся пошук і фіксацыя як элементаў першапачатковай планіроўкі і інтэр’ераў XVIII ст., так і пераробак, праведзеных ў будынках падчас валодання імі піярамі і пасля іх прыстасавання пад кадэцкі корпус. Прывязка выяўленых аб’ектаў праведзена да абмернага плана 1828 г. і чарцяжоў 2006 г. (Мал. 1, 2).

Першапачатковая засыпка калідораў і келляў прадстаўлена пяском, галькай, кавалкамі вапнавай рошчыны і цэгля. У некаторых памяшканнях

выяўлены слой будаўнічага смецця. На глыбіні каля 0,3 м ад узроўню сучаснай падлогі сцены памяшканняў маюць выступы шырынёй 5–30 см. Па іх можна меркаваць аб узроўні падлогі XVIII ст.

Ва ўсіх келлях знойдзены падмуркі печаў XVIII ст. У памяшканнях № 2, 7, 9 корпуса «А» падмуркі ўяўлялі сабой прамавугольныя цагляныя пляцоўкі. Толькі ў памяшканні № 11 корпуса «Г» печ мела стужкавы падмурак [10, с. 34]. На аснове знойдзенай побач з падмуркамі ў памяшканнях № 2, 9, 11 кафлі і аналізу канструктыўных асаблівасцей печаў праведзена спроба графічнай рэканструкцыі іх магчымага знешняга выгляду* (Мал. 10–16).

Пры вывучэнні памяшканняў былой езуіцкай кухні былі выяўлены рэшткі збудавання памерамі каля 420 x 230 см, зробленага з цэглы-пальчаткі 30 x 15 x 6,5 см з касымі барознамі [7, с. 54]. Яно займала памяшканні № 11 і 12 корпуса «А» (Мал. 1). Сцены яго былі шырынёй у 1,5 цагліны. Збудаванне мела тры камеры. Магчыма, заходняя камера была адкрытая, яна выкладзена кавалкамі цэглы на гліне, над якой было вуголле. Пад цэглай выяўлены літыя пячныя дзверцы з выявай рыцараў і гатычнага будынка. Канструкцыя дзверцаў ўказвае на адсутнасць у печы паддувала і на тое, што пад топкі быў нахілены (Мал. 6). Сярэдняя камера захоўвала кавалкі кафлі пачатку XX ст., але патрапілі яны туды пры зносе пліты, якая была збудавана ў XIX ст., а затым знесена ў першай палове XX ст. Знойдзенае збудаванне пазначана ў Інвентары 1807 г. «большой печью» [9, с. 7]. На плане 1828 г. тут таксама пазначана капітальнае збудаванне, але ўжо не ў якасці печы [7, с. 102: 106] (Мал. 2). Яго габарыты і размяшчэнне выходзяць за межы знойдзенага падмурка. Верагодна, што на момант складання гэтага плана вялікай печы ўжо не было. З Інвентара 1807 г. вядома, што на кухні было яшчэ дзве печы, адна з якіх мела ўмураваны медны кацёл [9, с. 7]. Магчыма, што яны пазначаны на плане 1828 г. (памяшканне № 11), і да іх належалі кафлі з выгнутымі пласцінамі і кафлі паўкалонкі [10, с. 37–38]. Па тэхналогіі вырабу і аздабленні кафлі могуць належаць да аднаго камплекта і датавацца канцом XVIII – пач. XIX стст. Яны знойдзены ў завале разам з кафляй пачатку XX стст. каля ўсходняй сценкі пліты. Верагодна, што пазней частка кафлі гэтых печаў была выкарыстана пры яе аздабленні. Пры будаўніцтве пліты падмуркі гэтых печаў былі знесены. Завал кафлі перакрываў вапнавую заліўку на месцы скляпення падвала пад кухняй. Магчыма, гэта заліўка на месцы вусця калодзежа, які быў збудаваны ў 1831–1832 г. [9, с. 27]**, у выглядзе вертыкальнай цаглянай чатырохвугольнай трубы, што праходзіла праз падвал.

У засыпцы памяшкання № 3 корпуса «Г» вывучаны рэшткі каларыфера – ацяпляльнага канала сячэннем 30 x 25 см. Цэгла канала памерамі

*Зараз малюнкi печаў выкананы ўручную і падкарэктаваны.

**Ксеракопія аналагічнага плана падвала знойдзена ў фондах НПГКМЗ навуковым супрацоўнікам С.Я. Глазырыным, але ў загаловку пазначана, што ён складзены ў 1835 г.

29–30 x 12–13,5 x 7–8 см, яны адрозніваліся ад памераў цэгля калегіума [11, с. 22]. Яна была пастаўлена на кант ў два рады, дно канала часткова выканана з кавалкаў цэгля. Даўжыня канала ў памяшканні № 3 складае 9,5 м. Ён пераходзіў у памяшканне № 4 і, магчыма, злучаў печы памяшканняў № 4–7, якія пазначаны на плане 1828 г. (Мал. 1, 4). Сувязь яго з дымаходамі і пячымі праёмамі памяшкання № 3 не выяўлена. Не было знойдзена і рэшткаў яго топкі. У памяшканні № 3 не выяўлена ніводнага падмурка печы. Магчыма, яны былі знішчаны падчас будаўніцтва каларыфера ў канцы XVIII ст., альбо пры ўзвядзенні калегіума печы тут не будаваліся, паколькі на плане 1828 г. яны не зафіксаваны. У паўднёвай частцы памяшкання № 3 канал звужаўся, дно мела нязначны пад'ём. Магчыма, ён злучаўся з дымаходам у сцяне. Падобны канал меў месца ў Бярозаўскім картузіянскім кляштары, там ён праходзіў пад подам печы і выходзіў у каміне [4, с. 140]. Магчыма, што і каларыфер, выяўлены ў полацкім калегіуме, быў звязаны з печамі келляў і атрымліваў такім чынам неабходную цеплыню.

Стужкавы падмурак мелі некаторыя печы, ўзведзеныя падчас рамонту ў 1831–1835 гг. Яны выяўлены ў памяшканнях № 1 і 2 корпуса «А» ў паўднёва-ўсходнім куце каля вакна. Запаўненне іх падмуркаў складае кафля XVIII ст., посуд і аконнае шкло XVIII – пачатку XIX стст. і рэшткі паперы XIX – пачатку XX ст. (Мал. 5). На аснове знойдзенай кафлі праведзена спроба аднавіць магчымы выгляд адной з гэтых печаў (Мал. 17).

У памяшканні № 11 корпуса «А» выяўлены падмуркі збудавання памерамі 3,5 x 6,0 м, складзенага з маламернай цэгля 25–26 x 12,5–13 x 5–6 см. [6, с. 54], у яго муроўцы ёсць і цэгла XVIII ст. Падмурак меў рэшткі чатырох гарызантальных дымавых каналаў, якія маглі злучацца каля паўднёвай сцяны памяшкання яшчэ адным – папярочным (Мал. 1). Гэтае збудаванне было плітой, узведзенай у XIX ст. і неаднойчы рамантаванай да пачатку XX ст. На старых фотаздымках яна паказана абкладзенай кафляй [1, с. 302]. Пад бетонам каля яе ўсходняй сценкі на мяжы памяшканняў № 10 і 11 выяўлены завал кафлі канца XVIII – пачатку XX стст. [10, с. 37–38]. Асобнікі, якія датуюцца пачаткам XX ст., мяркуючы па кляйму, былі зроблены ў Віцебску. Надпіс мае на канцы «Ъ», г. зн., што яны выраблены і ўжываліся пасля 1918 г.

Паводле Інвентара 1807 г. вядома, што падлогі памяшканняў калегіума былі цаглянымі [9, с. 6, 8]. Пад цэглай складальнік Інвентара меў на ўвазе масіўныя керамічныя пліткі. Яны маглі ўжывацца як ў канструкцыях печаў, так і муроўцы сцен калегіума [10, с. 34–36]. Імі быў перакрыты каларыфер у памяшканні № 3 корпуса «Г». Падчас вывучэння першага паверха корпуса «А» былі выяўлены фрагменты «езуіцкай» падлогі XVIII ст. у памяшканні № 9 (Мал. 4: 1). Памеры яе плітак 6 x 27 x 18,5 см, адзін з фрагментаў падлогі выяўлены ў нішы за печу XVIII ст. Назіранні ў памяшканні № 10 корпуса «Г» дазволілі знайсці рэшткі падлогі з плітак 28–29 x 19–20 x 5–6 см. Яна была на глыбіне

каля 20 см ад сучаснай падлогі. Рады кладкі арыентаваны па лініі ўсход – захад. Плітка мела касыя барозны на адвароце (Мал. 4: 2). Перад заходняй камерай вялікай печы ў памяшканні № 12 корпуса «А, ацалела падлога з патрушчаных плітак 29–30 x 28–27 x 6–7 см. Яна была на глыбіні 3 см (Мал. 4:3) ад узроўню сучаснай падлогі. Рады плітак арыентаваны па лініі захад – усход. Вышэй, у паўднёвай сцяне памяшкання, былі рэшткі падлогі 1831 г. «у елку» [9, с. 31–42]. Рэшткі цагляна-пліткавай падлогі сустрэты і ў памяшканні № 12 корпуса «Г».

Гэта падлога зроблена ў 1831–1832 гг. ва ўсіх памяшканнях першага паверха [9, с. 31, 42] з маламернай цэгля [7, с. 54–55] і часам перакрывала падлогу XVIII ст. Фрагменты падлогі «у елку» 1831 г. выяўлены ў памяшканнях № 13, 14 і на мяжы памяшканняў № 7 і 8 корпуса «А».

У канцы XIX – пачатку XX ст. на першым паверсе з’явіліся паліхромныя пліткавыя падлогі. Пліткі з каляровых глін(?) на цэментнай аснове [11, с. 109] былі пакладзены каля лесвіцы корпуса «Г» і ў пажарным уваходзе XIX ст. корпуса «А». Больш позняя плітка – гэта жоўтагліняныя вырабы з плоска-рэльефным арнамантам. Яна была ў туалетах і калідорах.

Пры вывучэнні памяшканняў № 10–12 былой езуіцкай кухні ўдалося выявіць некаторыя змены, якія былі звязаны з яе перабудовай. На мяжы памяшканняў № 10 і 11 знойдзены рэшткі капітальнай папярочнай перагародкі таўшчынёй каля 1 м, складзенай з цэгля-пальчаткі 30 x 15 x 6,5 см. На плане 1828 г. гэта сцяна адсутнічае, пазначана толькі яе цэнтральная частка, якая нясе асноўны цяжар скляпення [8, с. 102: 106]. Пашкоджаныя рэшткі гэтай перагародкі выяўлены каля пліты, што ўказвае на збудаванне ці перабудову пліты пасля зносу скляпенняў кухні. З такой жа цэгля зроблена другая папярочная перагародка таўшчынёй каля 45 см на мяжы памяшканняў № 11 і 12. Яна адзяляла вялікую печ ад двух малых печаў. Разам з тым, адпаведна плану 1828 г., капітальная папярочная перагародка з дзвярным праёмам была ўзведзена на мяжы памяшканняў № 11 і 12 замест папярэдняй. Назіранні ў памяшканні № 12 выявілі рэшткі прадольнай перагародкі, выкананай з аналагічнай пальчаткі. На плане 1828 г. паказана, што цэнтральная частка перагародкі знесена, пакінуты толькі два слупы для апоры скляпенняў (Мал. 2), таўшчыня яе была каля 0,8 м. Такім чынам, кухня ў любым выпадку мела два памяшканні, у кожным з іх, па плану 1828 г., было па аднаму слупу для апоры скляпенняў. (Мал. 2). Верагодна, гэта перабудова была праведзена паміж 1807 і 1828 гг., бо ў Інвентары 1807 г. слупы, на якіх трымалася скляпенне, не згаданы. Каля 1910 г. на кухні былі знесены скляпенні, а пазней надбудаваны яшчэ два паверхі. Аб гэтым сведчыць фотаздымак інтэр’ера кухні з выявай пліты і фрагмент плана пачатку XX ст. [3, с. 21 рис. 10].

Найбольш цікавыя знаходкі корпуса «А» – гэта рэшткі бутля з блакітнага шкла XVIII ст. (Мал. 5), службовыя запіскі 1910–1914 гг.***, замковая

***Паперы былі знойдзены навуковым супрацоўнікам С.Я. Глазырыным.

клінападобная цагляна-пальчатка для муроўкі скляпенняў (Мал. 16).

Пад лесвіцай корпуса «Г» выяўлены матэрыялы XVIII – пачатку XIX стст. Сярод іх была кафля [7, с. 37–38], міска [6, с. 38], абломкі драўляных лакіраваных лыжак з рознымі наверхамі. У адной з нішаў памяшкання № 3 пад падлогай знойдзены абломкі «халяўнага» шкла са слядамі шкларэза XVIII–XIX стст. [12, с. 28, 62] (Мал. 5, 7) Кавалкі падобнага аконнага шкла і свінцовы пераплёт XVIII ст. выяўлены і ў памяшканні № 11 [2, с. 32] (Мал. 8).

Сцены келляў корпусаў «А» і «Г» значных змен не зведалі. Яны мелі па пяць нішаў – тры глыбокія і дзве меншыя. Адна з глыбокіх нішаў закрывалася печчу, якая адпавядала яе памерам. У гэтай нішы захоўвалі і сушылі паліва. Захавалі свае першапачатковыя абрысы адхоны акон і дзвярэй; былі расчасаны толькі аркі дзвярных праёмаў. Перагародкі XVIII ст. паміж нішамі папярочных сцен келляў у корпусе «А» зараз усе страчаны. Падчас апошняга рамонту выяўлена іх счасаная муроўка. На мяжы памяшканняў № 6 і 7 быў нагар ад праёмнай печы, пазначанай на плане 1828 г. У сценах памяшканняў № 7 і 8 на пачатку XX ст. з падвала былі прабіты шахты, якія былі атынкаваны і мелі адтуліны на паверхах корпуса «А». У шахтах ёсць рэшткі пад’ёмных механізмаў, якія маглі ўжываць для падняцця засланак. Магчыма, праз шахты з падвалаў паступала цёплае паветра ад бойлераў і труб.

З боку келляў і калідораў выяўлены пячныя праёмы XVIII ст., яны былі пры кожнай келлі карпусоў «А» і «Г» [10, с. 33–34].

Сцены памяшканняў былой езуіцкай кухні моцна пашкоджаны і абкладзены маламернай цэглай. На ўсходняй сцяне памяшкання № 10 выяўлены рэшткі скляпенняў. Адпаведна плану 1828 г., у сцяне былі дзверы ў сені, пазней закладзеныя. У паўночнай частцы гэтай сцяны прасочаны рэшткі арачнага акна для падачы ежы ў трапезную, яно зафіксавана як у інвентары 1807 г. [9, с. 7–8], так і на плане 1828 г. [8, с. 102: 106]. Для яго ўладкавання ў сцяне з боку залы была зроблена глыбокая ніша. Акно было вышынёй каля 50–70 см (да замка аркі) і шырынёй каля 75 см. Яно знаходзілася на вышыні каля 2,0 м ад падлогі XVIII ст. Ніжэй акна каля падлогі быў яшчэ адзін замураваны арачны праём вышынёй каля 90 см і шырынёй каля 140 см. Верагодна, ён быў замураваны езуітамі ці пірамі (Мал. 3). Паўночная сцяна памяшканняў № 10–12 пашкоджана, абрысы акон і сляды скляпенняў XVIII ст. страчаны. У памяшканні № 11 каля акна была выяўлена ніша 90 x 45 x 75 см з лучковай аркай. Ніша была на вышыні каля 180 см ад узроўню падлогі XVIII ст. Падобная ніша выяўлена ў памяшканні № 12, толькі яе вышыня складае 110 см і размешчана яна на адлегласці каля 165 см ад падлогі XVIII ст. Над імі некалі пачыналіся пяты крыжовых скляпенняў. На плане 1828 г. нішы ўжо адсутнічаюць, падчас аднаго з рамонтаў яны былі закладзены. На месцы нішы на мяжы памяшканняў № 11 і 12 паказана перагародка з дзвярным праёмам. Паўднёвая сцяна памяшкання № 10 таксама пашкоджана. Яна мела дзве нішы, у іх пазней былі зроблены дзвярныя праёмы. Былі прабіты таксама праёмы і дымаходы ў па-

мяшканнях № 11 і 12. Дзвярны праём памяшкання № 12, зроблены ў XIX ст., меў лучковую арку, пазней расчасаную. Каля яго была ніша шырынёй каля 60 см, у ёй былі рэшткі падлогі «ў елку» 1831 г. (на плане 1828 г. яе няма). Заходняя сцяна, паводле плана 1828 г., мела нішу і дзвярны праём. Магчыма, пліткавая падлога перад вокнамі ў паўночнай частцы памяшканняў № 11 і 12 была на 10–20 см вышэй, чым тая, што каля печы, і падчас рамонта 1831 г. была цалкам знята (Мал. 19).

Памяшканні № 13 і 14 корпуса «А» значных змен не зведалі. Першае было калідорам. У ім выяўлена цагляная падлога «ў елку». Падобная падлога была і ў суседнім памяшканні № 14. Адпаведна плану 1828 г., у гэтым памяшканні знаходзілася лесвіца ў падвал, якая была ліквідавана на пачатку XX ст., і яно злучалася з памяшканнем № 3 корпуса «Г» (Мал. 1, 2)

Вывучэнне сцен памяшкання № 3 корпуса «Г» паказала, што адно з акон было расчасана, пры гэтым пашкоджана пілястра будынка на фасадзе. Першапачатковая шырыня акна каля 70 см. На супрацьлеглай сцяне выяўлены нішы. Паводле плана 1828 г., сцяна не мела дзвярных праёмаў з боку калідора корпуса «Г», печы таксама не было, але яе вывучэнне паказала іх магчымае існаванне, таму што ў структуры сцяны зафіксаваны пячны праём, які на пачатку XX ст. быў перароблены ў вентыляцыю. Пад падлогай перад ім рэшткаў падмуркаў печы не выяўлена, таму можна меркаваць, што падчас будаўніцтва калегіума ў праект памяшкання былі ўнесены змены, і печ было вырашана не ўзводзіць, альбо яе падмуркі былі знішчаны падчас уладкавання каларыфера. Над нішай, дзе было выяўлена шкло, ёсць замураванае акенца, што вяло ў калідор і, магчыма, было вентыляцыйным. Згаданыя элементы інтэр'ераў памяшканняў № 14 корпуса «А» і № 3 корпуса «Г» стасуюцца з апісаннем кладоўкі для прадуктаў, вядомай па Інвентару 1807 г. Падвал пад кухняй мог выкарыстоўвацца як лядоўня.

Памяшканні № 8 і № 9 корпуса «Г» змен не зведалі. Першае – невялікі калідор, другое знаходзіцца пад лесвіцай, якая была замуравана пасля 1831 г. У памяшканні выяўлены рэшткі пліткавай падлогі XVIII ст. і ўмураваныя ў нішах драўляныя паліцы, вентыляцыйны канал і дзвярныя каваныя завесы XVIII – XIX стст. Знаходка каваных завесаў на праёмах унутры памяшканняў дазваляе меркаваць, што дзверы калідораў і келляў будынка у XVIII ст. былі «футраванымі» [5, с. 199], да 1831 г. большасць з іх была заменена філэнгавымі, аб высокім кошце якіх ў XIX ст. сведчыць той факт, што нават пры рамонце будынка ў 1831–1835 гг. іх імкнуліся захаваць і адрамантаваць [9, с. 48]. Магчымы выгляд дзвярэй XVIII ст. памяшканняў калегіума можна аднавіць па аналогіі з адзінымі, што захаваліся падобнымі дзвярамі калегіума, якія вядуць у падвал, бо на працягу стагоддзяў тэхналогія вырабу «футраваных» дзвярэй і набор дзвярной скабянкі не мяняліся. У памяшканні № 10 знешняя сцяна мела незвычайную таўшчыню. У аднонах акна былі арачныя праёмы памерамі 30 x 35 см., яны вялі ў тайнікі ў тоўшчы сцяны – скляпеністыя пустэчы памерамі каля 70 x 70 x 90 см, дно якіх прысыпана пяском. У адным з

тайнікоў выяўлены разбітыя і цэлыя чатырохвугольныя і трохвугольныя пласціны езуіцкага «халяўнага» зялёнага шкла XVIII ст. [2, с. 32]. Максимальныя памеры пласцін 15–15,7 x 19–20 см, частка з іх выразана па лякалу, усе яны з адбіткамі свінцовых пераплётаў (Мал. 8). Памяшканне № 10 першапачаткова было звязана не з калідорам, а з памяшканнем № 11. З улікам памераў аконнага праёма, шкла і пераплётаў, па аналогіі з законнай шуфлядай у касцёле Св. Станіслава ў Магілёве можна часткова аднавіць магчымы выгляд аконных запаўненняў калегіума ў XVIII ст. (Мал. 9). Назіранні за слямі фарбы на сценах памяшканняў паказалі, што самыя раннія слаі – гэта пабелка. Падчас рамонту 1831 г. сцены фарбаваліся вохрай або ў прасты колер, а скляпенні былі белымі [9, с. 27].

На аснове здабытага матэрыялу можна зрабіць наступныя высновы пра першапачатковы выгляд інтэр'ераў і планіроўку першых паверхаў корпусаў «А» і «Г» езуіцкага калегіума:

- Засыпка слядоў рамонту памяшканняў утрымлівае мала. Выключэнне складаюць памяшканні былой езуіцкай кухні, харчовых складоў і памяшканне пад лесвіцай корпуса «Г».

- Усе памяшканні корпусаў «А» і «Г» першапачаткова мелі пліткава-цягляныя падлогі, якія знаходзіліся часам на розных узроўнях.

- Пасля рамонту 1831 г. цагляныя падлогі зноў былі на розным узроўні, бо ў якасці асновы пад іх выкарыстоўвалі рэшткі падлог XVIII ст., пліткавая падлога ўладкавана на пачатку XX ст..

- У XVIII ст. калідоры былі халоднымі, у іх выходзілі толькі аркі пячых праёмаў для топкі печы келляў. Для асвятлення калідораў у іх маглі распальваць невялікія вогнішчы.

- Усе печы ў келлях былі па канструкцыі і форме аднатыпнымі і адрозніваліся толькі аздабленнем з кафлі. Яны абслугоўваліся насельнікамі келлі, для гэтага за печу была глыбокая ніша для захавання і сушкі паліва.

- Найбольш цікавую канструкцыю і багатае аздабленне мелі печы XVIII – пачатку XIX стст. на кухні. Цалкам кафлянымі маглі быць толькі дзве малыя печы, а вялікая была схавана за сценамі, таму кафляным у яе мог быць толькі заходні фасад. Да 1828 г. яна была разабрана.

- Каларыфер, выяўлены ў корпусе «Г», збудаваны ў канцы XVIII ст.; раней там былі запраектаваны печы, узвядзенне якіх не было звершана.

- Больш познія праёмныя печы палілі ўжо з келляў, яны таксама былі кафлянымі і будаваліся ў нішах непасрэдна ў сценах памяшканняў.

- Падчас рамонту будынка 1831 г. на месцы двюх печыў кухні была збудавана пліта, якая неаднойчы перараблялася, яна мела аздабленне з кафлі другаснага карыстання і праіснавала да другой чвэрці XX ст.

- У XVIII ст. сцены ўсіх памяшканняў былі пабелены, пасля рамонту 1831 г. – пафарбаваны.

- Першая значная перапланіроўка была паміж 1807 і 1828 гг. і тычылася

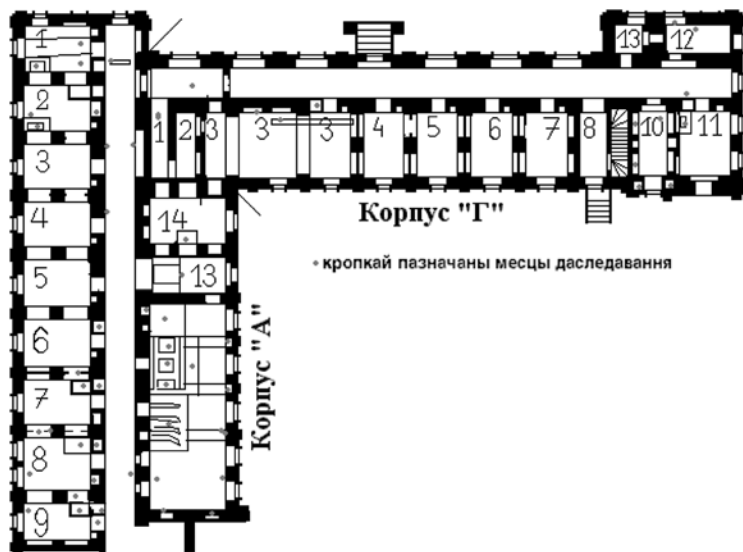
зносу некаторых перагародак нішаў паміж келлямі і ў памяшканнях кухні.

· Знаходка аконных шкельцаў і свінцовых пераплётаў дазваляе аднавіць магчымы выгляд аконных рам XVIII – пачатку XIX стст.

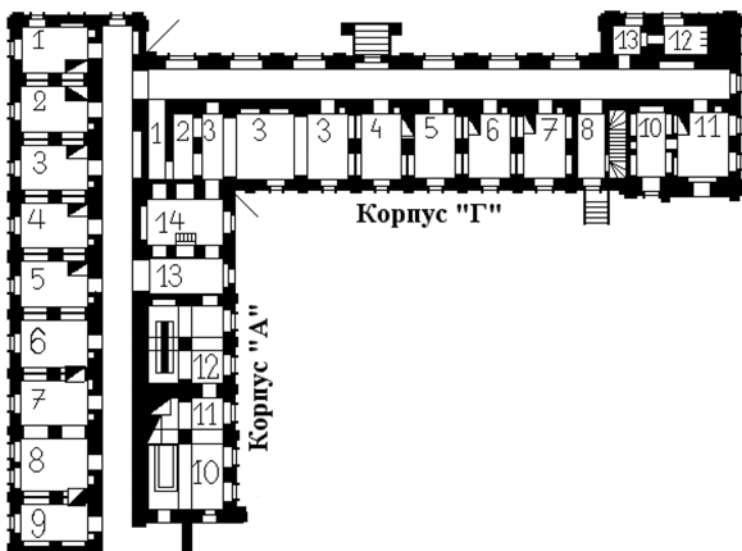
· На аснове інвентара 1807 г., абмернага плана 1828 г. і знойдзеных археалагічна-архітэктурных матэрыялаў можна часткова аднавіць планіроўку і магчымы выгляд інтэр’ераў у XVIII – пачатку XIX стст. памяшканняў былой езуіцкай кухні (памяшканні № 10–12 корпус «А»), келляў (памяшканне 11 корпус «Г»), калідораў корпуса «А» (Мал. 18–20).

Літаратура

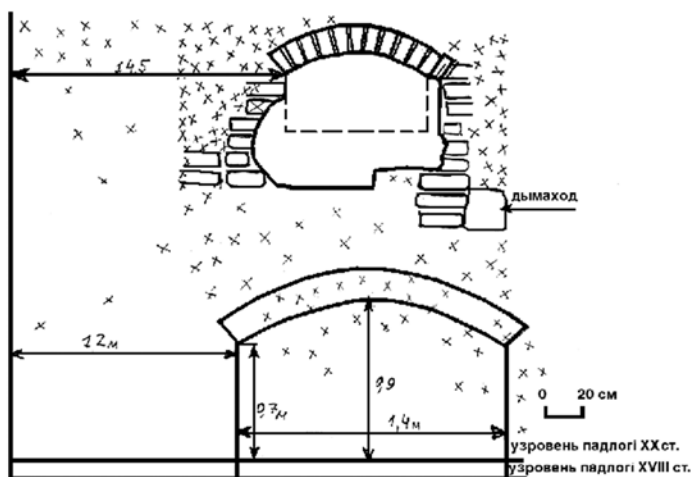
1. Викингъевъ, С.П. Полоцкий кадетский корпус (исторический очерк 75-летия его существования). – Полоцк, 1910. – 396 с., 43 табл.
2. ПИАЗ КП5-2457–2458
3. Гліннік, В. Аконная шуфляда XVIII стагоддзя. // Архитектура и строительство Беларуси. – 1993. – № 2. – С. 1–32.
4. Глинник, В. Благоустройство территории комплекса Иезуитского коллегіума в г. Полоцке. Комплексные научные изыскания. – Мн., 2004.
5. Дзярновіч, А., Калнін, В. Гісторыка-археалагічныя даследаванні бярозаўскага кляштара картузаў // Наш край. – Мн., 1992. – С. 120–148.
6. Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.: іл.
7. Здановіч, Н.І. Трусаў, А.А. Беларуская паліваная кераміка XI–XVIII стст. / Пад рэд. Г.В. Штыхава. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 183 с.: іл.
8. Здановіч, Н.І. Кафлярства ў Беларусі (на матэрыяле калекцыі полацкай кафлі): метады дапам. / Н.І. Здановіч – Мн.: БДПУ, 2005. – 102 с.
9. Квітніцкая, Е.Д.... У Полацку бачыў святога Стэфана...// Страчаная спадчына. – Т.В. Габрусь, А.М. Кулагін, Ю.У. Чантурыя і інш. Уклад. Габрусь Т.В. – Мн.: Польша, 1998. – 351 с.: іл 101–105 с.
10. Кукуня, О. Соболев В. Объект: Памятник архитектуры XVIII в. (Корп. «А» езуитского коллегіума в г. Полоцке). Эскизный проект, комплексные научные изыскания. Историко-архивные и библиографические исследования. – Т. 2, кн. 5. – Мн., 1994.
11. Салаўёў, А.А. Кафляныя печы XVIII – пачатку XIX стст. Полацкага езуіцкага калегіума (па назіраннях на першым паверсе карпусоў «А» і «Г»)// Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-даследчай работы ў 2004 г.). – Полацк: НППКМЗ, 2004. – С. 33–62.
12. Трусаў, А.А. Манументальнае дойлідства на Беларусі XI–XVII стст. (гісторыя будаўнічай тэхнікі). – Мн.: ТАА «Лекцыя». 2001. – 204 с.: іл.
13. Яніцкая, М.М. Гісторыя шкляной вясёлкі: Кн. Для вучняў. – Мн.: Нар асвета. 1986. – 111 с.: іл.

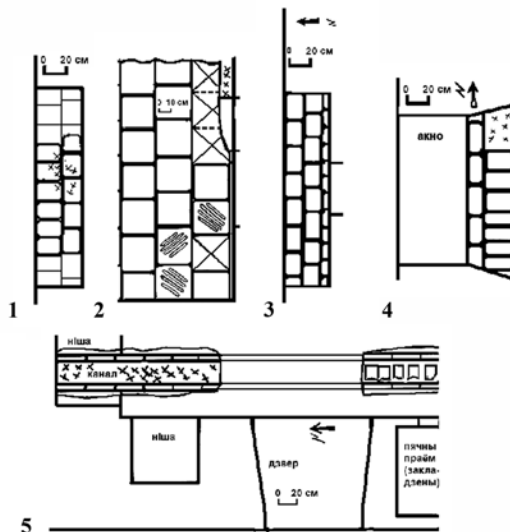
Мал. 1. Топачныя дзверцы з вялікай печы былой езуіцкай кухні з памяшкання № 12 корпуса «А».

Мал. 2. Фрагмент плана першага паверха калегіума 1828 г.

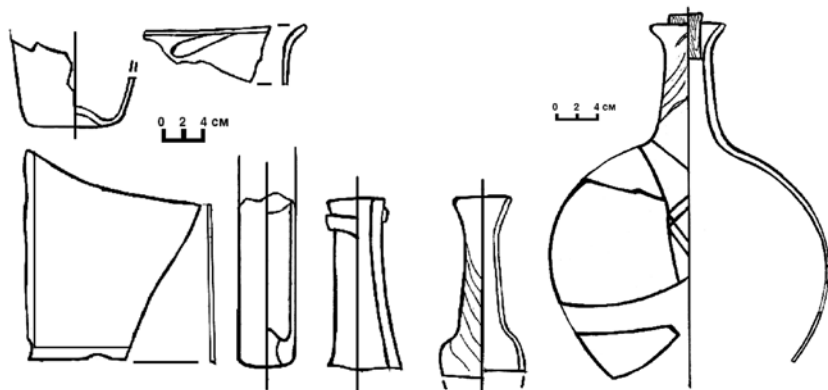

Мал. 3. Частка ўсходняй сцяны памяшкання № 10 былой езуіцкай кухні з акном у трапезную для падачы страў.

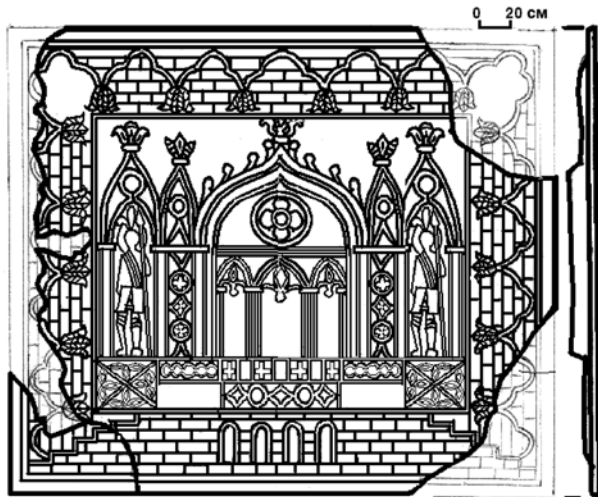

Мал. 4. Фрагменты падлог XVIII ст.

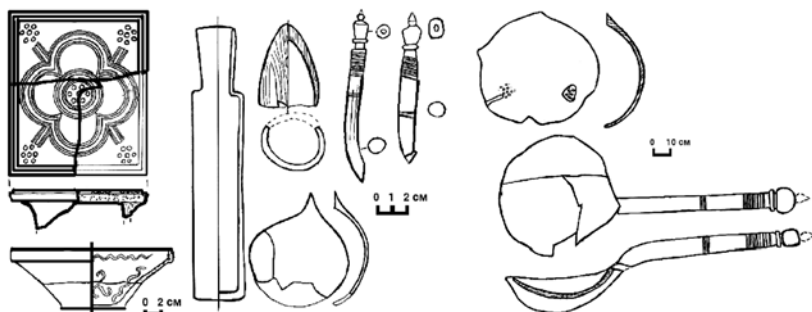
1, 2 – у памяшканнях № 9 і 12 корпуса «А»; 3, 4 – № 10 і 12 корпуса «Г»;
5 – фрагмент каларыфера ў памяшканні № 3 корпуса «Г» (план).

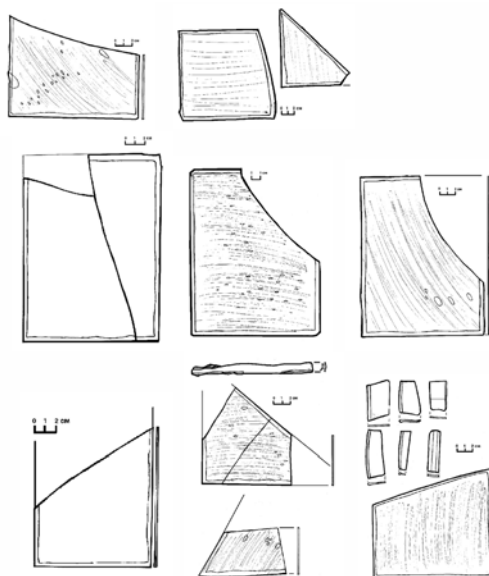
Мал. 5. Посуд і аконнае шкло з падмурка печы і засыпкі з памяшкання № 1 корпуса «А».

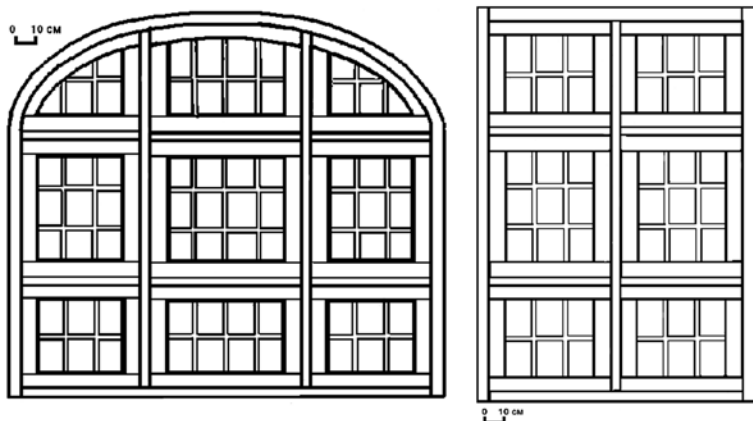
Мал. 6. Топачныя дзверцы з вялікай печы былой езуіцкай кухні з памяшкання № 12 корпуса «А».

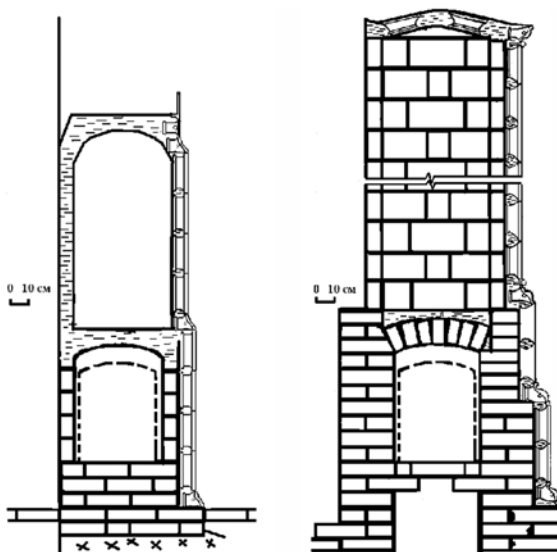
Мал. 7. Знаходкі з-пад лесвіцы з памяшкання № 1 корпуса «Г».

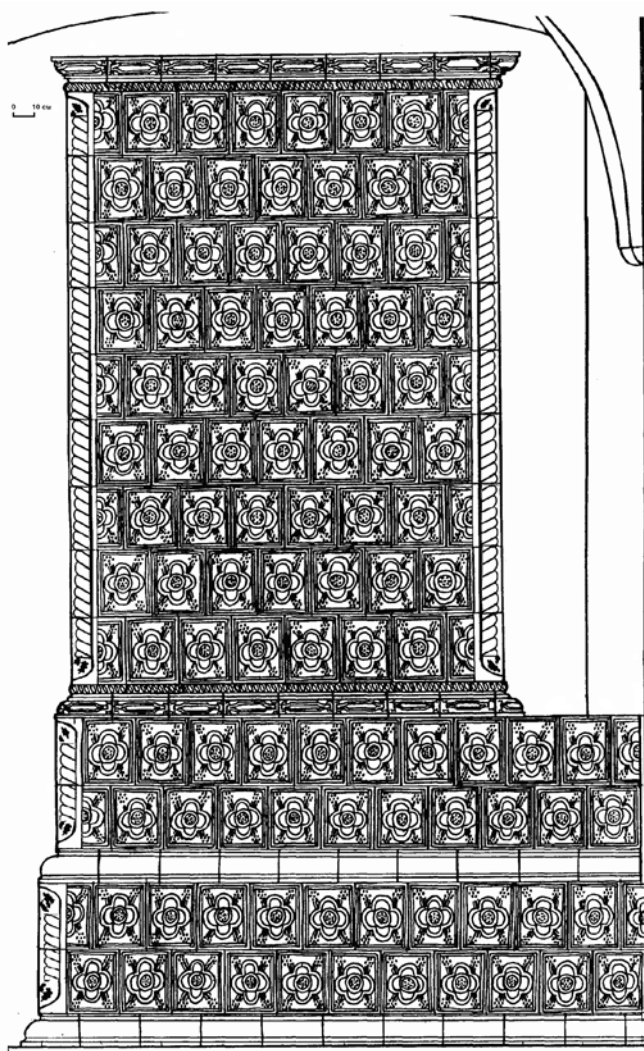
Мал. 8. Шклянныя пласціны XVIII ст. са слядамі пераплётаў з тайнікоў памяшкання № 10, свінцовы пераплёт з памяшкання № 11, абрэзкі «халяўнага» шкла XVIII ст. са слядамі шкларэза з нішы ў памяшканні № 3 корпуса «Г».

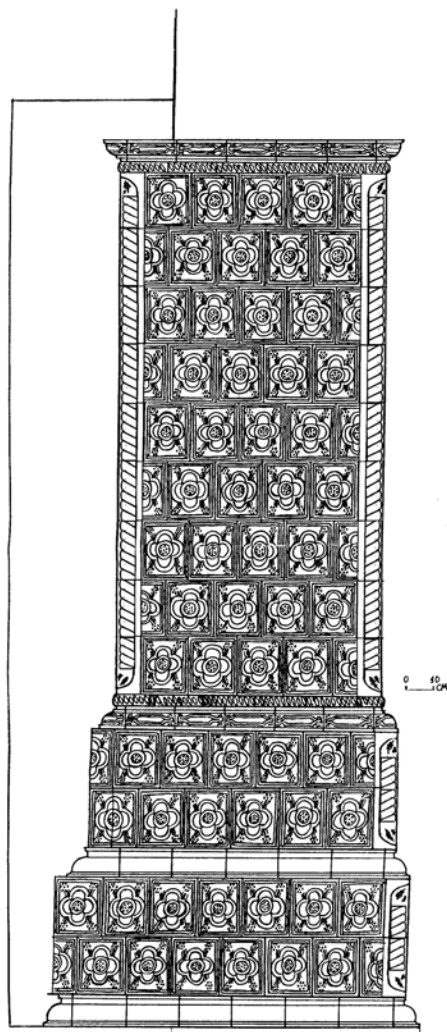
Мал. 9. Магчымы знешні выгляд аконных шуфляд акон калідора і келляў калегіума (частковая рэканструкцыя па знаходках шкла і шуфляды з касцёла св. Станіслава, г. Магілёў.)

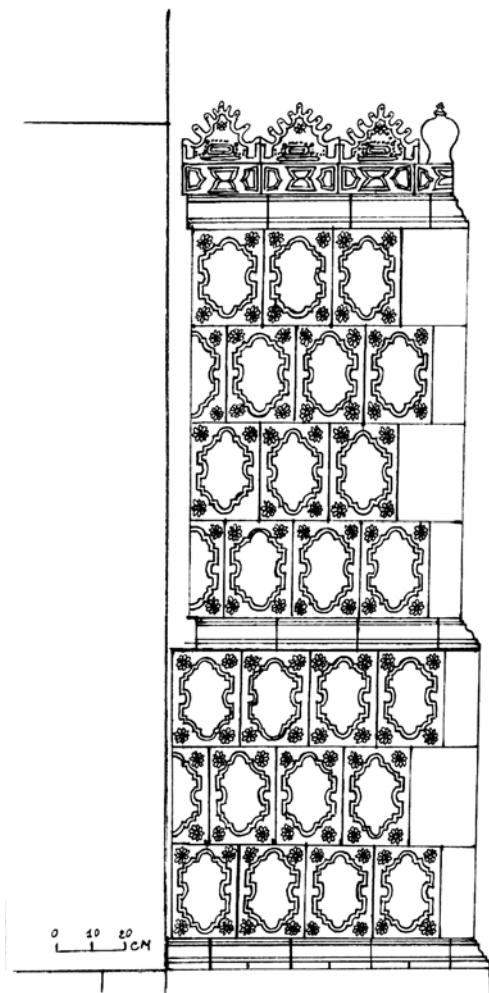
Мал. 10. Рэканструкцыя магчымай канструкцыі і папярочных разрэзаў печы ў памяшканнях № 9 корпуса «А» і № 11 корпуса «Г».

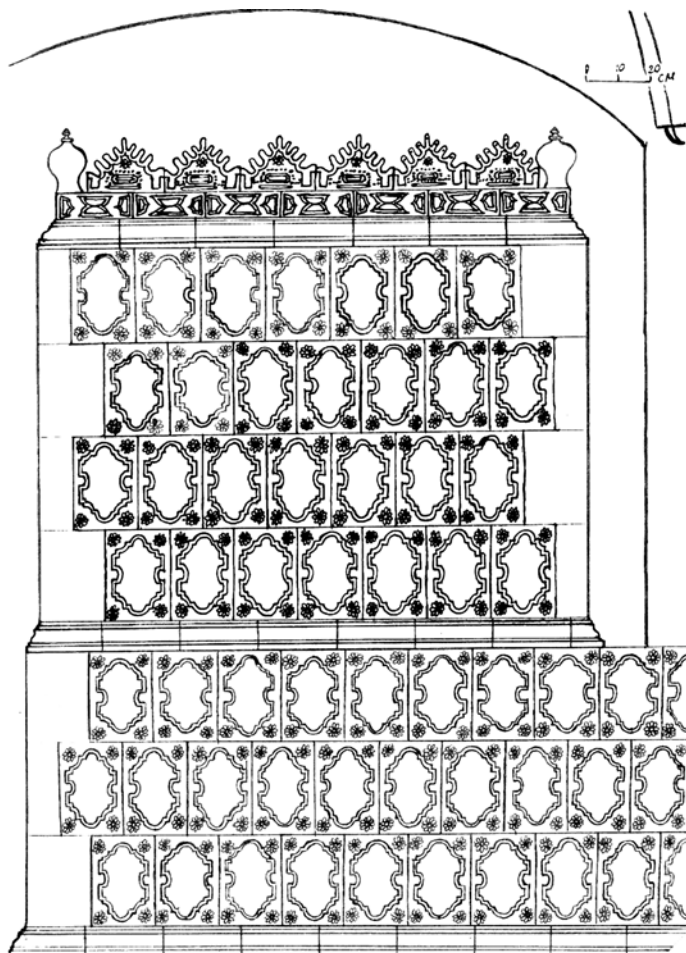
Мал. 11. Частковая рэканструкцыя знешняга выгляду печы XVIII ст.
з памяшкання № 11 корпуса «Г».

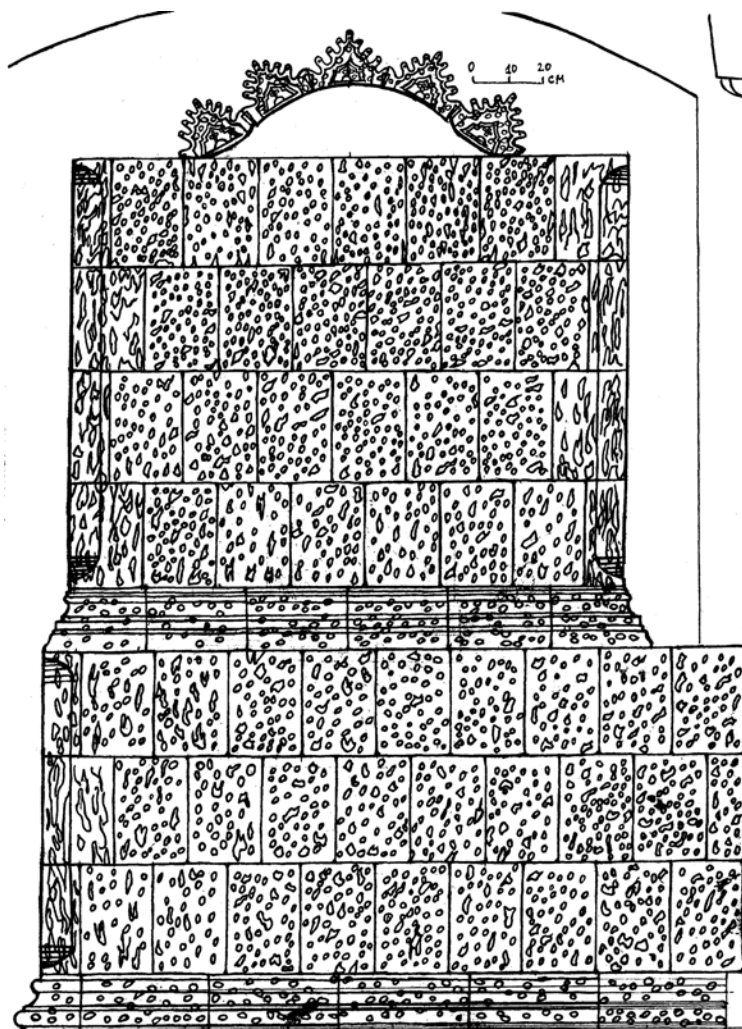
Мал. 12. Частковая рэканструкцыя знешняга выгляду печы XVIII ст.
з памяшкання № 11 корпуса «Г».

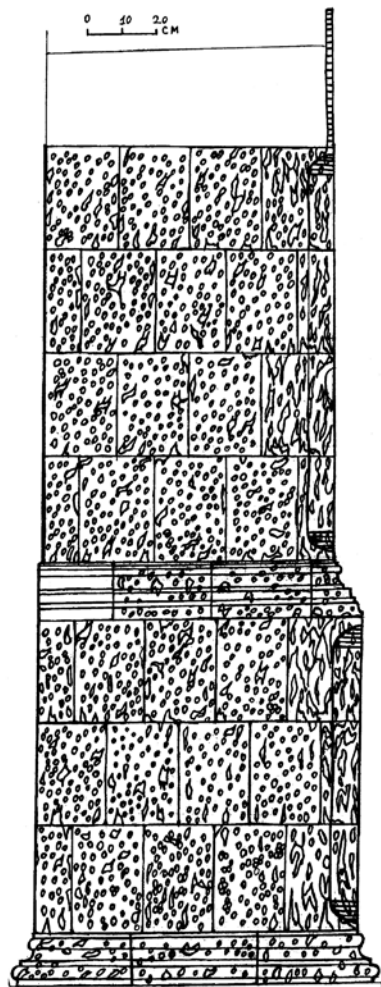
Мал. 13. Частковая рэканструкцыя магчымага складу кафлянага набору і фасадаў печы XVIII ст. памяшкання № 9 корпусу «А».

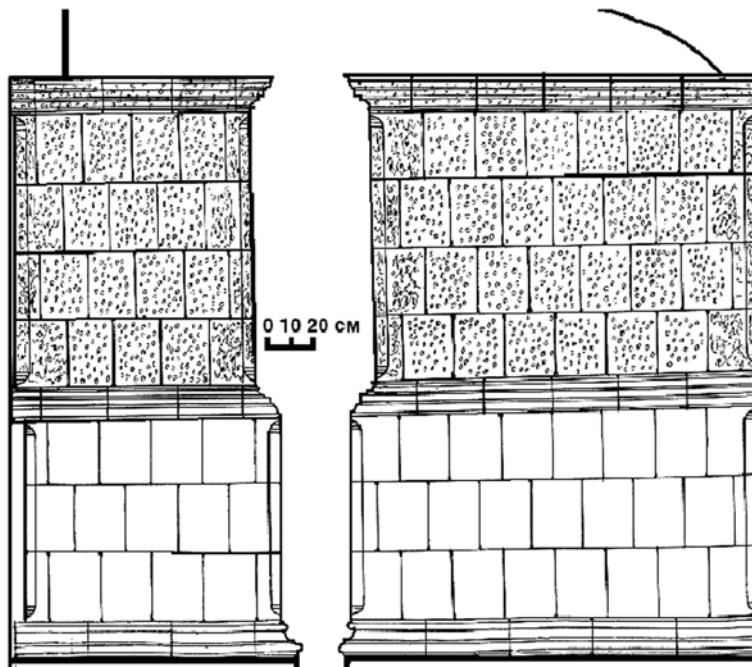
Мал. 14. Частковая рэканструкцыя магчымага складу кафлянага набору і фасадаў печы XVIII ст. памяшкання № 9 корпуса «А».

Мал. 15. Частковая рэканструкцыя магчымага складу кафлянага набору і фасадаў печы XVIII ст. з памяшкання № 2.

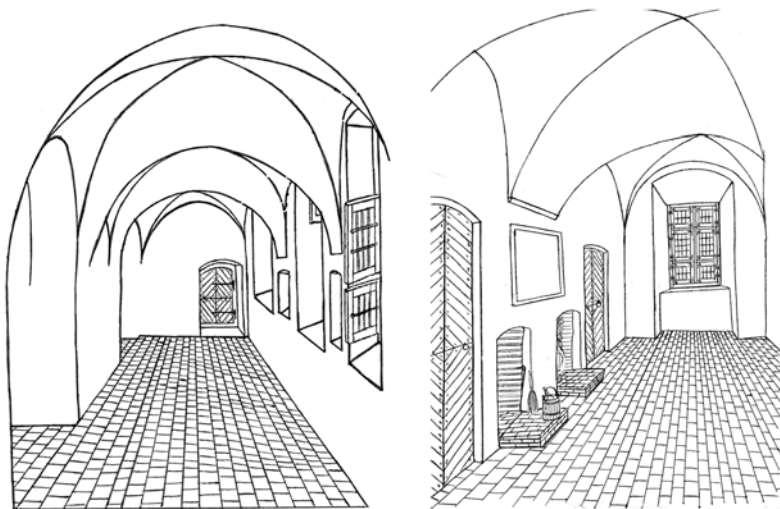
Мал. 16. Частковая рэканструкцыя магчымага складу кафлянага набору і фасадаў печы XVIII ст. з памяшкання № 2.

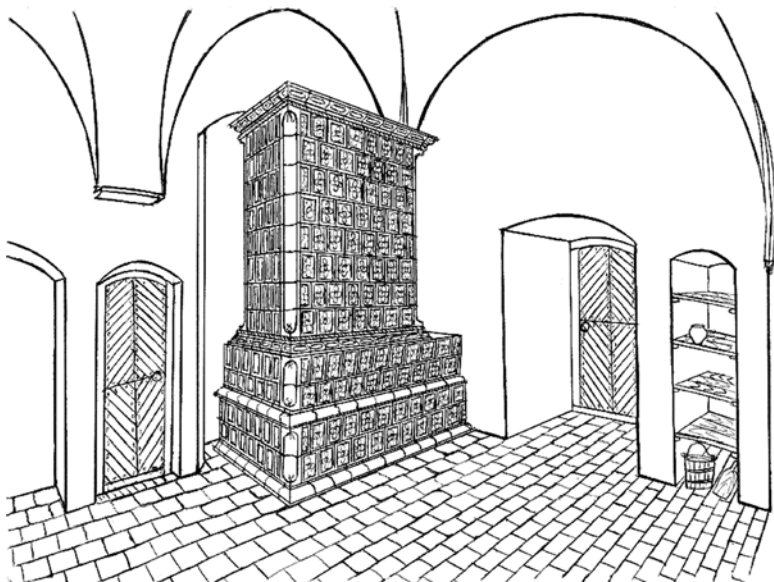
Мал. 17. Магчымы знешні выгляд фасадаў печы з кафлі другаснага выкарыстання, збудаваных пасля 1831 г. у памяшканні № 1 корпуса «А».

Мал. 18. Магчымая першапачатковая планіроўка езуіцкай кухні.

Мал. 19. Частковая рэканструкцыя магчымага выгляду інтэр'ераў былой езуіцкай кухні (памяшканні № 11–12 корпуса «А»), заходняй часткі калідора корпуса «А».

Мал. 20. Частковая рэканструкцыя магчымага выгляду інтэр'ераў прахадной келлі (памяшканне № 11 корпуса «Г»).

Пячатка з Полацка XII ст. Альбо яшчэ раз да пытання аб «полацкім матрыярхаце»

Тарасаў С.В.

У 1998 г. падчас археалагічных раскопак на тэрыторыі Полацкага Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра была знойдзена вісляя свінцовая пячатка з надпісам «+гнпомозира/б/есво...» на рэверсе і выяваю Спаса Хрыста на аверсе. Дыяметр 2,2 см. Пячатка была знойдзена ў верхніх культурных напластаваннях, куды трапіла выпадкова. Па сведчанні манашак і мастака-рэстаўратара У. Ракіцкага, на месцы, дзе праводзіліся раскопкі, было невялікае балотца. У 80-х гг. XX ст. па ўказанню епіскапа Дзянісія бульдозерам быў зняты верхні «пладародны» слой, засыпаны пясок і зверху зноў насыпаны «пладародны» слой. У выніку чаго, як паказалі далейшыя даследаванні, стратыграфія культурных адкладаў была парушана цалкам. Пячатка сталася не адзінкавай знаходкаю часоў заснавання манастыра. Да XII–XIII стст. таксама адносіцца керамічны посуд мясцовай вытворчасці і прывазныя амфары (апошнія, між іншым, выкарыстоўваліся ў якасці галаснікоў Спаса-Праабражэнскага храма), фрагменты плінфы, бронзавыя пярсцёнак, біканічная праселка, донцы гліняных гаршчкоў з клеймамі (сальярныя крыжападобныя рэзеткі).¹

Надпіс на знойдзенай пячатцы сведчыць аб тым, што яе ўладальнікам была жанчына. Яшчэ В.Л. Янін звярнуў увагу на існаванне асобнай калекцыі полацкіх жаночых пячатак, якія належалі Сафіі і Георгію (бацькам Ефрасінні Полацкай) і самой Ефрасінні.² Знойдзеныя ў Ноўгарадзе і Куkenойсе пячаткі Ефрасінні маюць кругавы надпіс «Госпадзі памазі рабе сваёй Ефрасінні нарицаемай», а ў цэнтры – выяву святой і ў слупок «Ефрасіння». Выява святой у клубуку з німбама, «благапажаданы» надпіс адносяцца да круга княжацкай сфрагістыкі і з’яўляюцца працягам бул з грэчаскімі надпісамі. Аднак гэты надпіс у XI ст. быў звязаны таксама з мітрапалічымі буламі. На гэтых пячатках пераважаюць пагрудныя выявы.³ Наўгародскія з большага не выходзяць за першую палову XII стагоддзя. Падобныя булы ў асноўным належалі епіскапам і мелі грэчаскі тэкст. На найстаражытнейшых пячатках іерархаў царквы XI ст. легенда пачынаецца словамі «Госпадзі памажы...». На мяжы XI–XII стст. з’яўляюцца пячаткі, легенда на якіх пачынаецца словамі

---

¹ Тарасаў С.В. Справаздача аб археалагічных даследах у Полацку на тэрыторыі Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра ў 1998 г. // *Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі*, Мінск.

² Янін В.Л. *Полоцкий матриархат* // *Знание–сила*, М., 1970. № 12. С. 17–19.

³ Янін В.Л. *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.* Т. 1 *Печати X – начала XIII вв.* М.: Наука, 1970. С. 69–70.

«Пячать...». У другой палове XII ст. з'яўляюцца пячаткі, легенда на якіх пачынаецца з імя ўладальніка.⁴

Такім чынам, «благапажаданне» – не толькі найстаражытнейшы тып надпісаў, але і мае карані ў візантыйскай традыцыі, якая характэрна менавіта для іерархаў царквы. В. Янін прыйшоў да высновы, што падобныя пячаткі могуць належаць толькі пэўнаму інстытуту дзяржаўнай улады.⁵

Пытанне атрыбутацыі знойдзенай у 1998 г. пячаткі мы разгледзім ніжэй. А пачнем з назіранняў аб самой магчымасці існавання полацкай «матрыярхальнай» традыцыі. На наш погляд, магчымасць яе існавання можна прасачыць ужо нават на старонках Пачатковага летапісу. Тут назіраецца цікавая іерархія размяшчэння народаў, князёў і іх прадстаўнікоў, якая застаецца пэўнай канстантаю пры розных нагодах пераліку.

А. Аб рассяленні народаў у Пачатковым летапісе паведамляецца, што род трымаць і княжэнне пачалі (летапісная паслядоўнасць, тут і далей выдзяленні па тэксце – С.Т.):

- 1) паляне,
- 2) дзераўляне,
- 3) дрыгавічы,
- 4) славене,
- 5) палачане,**
- 6) Белавозера – весь,
- 7) Растоў возера – меря,
- 8) Ака-Волга – мурома.

Б. Хто гаворыць на сваіх мовах славянскіх (летапісная паслядоўнасць):

- 1) паляне,
- 2) дзераўляне,
- 3) наўгародцы,
- 4) палачане,**
- 5) дрыгавічы,
- 6) севяране,
- 7) бужане (валыняне).

В. «Так жа і гэтыя славяне, прыйшлі і селі» (летапісная паслядоўнасць):

- 1) паляне па Дняпру,
- 2) дзераўляне...,
- 3) дрыгавічы...,
- 4) палачане...**

⁴ Купраніс А. А. Датированные печати иерархов русской церкви (домонгольский период). (<http://archaeology.kiev.ua/journal/011299/kupranis.htm>)

⁵ Янін В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. 1: Печати X – начала XIII вв. М.: Наука, 1970. С. 70.

Г. Прызванне варагаў і раздача земляў (летапісная паслядоўнасць):

- 1) Ноўгарад – Рурык,
- 2) Белавозера – Сінеус,
- 3) Изборск – Трувар,
- 4) Полацк – «оваму»,**
- 5) Растоў – «оваму»,
- 6) Белавозера – «оваму».

Д. Паход Алега на Візантыю ў 907 г. Летапіс утрымлівае пералік ўдзельнікаў пры заключэнні мірнай дамовы (пасольства Алега ў Канстанцінопаль) і выплаце візантыйцамі кантрыбуцыі на «рускія» гарады, а таксама парадак выдачы месячыны: Кіеў, Чарнігаў, Пераяслаўль і «іншыя грады».⁶

Удзельнікі: кантрыбуцыя на гарады:

1) Алег,	1) «першае на Кіеў»,
2) Карл,	2) Чарнігаў,
3) Варлаф,	3) Пераяслаўль,
4) Вермуд,	4) Полацк,
5) Рулаў,	5) Растоў,
6) Стэмід.	6) Любеч.

Ж. Паход на Канстанцінопаль і дамова 912 г. «ад рода рускага» таксама ўтрымлівае пералік удзельнікаў:

1) Карл,	8) Карн,
2) Інегелд,	9) Фрэлаў,
3) Фарлаф,	10) Руер,
4) Вермуд,	11) Актэву,
5) Рулаў,	12) Труан,
6) Гуды,	13) Лідул,
7) Руалд.	14) Фост,
	15) Стэмід.

3). Дагавор князя Ігара 944 г. таксама падае пералік удзельнікаў і ўмовы выплаты кантрыбуцыі на гарады. Па-за спісам пасол Ігара, які ўзначальвае дэлегацыю – Івар

- 1) Вуефаст (Святаслава, сына Ігара) – Кіеў,
- 2) Іскусеві (кн. Вольга) – Чарнігаў (?),
- 3) Слуды (пляменнікі Ігара) – Пераяслаўль (?),
- 4) Улеб («от Володислава») – палякі (?),
- 5) Кніцар («от Предславы») – Полацк (?),**
- 6) Шыхберн Сфандр («от жены Улеба»),
- 7) «Прастен Тудоров».

⁶ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. М., 1980. С. 114, 119.

А. Сахараў лічыць, што пералік не з'яўляецца рэальным палітычным прадстаўніцтвам. А толькі вызначае пасольскую іерархію, надаючы членам пасольства пэўную вагу. Паколькі Святаслаў Ігаравіч быў яшчэ малым і ўдзел у справах не прымаў, а Вольга – жонка Ігара. Аднак так не лічылі Болцін, Івайлоўскі, Увараў, Салаўёў, Грэкаў, Праснякоў і інш. (А. Сахараў, згаданая праца, спасылка 9, с. 347, раздзел 3). Аднак, разам з тым А. Сахараў прызнае, што дадзеная дыпламатычная іерархія «отражала определяющую феодальную иерархию киевской правящей верхушки и свидетельствовала о развитии древнерусской дипломатической системы, её соответствии складывающемуся феодальному государству»⁷, і што паслы прадстаўлялі ўсю Русь у цэлым. Такім чынам, у яго трактоўцы мы заўважаем пэўныя супярэчнасці ў азначэнні «цэласнасці Русі» і прадстаўніцтва ад розных гарадоў і земляў. Род «русі» і дзяржава «Русі» ўсё ж такі паняцці розныя. Род, як вядома, пасеў па гарадах.

У дамове 907 г. нідзе не згадваецца «русь» як дзяржава: «даніна для рускіх гарадоў, бо па гэтым гарадам сядзяць князі, падуладныя Алегу», «калі прыходзіць русь», «Калі ж русь адпраўляецца дадому». І яшчэ больш ярка, калі русь супрацьстаўляецца славянам: «Пашыйце для русі ветразі з павалок, а славянам копырныя.....Славяне сказалі: «Возьмем свая таўсціны, не дадзены славянам ветразі з павалок.....І вярнуўся Алег у Кіеў, прыносячы золата, і павалокі, і плады.....». Такім чынам, відавочна канкрэтнае размежаванне войска Алега на славянаў і русь. Да апошняй належаў і сам Алег, і тыя князі, што сядзелі па некаторых гарадах і былі пад яго ўладаю.

У дамове 911 г. «договор между греками и русскими, от Олега, великого князя русского, и от всех, кто под рукою его, – светлых и великих князей, и его великих бояр между христианами и русскими, по желанию наших великих князей и по повелению, от **всех находящихся под рукою его русских**. Так же и вы, греки, соблюдайте такую же непоколебимую и неизменную дружбу к **князьям нашим светлым русским и ко всем, кто находится под рукою нашего светлого князя** всегда и во все годы.», «Если же случится около **Греческой земли** такая же беда с русской ладьей, то проводим ее в **Русскую землю** и пусть продают товары той ладьи, так что если можно что продать из той ладьи, то пусть вынесем (на греческий берег) мы, русские.», «...пусть возвратится имущество его на Русь.», «...как заключили мир и договор положили между **Греческою землею и Русскою**, и установили не преступать клятвы – ни грекам, ни руси».

Такім чынам, у дамове 911 г. пры наяўнасці тэрміна «Руская зямля», па аналогіі з «Грэчаскай зямлёй» (мяркуючы па тым, што тэкст складаўся ў Канстанцінопалі, магла быць менавіта грэцкая калька), тым не менш застаецца розніца ў вызначэнні ўласна «князеў нашых светлых русі» і ўсіх «**рускіх**», якія знаходзіліся пад яго рукою, і тых усіх (астатніх), хто знаход-

⁷ Сахаров А.Н. Там жа. С. 237.

зіцца таксама пад рукою «светлага князя». Адсюль вынікае, што пад рукою князя была не толькі русь, але і іншыя народы, якія, праўда, ужо не называюцца, як славяне ў дамове 907 г. Такім чынам, атрымліваецца, што русь, як этнас, узначальвала гарады і дзяржаўныя аб'яднанні. А гэта адпавядае летапіснаму аповеду аб прызнанні варагаў.

У дамове 944 г. «...посланные от **Игоря, великого князя русского, и от всякого княжья, и от всех людей Русской земли**. И им поручено возобновить старый мир, нарушенный уже много лет ненавидящим добро и враждолюбцем дьяволом, и утвердить **любовь между греками и русскими**», «...а купцы мясячину, **сперва те, кто от города Киева, затем из Чернигова, и из Переяславля, и из прочих городов**», «А **некрещеные русские** кладут свои щиты и обнаженные мечи, обручи и иное оружие, чтобы поклясться, что все, что написано в хартии этой, будет соблюдаться Игорем, и всеми боярами, и всеми людьми **Русской страны** во все будущие годы и всегда», «Если же кто-нибудь из князей или из людей **русских, христиан или нехристиан**, нарушит то, что написано в хартии этой, – да будет достоин умереть от своего оружия и да будет проклят от Бога и от Перуна за то, что нарушил свою клятву», «На следующий день призвал Игорь послов и пришел на холм, где стоял Перун; и сложили оружие свое, и щиты, и золото, и присягали Игорь и люди его – сколько было язычников между русскими. А **христиан русских приводили к присяге в церкви святого Ильи**, что стоит над Ручьем в конце Пасынчей беседы и Хазар, – это была соборная церковь, так как **много было христиан – варягов**».

У дамове 944 г. ужо з'яўляецца не толькі тэрмін «Руская зямля» але і ўдакладняецца, што дамова складзена ад «великого князя русского, и от всякого княжья, и от всех людей Русской земли». Цікавая дэталёў аб нааўнасці хрышчоных і няхрышчаных рускіх. Калі «**хрысціян рускіх**» прыводзілі да прысягі, удакладнена, што «много было **хрысціян-варагаў**». (Таксама пазней, пры хрышчэнні княгіні Вольгі ўстаўлены словы-пахвала «Благословенна ты в женах русских» пры бяспрэчнасці варажскага паходжання княгіні). Такім чынам, яшчэ раз падкрэсліваецца, што «**русь**» і «**варагі**» сінонімы. А вось «язычнікі паміж русі» – хаця яны так і не называюцца ў дамове, гэта і ёсць, верагодна, пераважна славяне, якім у 907 г. не далі «павалокі» на ветразі.

Лёгка заўважыць, што ў пачатковым летапісе, апрача пераліку народаў, якія засяляюць Усходнюю Еўропу, ёсць раздзяленне на славянаў і неславянаў, асобна вылучаюцца варагі-русь, якія з цягам часу з этнічнага вызначэння становяцца чыннікам нараджаючайся дзяржаўнасці.

Паслядоўнасць пералікаў ад моманту рассялення да прызвання варагаў і да выплаты кантрыбуцый па дамовах і спісах паслоў не можа разглядацца як выпадковасць. Тым болей, што ў пераліках, дзе прысутнічаюць «палачане»,

яны цвёрда трапляюць на 4-е месца, толькі аднойчы перамясціўшыся на 5-е. З гэтага абсалютна лагічна дапусціць, што і ў паходзе 907 і 911 гг. Полацк прадстаўляў Вермуд (Веремуд). Без сумнення, былі палачане і ў паходзе 944 г. У спісе дамовы іх таксама лагічна шукаць на 4-м або 5-м месцы. Трэба заўважыць, што ў пераліку імёнаў мы бачым толькі тры славянскія: Святаслаў, Уладзіслаў, Прадслава. Прычым апошнія займаюць адпаведна 4-е і 5-е месца, што па логіцы папярэдніх пералікаў адпавядае Полацку і Растову (ці дрыгавічам). Безумоўна, звяртае ўвагу тое, што імёны Уладзіслава і Прадславы не толькі славянскія, але ў многім і традыцыйна-сімвалічныя для гісторыі двух канкрэтных народаў: палякаў і крывічоў.

Паглядзім, як часта і ў якім кантэксце сустракаюцца на старонках «Аповесці мінулых часоў» і іншых крыніц гэтыя імёны.

Уладзіслаў (Володислав, Владислав). «**Аповесць мінулых часоў**» згадвае 13 чалавек з гэтым імем. Сярод іх

Князі чэшскія:

1. Уладзіслаў I (1109–1117, 1112–1125).
2. Уладзіслаў II (1140–1158), кароль чэшскі (1158–1172).

Галіцкія і луцкія:

1. Уладзіслаў Кармільчыч, баярын галіцкі (каля 1209–1210).
2. Уладзіслаў Ламаносы, баярын луцкі (1271).
3. Уладзіслаў Юр'евіч, баярын галіцкі (пам. 1245).

Польскія:

1. Уладзіслаў I Герман, князь польскі (каля 1043–1102).
2. Уладзіслаў II Выгнаннік, вял. кн. польскі (кракаўскі) і сьлёнскі (1105–1159).
3. Уладзіслаў III Стары Танканогі, кн. вялікапольскі і кракаўскі (1161–1231).
4. Уладзіслаў Адоніч, кн. вялікапольскі (каля 1190–1239).
5. Уладзіслаў I Лакетак, кн., кароль польскі (каля 1043–1102).
6. Уладзіслаў I, сын Казіміра I, кн. апольскі і раціборскі (пам. 1281).

Кіеў:

1. Уладзіслаў Вараціславіч, кіеўскі баярын, ваявода Расціслава Мсціславіча. У 1166 г. князь з дружынаю накіроўвае яго, каб правесці гандляроў-«грэчнікаў» і засцерагчы ад нападу полаўцаў. У характарыстыцы ваяводы прама ўказваецца, што ён «лях».
2. Уладзіслаў, якога прадстаўляў Улеб у дамове 944 г.

Апрача таго, «**Вялікапольская хроніка**» таксама згадвае:

1. Уладзіслава, сына легендарнага Лешкі III, жанатага на сястры Юлія Цэзара.
2. Уладзіслава Святога, караля венгерскага, брата Мешкі і Адона (1239).
3. Уладзіслава, архіепіскапа зальцбургскага, кн. вrocławскага (1270).

Такім чынам, калі абапірацца нават толькі на генеалогію, прадстаўленую ў «Аповесці мінулых часоў», то атрымліваецца, што:

1. У радаводзе чэшскіх князёў (з 967 па 1305 гг.) з **17** чалавек **2** насілі імя Уладзіслаў.

2. У польскім радаводзе (з 963 па 1341 гг.) з **40** чалавек імя Уладзіслаў мелі **6** (рэальна, у часе ад легендаў (за выняткам Яфета) па 1370 г. з **88** чалавек гэтае імя насілі не менш **9** чалавек княжацка-каралеўскага роду).

3. У радаводзе князёў «рускіх», кіеўскіх і іншых (ад Рурыка з 879 па 1341 г.) з **15** каленаў (больш за **200** князёў) толькі **адзін** Уладзіслаў і яго сястра Прадслава – гіпатэтычныя дзеці Ігара, унукі Рурыка, пры невядомых жонках, мамках і бабцы, на якіх і заканчваецца радаводная галіна!!!

У сувязі з гэтым можа быць толькі адзіная лагічная выснова: Уладзіслаў кіеўскі X ст. не быў князем кіеўскім, а тым больш – сынам Ігара, унукам Рурыка. «Рускі», кіеўскі радавод не карыстаўся гэтым імем на працягу чатырох з паловаю стагоддзяў і болей. Практычна, мала сумненняў у тым, што ён быў палякам, і ў войску, і ў дамове Ігара 944 г. прадстаўляў менавіта польскую складовую не толькі войска, але і гандляроў, зацікаўленых як у кантрыбуцыях, так і ў гандлі з Канстанцінопалем.

Не меней цікавая карціна высвятляецца і з «сястрой» Уладзіслава Прадславаю. **Прадславы (Предслава, Передслава, Предислава)** ёсць і апрача Прадславы, згаданай у дамове 944 г. Храналагічна яны размяркоўваюцца наступным чынам:

1. Невядомая Прадслава, у імя якой было названа сяльцо «Прадславіна» на р. Лыбедзі пад Кіевам пасля таго, як Уладзімір засяліў туды **Рагнеду** (мяркуючы па летапісу, сяльцо магло існаваць і да з'яўлення Рагнеды ў Кіеве).

2. Прадслава Уладзіміраўна, дачка Уладзіміра Святаславіча, жонка Баляслава II Рудага (кан. 978 – пач. 979). **Дачка Рагнеды.**

3. Прадслава Святаполкаўна, дачка Святаполка Ізяславіча, жонка вугорскага каралевіча Альмошы (1104).

4. Прадслава Святаславаўна, дачка Святаслава Яраславіча, верагодна, жонка (другая) Ласла I Святога, потым манашка (пам. 1116). У В. Тацішчава названа каралевай вугорскай.

5. Прадслава Георгіеўна – **Ефрасіння Полацкая** (пам. 1173).

6. Прадслава Рурыкаўна, дачка Рурыка Расціславіча, жонка (першая) Рамана Мсціславіча, потым манахіня (пам. пасля 1204). **Яе пляменніцу, дачку Расціслава Рурыкавіча, у 1198 г. назвалі Ефрасінняй.**

Няцяжка заўважыць, што ў пэўнай ступені імя Прадслава звязана з полацкай галіной радаводу. Першая рэальная Прадслава – дачка Уладзіміра і Рагнеды. Магчыма, менавіта ў яе гонар было названа сяльцо на р. Лыбедзі пад Кіевам, калі не мела гэтай назвы раней. Варта звярнуць увагу і на тое, што і другая дачка Уладзіміра і Рагнеды таксама мела сугучнае імя **Прэміслава**. Наўрад ці гэта можна разглядаць як выпадковасць, ведаючы ўстойлівыя традыцыі надаваць імёны ў гонар продкаў, як потым хрысціянскія па святках.

Дзве другія Прадславы – Святаполкаўна і Святаславаўна – таксама не чужыя гэтаму радаводу, паколькі паходзяць ад Яраслава Уладзіміравіча, адпаведна летапісу – сына таго ж Уладзіміра і Рагнеды. Яны таксама, відавочна, абапіраліся на пэўную імянную традыцыю.

Імя Прадславы – Ефрасінні Полацкай – ужо тым болей не магло быць выпадковым, паколькі прама перагукаецца з Прадславай Уладзіміраўнай, сваёй стрыечнай бабкаю ў 4-м ці 5-м калене, і сваячкамі па лініі Яраслава Уладзіміравіча. І гэта на сённяшні момант наўрад ці можна аспрэчыць, паколькі іншых Прадслаў не было (ці не вядома).

А вось Прадслава Рурыкаўна, дачка Рурыка Расціславіча і першая жонка Рамана Мсціславіча – пэўна, прамое перайманне Ефрасінні Полацкай. Па-першае, яна не была далёкаю ад дзяржаўных спраў. У 1188 г., калі Раман пайшоў на «ляхаў», то яе паслаў з галічанкамі ў «Оўруч на Пінск». У 1198 г., калі нарадзілася дачка ў Расціслава Рурыкавіча, ёй далі імя Еўфрасіння, на прозвішча Измарагд, «як завецца каштоўны камень», і Прадслава сама прыехала з мужам на святочныя народзіны. Цікава, што ў гэтым выпадку даецца першым хрысціянскае імя, а толькі потым «штодзённае». У 1200 г. яна актыўна ўдзельнічае ў аднаўленні Міхайлаўскай царквы Выдубіцкага манастыра. А праз чатыры гады муж Раман Мсціславіч яе разам са сваім цесцем Рурыкам Расціславічам прымусам пастрыг у манаскі чын.

Звернем увагу на тое, што ў Прадславы Рурыкаўны была нейкая свая праграма «пераймання» Ефрасінні Полацкай. І тое, што, пэўна, не без яе ўплыву ўнучку назвалі Ефрасінняй, таксама не дзіўна. На момант нараджэння дзіцяці прайшло 25 гадоў са смерці Ефрасінні Полацкай. У гэты час яе мошчы ўжо ляжалі ў Кіева-Пячорскай лаўры. Яна была першай і адзінай жанчынай-манашкай, якая стала вартаю такога гонару. Апрача гэтага, менавіта ў канцы XII ст., як мяркуюць даследчыкі, з'явілася Жыцце Ефрасінні Полацкай.⁸ Думаецца, у свеце выказаных меркаванняў можна дапусціць, што ў 1198 г. Ефрасіння Полацкая ўжо шанавалася як святая. І тое, што Прадслава Рурыкаўна скончыла сваё жыццё манашкаю – лагічнае (хаця ў некаторай ступені і прымусовае) заканчэнне яе зямнога шляху.

Такім чынам, мы не можам знайсці ніякай іншай сувязі Прадславы 944 г. з Полацкай зямлёй. Яе знаходжанне побач з Уладзіславам у спісе становіцца зразумелым, бо землі таксама былі суседзямі. І таксама зразумела, што яе прадстаўляў, мяркуючы па імені, вараг Каніцар, у той час як паляка Уладзіслава – славянін Улеб. Апрача таго, паміж падзеямі 944 і 980 (970) гг. у Полацку прайшло зусім не так шмат часу, што дазваляе гіпатэтычна разглядаць матрыманіяльную сувязь паміж Прадславаю і Рагвалодам і да-

⁸ Мельников А.А. Путь непечален. Исторические свидетельства о святости Белой Руси. Мн., 1992. Издание Белорусской православной церкви Московского Патриархата. С. 36.

лейшым радаводам полацкіх князёў. І гэта таксама натуральна (і пацвярджае тое, што прызвання князі былі варагамі), бо ваюры-варагі бралі сабе ў жонкі мясцовых жанчын (хутчэй за ўсё і, у першую чаргу, з мясцовых знатных родаў) па той простаай прычыне, што на дракарах і снеткарах, на якіх яны прыходзілі на нашы землі, скандынаўскіх жанчын ніколі не было. У паходы, тым больш такія дальнія і складаныя, ішлі толькі мужчыны.

Аднак самае цікавае, безумоўна, тое, што Прадслава ў такім выпадку выступае як адзіная на той час жанчына – кіроўца, жанчына – дзяржаўны дзеяч. Магчыма, яна стала прыкладам і для княгіні Вольгі пасля смерці яе мужа Ігара. А таксама, з цягам часу, і прыкладам для Рагнеды. Абедзве яны паступаюць «па-мужчынску», з усёй адказнасцю за сваю радзіму, супроць здрады, помсцячы забойцам сваіх родных.

Нават калі і не было прамых роднасных сувязяў паміж Прадславай і Рагвалодам (які, магчыма, пазней «прыйшоў з-за мора»), тым не менш, яна яўна была хутчэй за ўсё ўдавою аднаго з тых варагаў ці яго наступнікаў, «оваму» Рурык надаў у княжанне Полацк.

У гэтай сувязі просіцца яшчэ адно назіранне. Калі жанчына становіцца на чале дзяржаўнай улады (у патрыярхальным грамадстве, натуральна, пасля смерці мужа і пры адсутнасці сваякоў і нашчадкаў), то з гэтага вынікае, што наўрад ці яна магла быць «старэйшай любімай» жонкаю ў язычніцкім гарэме. А час, нагадайма, быў менавіта такі. Да афіцыйнага хрышчэння (паводле летапісу) было яшчэ 44 гады. І разам з тым, хрысціяне ўжо былі, і былі пераважна сярод скандынаваў, аб чым больш чым ярка сведчыць сама дамова 944 г. Такім чынам, лагічна меркаваць, што такая жанчына таксама была хрысціянкаю. І дарэчы, тады становіцца абсалютна лагічным ланцужок, у якім пасля Прадславы другой княгіняй-хрысціянкаю становіцца Вольга, а імя Прадславы набывае папулярнасць.

У нас зараз няма сумненняў, што хрысціянінам быў і полацкі Рагвалод (успомнім, што Уладзімір забіў не толькі яго, але і яго жонку (адзіную! не глядзячы на тое, што князь не быў абмежаваны ў сродках і, падобна свайму ворагу Уладзіміру, мог мець іх значна больш), дваіх сыноў, а Рагнеду ўзяў у палон). Рагнеда помсціць Уладзіміру (як Вольга) не толькі за сябе, але і за сваю зямлю, памятаючы, што ў варунках часу пры адсутнасці мужчын жанчыны бралі на сябе кіраўніцтва дзяржаўнымі справамі, пасля чаго становіцца чарніцаю і бярэ другое імя, Анастасія, а народ заве яе Гарыслава (у супрацьлегласць Прадславе, але ў той жа славянскай этымалогіі). Будучую Ефрасінню ад нараджэння называюць Прадславаю ў гонар першай Прадславы і другой Прадславы Уладзіміраўны з яўным намікам на яе далейшае жыццё ў высокіх дзяржаўных і міжнародных сферах. Менавіта ў грамадска-палітычнае жыццё яе і збіраюцца «прыстроіць» праз шлюб, падрыхтоўка да якога апісана ў Жыціі.

Дзе бярэ моц маладая князёўна, надумаўшыся пайсці ў манастыр? Відаць, не толькі ў цёткі Раманны, якая, дарэчы, спрабуе адгаварыць яе. Рашэнне не можа не грунтавацца на вопыце княжацкага полацкага радаводу, на вопыце пакаленняў. А такім вопытам становяцца і абедзве першыя Прадславы, і Вольга, і Рагнеда. Тым болей, што агульнапалітычная сітуацыя ў маладыя гады Ефрасінні сапраўды крытычная.

На гэтую акалічнасць звярнуў увагу В. Янін, калі вызначыў храналогію і сутнасны характар знойдзенай пячаткі, якая, на яго думку, належала Ефрасінні.⁹ Пасля разгрому Полацка князем Мсціславам Уладзіміравічам у 1129 г. у Візантыю былі выдалены ўсе полацкія князі. Князь Васілька вярнуўся ў 1133 г., і нехта яшчэ ў 1140 г. В. Яніным была ўзнята праблема аб нейкім іншым, адрозненым ад звыклага, статусе замяшчэння княжага стала ў Полацку, які быў выкліканы падзеямі 1129 (1127) г.

Паспрабуем удакладніць. Паводле абгрунтаванага меркавання А. Мельнікава, Прадслава-Ефрасіння, верагодна, нарадзілася каля 1104 г.¹⁰ Такім чынам, на момант падзей 1129 г. ёй было каля 25 гадоў. Калі вярнуўся першы князь – 29 гадоў, яшчэ вярнуліся князі – 36 гадоў. У Полацку на пасадзе застаўся сын Мсціслава Ізяслаў, пасля яго – трэці Мсціславіч, Святаполк, якога палачане прагналі з горада. У 1132 (1133) г. палачане абралі Васілька Святаславіча, унука Усяслава. Паводле паведамлення пскоўскага летапісу, каля 1138 г. Васілька сустрэкаў у Полацку князя Усевалада Мсціславіча, выгнанага з Ноўгарада. Так ці іначай, але ў канцы 30-х гадоў Полацкая зямля была пад кіраўніцтвам дынастыі Усяславічаў. Ды вось толькі, хто кіраваў 20 гадоў, не зусім зразумела. У 1151 г. палачане выгналі з горада князя Рагвалода Барысавіча ў Менск, на стол запрасілі менскага Расціслава Глебавіча. У 1158 г. Рагвалод Барысавіч зноў на полацкім сталі, а Расціслаў бязьчы да брата Валадара. У 1161 г. у Полацку стаў княжыць Усяслаў Васількавіч, да таго – віцебскі князь. У 1167 г. Валадар разбівае Усяслава і сам садзіцца на полацкі стол. У гэты ж год зімою Ефрасіння ва ўзросце каля 63 гадоў выпраўляецца ў паломніцтва. Наступны полацкі князь Уладзімір згадваецца толькі ў 1201 г., калі дае дазвол немцам на заснаванне Рыгі. Такім чынам, яшчэ 34 гады невядома, хто рэальна кіраваў горадам.

І ў гэтай сувязі, безумоўна, цікавымі выглядаюць развагі В. Яніна і не толькі яго. Мноства даследчыкаў (Г. Штыхаў, М. Ермаловіч і інш.) неаднойчы пісалі аб асаблівым становішчы полацкай дзяржаўнай улады ў XII–XIII стст., маючы на ўвазе ролю і месца гарадскога веча ў палітычным і эканамічным жыцці Полацкай зямлі і ўласна Полацка. Няма ніякага сумнення, што «палачане» (веча) кіравалі краінаю, запрашаючы і выганяючы князёў. Прычым,

⁹ Янін В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. 1: Печати X – начала XIII вв. М.: Наука, 1970. С. 231–232.

¹⁰ Мельников А. Путь непечален. Мн., 1992. С. 27.

таксама цікава, што прыярытэт яны надавалі менавіта «сваім», з роду Усяславічаў. Але звернем таксама ўвагу, што першыя вядомыя дамовы Полацка з «Рыгаю і Гоцкім берагам», як і наступныя, са Смаленскам, заключаліся ад імя Святой Сафіі. Натуральна, меўся на ўвазе не сам Сафійскі сабор, але інстытут полацкага епіскапату, і, можа, нават шырэй – усяго хрысціянскага кліру, ці зусім шырока – ад усіх хрысціян Полацка. Такім чынам, мы бачым надзвычай высокі статус менавіта царкоўнай арганізацыі Полацка, якая, на прыкладах дамоваў, лічылася больш високаю палітычна, чым нават улада княжацкая.

І ў гэтым няма нічога дзіўнага. Перыяд пастаяннай змены князёў, а разам з імі, ці перад ім, змены дамінуючай сілы ў баярска-купецкім асяроддзі (чытай – на вечавой плошчы), не даваў стабільнасці ў грамадстве, калі б яно было заснавана толькі на свецкай палітычнай уладзе. У XII ст. полацкія епіскапы, безумоўна, пастаўляліся кіеўскім мітрапалітам. І таму іх нельга было разглядаць іначай, як незалежную сілу, якая знаходзіцца вышэй палітычных інтарэсаў той ці іншай групы, таго ці іншага князя. Да таго ж, уласна кажучы, заклікае і сама хрысціянская вера. Таму абсалютна нармальна лічыць, што ў час, калі ў горадзе адсутнічала свецкая ўлада, яе браў на сябе вышэйшы прадстаўнік кліру.

Чытач мае права запытаць, а пры чым тут жаночы полацкі радавод, нават сама Св. Ефрасіння, калі ў праваслаўнай царкве ніколі не было і няма ніводнага епіскапа-жанчыны? Гэта так. Аднак, звернемся да статыстыкі полацкіх епіскапаў, і мы пабачым, што цягам многіх гадоў крыніцы проста не згадваюць полацкіх епіскапаў. Самае простае і лагічнае дапусціць, што іх не ведалі, а таму і не ўпісалі ў крыніцы. Аднак, таксама можна дапусціць, што іх і не было. Сярод епіскапаў менавіта гэтага перыяду вядомы Нікіфар, пастаўлены ў Полацк, а ў 1096 г. прызначаны князем (цікавы факт для XII ст. !) мітрапалітам кіеўскім. Памёр у 1121 г.¹¹ Ён прызначыў у Полацк Міну у 1105 г. Памёр Міна ў 1116 г. Наступны, Казьма, з’явіўся толькі ў 1143 г. У 1157 г. згадваецца Казьма, епіскап Галіцкі, калі быў пастаўлены на кафедру, і яшчэ раз пад 1165 г. Не выключана, што Казьма, згаданы ў 1143–1156 гг. як полацкі епіскап, і Казьма Галіцкі – адна асоба, і менавіта ён кіраваў пастваю ў Полацку па 1147 г.¹² Потым быў выдалены, але праз некаторы час зноў з’явіўся ў Полацку. Наступны, Дыянісій, быў рукапакладзены ў 1156 (1166) г. і памёр у 1182 (1183) г.

Такім чынам, атрымліваецца, што ў 1116–1143 гг. і потым некаторы час, паміж 1143 і 1156 гг., у Полацку не было епіскапаў. Нагадаем, што калі абапірацца на храналогію жыцця Ефрасінні, то ў 1116 г. ёй было 12 год, а ў 1143 г. адпаведна 39 год. Звернем увагу яшчэ на адну храналагічную акалічнасць. Менавіта на час адсутнасці ў Полацку епіскапаў прыпадае выгнанне полацкіх князёў у Візантыю – 1129–1140 гг. (у 1133 г. вярнуўся

¹¹ Мельников А. Тамсама. С. 245.

¹² Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. 1: Печати X – начала XIII вв. М.: Наука, 1970. С. 58.

Васілька). Гэты факт у некаторай гіпатэтычнай ступені можна тлумачыць і тым, што полацкі епіскап, як духоўнік полацкага князя і ўсяго радаводу, таксама падзяліў з імі ўсе цяжкія выпадкі выгнання. Але так ці інакш, нават на момант, калі вярнуўся першы князь, Ефрасінні было каля 29 гадоў і яна была ўжо ігуменнай. А к моманту вяртання астатніх князёў ёй 36 гадоў, к моманту з'яўлення епіскапа Казьмы – 39. У час адсутнасці епіскапа паміж 1143–1156 гг. Ефрасінні адпаведна 39–52 гады.

Паўстае лагічнае пытанне: хто браў на сябе палітычную ўладу і духоўную адказнасць за паству ў Полацку падчас адсутнасці і князёў, і епіскапаў, у час, калі не назіраецца ніякай актыўнасці полацкага веча? На наш погляд, мы не знойдзем іншай асобы з вядомых нам, акрамя Ефрасінні (Прадславы) Полацкай. І толькі гэтым можна патлумачыць наяўнасць у яе дзяржаўнай адміністрацыйнай пячаткі і факт знаходкі другой пячаткі, уладальнікам якой была жанчына-манашка з полацкага Спасаўскага манастыра.

Вернемся да атрыбутацыі знойдзенай у Полацку пячаткі, якая мае шэраг цікавых акалічнасцяў. Па-першае, звернем увагу, што яна, безумоўна, належала жанчыне. Аб гэтым сведчыць надпіс: «+гнпомозира/б/есво..», «рабе» – аналагічна надпісам на ўсіх «жаночых» пячатках XII ст. Аднак, заўважым, што напісанне літары «Е» ў выглядзе «Є» існуе таксама і на вядомай пячатцы Ефрасінні Полацкай № 121а з наўгародскай калекцыі, у адрозненне, напрыклад ад яця «ѡ «на пячатцы № 116 Марыі, жонкі Усевалада Ольгавіча. Таксама ў графічным выглядзе «Є» прысутнічае на пячатцы Глеба Усяславіча, князя менскага (1104–1119). Другая цікавая акалічнасць – наяўнасць на пярэднім баку пячаткі выявы «Спаса». Увогуле, пячаткі з выяваю Хрыста можна пералічыць па пальцах. Гэта, па В. Яніну, № 346-2 з паясной выяваю Пантакратара і надпісам «IC XC», на адваротным баку – выяваю ваяра ў поўны рост (знойдзена ў Старой Ладазе).¹³ А таксама пячатка № 347 з выяваю Св. Фёдара і сюжэтам «Сашэсце ў Пекла». Наступная пячатка з выяваю Хрыста – Ефрасінні Полацкай, дзе з адваротнага боку выява сюжэта «Праабражэнне». Наша пячатка цікавая тым, што мы таксама бачым пагрудную выяву Хрыста-Спаса з надпісам «IC XC» па баках. Ці трэба казаць, што заснаваны Ефрасінняй манастыр і да сёння носіць імя Спаса-Праабражэнскага?

Такім чынам, наяўнасць на пячатцы выявы Спаса і надпісу «рабе» вельмі пэўна звязвае гэтую пячатку са Спасаўскім манастыром і храналогіяй у межах XII ст., адпаведна В. Яніну. Безумоўна, цікава паспрабаваць вызначыць гаспадара дадзенай пячаткі. Сярод жанчын, якіх мы ведаем у Спасаўскім манастыры, апрача самой Ефрасінні, Жыцце называе яе сёстраў Еўдакію і Еўпраксію. Еўпраксія выправілася разам з Ефрасінняй уў паломніцтва. Ма-

¹³ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. III: Печати зарегистрированные в 1970–1996 гг. М.: Интрада, 1998. С. 158.

настыр застаўся на папячэнне Еўдакіі. Зыходзячы з логікі перадачы кіраўніцтва манастыром, і, у некаторай ступені, і ўсёй гарадской паствы разам з манастыром, пячатка павінна належаць менавіта Еўдакіі. Яе можна разглядаць як спрошчаны варыянт пячаткі Ефрасінні. Яна і меншая па памерах, і больш простая па выяве. Але асноўныя рысы: наяўнасць сюжэта са Спасам і «благапажадальны» надпіс – прысутнічаюць. Апрача таго, пячатка менавіта жаночая, а гэта азначае перадачу свецкіх функцый па жаночай лініі, што было зроблена Ефрасінняй у першую чаргу па царкоўнай іерархіі. У паломніцтва Ефрасіння выправілася зімою 1167 г. У гэты час у горадзе на кафедру ўжо быў рукапакладзены епіскап Дыянсіій. У гэты ж год адбываюцца сутычкі паміж Усяславам Васількавічам і Валадаром Глебавічам за полацкі стол. Такім чынам, казаць аб нейкай стабільнай палітычнай сітуацыі ў Полацку не даводзіцца. І тым не менш, Ефрасіння пакідае горад. Ці быў яе зыход нейкім грамадскім дэмаршам, ці, можа быць, наадварот, выкліканы ўпэўненасцю ў трываласці будучай палітычнай і рэлігійнай сітуацыі на Полаччыне? Можа быць, менавіта з'яўленне новага епіскапа і дала падобную ўпэўненасць. У такім выпадку ўзнікае пытанне, чаму ў Еўдакіі, калі гэта была менавіта яна, захоўвалася права мець падобную пячатку? Да якіх грамат і актаў яна магла прывешвацца, як падзяляліся правы і адказнасць у Полацку паміж князем, епіскапам і ігуменняй?

На наш погляд, калі не адказ, то некаторую падказку мы можам знайсці, калі згадаем, што і Ефрасіння, і яе сёстры, у адрозненне ад епіскапаў, як і большасць князёў гэтага перыяду, а тым больш пры адсутнасці ўвогуле князёў, належалі да аднаго княжацкага радаводу Рагвалодавічаў-Усяславічаў. Па іерархіі, так бы мовіць «генетычна», толькі яны мелі права ўмешвацца і вырашаць агульнаграмадскія і палітычныя пытанні краіны, горада. Апрача таго, не забывайма, што яны былі манашкамі, а гэта значыць – носьбітамі вышэйшай праўды і справядлівасці, адказнасці за свае і чужыя дзеянні перад Богам. У іх не было і не магло быць карыслівых мэт, напрыклад, пасады з кагосьці з родных на княжацкі стол, мець з гэтага матэрыяльную выгаду. Згадаем цытату з Жыцця: «Сабрала вас, нібыта куранятаў... і ўжо лапата ляжыць на гумне... але не ўзрастаеце вы пшаніцаю чыстаю...». Наўрад ці гэтыя словы былі адрасаваны сёстрам-манашкам і паслушніцам. У іх значна шырэйшы сэнс і адрас – да ўсіх палачан: і гараджан, і грамадзян Полацкай зямлі. Толькі яны маглі «не ўзрастаць», не апраўдваць яе спадзяванняў. А не тыя, хто добраахвотна прыйшоў у манастыр, каб выканаць перад Богам абавязак паслушэнства і служэння Хрысту.

Такім чынам, становіцца зразумела, што Ефрасіння «збірала» вакол сябе ўсе духоўныя і свецкія сілы народа, і гэты завет перадала сваёй сястры Еўдакіі. Толькі ў такім тлумачэнні зразумела, навошта ёй і сястры былі неабходны асабістыя пячаткі. Ім трэба было ўлагоджваць знешнія адносіны:

паміж гарадамі і князямі Полацкай зямлі, Полацка з суседнімі землямі, духоўныя адносіны з іерархамі царквы ў Кіеве і Ноўгарадзе, і, нарэшце і эканамічныя адносіны, якія так ярка праявіліся ў XIII ст. у выглядзе заключэння гандлёвых дамоваў ад імя «Святога Сафея».

І паломніцтва ў Іерусалім – таксама не выпадковасць. Ефрасіння стала першай у гісторыі краін Усходняй Еўропы паломніцай. Яна ведала куды ідзе! Яна ішла туды, дзе да яе тэзіямніцы Ефрасінні Александрыйскай з’явіўся абраз Багародзіцы, напісаны апосталам Лукой, і копію якога (хутчэй за ўсё копію, а не арыгінал) імператар даслаў ёй разам з кнігамі і дарамі. Яна ішла ў тую зямлі, адкуль, пэўна, былі запрошаныя майстры-дойліды, носьбіты балканскіх архітэктурных традыцый.

Дарэчы, мы не знайшлі ў даследчыкаў сярэднявковага перыяду разгорнутага тлумачэння самога імя Ефрасінні Полацкай, апроч таго, што паходзіла яно ад Ефрасінні Александрыйскай. Само імя грэчаскага паходжання ад мужчынскага «Ефрасін». Гэта імя адной з харыт – багін прыгажосці, радасці, увасаблення жаночага пачатку (рымскі варыянт – грацыі). Адзін з варыянтаў Жыцця Ефрасінні Александрыйскай пераказаў Анатоль Франс па рукапісу дыякана Георгія з Афонскага манастыра.¹⁴ Відаць, нездарма менавіта на Афон першы раз і былі перанесены мошчы Ефрасінні Полацкай з Іерусаліма.

Ефрасіння Александрыйская была дачкою заможнага александрыйскага грамадзяніна, які вучыў яе музыцы, танцам, арыфметыцы. Ва ўзросце 11 гадоў яна выйграла гарадскі конкурс, адказаўшы на тры складаныя пытанні. Будучы хрысціянкаю, яна дала абет прыкласці свае разумовыя здольнасці на карысныя мэты. Напрыклад: вылічыць суму лічбаў, якія складзены літарамі і ўваходзяць у імя Ісуса і разгледзець незвычайныя якасці гэтых лічбаў. Цягам часу да яе сватаецца «граф» Лангін – самы багаты і самы прыгожы мужчына ў горадзе. Бацька Ефрасінні спадзяецца з дапамогаю шлюбу паправіць сваё матэрыяльнае становішча. Аднак Ефрасіння адмаўляецца выходзіць замуж, бо вырашыла пасвяціць сябе Хрысту. І зрабіла гэта сама. У дзень прызначанага шлюбу яна, зноў-такі сама, абразае свае валасы і ў кароткае сарочцы і «панталонах, завязаных на шчыкалатках» збягае з дому. Яе ўсюды прымаюць за хлопчыка. У такім вобразе яна пад імем Смарагд трапляе ў мужчынскі манастыр, ганак якога, па уставу Пахомія, не павінна пераступаць ніводная жанчына. Праз тры гады ёй нададзена пасада асціарыя – брамніка. Праз некаторы час у манастыр папрасіўся і граф, а потым з’явіўся і разораны бацька Ефрасінні. Адкрылася яна толькі бацьку. Да самай смерці ўсе тры жылі разам і памерлі хутка адзін за адным. Настаяцель манастыра айцец Ануфрый сышоў у магілу на сто трыццаць другім годзе жыцця, на Вялікдзень, 395 г. па нараджэнні Сына Божага.

¹⁴ Анатоль Франс. Собрание сочинений в 8 тт. Т. 2. / Перевод Я.З. Лесюка, Комментарии С.И. Лиходзиевского. М., 1958; Оcr Longsoft для сайта <http://frans.krossw.ru>, август 2007.

А. Франс удакладняе, што тэкст, які яму паказалі – спісак, а не арыгінал. Што, магчыма, напісана Жыцце было паміж VII і XIV стст. Апрача таго, ён апавядае, што параўнаў Жыцце афонскага варыянта з Жыццем у творах Руфіна і Іераніма, з якімі знайшоў адрозненні. Характар адрозненняў не ўдакладняецца.

Нельга не заўважыць шмат агульнага ў Жыццях абедзвюх Ефрасінняў. Асабліва на пачатку аповесцяў. Апрача таго, заўважым, што ў шматлікай сучаснай праваслаўнай жыццёвай літаратуры Жыцце Ефрасінні Александрыйскай практычна адсутнічае. Верагодна, і ў XII ст. яно было не самым папулярным. З другога боку, менавіта Жыцце Ефрасінні Александрыйскай можна разглядаць як першы прыклад у хрысціянскай гісторыі, калі жанчына ўзяла на сябе мужчынскія абавязкі. Апошнія, апрача рэлігійных, канешне суадносіліся з дзяржаўным жыццём і кіраваннем. Такім чынам, можна меркаваць, што для Прадславы Георгіеўны, выхаванай на традыцыях полацкага радаводу, менавіта александрыйская гісторыя была найбольш блізкаю і прыёмальнаю ў варунках свайго часу. І традыцыя перадалася далей да сястры, аб чым і сведчыць знойдзеная ў Полацку віслая пячатка.

І, пэўна, кропку ў гэтым ланцугу ставіць рана. Як бы не адносіліся гісторыкі да пераказу «Аповесці аб Святохне», змешчанай В. Тацішчавым пад 1217 г., цікавы сам факт.¹⁵ Перш за ўсё тым, што жонка полацкага князя здолела ўзурпіраваць усю ўладу, і нават князь нічога не мог зрабіць. Урэшце за інтрыгі яна паплацілася жыццём. «А князю нічога не зрабілі» – намёк на бязволле і слабасць апошняга.

З генетычным знікненнем полацкага княжацкага радаводу ў сярэдзіне XII ст. знікае і прасочаная намі полацкая традыцыя жаночага ўладарства, калі можна так сказаць. Праўда, у далейшай гісторыі Беларусі нешта падобнае яшчэ будзе сустракацца. Аднак, сам па сабе факт існавання падобнай традыцыі ў Полацку можа прымусіць крыху іначай паглядзець на многія аспекты ранняй гісторыі беларускай дзяржаўнасці.

---

¹⁵

Майоров А.В. Из истории белорусского летописания: полоцкая летопись В.Н. Татищева// Вестник Полоцкого Государственного университета. Гуманитарные науки. № 1. Полоцк, 2005 С. 1–10.

Дасягненні і перспектывы археалагічнага вывучэння Полацка

Штыхаў Г.В.

Амаль 80 год назад, у 1928 г., выдатны беларускі археолаг А.М. Ляўданскі абследаваў археалагічныя помнікі Полацка і адкрыў для навукі Рагвалодава гарадзішча. У артыкуле, надрукаваным у 1930 г., вучоны пісаў, што гарадзішча змешчана на астраўку, на правым беразе р. Палаты, насупраць Ніжняга замка. Рака Палата (Полата), магчыма, да пабудовы гарадзішча цякла каля мыса, а потым рэчышча яе перарэзаў мыс (у тым месцы, дзе і цяпер цячэ рака), чаму і ўтварыўся астравок. Агульныя памеры гарадзішча 73 x 75 м (прыкладна 0,5 га), вышыня гары 13 м.

Ляўданскі зрабіў даследаванне з дапамогай вузкіх траншэй у чатырох месцах пляцоўкі. Было раскапана 20 кв. м. На гарадзішчы размяшчаўся могільнік новага часу, але месцамі захаваліся непашкоджаныя старажытныя культурныя напластаванні. Выяўлена значная колькасць керамікі, як ляпной, так і зробленай на ганчарным крузе. Былі знойдзены абломкі шклянога бранзалета, шыферная прасліца для верацяна, кавалкі плінфы. А.М. Ляўданскі адзначыў, што ганчарны посуд можна аднесці да X ст., а некаторыя абломкі ляпнога посуду з хвалістым арнамантам – нават да IX ст. Што датычыць абломкаў ляпнога посуду, які належыць у большасці ніжняму, надта беднаму знаходкамі, культурнаму пласту, то яго патрэбна аднесці да часу раней IX–X ст., лічыў вучоны археолаг.

Ляўданскі абследаваў у Полацку Верхні і Ніжні замкі. Ён адвергнуў думку, быццам на мысе Верхняга замка існавала старажытнае гарадзішча. Ляўданскі заклаў два шурфы за 40–60 м ад Сафіі глыбінёй 1–1,5 м (плошча 10 кв. м). Знойдзены абломкі ганчарнай керамікі і плінфы. Даследчык зрабіў выснову, што Верхні замак пабудаваны не раней канца XII або пачатку XIII ст.

У Запалоцці («стары горад»), абследуючы абрывісты бераг Дзвіны, даследчык знайшоў кераміку, сярод якой былі фрагменты пасудзін XI–XII ст. і заключыў, што Запалоцце з XI, а магчыма з X ст., з'яўлялася селішчам. Потым Запалоцце вырасла ў значны населены пункт, з'яўлялася часткай горада, было ўмацавана валам і драўлянай сцяной.

А.М. Ляўданскі зрабіў вывад адносна гістарычнай тапаграфіі Полацка і яе развіцця: калі Полацк значна вырас, першапачатковае ўмацаванне – гарадзішча – па сваёй малой велічыні не магло адпавядаць новым патрабаванням жыцця. Пашырыць яго на абмежаваным астраўку не было магчымасці. Таму першапачатковае гарадзішча пакідаецца і будзеца новае ўмацаванне на Верхнім замку [1, с. 161–169]. Такім чынам, А.М. Ляўданскі

паклаў пачатак археалагічнаму вывучэнню Полацка. Яго меркаванні не згубілі значэння да сучаснасці.

Пасля даследаванняў Ляўданскага на працягу амаль 30 гадоў археалагічныя раскопкі ў Полацку не праводзіліся. Але ў навуцы працягвалася асэнсаванне тых матэрыялаў, якія ён выявіў.

У 1956 г. выйшла кніга акадэміка М.М. Ціхамірава, прысвечаная старажытным гарадам Кіеўскай Русі. Акадэмік пісаў пра «выключна каштоўныя вывады» А.М. Ляўданскага і зрабіў заўвагу адносна часу пераносу ўмацаванага цэнтра Полацка, яго дзядзінца, з гарадзішча на Верхні Замак. Паводле думкі М.М. Ціхамірава, Сафійскі сабор у Полацку пабудаваны ў XI ст., і ён павінен быў узводзіцца на дзядзінцы горада, якім у той час стаў Верхні Замак на беразе Заходняй Дзвіны каля сутокі Палаты [2, с. 25–26].

Сістэматычнае вывучэнне археалагічных помнікаў Полацка было арганізавана Інстытутам гісторыі Беларускай акадэміі навук у 1957 г. і працягвалася з перапынкамі да канца XX ст. Раскопкі на Верхнім замку ў 1957 г. кіраваў М.К. Каргер, у 1958–1960 гг. – А.Г. Мітрафанаў, у 1961–1962 гг. – В.Р. Тарасенка. Мне пашчасціла праводзіць даследаванні на гарадзішчы (1960–1962), Верхнім замку і ў іншых месцах (1963–1968). С.В. Тарасаў праводзіў раскопкі на Вялікім пасадзе, Верхнім замку, Запалоцці (1986–1995). На пачатку XXI ст. функцыі арганізацыі і правядзення археалагічных даследаванняў перайшлі да кафедры гісторыі і сацыялогіі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (загадчык Д.У. Дук). У выніку археалагічнага вывучэння Полацка даследчыкамі была ўскрыта агульная плошча больш за 5000 кв. м [3, с. 3].

Спынімся на больш значных дасягненнях у археалагічным вывучэнні Полацка пасля работ А.М. Ляўданскага. У 1962 г. мной была зроблена прарэзка вала гарадзішча ў яго паўночнай частцы (цяпер 2-гі завулак Фрунзэ, сядзіба 22). Агульная таўшчыня рэшткаў вала складае 4,2 м. Вышыня вала была не менш 5 м. Першапачатковы вал насыпаўся са светла-шэрага пяску і з боку абрыву пакрываўся глінай. З унутранага боку вала на глыбіні амаль 4 м знізу праслою пажарышча знойдзена амаль цалкам захаваная пасудзіна, тыповая для культуры доўгіх курганоў другой традыцыі (канец VIII – першая палова X стст.). Вал, напэўна, існаваў у IX ст., калі Полацк названы ў летапісе пад 862 г. Пазней вал некалькі разоў перабудоўваўся. Найбольш значнае яго ўмацаванне зроблена пазней за X ст., мусіць, у XI ст. Вельмі верагодна, што пры Рагвалодзе тут знаходзіўся ўмацаваны цэнтр Полацка, затым спалены пры штурме войскам наўгародскага князя Уладзіміра Святаслававіча.

У 1962 г. мной было адрэнта паселішча (перадграддзе), размешчанае на невялікім мысе побач з гарадзішчам, на правым беразе Палаты (недалёка ад Чырвонага маста). Культурныя напластаванні з ляпной і раннекругавой керамікі выяўлены на плошчы 0,3 га (60 x 55 м). Было выказана меркаванне, што Полацк з’яўляўся галоўным цэнтрам полацкіх крывічоў, якія пасяліліся

ў верхнім і сярэднім цячэнні Заходняй Дзвіны, уключаючы вусце Палаты [4, с. 24–26]. Расійскія археолагі засумняваліся ў наяўнасці на Полацкім гарадзішчы, і наогул у Полацку, матэрыялаў VIII–IX стст. На іх думку, на гарадзішчы і прылягаючым да яго паселішчы фіксуецца толькі «бяспрэчны пласт X – пачатку XI ст.» [5, с. 303–313]. Гэта заўвага даволі слушная.

У выніку раскопак у другой палове 80-х гадоў XX ст. С.В. Тарасаў прышоў да высновы, што тэрыторыя Полацка не абмяжоўвалася ў IX–X стст. гарадзішчам і невялікім селішчам, а ўключала паселішча на Ніжнім замку. Спасылаючыся на мясцовае паданне, С.В. Тарасаў выказаў меркаванне, што гарадзішча і пляцоўка сучаснага Ніжняга замка да другой паловы XVI ст. сапраўды складалі адзінае цэлае, але ў час Лівонскай вайны, пры збудаванні Стралецкага замка, было пракапана новае рэчышча Палаты, якое аддзяліла мыс Ніжняга замка ад цяперашняга гарадзішча [6, с. 20]. Аднак ляпная кераміка з выяўленага селішча больш позняя за знойдзеную на пераградзе, заўсёды размешчаным на правым беразе Палаты, незалежна ад змены рэчышча Палаты.

Найважнейшы археалагічны помнік Полацка размешчаны пры ўпадзенні Палаты ў Заходнюю Дзвіну. Плошча Верхняга замка амаль дасягала 10 га. Даследавана археолагамі звыш 2000 кв. м. Таўшчыня культурных напластаванняў у розных месцах Верхняга замка не аднолькавая. Яна складае на паўночна-заходнім мысе – «Машне» – да 1 м, на паўднёвай частцы – «Сафійцы» – 2,5 м. Ва ўсходняй частцы напластаванні насычаны дрэвам і дасягаюць таўшчыні 5,5 м.

Ва ўсходняй частцы Верхняга замка жылі рамеснікі. Зафіксавана 14 будаўнічых гарызонтаў, рэшткі жылля, гаспадарчых пабудоў, хлявоў, насцілаў маставой, дрэнажнай канавы. Каля асновы культурнага пласта знойдзена медная візантыйская манета Рамана I (919–944 гг.), куфічны дырхем, пацеркі-лімонкі, адзінкавыя фрагменты ляпной керамікі, раннекругавы посуд. Такі ж самы комплекс знаходак адкрыты ў Ноўгарадзе і датуецца дэндрахраналагічна сярэдняй і другой паловай X ст. Можна гаварыць пра засяленне ўсходняй часткі Верхняга замка ў канцы X ст.

Першыя насельнікі пабудавалі тут наземныя зрубныя жыллы з печамі-каменкамі, займаліся рамёствамі, гандлем, сельскай гаспадаркай. У занятках насельніцтва і забудове XI–XII стст. істотных змяненняў не было, але печы рабіліся глінабітныя. У пачатку XIII ст. адбываецца ўшчыльненне забудовы, што прывяло да больш інтэнсіўнага росту культурных напластаванняў. Працягласць існавання аднаго будаўнічага гарызонта складае ў сярэднім 10 гадоў. Пажары нярэдка знішчалі пабудовы. Канцэнтрацыя насельніцтва на Верхнім замку тлумачыцца небяспекай частых нападаў у перыяд удзельнай раздробленасці [7, с. 55].

У паўднёвай частцы Верхняга замка ў сярэдзіне XI ст. быў пабудаваны Сафійскі сабор – галоўны храм горада і ўсёй Полацкай зямлі. Верагодна,

мураваная Сафія мела драўлянага папярэдніка. Некаторым пацвярджэннем таму служыць выяўленне пры раскопках у сярэдзіне сабора прыкмет вялікага пажару, які знішчыў драўлянае збудаванне там, дзе затым быў узведзены мураваны будынак. У культурным пласце знойдзена кераміка X–XI стст. і вялікая колькасць фрагментаў паўднёвых амфар. У XII ст. (не пазней пачатку XIII ст.) вакол Сафійскага сабора каля абсід узнік складаны комплекс цагляных збудаванняў. В.А. Булкін раскапаў руіны вялікага мураванага збудавання памерам 30 x 10 м, якое прымыкала да ўсходняга фасада Сафіі на ўсім яго працягу, ахопліваючы поўнаасцю апсіды. У дойлідстве таго часу – гэта унікальная з’ява. Напэўна, пры Сафійскім саборы існаваў манастыр, які ўзначальвала Раманава, цётка Ефрасінні, і дзе была пастрыжана Ефрасіння.

У 1967 г. М.К. Каргерам вывучаны на Верхнім замку рэшткі мураванага храма з трыма прытворамі апошняй чвэрці XII ст., які стаў прататыпам царквы Міхаіла Архангела ў Смаленску. У 1967–1977 гг. групай археолагаў былі даследаваны ў паўночнай частцы Верхняга замка рэшткі невялікага мураванага церама. Можна гаварыць аб існаванні ў Полацку ў XII ст. 12 манументальных царкоўных збудаванняў і будынка грамадзянскай архітэктуры – церама. Манументальныя каменныя пабудовы з’яўляліся вышэйшым дасягненнем матэрыяльнай культуры сярэднявечнага горада [8, с. 467–474; 477].

Але звернемся зноў да Верхняга замка. У заходняй яго частцы знаходзіліся служыцелі царквы, у паўднёвай частцы, верагодна, прадстаўнік княжацкага роду, а ва ўсходняй частцы, досыць значнай па памерах, жылі рамеснікі, відаць, звычайны просты гарадскі люд тых часоў. Якім быў статус рамеснікаў? Мы ведаем з пісьмовых крыніц, што ў Полацку актыўна дзейнічала веча – сход абшчыны. Верагодна, частка гарадскіх рамеснікаў, членаў гарадской абшчыны, займала пэўную тэрыторыю Верхняга замка.

Асноўнае пасадскае паселішча знаходзілася на плато паміж левым берагам Палаты і правым берагам Дзвіны (плошча каля 50 га). На Вялікім пасадзе правёў значныя даследаванні ў 1986–1991 гг. С.В. Тарасаў, калі было вывучана больш за 2000 кв. м пры магутнасці адкладання да 3 м. Найбольш старажытныя пласты датуюцца X–XI стст. Была даследавана амаль поўнаасцю адна сядзіба ювеліраў плошчай каля 1000 кв. м. Па дакладнаму дэндрахраналагічнаму датаванню, сядзібы ўзніклі ў другой палове XII ст. і праіснавалі да канца XIII ст. Агульная планіроўка Вялікага пасада амаль не змянялася на працягу стагоддзяў. Трэба пагадзіцца з С.В. Тарасавым, што на даследаванай ім вялікай сядзібе жылі і працавалі свабодныя гараджане, тыя хто прымаў актыўны удзел у вечавых сходках, дзе віравала жыццё буйнага сярэднявечнага горада [9, с. 11].

Важнай часткай старажытнага Полацка з’яўлялася Запалоцце. У 1961 г. недалёка ад вусця Палаты мной было даследавана 36 кв. м культурнага слоя, пры яго таўшчыні 1,8 м. Ён сапсаваны познімі пахаваннямі. Прасочваецца

пласт пажарышча XVI ст. Выяўлены нешматлікія абломкі кругавой керамікі X–XIII стст. У 1980 г. мной зроблены раскопкі (80 кв. м) на адлегласці 200 м ад абрыву ракі і 0,5 км на захад ад Полацкай Сафіі. Таўшчыня напластавання 0,8 м. Кераміка толькі кругавая. Сярод керамікі верхніх частак гаршкоў X ст. – 3 %, XI – 9 %, XII – 30 %, XIV–XVI стст. – 58 %. Пры даследаваннях С.В. Тарасава ўстаноўлена, што ў XII–XIV стст. Запалоцце мела абарончыя збудаванні. Яны ўяўлялі сабой падвоеную сцяну са шчыльна пастаўленых завостраных бярвенняў і рова перад імі.

У 2004 г. даследаванні Запалоцкага пасада пачаў Д.У. Дук. Вучоны вызначыў, што ў XI–XII стст. плошча гэтага пасада магла складаць не менш за 40 га. Ён піша: «Вылучаны культурны пласт з матэрыяламі X–XI стст. дазваляе разгледзець Запалоцкі пасады як адно з самых старажытных паселішчаў у тапаграфічнай структуры горада. У X–XI стст., а магчыма і ў XII ст., пасады быў умацаваны драўляным вастраколам, меў абарончыя вежы і размяшчаўся ўздоўж Дзвіны на 1300 м на захад ад вусця Палаты. У XII ст. адбываецца скарачэнне тапаграфічнай структуры Запалоцкага пасады, ён дасягае сучасных межаў, а заходняя яго частка застаецца па-за межамі гарадской забудовы да нашых дзён» [10, с. 52–57].

Але ці з'яўляецца Запалоцкі пасады «адным з самых старажытных паселішчаў Полацка»? На ім не знойдзена ляпной керамікі, якую можна датаваць раней сярэдзіны X ст. Як было сказана вышэй, ляпная кераміка ў культурным пласце знойдзена на гарадзішчы і на ўчастку каля мыса Ніжняга замка, звернутага ў бок Палаты. Найбольш прывабнай перспектывай з'яўляюцца сістэматычныя раскопкі гарадзішча на беразе Палаты, што яшчэ раз пацвердзілі раскопкі Д.У. Дука тут у 2007 г. [11, с. 37–39].

Літаратура

1. Ляўданскі, А. Археалёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе // Працы археалёгічнай камісіі. – Т. 2. – Менск, 1930. – С. 161–169.
2. Тихомиров, М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 25–26.
3. Дук, Д.У. Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў. – Наваполацк, 2005. – С. 3.
4. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк IX–XIII вв. – Мн., 1975. – С. 24–26.
5. Белецкий, С.В., Лесман, Ю.М. Новые публикации материалов раскопок средневековых городов Белоруссии // Сов. археология. – 1979. – № 1. – С. 303–313.
6. Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. Гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998. С. 20.
7. Штыхов, Г.В. Указ. Соч. – С. 55.
8. Штыхов, Г.В. Мураванае дойлідства // Археалогія Беларусі: у 4 т. – Мн., 2000. – Т. 3. – С. 467–474, 477.

9. Тарасаў, С.В. Новае ў археалогіі Полацка // Полоцкий летописец. Историко-литературный журнал. – 1992. – № 1. – С. 11.
10. Дук, Д. Да вынікаў археалагічных раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 г. // Археалагічны зборнік. – Вып. 1. – Мінск: «ЮНІКАП», 2006. – С. 52–57.
11. Дук, Д. Древо жизни Полоцкого городища // Родина. Исторический журнал. – 2007. – № 10. – С. 37–39.

Інфарматыка

Электронное учебное издание нового поколения «Русская живопись XVIII – нач. XX века»: описание и методика обучения

*Балыкина Е.Н., Човжик Е.А.,
Приборович А.А., Королевич Т.А.,
Голета О.А., Докунова Е.Н.*

Введение

Информационно-коммуникационные технологии заняли прочное место в образовании Республики Беларусь. На восьмой международной научно-методической конференции «Высшая школа: проблемы и перспективы» (декабрь, 2007) шел разговор о становлении и развитии новой отрасли традиционной образовательной дисциплины – электронной педагогики.

В рамках Гранта Белорусского государственного университета (БГУ-2008) для студентов, аспирантов и магистрантов естественных и гуманитарных факультетов разработано электронное учебное издание (ЭУИ) «Русская живопись XVIII – нач. XX вв.», которое предназначено для студентов вузов, учеников средних учебных заведений с эстетическим уклоном, методистов и преподавателей истории искусств.

Слово «методика» в переводе с древнегреческого означает «способ познания», «путь исследования». На современном этапе развития методика обучения истории – это педагогическая научная дисциплина, исследующая закономерности преподавания и усвоения истории обучаемыми и разрабатывающая на этой основе вопросы содержания, организации и методов обучения истории. Предмет методики как науки – исследование явлений и закономерностей процесса обучения истории и его связи с другими науками в целях повышения его эффективности и качества. Методика преподавания истории исследует: как, с помощью каких методов, средств и приёмов обеспечить наиболее доступно, наглядно, конкретно и убедительно восприятие, понимание и усвоение исторических фактов, какими методами и средствами обеспечить запоминание этих фактов, как организовать активную мыслительную работу студентов [5, 5–7].

В обучении различают три неразрывно связанные между собой составляющие:

- а) учебный предмет или содержание обучения;
- б) деятельность педагога – преподавание;
- в) деятельность обучаемых – учение.

Рассмотрим особенности реализации этих составляющих посредством внедрения информационных технологий в образовательный процесс.

Среди особенностей представления содержания предмета выделяется возможность по-новому использовать в процессе преподавания истории самые различные источники информации: текстовую, звуковую, графическую и видеоинформацию. Таким образом, уже на этапе изложения материала учитываются индивидуальные особенности восприятия и усвоения информации каждым пользователем. Что в свою очередь, в сочетании с различными формами закрепления и контроля знаний, позволяет добиваться хороших и стабильных результатов.

Деятельность преподавателя реализуется в ЭУИ через представление учебного материала в виде текста, разделенного на определённые смысловые фреймы, соединённые между собой посредством гиперсвязей. Использование гипертекстовых технологий позволяет не только быстро переходить к справочному материалу или дополнительной информации, но и также предоставляет пользователю возможность самому устанавливать последовательность изучения. Большое значение имеет наличие инструкций по использованию и управлению программным обеспечением, а также методических рекомендаций по работе с представленной информацией. Существенным недостатком ранее могла стать проблема отсутствия непосредственного контакта с преподавателем (использование ЭУИ в условиях дистанционного образования), но, благодаря постоянному развитию коммуникационных технологий, она может быть решена с помощью сети Internet, которая предоставляет возможность общения посредством электронной почты, форумов, on-line- и off-line-конференций и др. [1].

Самой главной и объёмной составляющей является деятельность обучающихся. Она реализуется посредством работы с самим текстом (чтение, аудиовосприятие) и визуальным материалом, справочным и дополнительным материалом, работы с практическими заданиями и задачами, а также в ходе решения проблемных ситуаций и исследовательской деятельности.

Следует отметить, что в современных условиях главной задачей образования становится не столько получение обучаемыми определенной суммы знаний, сколько формирование у них умений и навыков самостоятельного приобретения знаний. Студенты, активно работающие с компьютером, приобретают более высокий уровень самообразовательных навыков, умений ориентации в бурном потоке информации, умение выделять главное, обобщать, делать выводы. Но для достижения положительных результатов необходима тщательная разработка и грамотная организация процесса работы обучаемого с электронными средствами обучения.

Структура ЭУИ и реализация методов обучения в нем

Согласно концепции ЭУИ нового поколения по социально-гуманитарным дисциплинам, издание может быть представлено двумя составляющими-

ми: условно «жестким» электронным учебником и условно «свободной» творческой мастерской определенной структуры и методикой работы с ними [2; 7], т. е. имеет «двухконтурную структуру»: «инвариативный» (условно замкнутый) контур – электронный учебник (ЭУ) и «вариативный» (условно свободный) контур – творческая мастерская [4].

ЭУ должен осуществлять гипермедийное изложение учебного материала, закрепление и контроль знаний, умений и формирования навыков самостоятельной работы по всей шкале таксономии заданий с определенной методикой; должен быть разработан по определенной технологии проектирования ЭУ с учетом эргономики, модели предметной области, психофизиологических характеристик обучаемых, современного состояния технического и программного обеспечения на основе определенной педагогической теории [3; 6].

Первой составляющей ЭУИ «Русская живопись XVIII – нач. XX вв.» является ЭУ, который представлен:

- текстовым материалом (материал Е-лекций: основной, дополнительный, пояснительный);
- внетекстовыми компонентами (медиа: графика, видео, анимация, игры и тесты для закрепления и контроля знаний, релаксопедия) [5, 73].

Структура ЭУ имеет следующий вид:

I. Методические рекомендации;

II. Содержание:

1) Е-лекции:

§ блок 1. Русская живопись XVIII века,

§ блок 2. Русская живопись XIX века,

§ блок 3. Русская живопись нач. XX века;

2) Глоссарий;

3) Галерея:

§ портретная галерея художников,

§ слайд-шоу репродукций,

§ виртуальная экскурсия по художественным музеям;

III. Реляционные базы данных;

IV. Закрепление и контроль материала:

§ образовательные игровые компоненты,

§ тематические тесты,

§ итоговый тест;

V. Релаксопедия:

§ игротека,

§ видеотека,

§ аудиотека,

§ банк тематических шуток.

Обучение начинается с просмотра методических рекомендаций, в которых рассказывается об основных принципах работы с ЭУ. После этого пользователь переходит непосредственно к работе с самим учебником.

Каждый блок представляет собой логически завершенное самостоятельное «дидактическое ядро», обеспечивающее непрерывность и полноту педагогического цикла процесса обучения, который начинается/заканчивается входным/выходным диагностическим тестированием для выявления уже имеющихся знаний обучаемого в начале и полученных знаний в конце.

Изложение материала осуществляется с использованием гипертекстовых ссылок на понятия и термины, иллюстрации, аудио- и видеоряды. После ознакомления с материалом следует его закрепление посредством кроссвордов, пазлов, работы с художественной галереей, тестирования с корректирующим воздействием без ограничения времени, аттрактивной многоуровневой компьютерной игры соответствующей тематики. Затем следует промежуточный тест-контроль со статистикой правильных ответов, необходимых для оценивания результатов учебной деятельности обучаемых по 10-балльной системе, ограниченный по времени и не предусматривающий возможности оказания помощи. Переход к различным компонентам ЭУ возможен на всех этапах работы.

После изучения всего материала обучаемым предлагается итоговый тест-контроль, который включает задания по всему курсу.

Процесс работы с ЭУ основывается на реализации различных методов обучения. Методы обучения – это способы организации учебного материала и взаимосвязанной деятельности педагога и обучаемых в процессе обучения.

В основу данного ЭУ положена традиционная классификация методов обучения по источнику знаний, предложенная А.А. Вагиным и усовершенствованная П.В. Гора. Согласно ей выделяют методы:

- 1) устный;
- 2) печатно-словесный;
- 3) наглядный;
- 4) практический [5, 81].

Устный метод в ЭУ «Русская живопись XVIII – нач. XX вв.» реализуется посредством озвучения материала Е-лекций, представление информации в формате *.mp3. Для более эффективного вербального восприятия информации использованы голоса двух людей – мужчины и женщины, которые преподносят учебный материал по очереди, по ходу дела обмениваясь между собой репликами. Аудио-изложение материала предназначено не только для людей с преимущественным слуховым словесным восприятием материала. Оно также придает обучению более «человечный» и личностный характер; «вдыхает» жизнь в идеи, отображенные в разных разделах курса; отображает в живой речи то, что не так легко выразить с помощью печатных символов;

поощряет или стимулирует обучаемых, воздействует на их чувства и психологические установки.

Печатно-словесный метод реализуется в ходе непосредственной работы с текстом электронного учебника. Причем материал Е-лекций представлен как совокупность взаимосвязанных понятий, а не в форме последовательного изложения. Таким образом обучаемый будет сам сопоставлять различные фрагменты, отбирать нужную информацию. Это дает возможность самостоятельно определять глубину «погружения в тему», позволяет обучаемому совершенно иначе воспринимать и усваивать учебную информацию. Также этот метод способствует лучшему усвоению материала для людей с преимущественно развитым зрительным восприятием информации.

Наглядный метод обучения реализован в электронном учебнике посредством использования иллюстраций – репродукций картин, портретов художников и др., синхронных и хронологических таблиц, схем. Этот метод является основополагающим при формировании у пользователей представлений об изучаемом предмете (в частности, о произведениях русской живописи). В совокупности с устным и печатно-словесными методами, наглядный метод позволяет реализовать эффективное и максимально полное восприятие и усвоение учебного материала по курсу «Русская живопись XVIII – нач. XX вв.».

Практический метод на репродуктивном уровне реализуется во время работы обучаемого с внетекстовыми компонентами электронного учебника: вербальными и невербальными кроссвордами по понятийному аппарату, мозаиками по произведениям живописи, с художественной галереей, тестами без ограничения/с ограничением времени, дидактической компьютерной игрой. На продуктивном уровне практический метод реализуется посредством работы с реляционной базой данных и творческой мастерской, рассмотренной ниже.

Таким образом, структура ЭУ позволяет раскрыть всю полноту методов обучения, классифицируемых по источнику знаний, что, в свою очередь, влечет максимальное усвоение материала, а также приобретение умений работы с информацией, представленной в различных формах.

Вторая составляющая ЭУИ «Русская живопись XVIII – нач. XX вв.» – это творческая мастерская – условно свободный «вариативный» контур ЭУИ. Она представляет собой набор материалов, которые предназначены для индивидуального использования как педагогом, так и обучаемым. Творческая мастерская содержит *теоретические мультимедийные ресурсы, банк практических заданий, свободно распространяемое программное обеспечение, методические и дидактические наработки и рекомендации, описание современных образовательных технологий.*

Весь материал, представленный в творческой мастерской ЭУИ «Русская живопись XVIII – нач. XX вв.» можно условно разделить на 4 блока:

- 1) основной материал (мультимедийные ресурсы и задания);
- 2) дополнительный материал (мультимедийные ресурсы и задания);
- 3) инструментарий (программное обеспечение);
- 4) современные образовательные технологии.

В блок «Основной материал» входят все элементы, использованные для создания ЭУ, которые представлены как отдельные фреймы (тексты лекций, тестовых заданий, словаря и др. в формате *.doc, статичный визуальный материал в формате *.JPG, видеоматериал — *.AVI, звуковой — *.mp3). Главным компонентом является текст учебного материала, который подан по тематическому принципу («Русская живопись XVIII века», «Русская живопись XIX века», «Русская живопись нач. XX века») для оптимизации самостоятельного проектирования занятий. Кроме того, блок включает в себя список литературы по курсу, хронологические таблицы, схемы, а так же тематическую невербальную поддержку (иллюстрации – репродукции картин, портреты художников и др.). Дидактическая составляющая данного блока реализована в виде текста заданий для тестов, кроссвордов, компьютерной игры, изображений для пазлов и тестовых мозаик. Для организации материала также использован тематический принцип. Из блока «Основной материал» преподаватель может формировать занятие по своему усмотрению.

Блок «Дополнительный материал» ориентирован на расширение образовательных возможностей учебных занятий и возможностей преподавателя при создании собственных электронных учебных продуктов. Дополнительный материал также может быть использован обучаемым для более глубокого изучения интересующей его темы. В этот блок включены текстовые, иллюстративные, аудио- и видеоматериалы, не вошедшие в «Основной материал», но имеющие большое значение для дальнейшего рассмотрения темы. Материалы представляют собой:

- 1) тематический текст (электронный вариант статей, исследований и монографий по русской живописи, энциклопедических словарей; материалы конференций, посвященных проблемам развития культуры и т. д.);
- 2) иллюстрации, разделенные по темам, специально подготовленные изображения для тестов, пазлов и кроссвордов;
- 3) аудиозаписи докладов, сообщений, бесед, звучавших в рамках радиовещания или на конференциях по данной тематике;
- 4) фрагменты видеофильмов, связанных с данной тематикой.

Также в блок включены материалы для закрепления и контроля знаний, не вошедшие в блок основного материала: дополнительные задачи, творческие задания, учебные головоломки, логические и обучающие игры, кроссворды, пазлы, тестовые мозаики, сценарии сетевых форумов, брифингов, круглых столов, тематических дискуссий, сценарии занятий методом решения проблем, «Мозгового штурма». Кроме того, здесь расположен список

учебной, научной, научно-популярной литературы по курсу и Internet-ссылки на другие ЭУИ или сайты по данной тематике.

Третий блок творческой мастерской – «Инструментарий» – состоит из некоммерческого программного обеспечения, предлагаемого для применения в образовательном процессе, и методического обеспечения, представленного в текстовом (текст с экранными формами) и видеоформатах, цель которого – помочь педагогам выбрать нужное программное обеспечение, освоить его и создать свои педагогические средства учебного назначения.

Например, для разработки закрепляющих и контрольных компьютерных тестов преподавателям предлагается ряд тестовых оболочек: AD Soft_Tester, A-Test, Easy test, GL TEST, Java Script Test Building, Proz, Socrat, Tester, TestRunner, Test Shell, Test Master2.01, Конструктор тестов, Easy Testing, VIP Test v2.4, Test Guru 1.5, Test Master2.01, КРАБ 2, SuperTest и др. Для работы с каждой из них предусмотрены методические рекомендации следующей структуры:

- 1) описание пользовательского интерфейса программы, основные преимущества и недостатки;
- 2) методические рекомендации для преподавателя по созданию тестов и проверке результатов контроля;
- 3) методические рекомендации по прохождению тестов для обучающихся;
- 4) пример создания теста по конкретной теме.

Также среди программного обеспечения представлены среды для проектирования учебно-игровых компонентов: SuperPuzzle, Magic Jigsaw, «Мастер кроссвордов», «Классический кроссворд», Cross Grid, Master Cross; инструментарий для моделирования электронных книг.

Кроме того, этот блок включает описание дидактических приемов и «педагогических хитростей» для расширения возможностей преподавателя при создании собственных электронных образовательных продуктов. Среди них – рекомендации по разработке интерактивных образовательных приложений с помощью MS Power Point (анимированных карт, тестовых тренингов на основе технологии полного усвоения знаний, синхронных и хронологических таблиц), пакета Movie Maker (создание роликов на основе видео и статичных изображений, раскадровка фильмов, отбор и «вырезание» небольших видеофрагментов из целого фильма), аудиоредактора Nero WaveEditor (создание коротких аудиофрагментов из целого, корректировка параметров звуковых эффектов) и др.

Блок «Современные образовательные технологии» представляет собой описание инновационных педагогических теорий, технологий, систем, методов и методику их применения (целиком или отдельной их части) на основе информационно-коммуникационных технологий. В блоке представ-

лена інфармацыя о модульным, рэйтынгавым, разнауровневым, праблемным, ігровым і праектным методах, о методе развіваючага аучэння, о методах групавой работы, о тэорыі педагагічных вымярэнняў, пэстапнага фарміравання умствэнных дзействаў, о сістэме поўнага усвоення знанняў і др.

Главнае назначэнне творчаскай мастэрскай в тым, што прадставленны в ней матэрыял можа быць іспользаван как студэнтамі, так і прафэсарска-прападавальскім корпусам. Студэнтамі – для самастаятэльнай работы (в працэсе большага углублення в какой-лібо фрагмент тэмы, асвечанай в ЭУ), для стварэння мультымедычных эсэ і рэфератаў, прэзэнтаций і слайд-шоу (с іспользаваннем гіпермедычных рэсурсаў – тэста, ілюстрацый, відео- і аўдыафрагментаў), для азнакамлення с літэратурой по более узкім впрасам тэмы (на аснове прадставленных в мастэрскай стаяей, аадельных частей монографій і т. п. по рускай жывопісі), для разрабаткы тэматычэскых пазлаў і кроссвордаў і размяшчэння іх в элэктронным партфэлі студэнта.

Что же касается педагага, то он пасредством творчаскай мастэрскай палучае вазможнасть змяніць і дапоўніць свае занятыя, учытваая псіхавозрастныя асабэннасы аучаеаых, сложаность тэмы, урөвнь подгаавленнасы і лічныя інтэресы аучаеаых. В ЭУІ «Рускаа жывопісы ХVІІІ – нач. ХХ вв.» прэдлажаен одын із вазможных варыантаў арганізацыі аучэбнага працэса. Педагаг же можа страіць работу с матэрыялам по-дрөгаму: абрааать большае/мэньшае внаманіе на канкрэтныя модулі бляка, разрабааывааь сабствэнныя варыанты тэстыраванія для закрэплэння і кантраля знаніяў, сам стараааь неабходымыя для работы матэрыялы (мультымедычныя дыдактычэскыя элэаэнты: інтэрактывныя подвжныя карты, аніаированныя картинныя галереи, відеофрагменты, реляцыйныя бааы данных любой структуры і т. д.), іспользавать аадрэленнаую педагагічэскую тэхналогію при планировании і прөведеніи занятыя.

Тааым абраам, «двухконтурная структура ЭУІ» – элэктронны аучэбнік і творчаскаа мастэрскаа – пазваляаь рэалізааь все разнаообразіе методов аучэння, что, в своаю ачэрэдь, спосабуеаь пөвышэнію каааства і эффэктывнасы прөпадаванія.

Заклученіе

Іспользаваніе подобных ЭУІ в аученіи пазваляаь эффэктывно достічь асновных дыдактычэскых аелей аучэння. Многафункцыйнаое ЭУІ «Рускаа жывопісы ХVІІІ – нач. ХХ вв.» пазваляаь:

- дыагностврааь урөвнь знаніяў, умений навякөв аучаеаых, степеннь подгаавкы к канкрэтному занятыю, і на аснове ааого прэдлажааь індывдуальнаую траекторію аучэння;
- арганізааь разнаообразныя формы даяельнасы аучаеаых по самастаятэльному ізвлеченію і прэдставленію знаніяў;

- применять весь спектр возможностей современных информационных технологий в процессе выполнения разнообразных видов учебной деятельности;
- генерировать задания в зависимости от интеллектуального уровня конкретного обучаемого, уровня его знаний, умений, навыков, особенностей его мотивации;
- создавать условия для осуществления самостоятельной учебной деятельности обучаемых (для самообучения, саморазвития, самосовершенствования, самообразования, самореализации), стимулировать креативную деятельность обучаемых.

Литература

1. Агеев, В.Н. Электронные издания учебного назначения: концепции, создание, использование: учеб. пособие / В.Н. Агеев, Ю.Г. Дреус. – М.: МГУП, 2003. – 235 с.
2. Балыкина, Е. Н. Концепция электронного образовательного издания нового поколения / Е.Н. Балыкина // Информационные технологии в образовании [Электронный ресурс]. – 2005. – Режим доступа: <http://ito.edu.ru/2005/Moscow/II/2/II-2-5818.html>. – Дата доступа: 06.11.2005.
3. Балыкина, Е.Н. Сущностные характеристики электронных учебных изданий (на примере социально-гуманитарных дисциплин) / Е.Н. Балыкина // Круг идей: Электронные ресурсы исторической информатики: сб. науч. тр. Ассоциации «История и компьютер» / Москв. гос. ун-т, Алтайск. гос. ун-т; под ред. Л.И. Бородкина, В.Н. Владимирова. – М. – Барнаул, 2003. – С. 521–585.
4. Гречихин, А.А. Вузовская учебная книга: Типология, стандартизация, компьютеризация: Учеб.-метод. пособие в помощь авт. и ред. / А.А. Гречихин, Ю.Г. Дреус. – М.: Логос, МГУП, 2000. – 255 с.
5. Короткова, М.В. Новые технологии образования / М.В. Короткова, М.Т. Студеникин // Методика обучения истории в схемах, таблицах, описаниях: практ. пособие для учителей / М.В. Короткова, М.Т. Студеникин. – М., 1999. – С. 5–81.
6. Реализация электронного образовательного издания нового поколения / Е.Н. Балыкина [и др.] // Научно-технический журнал. – 2006. – № 3. – С. 4–14.
7. Юмашева, Ю.Ю. К вопросу о применении мультимедиа-продуктов в преподавании / Ю.Ю. Юмашева // Опыт компьютеризации исторического образования в странах СНГ: сб. ст. / Белорус. гос. ун-т; под ред. В.Н. Сидорцова, Е.Н. Балыкиной. – Минск: БГУ, 1999. – С. 128–134.

Модели семантических сетей для исторической науки и образования

Гагарина Д.А.

В теории искусственного интеллекта рассматривается и разрабатывается несколько моделей представления знаний. Наиболее распространенные из них: семантические сети, фреймы и продукции.

Модели представления знаний на основе семантических сетей достаточно активно используется сегодня в различных сферах науки. В области исторических исследований и образования проблемы использования аппарата семантических сетей нашли отражение в публикациях Перевертня В.А. и Гутнова Д.А., Полевого Н.А., Вин Ю.Я., Гридневой А.Ю., Кондратьева Д.Е., Тихонова О.В., Новицкого Д.В., Степина Ю.Г., Берейшик Л.В., Керова В.В. и др.

Анализ литературы и собственный опыт позволяет определить в качестве важных для дальнейшего развития этой области исторической информатики такие вопросы как: насколько целесообразно использование этой модели в исторической области знания; какова специфика применения этих моделей в истории; существующие и потенциальные возможности.

Рассмотрение поставленных проблем требует краткой общей характеристики понятия семантическая сеть.

Семантическая сеть – это модель представления знаний посредством задания множества объектов (узлы сети) и множества отношений между объектами (дуги сети). С математической точки зрения, семантическая сеть – граф, т. е. семантические сети имеют, по крайней мере, одно существенное преимущество перед другими моделями – разработанный аппарат наглядного представления. Другое принципиальное преимущество заключается в том, что семантические сети достаточно просто переводятся в машиночитаемый формат. Семантические сети могут реализовываться на различных языках программирования. Модель семантической сети универсальна, т. к. в любой области знания существуют объекты, находящиеся в некоторых отношениях между собой. В теории семантических сетей рассматриваются различные их виды, связанные, как правило, с типом (типами) узлов, отношений и топологией сети.

Исходя из содержания понятия и краткой характеристики рассматриваемой модели можно выделить следующие направления использования семантических сетей для исторической области знания:

1. Представление и работа с различными иерархическими структурами (различные виды исторической классификации, генеалогия и т. п.)

2. Представление понятийных знаний. Составление историкоориентированных баз знаний. Составление тезаурусов.

3. Формализованное представление исторических и историографических теорий.

4. Семантический анализ текстов исторических источников и других публикаций.

Поскольку семантическая сеть – модель представления знаний, то возникает вопрос: могут ли семантические сети служить инструментом получения (генерации) нового знания в области истории?

Семантическая сеть – удобное и адекватное историческому знанию средство формализации уже существующего знания. Преимущества формализованного знания очевидны: это однозначность, наглядность восприятия; возможность упрощения процедуры синтеза и анализа; возможность машинного представления и т. п. В качестве примера можно привести сравнение двух подходов (теорий, концепций) одного и того же процесса или объекта: будет ли это «ручное» или автоматизированное сравнение – если оно осуществляется посредством сравнения и анализа двух соответствующих семантических сетей, оно будет не только проще, но, что является более важным, оно будет в значительно большей степени верифицируемо, а значит – более научно. Другой пример – использование семантических сетей для представления и анализа исторических источников. Таким образом, семантические сети являются средством и инструментом получения нового знания из имеющегося.

Использование семантических сетей – это, по сути, процесс моделирования, а семантическая сеть – модель объекта или процесса, которая рассматривается и анализируется вместо оригинала, т. е. рассматриваются только некоторый набор характеристик (или только одна характеристика), при этом часть признаков объекта, среди которых могут быть и существенные, специально или случайно выпадают из рассмотрения. Это естественная для моделирования проблема стоит достаточно остро для гуманитарного знания, особенно исторического. Возникает вопрос, насколько объективной может быть конкретная семантическая сеть, полученная тем или иным исследователем. Здесь прослеживаются ассоциации с такими традиционными проблемами, как, например, интерпретация исторического источника или проблемноориентированное создание машиночитаемой исторической информации. Как ни странно, модель семантических сетей, предполагающая возможность использования различных видов отношений, может способствовать решению обозначенной проблемы. Возможна, например, совместная работа исследователей по созданию той или иной семантической сети, при этом каждый, занося в сеть новый узел или задавая новое отношение, определенным образом его помечает; другой может согласиться или

возразить, также задавая отношению определенную метку. Другой вариант – задание экспертами весов отношений и т. д.

Таким образом, семантические сети дают потенциальную возможность формализации объектов, для которых иные средства моделирования не подходят.

Анализ публикаций по использованию семантических сетей позволяет выделить на сегодняшний день два подхода к их использованию. Первый – в научных исследованиях, второй – в образовательном процессе. При этом следует отметить, что и в том, и в другом случае семантические сети более адекватны моделированию статичных состояний объектов и процессов.

Семантические сети также интересны возможностью использования как для моделирования самих исторических объектов и процессов, так и для описаний и знаний об этих объектах и процессах. Отсюда вытекает особая значимость моделей семантических сетей для развития компьютерной историографии и источниковедения.

В ходе доклада предполагается демонстрация информационной системы «Сеть научных понятий», реализованной на основе семантического представления понятийных знаний.

Историография в условиях компьютеризации исторической науки: состояние, проблемы, перспективы

Корниенко С.И.

В настоящей работе преследуется цель выявить и осмыслить изменения, происходящие в историографической среде и историографических знаниях под влиянием процесса информатизации исторической науки, выделить некоторые существенные направления и задачи, связанные с повышением эффективности применения компьютерных технологий для развития историографических исследований и историографической мысли.

Проблемы воздействия информатизации на развитие исторической науки и образования в настоящее время привлекают устойчивое и пристальное внимание отечественных и зарубежных историков. Наиболее глубоко и систематически они рассматриваются в трудах авторов, объединяемых в рамках Международной ассоциации «История и компьютер», ее российской ветви и ветвей стран СНГ. Осмыслению этой проблемы в целом, а также ее отдельных аспектов посвящены труды И.Д. Ковальченко, Л.И. Бородкина, И.М. Гарсковой, В.Н. Владимирова, В.Н. Сидорцова, Н.Н. Балыкиной, В.В. Подгаецкого, В.Ф. Оськина, Ю.Ю. Юмашевой и др. В них достаточно широкое и глубокое освещение получили источниковедческие аспекты, вопросы, связанные с применением тех или иных методов и технологий для решения исследовательских и образовательных задач и др.

Что же касается воздействия информатизации исторической науки на историографию, применения компьютерных технологий в историографических исследованиях, то здесь сделаны только первые шаги. [Гутнов, Перевертень; Диденко, Корниенко]. Вместе с тем, именно от решения этих проблем во многом зависит дальнейшее развитие современного историографического, а следовательно и исторического, знания.

Компьютеризация исторической науки и образования привела к существенным сдвигам в историографической среде, к новым чертам в современной историографической ситуации.

Представляется, что существенным является открытие информационного пространства для распространения любых исторических знаний – от строго до псевдонаучных. Если ранее публикация исторических исследований была уделом ограниченного, достаточно контролируемого известного круга изданий и авторов, то в настоящий момент с претензией на новое слово в исторической науке может выступить любой историк-специалист, да и не только специалист. При этом Интернет обеспечи-

В рамках второго направления представляется важным выделить проблемы компьютеризированного историографического анализа (программные, инструментальные, технологические средства и методы аналитического характера) и проблемы традиционного историографического анализа электронных исторических ресурсов. Очевидно, что на практике современный историографический анализ не может не включать в себя решение как одного, так и другого рода проблем. Но при их осмыслении и решении необходимо учитывать, что, несмотря на единство конечной цели, в содержательном аспекте каждая из этих групп имеет специфику в своем решении. Так, первая из них связана с адаптацией стандартных и созданием специальных программных средств, компьютерных технологий и методик для решения задач историографического исследования. В то время как вторая предполагает создание новых и адаптацию существующих методик традиционного историографического исследования, предназначенных для анализа историографических ресурсов нового типа. По сути это есть новое направление в рамках традиционного историографического исследования.

Рассмотренные проблемы изменения современного историографического исследования под влиянием компьютерных технологий свидетельствуют об усложнении его структуры, расширении и усилении инструментального, технологического и методического разнообразия. Это в свою очередь предъявляет новые, более высокие, требования к уровню методологической и технологической подготовки современного специалиста-историографа.

Переходя к вытекающим из ранее сказанного конкретным задачам, решение которых обеспечило бы необходимые условия для развития историографических исследований в условиях компьютеризации исторической науки и образования, следует указать на следующие:

- создание электронных библиотек научных исторических публикаций;
- создание электронных библиографических каталогов и дайджестов научных публикаций;
- создание баз и банков историографических данных и знаний;
- применение технологий компьютеризированного контент-анализа и контент-мониторинга для решения задач историографического исследования;
- разработка, проектирование и создание специализированных информационных историографических систем на основе применения технологий СУБД, искусственного интеллекта, ГИС и других.
- создание новых типов историографических публикаций на базе технологий мультимедиа.

Перечисленные задачи, безусловно, далеко не исчерпывают всего круга вопросов развития компьютеризированных историографических исследований, но их решение представляет собой важные шаги с точки зрения внедрения компьютерных технологий в историографические исследования, повышения их эффективности и дальнейшего развития исторической науки.

Новый тип источников по дописьменной истории и роль исторической информатики в его освоении

Носевич В. Л.

Традиционно история человечества в эпохи, предшествующие появлению письменных документов, исследуется с помощью трех основных типов источников: данных археологии, сравнительного языкознания и физической антропологии. В последнее десятилетие появился качественно новый, еще не в полной мере оцененный тип источников: данные генетического анализа участков ДНК, передающихся исключительно по мужской или женской линии. Эти участки содержат так называемые генетические маркеры – не проявляемые на фенотипическом уровне мутации, которые в случае с нерекombинируемыми участками Y-хромосомы наследуются от отца к сыну, в случае с митохондриальной ДНК (мДНК) – от матери к дочери. Все носители определенной мутации, унаследованной от ближайшего общего предка, объединяются в гаплогруппу. Поскольку в отдельных линиях потомков имели место новые мутации, большинство гаплогрупп делятся¹ на более мелкие подгруппы, образуя сложную иерархическую структуру. Большинство мутаций имели место в эпоху палеолита и мезолита, поэтому пространственное распространение групп и подгрупп² может служить довольно надежным индикатором древних миграций.

В последние годы происходит лавинообразный рост сведений о мужских и женских гаплогруппах, их распределении в разных регионах Земли. Количество накопленных данных таково, что в сопоставлении с археологическими и лингвистическими материалами уже сегодня позволяет проверить многие гипотезы о древней истории отдельных популяций и выдвинуть новые. Например, уже сегодня очевидно, что частота распространения некоторых маркеров (особенно по Y-хромосоме) высоко специфична для восточнославянских народов и отличает их от ближайших соседей – литовцев, латышей, эстонцев, поволжских финнов.

---

¹ Степанов В.А., Харьков В.Н., Пузырев В.П. Эволюция и филогеография линий Y-хромосомы человека // Вестник ВОГиС. 2006. Т. 10. № 1. С. 57–73; Мальярчук Б.А., Деренко М.В. Филогеографические аспекты изменчивости митохондриального генома человека // Вестник ВОГиС. 2006. Т. 10. № 1. С. 41–56.

² Из популярной литературы на русском языке можно порекомендовать: Сайкс Б. Расшифрованный код Ледового человека: От кого мы произошли, или Семь дочерей Евы / Пер. с англ. М.: РИПОЛ Классик, 2005; Оппенгеймер С. Изгнание из Эдема. Хроники демографического взрыва М.: ЭКСМО, 2004.

³ Генеогеографическое изучение генофонда Евразии. Интернет-ресурс: http://genofond.ru/about.asp?site_id=1582&part_id=1001&module_id=1051.

В предварительном плане уже сейчас можно ставить вопрос о процентном соотношении расселявшихся славян и ассимилированного ими субстрата, количественно выразить их роль в этногенезе белорусов. Установлено, в частности, что большинство славянских популяций (поляки, словаки, белорусы, украинцы, русские центральных и южных областей России) характеризуется очень высокой долей гаплогруппы R1a1 (40–60 %) в сочетании с гаплогруппой I1b1 (10–20 %). Зато наши ближайшие соседи, литовцы и латыши, при примерно такой же концентрации гаплогруппы R1a1 (на уровне 40–45 %) почти не имеют в своем составе носителей гаплогруппы I1b1 (у них она встречается не чаще чем в 1–2 % случаев). Зато у них очень высока доля гаплогруппы N3a1, носители которой составляют порядка 30–40 %. Среди славян она встречается гораздо реже: у южных и центральных русских – от 10 до 15 %, у белорусов – 8–10 %, у украинцев – 6–10 %. Среди поляков и чехов ее частота – 2–4 %, у южных славян она практически отсутствует.

Если предположить, что у древних обитателей Беларуси, которых часто определяют понятием «балтский субстрат», частота гаплогрупп I1b1 и N3a1 была близка к их частоте у современных балтов, становится очевидным, что их вклад в современный состав населения был весьма незначительным. Таким образом, версию о том, что белорусы представляют из себя не столько славян, сколько «ославяненных балтов», можно считать исчерпанной.

Помимо точечных мутаций, по которым производится определение гаплогрупп, в хромосомах существуют еще участки с повторяющимися последовательностями нуклеотидов, так называемые микросателлиты.⁴ По числу повторов в таких участках Y-хромосомы тоже различаются, что позволяет выявлять группы людей с одинаковыми сочетаниями повторов в определенных микросателлитах. В отличие от гаплогрупп, такие общности принято называть гаплотипами. Изменения числа повторов в микросателлитных участках происходят гораздо чаще, чем мутации, по которым выделяются гаплогруппы. Разнообразие гаплотипов у носителей одной гаплогруппы обычно используется для оценки возраста определяющей ее мутации.

Но, помимо этого, совокупное распределение гаплотипов имеет самостоятельное значение. В разных частях ойкумены их частоты сильно различаются, что позволяет реконструировать сравнительно недавние мутации, происходившие от нескольких тысячелетий до нескольких веков назад.⁵ Учет микросателлитной изменчивости позволяет уточнить и представления о прародине славян. Эту прародину следует искать там, где встречено наибольшее

⁴ De Knijff P., Kayser M., Caglia A., et al. Chromosome Y microsatellites: population genetic and evolutionary aspects // *Int J Legal Med.* 1997. 110:134–140.

⁵ Roewer L., Croucher P.J.P., Willuweit S., et al. Signature of recent historical events in the European Y-chromosomal STR haplotype distribution // *Hum Genet.* 2005. 116:279–291.

шее число присущих славянам гаплотипов. Предварительные данные свидетельствуют, что район их максимальной концентрации приходится на среднее Поднепровье, включая и юго-восток Беларуси (ареал киевской археологической культуры). Именно отсюда, видимо, характерные гаплотипы были разнесены в процессе славянской миграции по широким пространствам Европы, где они оказались частично разбавлены местными, субстратными гаплотипами.

Очень важно, чтобы новый массив информации был освоен историками, большинство из которых о нем пока знает лишь понаслышке или не знает вообще. Но традиционным историкам усвоение этих сведений дается нелегко. Новый тип источников обычно представлен в форме таблиц и баз данных. Значительная их часть выставлена на открытом доступе в Интернете, и уже сегодня любой желающий может ознакомиться с частотой встречаемости тех или иных маркеров в сотнях выборок, охватывающих десятки тысяч индивидов. Единственное, что для этого требуется – владение определенным минимумом информационных технологий, включая навыки поиска информации в Интернете, умение преобразовывать ее в нужный формат, упорядочивать и обсчитывать. Другими словами, даже первичный доступ к таким источникам возможен только для тех, кто владеет инструментарием исторической информатики.

Появление нового типа источников не прошло незамеченным для активных пользователей Интернета. На многих форумах происходит активное обсуждение новых возможностей, даются попытки их исторической интерпретации. В мировом масштабе наиболее активен форум американской компании «Family Tree DNA» (<http://www.familytreedna.com/forum/>). Можно отметить также англоязычный блог Диенекеса Понтикоса (<http://dienekes.blogspot.com/>), на котором регулярно публикуются сообщения о новых публикациях и проводится их обсуждение.

В русскоязычном Интернете этой тематике полностью посвящены сайты «ДНК-древо» (<http://dnatree.ru/index.php>) и «Молекулярная генеалогия» (<http://www.molgen.org/index.php>). Характерно, что профессиональные историки в дискуссиях на их форумах пока не участвуют. Ведущая роль принадлежит людям, имеющим базовое образование, а нередко и опыт научной деятельности в технических дисциплинах, но активно интересующихся историей и генеалогией. Один из таких людей – профессор Анатолий Клёсов, ныне живущий в США. В серии интернет-публикаций и через активное участие в форумах он не только популяризирует тематику «ДНК-генеалогии»,

---

⁶ Rebała K., Mikulich A.I., Tsybovsky I.S. et al. Y-STR variation among Slavs: evidence for the Slavic homeland in the middle Dnieper basin // J Hum Genet. 2007. 52(5):406–14.

⁷ Клесов А. Се – человек. <http://www.lebed.com/2006/art4606.htm>; Клесов А. Поиски пропавших колен израилевых с помощью ДНК-генеалогии. <http://berkovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer5/Klyosov1.htm>

как предпочитает называть это направление,⁷ но и пытается предложить исторические интерпретации.⁸ Примечательно, что попытка критики со стороны другого ученого-физика, предпринятая как бы «с исторических позиций» показала просто поразительную глубину непонимания между людьми, интересующимися вроде бы одной темой.

Построения А.Клесова действительно содержат в себе немало наивного в историческом плане, хотя никому из историков пока не довелось это убедительно продемонстрировать. Современное распределение генетических маркеров в популяциях является результатом нескольких параллельных, но разных по своей сути процессов: заселения новых территорий, при котором популяция как бы консервирует тот уникальный набор маркеров, который был характерен для первопоселенцев (эффект основателя); случайных изменений в соотношении носителей отдельных мутаций в ходе вымирания одних генеалогических линий и разрастания других (генетический дрейф); резкого сокращения генетического разнообразия в случаях падения численности популяций и их повторного разрастания (эффект «бутылочного горлышка»); смешения народов в результате длительной диффузии генов или одномоментных миграций, поглощения больших групп чужаков в процессе ассимиляции.

Прежде чем переходить к выводам, необходимо оценить возможную роль каждого из этих факторов в том или ином случае. Это оказывается непростым даже для популяционных генетиков, первыми описавших вышеупомянутые эффекты. В их ранних попытках дать собственные исторические интерпретации, как правило, проявлялось преувеличение роли одного из факторов и недооценка других. Более строгий подход еще предстоит выработать, и без участия историков это вряд ли будет достижимо. Представляется, что продвижение в глубь времен должно происходить подобно тому, как проводятся археологические раскопки – последовательно, слой за слоем. Анализ современных популяций должен стать отправной точкой для реконструкции ситуации, предшествовавшей наиболее поздним, исторически зафиксированным миграциям. В свою очередь, эта реконструкция может послужить основанием для восстановления еще более ранних переселений. При этом пропускать звенья в цепи, «прыгая» сразу в палеолит или хотя бы бронзовый век, было бы ошибкой.

Утонченные методы статистического анализа и компьютерного моделирования позволяют провести такую процедуру довольно точно. В частности, имитационная модель является неоценимым инструментом при оценке роли генетического дрейфа, а также возраста той или иной мутации

---

⁸ Клесов А. Хинди-Руси бхай бхай с точки зрения ДНК генеалогии, или Откуда есть пошли славяне. <http://www.lebed.com/2007/art5034.htm>

⁹ Кирьяко А. Вопросы по поводу ДНК-генеалогии (или «история vs ДНКгенеалогии»). <http://dnatree.ru/index.php?name=Forums&file=viewtopic&t=293&postdays=0&postorder=asc&start=0>

(удаления членов гаплогруппы от ближайшего общего предка).

Но для того, чтобы применить эти методы грамотно, нужна соответствующая историческая подготовка: «чистый» генетик или математик просто не будет знать, какой вопрос нужно задать новому типу источников, или упустит важные подробности. Глубокий анализ и интерпретация данных «ДНК-генеалогии» (в сети встречается также термин «генеография») невозможны без грамотного сочетания методов популяционной генетики, математики с глубоким знанием собственно исторических (археологических, палеолингвистических, антропологических) свидетельств.

Мы становимся участниками нового этапа в развитии исторической науки, когда для получения нового знания не обязательно проводить дорогостоящие археологические экспедиции или многолетние архивные поиски. Некоторые ответы можно получить, лишь имея доступ в Интернет и владея набором определенных методов. Но методы эти относятся к сфере других наук, в том числе и тех, которые еще несколько лет назад никто не решился бы назвать смежными.

Мы привыкли к таким видам сотрудничества, как совместная работа историков с лингвистами, палеоклиматологами или специалистами по изучению костных останков. Развитие исторической информатики сделало если не привычным, то не вызывающим особых эмоций событием взаимодействие историков с математиками. Теперь в ближайшей перспективе стоит появление команд, объединяющих историков и археологов с генетиками и даже криминалистами (для извлечения ДНК из древних останков используются разработанные ими методы). Роль математического инструментария при этом возрастает многократно, но еще более важной становится способность интересоваться новым, выходить за рамки привычных методов и представлений. Хочется надеяться, что приверженцы исторической информатики и здесь окажутся в первых рядах.

Один метод построения социального прогноза

Оськин А.Ф.

Конец XX века стал временем больших перемен для исторической науки. Кризис коммунистической идеи, приведший сначала к распаду Советского Союза, а затем и всего социалистического лагеря, болезненно отозвался на существующей исторической парадигме. Исторический материализм перестал быть единственно верной научной теорией.

В сложившихся условиях научное сообщество начало поиск новых фундаментальных идей, объясняющих динамику развития общества.

Характерно, что в работу по созданию теоретической истории включились не только историки и философы, но и представители других научных направлений – физики, математики, кибернетики. На наш взгляд, прогресс в этом направлении был достигнут как раз за счет работ ученых-естественников – С.П. Капицы, С.П. Курдюмова, Г.Г. Малинецкого и других.

В формирующейся парадигме важнейшее место заняла нелинейная динамика. В основополагающей статье «Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории?» [1] Г.Г. Малинецкий рассматривает возможности применения нелинейной динамики для описания исторических процессов и анализирует трудности и проблемы, возникающие перед историками на этом пути. Перечислим их.

Трудность выделения параметров порядка. Появление и широкое внедрение компьютеров поначалу породили иллюзию, что «чем больше данных будет учтено, тем лучше» (сродни мнению, что «все существенно», бытующему среди некоторых исторических школ).

Построение модели сложного явления производилось по принципу складывания мозаики. Провал нескольких крупных исследовательских проектов показал, что так действовать нельзя. Например, американский проект моделирования экологических процессов «Биосфера», в котором участвовало около 700 «складывающих мозаику» ведущих специалистов, привел к результатам, не допускающим какой-либо разумной интерпретации. Приоритетной оказалась задача тем или иным способом выделять главные, ведущие переменные, к которым подстраиваются все остальные степени свободы («решать проблему агрегации»). Неоднократно обсуждалось, что уточнение математического описания предполагает построение иерархии математических моделей. Однако в моделировании, как и в истории, выделение параметров порядка остается, скорее, искусством, нежели наукой. Зачастую возникают ситуации, когда неясно, что делать с уже собранной информацией. Типичные примеры дает работа с данными, поступающими со спутников, сейсмических и метеорологических станций. Огромные мас-

сивы інфармацыі в гэтых важных сферах очень часто не даюць разумення ісследуемых працэсаў і магчымасцей для іх прагноза.

Другімі словамі, упарадкаванне інфармацыі, выдзяленне ў ёй «параметраў парадка», аналіз пытанняў, якія можна задатъ, распалагаючы гэтай інфармацыяй, выходзяць на першы план во многіх прыложэннях нелінейнай дынамікі. Можна ажадаць, што скоро на гэты рубяжы выйдзе і гісторыя. Когда «кліометрыя», як іногда называюць гісторычную інфарматыку, зраеде сваё дэло і встанець вопрос, што даальше, сваё слова дажна сказаць тэарэтычная гісторыя.

Появление проблемы измерения. Успехи в математическом моделировании сложных систем, как правило, связаны с анализом объективных количественных характеристик исследуемых объектов. Опыт развития математической психологии и математической географии показал, что получение поддающихся количественному анализу объективных характеристик является далеко не простым делом. «Слабым звеном» в большинстве случаев оказываются люди, а не техника. Об этом свидетельствует анализ Чернобыльской аварии и ряда других катастроф. Именно действия и реакцию людей следовало бы описывать и предсказывать как во множестве прикладных задач, так и в истории. Однако количественное описание человеческого поведения существенно отличается от стандартных приемов, используемых в естествознании. Объективную информацию о субъективных факторах часто приходится извлекать с помощью тестов, опросов, анализа других косвенных данных.

Эта проблема, присутствующая во многих математических моделях экономики, социологии, психологии, политологии и ряда других дисциплин, использующих результаты «мягкого моделирования», естественно, встанет и при создании теоретической истории.

Акцент на качественном описании системы. История свидетельствует, что многие количественные характеристики исследуемых социумов зачастую оказываются несущественными, а огромную роль играют выявление тенденций, анализ возникновения новых качеств. Качественные революционные скачки, «локомотивы истории», всегда служили предметом пристального внимания историков. Но именно «анализ качеств», а не чисел и фигур, стал лейтмотивом множества разделов математики, родившихся в XX веке, – топологии, теории катастроф, некоторых теорий в нелинейной динамике. И здесь мы видим общие проблемы.

«Исторический подход» теории бифуркаций. Одним из основных инструментов современной нелинейной динамики является теория бифуркаций. Теория бифуркаций сродни историческому подходу. Она предлагает рассматривать не изолированное решение или конкретное явление при фиксированных значениях параметров. Она обращает внимание на «предше-

ственников» (то, что было при меньших значениях параметров), «потомков» (то, что существует при больших), а также «соседей» и «родственников» в пространстве параметров.

Чтобы придать конкретный смысл понятию «бифуркация», надо понять, чем «одно» отличается от «другого» (того, что возникло после). Для простых моделей эти отличия удастся выделить, их анализ для многих сложных систем – нерешенная проблема.

В чем-то обсуждение этих проблем «нелинейщиками» напоминает дискуссии историков об укладах, формациях, классах, «европейском» и «азиатском» путях развития [1].

Как видно, одной из важнейших задач, стоящих перед исследователем, является задача моделирования и предсказания поведения людей в кризисных ситуациях. По какому из путей пойдет развитие из точки бифуркации определяет решение, принимаемое группой людей или даже отдельным представителем правящей политической элиты. Как же спрогнозировать его поведение?

Мы предлагаем метод, который можно было бы определить как ретроспективный психоанализ. Идея метода состоит в следующем.

1. Для выдающихся политических деятелей прошлого и настоящего строятся психологические характеристики. Для построения характеристик используется одна из апробированных методик, например, методика многофакторного исследования личности по Р. Кэттолу [2].

Опросник Кэттола позволяет измерить шестнадцать характеристических факторов личности, зафиксировав значение соответствующего фактора в виде некоторого числа. Таким образом, тест Кэттола позволяет представить информацию о психологических чертах исследуемой личности в виде набора из 16 чисел.

Ответы на вопросы опросника формируются на основании изучения различных источников – автобиографии изучаемой личности, воспоминаний современников, архивных материалов, художественных произведений и т.п. Отметим, что при интерпретации результатов, кроме количественных характеристик, возможно и вербальное описание факторов, что позволяет построить эмоционально окрашенную психологическую характеристику исследуемой личности.

2. Анализируется биография исследуемой личности, находятся точки бифуркации и решения, которые принимались в данных точках.

3. Полученные характеристические наборы вместе с психологическими характеристиками и формализованными решениями загружаются в хранилища данных – предметно-ориентированные, интегрированные, неизменные во времени, неразрушаемые совокупности данных, предназначенные для поддержки принятия решений [3].

4. Полученные хранилища данных исследуются с помощью технологий оперативной аналитической обработки данных (OLAP-On-Line Analytical Processing) или интеллектуального анализа данных (Data Mining).

5. Результатом такого анализа является прогноз, как себя поведет тот или иной политический деятель в очередной точке бифуркации и какое решение он примет.

У нас имеется небольшой опыт по применению описанной методики. Студентом историко-филологического факультета Полоцкого государственного университета А. Рытовым в рамках работы над дипломным проектом с использованием описанной методики был построен психологический портрет российского царя Александра I-го.

Літэратура

1. Малинецкий, Г.Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории // *Общественные науки и современность*. – 1996. – № 4. – С 98–112.
2. Алейникова, Т.В. Психоанализ. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
3. Лабоцкий, В.В. Управление знаниями. – Минск: «Современная школа», 2005.

Нейросетевое моделирование развития теоретических представлений о всемирно-историческом процессе

Полевой Н.А.

Задача работы – описание возможностей нейросетевой модели развития теоретических представлений о смысле и сути исторического процесса, создаваемой в рамках поиска закономерностей развития теоретической историографии.

Мы исходим из предположения, что развитие теоретической составляющей историографии является закономерным и что существует возможность познания закономерностей ее развития. Выявление таких закономерностей, на наш взгляд, позволило бы строить как ретропрогнозы для восполнения лагун, так и прогнозы будущего развития концептуальных представлений о всемирно-историческом процессе.

Поскольку традиционными методами исследования историографии пока не выявлены закономерности ее развития, предполагается поиск таких закономерностей средствами имитационного моделирования историографического процесса.

Мы исходим из следующих гипотез: 1) возможно проведение ограниченной аналогии между динамикой развития индивидуального и общественного сознания; 2) существует сходство основных этапов познания окружающего мира отдельным человеком и познания истории сообществом историков; 3) поскольку физическая структура того, что обеспечивает существование и функционирование человеческого сознания, представлена сетью нейронов в мозге человека, постольку весьма подходящей, почти аналоговой моделью такого элемента функционирования общественного сознания, как познание окружающего мира (или его части – истории, точнее – теории истории) была бы искусственная нейронная сеть.

Поэтому в качестве аппарата моделирования предлагается использовать методы построения и анализа искусственных нейронных сетей. Нам неизвестны приложения таких моделей в исторических исследованиях.

В качестве исходного аналога для построения модели используется структура искусственной самообучаемой динамической многослойной нейросети с введением в нее несвойственных естественнонаучным приложениям нечетких решающих правил.

Модель процесса развития теоретической историографии представлена несколькими слоями базовых элементов сети – БЭС (искусственных нейронов). Количество и поведение искусственных нейронов в модели

характарызуецца наступнымі чэрамі: прадполагаецца існаванне неогранічанага колькасці патацыяльна гатовых к праце БЭС у кожным слое; колькасць працаючых у кожны момант часу ў кожным слое нейронаў можа змяняцца ў шырокіх межах, але заўсёды канечна; у кожным слое прысутнічае нейкае колькасць нейронаў «памяці», з зместымых якіх параўнаецца паступаючая новая інфармацыя; працэс уключэння/выключэння на адрэднам кроку працаючых БЭС трывожнапрадказуем і пака вызначаецца генератарам выпадковых лічбаў; пераважнае адначасовае ўключэнне/выключэнне груп суседзтваючых нейронаў; абавязальнае «аўтаматычнае» выключэнне часткі БЭС у кожным слое і ўключэнне ў працу нейкага колькасці другіх нейронаў па дасягненні вызначанага ўзрўня абагульнення паняцця; гэтыя выключаныя БЭС пераходзяць у склад групы БЭС «пасіўнай памяці» і захоўваюць інфармацыю, з якой працавалі, а таксама могуць быць задзействаваны ў наступных цыклах працы мадэлі, прычым верагоднасць іх актывізацыі тэм большае, чым больш крокаў прайшло ад моманту іх апошняга выкарыстання і выключэння.

Іспользуемая ў мадэлі інфармацыя прадставлена разнага роду паняткамі:

Панятка гісторычных падзеяў і з'яўленняў, як адзіначныя, так і больш-менш абагульваючыя (рэпрэзэнтанты гісторычных фактаў).

Устаючыя (вошэдшыя ў прадшэстваючую історыяграфічную традыцыю) старыя панятка (падзеяўныя і тэарэтычныя).

Цэль працы пазнаючага суб'екта (групы).

Степень уважэння історыяграфічнай традыцыі.

Рашаючыя правілы ў межах кожнага штучнага нейрона абмежаваныя прастэйшымі лагічнымі апэрацыямі.

На выхадзе мадэлі атрымліваем сістэму паняткаў разнага ступені абстрактцыі, прадставяючых нейкавы образ (групу абразаў) гісторычнага працэса, свайстанны адпаведнаму цячэнню ў тэарэтычнай історыяграфіі. Наступны працэс канцэптуалізацыі атрыманнага абраза(аў) у рэальнасці павінен быць прыводзіць да фарміравання адпаведнага історыка-тэарэтычнага канцэпцыі. Паколькі гэты працэс вызначаецца мноствам фактараў, прадставіцца ўвоўне естэснага магчымасць вырабкі амаль проціпаложных канцэпцыяў на аснове амаль падобных абразаў. Прадполагаецца ў далейшым таксама апісаць гэты працэс ў тэрмінах нейрасетвага мадэлі.

Першыя спробы з падобнага мадэлю па матэрыялах канцэптуальных пастроенняў Н.Я. Данілеўскага («Росія і Еўропа» (1869 г.) і Ключэўскага (курс «Метадологія рускай історыі» (1884/1885 гг.) і дзёнікавыя запісы), пакінулі няясным пытанне аб тым, што прадуктыўнае – палагаць нейромодэлі адрэдных канцэпцыяў ўсёсвітна-історычнага працэса разлічымі нейрасетамі ці разлічымі стаяннямі аднаго сеткі. Пры прыняцці другога версіі

каждое следующее состояние модели соответствует очередной концепции всемирно-исторического процесса, а начальные понятия на следующем шаге формируются из числа результирующих понятий предшествующих состояний. Сравнение их с «дошедшими» до выхода понятиями позволит постепенно (по мере накопления моделей) отладить фильтры, отсекающие или видоизменяющие входные понятия в ходе работы нейросети.

Исследование модели породило несколько гипотез, нуждающихся в дальнейшей проверке в рамках уточненной модели на новом субстрате.

Эффект логистического распределения в историческом анализе

Сидорцов В.Н.

Предстоящая перепись населения Республики Беларусь, намеченная на 2009 год, возлагает задачу компаративного изучения предыдущих переписей и в первую очередь первых всеобщих учётов населения – имперской переписи 1897 г. и советской переписи 1926 г. как, пожалуй, единственных, итоги которых признаны адекватными действительности. Они интересуют нас с точки зрения идентификации белорусов, в том числе жителей Полоцка и Полоцкой земли. И не случайно: идентичность стала центральной категорией истории, по утверждению О.М. Шутовой [1].

Обращение к логистике (математической логике) может быть весьма полезным в историческом анализе, когда сталкиваешься с проблемой восполнения недостающих данных в массовых исторических источниках, в частности переписях населения. Компаративное исследование первых всеобщих переписей населения 1897 и 1926 гг. в пределах современной территории Беларуси, осуществлённое в кандидатской диссертации В.А. Латышевой [2], показало, что если первая перепись, зафиксировавшая жителей региона по культурному и этноконфессиональному показателям, указала на их этническую принадлежность, главным образом белорусскую, то вторая – на устойчивость этой идентичности. (Доля белорусов возросла с 78,2 до 80,6 %). Однако распространение такого вывода на всю территорию Беларуси может показаться, по меньшей мере, некорректным вследствие того, что вторая перепись не касалась её западной половины.

Тем не менее, располагая данными переписи по всей территории Беларуси и выделяя соответствующие показатели по её восточной половине (впоследствии советской Беларуси) за 1897 г. и данными по этой части за 1926 г., мы можем: 1) после применения к ним количественного анализа (мер уровня и мер рассеяния) убедиться в правомерности определять целое по его части (таблица 1); 2) определить количественные показатели по Западной Беларуси на год второй переписи, апеллируя к теории относительности и используя для этого уравнение Ферхюльста-Пёрла, «открытого» нам в статье А.Н. Авдея [3], т. е. найти четвёртую точку (РБ1926: таблица 2, графа 2) по известным нам трём точкам (РБ1897, БССР1897 и БССР1926); 3) сравнить графы 2 и 3, а для наглядности – их графики (БССР1926 и РБ1926), изображённые на рис. 1. В итоге убедиться в том, что частное изменяется по законам общего. Значит, сравнение переписей в предложенных территориальных границах вполне допустимо и тем более, если речь идёт о тенденциях эволюции.

Таблица 1

Возможности сравнения демографических показателей на территории Беларуси*

Возрастные группы (x)	На 1000 женщин данного возраста приходилось мужчин		
	1897 (y) соот. терр. РБ	1926 (y1) терр. БССР	1897 (y2) соот. терр. БССР1926
0–4	989	960	1002
5–9	1006	1017	992
10–14	996	1000	1015
15–19	1006	1010	885
20–24	854	867	882
25–29	1010	1061	945
30–34	962	855	915
35–39	924	927	1062
40–44	1068	923	872
45–49	878	949	1051
50–54	1051	942	854
55–59	875	848	1176
60–64	1212	880	976
65–69	1115	966	1309
70 лет и старше	1213	941	1182

*Данные взяты из «Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года». Книги: Могилевская губерния, с. 12–27; Минская губерния, с. 12–21, 26–27; Витебская губерния, с. 18–23, 26–27, 30–33, 38–39.

Меры уровня:

Средняя арифметическая: $x = 36,87$; $y = 1010,6$; $y1 = 943,07$; $y2 = 1007,87$.

Медиана (x) = 37.

Модальный интервал: $y = 303$; $y1 = 265,3$; $y2 = 327,3$.

Меры рассеяния:

Размах вариации: $Ry = 359$; $Ry1 = 213$; $Ry2 = 455$.

Дисперсия: $y1 = 11228,77$; $y11 = 3677,796$; $y12 = 16071,05$.

Среднее квадратическое отклонение: $y = 105,97$; $y1 = 60,64$; $y2 = 126,77$.

Коэффициент вариации: $x = 10,49\%$, $x1 = 6,43\%$, $x2 = 12,58\%$.

Коэффициент корреляции: $Rxy = 0,46$; $Rxy1 = -0,46$; $Rxy2 = 0,51$.

Уравнение регрессии: $yx = 1010,6 + 2,8x$; $yx1 = 943,07 + (-1,18)x$;
 $yx2 = 1007,87 + 3,02x$

Вывод: если по $y2$ (часть) можно судить об y (целое), то по $y1$ – об y , но уже 1926 г., так как единичными остаются закономерности собственно демографического развития.

Таблица 2

Уточнённое количество мужчин на 1000 женщин по возрастным группам населения беларуси на 1926 г.
(соответственно территории современной РБ и БССР1926 г.)

Возрастные группы	РБ 1926*	БССР 1926
0–4	958,8038	960
5–9	972,3878	1017
10–14	999,1218	1000
15–19	889,0384	1010
20–24	1012,257	867
25–29	945,0854	1061
30–34	931,2411	855
35–39	1038,031	927
40–44	917,2791	923
45–49	1025,229	949
50–54	903,2085	942
55–59	985,8296	848
60–64	1063,103	880
65–69	1050,658	966
70 и старше	–	941

*Данные во втором столбце (РБ1926) рассчитаны по уравнению Ферхюльста-Перла

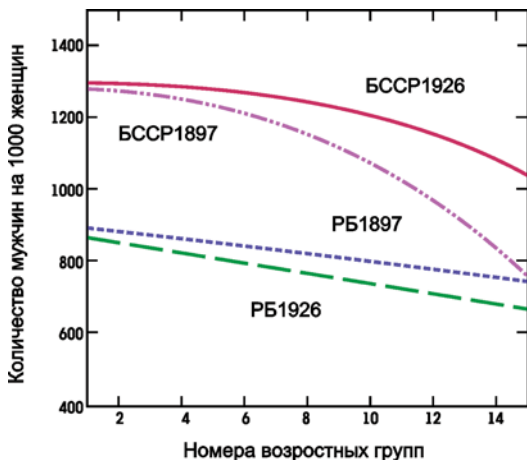

Рис. 1. Качественная оценка поло-возрастной структуры РБ1926 и БССР1926

Вывод: компаративный анализ приведённых данных и графиков показывают, что частное изменяется по законам общего.

Конечно, индивидуальная идентичность взаимодействует с культурой, занимающей господствующее положение в момент переписи. Её компоненты скорее включаются в индивидуальную идентичность, чем противопоставляются ей. И это на конкретных примерах отчётливо показал П.В. Терешкович, один из четырёх участников с белорусской стороны состоявшегося с 5 по 9 октября 2007 г. в Париже Круглого стола на тему: «Концептуализм прошлого и идентификация в истории: Франция, Европа и контекст культурных границ». Такая означенная выше идентификация в большей мере и даже переходящая за допустимые границы может быть отнесена лишь к Западной Беларуси, но не к советской, где перепись проходила в условиях белорусизации.

Значит, даже в условиях известного влияния, если нет давления со стороны ситуационно господствующей культуры, в данном случае польской, мы можем, соблюдая корректность в должной мере, по части (советская Беларусь) судить о целом (вся Беларусь в её современных границах).

Продолжая в дальнейшем исследования в этом направлении, нам предстоит интерполировать на 1926 год данные переписей по Западной Беларуси, проведённых польскими властями в 1921 и 1931 гг., и убедиться в правомерности наших выводов или в тенденциозности подхода со стороны осуществлявших всеобщий учёт населения и в той политической осторожности, которую могли проявлять местные жители.

Как бы то ни было, логистические измерения в исторических исследованиях уточняют и углубляют наши представления о тенденциях развития общества, инициируют постановку новых проблем. Их освоение и использование – одна из важных методологических задач отечественной историографии.

Литература

1. Шутова, О.М. Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI века. – Минск: БГУ, 2007 (в печати).
2. Латышева, В.А. Население Беларуси по переписям 1897 и 1926 гг.: сравнительный анализ: автореферат дис. ...канд. ист.ских наук. – Минск, 2007.
3. Авдей, А.Н. Логистическое распределение и точки бифуркации / Проблемы методологии исследований истории Беларуси: материалы науч. конф., Минск, 26–27 окт. 2006 г. / Нац. акад. наук Беларуси. – Минск: Беларус. наука, 2007.

Звесткі аб аўтарах

Гісторыя

Баўтовіч Міхась Мікалаевіч, крязнаўца, Полацк.

Варонін Васіль Аляксеевіч, к.г.н., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі старажытнага часу і сярэдніх вякоў гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (БДУ).

Васільеў Барыс Рыгоравіч, к.г.н., вядучы навуковы супрацоўнік (в.н.с.) Стараладажскага гісторыка-архітэктурнага і археалагічнага музея-запаведніка.

Галубовіч Віталь Уладзіміравіч, к.г.н., дацэнт кафедры грамадскіх навук Гродзенскага дзяржаўнага аграрнага ўніверсітэта.

Дзярновіч Алег Іванавіч, к.г.н., старшы навуковы супрацоўнік (ст.н.с.) Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ІГ НАНБ).

Кабрынец Валерый Арсеньевіч, аспірант БДУ.

Колабава Ірына Навумаўна, к.г.н., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і музеязнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў (БДУКіМ).

Лавыш Крысціна Анатолеўна, к.г.н., навуковы супрацоўнік (н.с.) Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору (ІМЭіФ) НАНБ.

Лобач Уладзімір Аляксандравіч, к.г.н., дацэнт кафедры айчыннай і ўсеагульнай гісторыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (ПДУ).

Мацук Андрэй Уладзіміравіч, к.г.н., н.с. ІГ НАНБ.

Нароўская Ала Мікалаеўна, к.м., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і музеязнаўства БДУКіМ.

Пуцко Васіль Рыгоравіч, намеснік дырэктара па навуковай рабоце Калужскага абласнога мастацкага музея.

Сагановіч Генадзь Мікалаевіч, к.г.н., дацэнт кафедры Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта (ЕГУ), Вільня.

Сараб'янаў Уладзімір Дзмітрыевіч, к.м., мастак-рэстаўратар вышэйшай кваліфікацыі Расійскага дзяржаўнага ўнітарнага прадпрыемства «Міжабласное навукова-рэстаўрацыйнае мастацкае ўпраўленне».

Скабцова Дар'я Аляксандраўна, аспірантка Дзяржаўнага інстытута мастацтвазнаўства, Масква.

Сяліцкі Адольф Аляксандравіч, к.г.н., дацэнт Беларускага нацыянальнага тэхнічнага ўніверсітэта (БНТУ).

Ялінская Марына Міхайлаўна, к.г.н., сакратар Геральдычнага савета пры Прэзідэнце РБ, галоўны спецыяліст аддзела навуковага выкарыстання дакументаў і інфармацыі Дэпартаменту па архівах і справаходству Міністэрства юстыцыі РБ.

Янсан Ингмар, прафесар кафедры археалогіі і антычнасці Стакгольмскага ўніверсітэта.

Ярашэвіч Аляксандр Адамавіч, к.г.н, в.н.с. Нацыянальнага мастацкага музея (НММ) РБ.

Гжэбень Людзвіг, прафесар Вышэйшай філасофска-педагагічнай школы «Ігнацыанум», г. Кракаў (Польшча).

Кадульская Ірэна, прафесар Інстытута польскай філалогіі Гданьскага ўніверсітэта.

Археалогія

Дук Дзяніс Уладзіміравіч, к.г.н., дацэнт, загадчык кафедры айчынай і ўсеагульнай гісторыі ПДУ.

Емяльянчык Вольга Антонаўна, ст. выкладчык кафедры айчынай і ўсеагульнай гісторыі ПДУ.

Клімаў Марат Васільевіч, к.г.н., н.с. ІГ НАНБ.

Кошман Вадзім Іванавіч, к.г.н., н.с. ІГ НАНБ.

Ляўко Вольга Мікалаеўна, д.г.н., загадчык Цэнтра гісторыі даіндустрыяльнага грамадства ІГ НАНБ.

Плавінскі Мікалай Аляксандравіч, в.н.с. Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі (НМГіКБ).

Салаўёў Аляксандр Аляксандравіч, н.с. Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (НПГКМЗ).

Тарасаў Сяргей Васільевіч, к.г.н., дацэнт кафедры паліталогіі і гуманітарных навук Інстытута прадпрыемальніцтва і парламентарызму.

Штыхаў Георгій Васільевіч, д.г.н., н.с. ІГ НАНБ.

Інфарматыка

Балыкіна Алена Мікалаеўна, ст. выкладчык кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта БДУ.

Гагарына Дзінара Аміраўна, асістэнт кафедры дыскрэтнай матэматыкі і інфарматыкі Пермскага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Карніенка Сяргей Іванавіч, д.г.н., прафесар кафедры навейшай гісторыі Расіі, загадчык лабараторыі гістарычнай і палітычнай інфарматыкі Пермскага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Насевіч Вячаслаў Леанідавіч, к.г.н., дырэктар Беларускага навукова-даследчага цэнтра электроннай дакументацыі.

Оськін Аркадзь Філіпавіч, к.т.н., дацэнт кафедры інфармацыйных тэхналогій ПДУ.

Палявы Мікалай Анатольевіч, к.г.н., дацэнт кафедры сацыяльных тэорый Адэскай нацыянальнай юрыдычнай акадэміі.

Сідарцоў Уладзімір Нічыпаравіч, д.г.н., професар БДУ

**Гісторыя і археалогія
Полацка і Полацкай
зямлі**

Матэрыялы V Міжнароднай
навуковай канферэнцыі

Укладальнік
Джумантаева Тамара Аляксандраўна

Карэктар: В.Я Ашуева
Дызайн вокладкі: С.Г. Урбан

Фармат 70x90¹/₁₆. Папера афсетная.
Гарнітура «Times New Roman»
Друк афсетны. Тыраж 150 экз.

СВЯТЫМЪ СЛОВОМЪ
СВЯТЫМЪ СЛОВОМЪ

МАЛО БУЛИ

ТЕЖЕ СНА

БЛЖІА ЯКО

ЖЕ ЕСТЬ ТИ

САНКТ ПРОВІД

СЪЯСЬ ПОСЫЛАЮ

ЯГЛАМО БЕРІТЬ

АНЦЕЛЪ ТВОИХЪ

НЪ. ПРЪ ПРОВІДШЕ

ННЪ. ЗАМО УЛІАТЪ

УКА